

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В.П. Ільчук, І.О. Хоменко, І.В. Лисенко

КЛАСТЕРНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ

Монографія

Чернігів 2013

УДК 336.02:332.1

ББК 65.261:65.04

I-49

Рекомендовано до друку вченою радою Чернігівського державного технологічного університету Міністерства освіти і науки України (Протокол № 6 від 06 червня 2012 р.).

Рецензенти:

Левківський В.М., д-р екон. наук, проф., завідувач кафедри економіки і менеджменту Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка;

Богомолова Н.І., д-р екон. наук, проф., завідувач кафедри «Фінанси і кредит» державного економіко-технологічного університету транспорту;

Вдовенко С.М., д-р наук з державного управління, проф., завідувач кафедри менеджменту Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Ільчук В. П.

I-49 Кластерна стратегія розвитку економіки регіону : монографія / В. П. Ільчук, І. О. Хоменко, І. В. Лисенко. – Чернігів.: Черніг. держ. технол. ун-т, 2013. – 367 с.

ISBN 978-966-7496-51-7

У монографії досліджено теоретичні основи становлення та розвитку процесів кластеризації як прогресивної форми організації економічних зв'язків суб'єктів господарювання. Проаналізовано умови і фактори розвитку процесів кластеризації у базових галузях економіки регіону.

З'ясовано контури окремих кластерів, можливості їх створення, функціонування та розвитку в умовах існуючих господарських зв'язків та регіональних особливостей. Розкрито можливості кластерів у підвищенні конкурентоспроможності учасників кластерного утворення та економіки регіону в цілому.

Визначено проблеми кластеризації та їх особливості, що обумовлені специфікою регіону, характером та динамікою підприємницької діяльності, структурою виробничого потенціалу.

Розглянуто перспективи кластеризації у сфері міжнародного співробітництва та можливості створення транскордонних кластерів. Проведено оцінювання ефективності функціонування кластерних утворень.

Призначено для наукових працівників, аспірантів, викладачів та студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 336.02:332.1

ББК 65.261:65.04

ISBN 978-966-7496-51-7

© Ільчук В.П., Хоменко І.О.,
Лисенко І.В., 2013

© Чернігівський державний
технологічний університет, 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....	8
1.1. Еволюція наукової думки у галузі кластеризації	8
1.2. Теоретичні основи процесу кластеризації.....	19
1.3. Структурно-функціональний аналіз системних закономірностей розвитку кластерних утворень	34
1.4. Класифікація кластерних утворень.....	46
1.5. Концепція кластеризації економіки регіону	54
1.6. Кластеризація як фактор підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів	64
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ПРОЦЕСІВ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ РЕГІОНУ	72
2.1. Особливості формування кластерних утворень	72
2.2. Роль та значення виробничих кластерів у розвитку економіки регіону.....	81
2.3. Передумови та фактори кластеризації економіки регіону	90
2.4. Економічний потенціал кластера	99
2.5. Синергетичний ефект функціонування кластерів	111
РОЗДІЛ 3. АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ТА СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ У БАЗОВИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	119
3.1. Організаційно-економічні передумови готовності Чернігівської області до процесу кластеризації	119
3.2. Створення інноваційного кластера	128
3.3. Науково-освітній кластер.....	144
3.4. Кластеризація у транспортній галузі	159
3.5. Кластеризація у будівельній галузі.....	169
3.6. Кластеризація у машинобудівній галузі.....	181
3.7. Кластеризація у текстильній галузі.....	192
3.8. Кластеризація у паливно-енергетичній галузі	202
3.8.1. Перспектива створення нафтогазового кластера.....	202
3.8.2. Ідея створення торф'яного кластера	213
3.9. Кластеризація в агропромисловому секторі економіки.....	217
3.10. Створення лісопромислового кластера	230
3.11. Кластеризація у медичній галузі	244
3.12. Кластерні ініціативи у туристичній галузі	254
3.12.1. Створення туристичного кластера	254
3.12.2. Кластер сільського зеленого туризму.....	264

3.12.3. Кластер водного туризму	274
3.13. Створення торгово-реалізаційного кластера.....	281
3.14. Перспективи створення споживчо-кооперативного кластера.....	290
3.15. Створення хлібобулочного кластера.....	297
3.16. Ідея створення кластера бішофіту	303
РОЗДІЛ 4. ТРАНСКОРДОННІ КЛАСТЕРИ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН.....	310
4.1. Транскордонні кластери у нарощуванні конкурентоспроможності прикордонних регіонів	310
4.2. Регіональна політика створення транскордонних кластерів	315
4.3. Транскордонне співробітництво у мережевих структурах.....	322
РОЗДІЛ 5. МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧИХ КЛАСТЕРІВ	332
5.1. Кластерна модель відображення характеристик процесу територіальної транспортної інтеграції	332
5.2. Фрактальність динаміки створення та розвитку кластерних утворень	338
5.3. Оцінювання ефективності діяльності кластерів	343
ВИСНОВКИ.....	351
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	353

ПЕРЕДМОВА

Сучасні процеси розвитку світової економіки характеризуються посиленням конкуренції регіонів та окремих територій.

Розуміння сутності територіальної конкуренції, оволодіння методами підвищення конкурентоспроможності регіонів та територій стало актуальним для національних, регіональних і місцевих органів влади.

В умовах глобалізації кластерна модель соціально-економічного розвитку регіону є найоптимальнішою, яка впродовж останнього десятиріччя перетворилась на провідну концепцію світової економіки.

Кластеризація змушує проводити самоаналіз стану економіки регіону, за допомогою якого регіон отримує можливість викристалізувати свій профіль перспективного розвитку.

С.І. Соколенко

Чернігівська область має свій неповторний «кластерний колорит», що пов'язано з виробничо-економічними, історичними та природно-кліматичними особливостями території, всі передумови для розвитку кластерних ініціатив і на цій основі здатна забезпечити стале економічне зростання регіону.

Підвищення ефективності національної економіки пов'язане з оптимізацією економічних зв'язків суб'єктів господарювання, що спонукає до пошуку найбільш раціональних форм організації виробничих процесів.

Виникають ефективні організаційно-економічні структури – кластери, які реалізують нові схеми господарських зв'язків, що дозволяє економно використовувати ресурси, уникати бюрократичних перепон у вирішенні важливих господарських проблем, забезпечувати більш вільний доступ до нових ідей і технологій, суттєво підвищувати конкурентоспроможність підприємств – учасників кластерного утворення. Україна підійшла до нового етапу реформування економіки, який розпочинається з регіонів, де формуються нові підходи до організації більш ефективних виробничих зв'язків, створюються прогресивні виробничі системи, здатні реалізувати пріоритетні завдання, які стоять перед кожним регіоном та країною у цілому.

Кластерний підхід до реалізації економічних зв'язків суб'єктів господарювання дозволяє більшою мірою використати наявний виробничий потенціал кожного підприємства та регіону в цілому для вирішення нагальних проблем, пов'язаних з підвищенням конкурентоспроможності національної економіки.

Головною метою проведених соціально-економічних досліджень у галузі кластеризації економіки регіону було визначення реального стану процесів кластеризації, готовності суб'єктів господарювання різних форм власності до створення прогресивних організаційно-економічних структур – кластерів як у виробничій, так і невиробничій сферах. Під час кластерних досліджень у розрізі регіону було враховано особливості територіального розташування Чернігівської області, специфіку економіки регіону, його виробничу спеціалізацію, характер економічних зв'язків на регіональному, національному та міжнародному рівнях.

У монографії приділено значну увагу теоретичним основам кластеризації, аналізу передумов та факторів, що передують процесам створення прогресивних організаційно-економічних систем. Детально проаналізовано механізми, що базуються на кластерному підході, які забезпечують суттєве нарощування виробничих можливостей, зростання ефективності виробничого процесу, збільшення обсягів продукції, що виробляється, підвищення її конкурентоспроможності.

У процесі аналізу виробничих кластерів як прогресивних організаційно-економічних утворень реалізується системний підхід, який дозволяє розглянути вказані структури як складні динамічні системи з характерними для них специфічними функціями і властивостями.

Основу економічних досліджень становлення та розвитку кластерних утворень складають регіональні статистичні дані результатів виробничої діяльності суб'єктів господарювання, результати аналізу фінансово-економічного стану нових виробничих мережевих структур, вивчення схеми взаємозв'язків та характеру відносин між підприємствами, які охоплені інтеграційними процесами на регіональному рівні.

Головна мета проведених досліджень – виявлення організаційно-економічних засад, що зумовлюють процеси кластеризації, та аналіз факторів, які визначають регіональну конкурентоспроможність.

Значний обсяг досліджень присвячений аналізу чинників, що сприяють підвищенню конкурентоспроможності економіки регіонів, визначенню шляхів створення мережевих структур, процесів реструктуризації економіки регіонів з метою створення нових виробничих систем, що відповідають потребам ринку, який динамічно розвивається.

У роботі наведено приклади та схеми кластеризації у певних галузях економіки регіону, розглянуто інфраструктуру кластерних утворень та чинники, що передують процесам кластеризації. Проаналізовано можливість створення певних кластерів та подано відповідні схеми кластерних утворень, які можуть бути реалізовані з урахуванням конкретних суб'єктів господарювання.

Наголошено, що концепція кластеризації, яка реалізується на регіональному рівні, є головним і визначальним фактором забезпечення регіональної конкурентоспроможності. Внаслідок кластеризації формується сприятливе підприємницьке середовище, зростає економічна активність суб'єктів господарювання всіх форм власності, прискорюються інноваційно-інвестиційні процеси, створюються ефективні економічні моделі з метою розроблення та впровадження нової техніки та прогресивних технологій. Це і зумовлює потребу пошуку напрямів та шляхів прискорення кластеризації економіки регіонів, що забезпечить ефективне використання виробничого потенціалу, незадіяного виробничого ресурсу для сталого економічного розвитку як регіону, так і країни у цілому.

Зусилля в організації процесів кластеризації повинні бути спрямовані на вивчення передумов створення кластерних утворень, на розроблення організаційно-економічних заходів та механізмів, що забезпечують формування кластера, на визначення необхідних господарських зв'язків і ролі кожного учасника у кластерному утворенні.

Конкурентне середовище створює умови, за яких тільки ті фірми, що активно займаються інноваційною діяльністю, спроможні випускати конкурентоспроможну продукцію. Кластери, які зберігають конкурентне середовище, створюють додаткові умови, що сприяють інноваційним процесам. У межах кластера здійснюється консолідація зусиль у галузі інновацій за рахунок більш вільного доступу до нових ідей, технологій, ноу-хау. Найбільш конкурентоспроможні мережеві структури реалізують інноваційну модель розвитку, яка у ситуації, що склалася, є єдиним шляхом технологічного прориву у базових галузях економіки. Саме інноваційні промислові кластери здатні вивести національну економіку на рівень передових зарубіжних країн і забезпечити конкурентоспроможність вітчизняних товарів на світових ринках.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Еволюція наукової думки у галузі кластеризації

У сучасних умовах господарювання, коли для досягнення успіху необхідна швидка і гнучка реакція товаровиробника на зміни ринку, одним з найбільш важливих напрямів подальшого розвитку є перехід до нової системи функціонування та управління, яка охоплює діяльність не одного, а групи підприємств, поєднаних спільною метою, дозволяючи економити значну кількість різних видів ресурсів.

Останнім часом зростає кількість наукових досліджень, що стосуються інтеграційних процесів у реальному секторі економіки, результати яких вказують на те, що географічна близькість підприємств відповідних видів діяльності надає більше можливостей для підвищення рівня продуктивності та інноваційного розвитку регіонів. Крім того, формування галузевих і міжгалузевих інтегрованих структур розглядається як засіб ефективної співпраці різних видів підприємств, що забезпечує раціональне використання ресурсів, регіональної виробничої інфраструктури та власних виробничих потужностей.

Виходячи з того, що проблема розроблення і впровадження інновацій та технологічного розвитку виробництва досить гостро стоїть перед українськими товаровиробниками, слід визначити перспективні напрями та розробити дієві механізми вирішення цієї проблеми. Ці завдання можна вирішити шляхом створення інтегрованих об'єднань, що, у свою чергу, допоможе на базі консолідації зусиль та спільних можливостей впроваджувати інновації, а саме – інвестувати значні обсяги матеріальних, фінансових та трудових ресурсів у розвиток нової техніки та прогресивних технологій.

Доцільність формування галузевих та міжгалузевих інтегрованих структур у різних галузях економіки розглядається як засіб ефективної співпраці різних видів підприємств та кооперації їх зусиль для організації сучасних виробництв, раціонального використання їх виробничих потужностей і нарощування виробництва продукції. Тобто мова йде про формування виробничих об'єднань – кластерів – з метою узгодження господарської діяльності їх учасників, підвищення ефективності виробництва продукції та надання послуг, оскільки новостворена економічна система за їх участі забезпечує сприятливі умови для започаткування конкурентоспроможних виробництв, ефективного функціонування конкретного ринку товарів і послуг.

Проблеми виникнення та розвитку кластерних об'єднань висвітлюються у роботах провідних зарубіжних науковців, зокрема, у працях М. Енрайта, С. Розенфельда, Д. Якобса, В. Прайса, В. Бандурина, В. Гжегожа, С. Долгова, П. Жозета, Е. Леммера, Ж. Мингалевої, М. Кітінга, Дж. Клегга, М. Портера, Д. Радеби, А. Ругмана, П. Самуельсона, Дж. Сороса, С. Ткачевої, Ю. Уеннопа, Л. Янга, Н. Корчагіної та інших, а також вітчизняних – С. Соколенка, Н. Внукової, Г. Семенова, М. Бойка, Є. Безвущка, В. Базилевича, М. Войнаренка, С. Мочерного, В. Федоренка, А. Мельника, І. Бураковського,

З. Варналія, В. Захарченка, Б. Губського, П. Єщенка, Я. Жаліла, Б. Кваснюка, С. Кримського, Д. Лук'яненка, І. Михасюка, А. Мокія, В. Новицького, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, О. Плотнікова, А. Поручника, О. Паламарчука, А. Гойка, Р. Фатхутдінова, І. Фамінського, І. Фількевича, Є. Савельєва, В. Савченка, В. Сизоненка, М. Тимчука, А. Філіпенка, Н. Волкової, В. Чужикова, О. Шниркова та інших відомих учених, які зробили вагомий внесок у розвиток теорії та практики кластеризації економіки.

Проте на сьогодні інтеграційні процеси у реальному секторі економіки, розвиток процесів кластеризації недостатньо висвітлені. Це стосується аналізу та систематизації основних поглядів на саме поняття «кластер», дослідження його формування та розвитку.

Зокрема, у вітчизняній науковій літературі не існує цілісного дослідження проблем еволюційного розвитку теорії кластеризації, недостатньо повно розкрито причинно-наслідкові залежності та наслідки формування і розвитку кластерних об'єднань, потребують подальшого визначення та обґрунтування критерії та чинники ефективного функціонування кластерів, їх роль у посиленні конкурентних позицій економічних суб'єктів на ринках товарів та послуг.

Численні дослідження щодо процесів кластеризації економіки, які проводяться як в Україні, так і за кордоном, вказують на той факт, що географічна близькість відповідних економічних видів діяльності сприяє високому рівню продуктивності праці та розвитку інновацій у регіонах.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., в економічній літературі набуває поширення таке поняття, як «кластер» або «кластерне об'єднання». Першим, хто дослідив це, був Альфред Маршалл. Саме він звернув увагу на тенденцію концентрації спеціалізованих компаній у «промислових регіонах» (теорія «індустріальних округів» 1920 р.) [100, с. 65-70].

Значну увагу цьому питанню приділив американський учений Майкл Портер – професор Гарвардської школи бізнесу. Він запропонував принципово новий підхід до аналізу конкурентоспроможності країни, так званий кластерний аналіз [220]. Портер вважається засновником теорії кластерів, дослідження кластерних груп в економіці.

Спираючись на теорію національної, державної та місцевої конкурентоспроможності товарів та послуг, М. Портер у 1990 р. дав таке визначення кластерам: «Кластери – це сконцентровані за географічними ознаками групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників та постачальників послуг; фірм у відповідних галузях, а також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (наприклад, університетів, агенцій із стандартизації, а також торгових об'єднань) у певних галузях, що конкурують, але разом з тим ведуть спільну роботу» [137].

Трохи пізніше М. Портер починає тлумачити кластери як «...систему взаємопов'язаних фірм та інститутів, що є більшою, ніж проста сума складових», тому що в сумі ці складові за рахунок організаційного характеру кластера дають мінімізацію витрат, можливість реалізовувати соціальні програми (які в цьому випадку обходяться значно дешевше, ніж по окремих підприємствах), можливість використання «дорогих» ноу-хау і т. ін. В іншій

частині його монографії «Конкуренція» з'являється ще й третє визначення: «Кластер або промислова група – це група компаній, які географічно межують між собою, взаємопов'язані між собою та поєднані з тими організаціями, що діють у певній сфері, та такими, що характеризуються спільністю у діяльності та взаємодіях» [220].

Ще одним визначенням кластера за Портером є таке: „Кластер – це географічна група взаємозалежних компаній і асоційованих інститутів, які пов'язані спільними цілями і доповнюють один одного» [80].

Найбільш вживаним визначенням кластера є: «Кластери – це географічно близькі групи взаємопов'язаних компаній та асоційованих установ в окремій галузі, що пов'язані спільними технологіями та навичками. Вони зазвичай існують у географічній зоні, де комунікації, логістика та людські ресурси є легкодоступними. Кластери зазвичай розміщуються в регіонах, а іноді – в окремому місті» [134].

Головна теза М. Портера полягає у тому, що перспективні конкурентні переваги створюються не ззовні, а на внутрішніх ринках.

Крім того, він зазначає, що кластери охоплюють значну кількість різного роду підприємницьких структур, важливих для конкурентної боротьби, а саме: постачальників спеціального обладнання, нових технологій і послуг, а також підприємства, організації та інші установи – такі, як університети, центри стандартизації, торгові асоціації, що забезпечують спеціалізоване навчання, освіту, інформацію, дослідження і технологічну підтримку [134]. Таким чином, кластер є об'єднанням підприємств та інституцій, які співпрацюють, щоб забезпечити собі більшу вигоду, порівняно з тією, яку вони могли б отримати, працюючи окремо.

Кластерний підхід до вивчення економічних процесів формування конкурентоспроможності простежується і в наукових дослідженнях інших учених. Наприклад, Е. Леммер розглядав кластери з високим рівнем кореляційного експорту під час аналізу торгівлі на національному рівні.

Теорія кластерів або промислових груп отримала своє продовження в роботах іншого американського вченого – М. Енрайта, який створив теорію «регіонального кластера», давши йому таке визначення: «Регіональний кластер – це промисловий кластер, в якому фірми – члени кластера знаходяться в географічній близькості одна від одної» [134].

Регіональний кластер – це географічна агломерація фірм, що працюють в одній або кількох споріднених галузях господарства.

Таким чином, за теорією Енрайта конкурентні переваги створюються не на національному рівні, як у Портера, а на регіональному, де головну роль відіграють історичні передумови розвитку регіонів, різноманітність культур ведення бізнесу, організації виробництва й отримання освіти. Саме регіональні кластери потребують цілеспрямованої підтримки державних структур і дослідницьких організацій.

С. Розенфельд (1997) підкреслює, що кластери повинні мати активні канали для бізнес-транзакцій, діалогу та комунікації. «Без активних каналів

навіть критична маса відповідних фірм не є місцевим виробництвом або соціальною системою і, таким чином, не функціонує як кластер» [150].

М. Бест у своїй праці «Нова конкуренція: Інститути промислової реструктуризації» (Кембрідж, 1990) розкрив суттєво різні сторони конкурентної боротьби і співробітництва.

Такі вчені, як Дерінгер і Теркл (1995-1996), досить точно обґрунтували три головні рушійні сили промислової кластеризації:

– стратегічні й оперативні ділові можливості міжфірмових альянсів специфічного виду;

– традиційний регіональний фактор ринкових переваг (пули ринків праці, місцеві джерела майстерності й унікальних талантів);

– специфічна роль некомерційних інститутів, таких, як університети, коледжі, торгові союзи і професійні асоціації.

Французькі вчені І. Толенадо та Д. Сольє використали поняття «фільєрів» для аналізу груп технологічних секторів. Формування фільєрів ототожнювалось із залежністю одного сектора від іншого на технологічному рівні. Тому фільєри є більш вузькою інтерпретацією кластера, бо ґрунтуються на одному з критеріїв виникнення кластера – на необхідності створення технологічних зв'язків між галузями та секторами економіки для реалізації їх потенційних переваг. Кластерний підхід також використовується і в розробках шведських теоретиків. Їх кластерна теорія, в основному, формується на структурі національної економіки, а точніше – на вивченні взаємозв'язків великих шведських багатонаціональних корпорацій.

Тут кластери базуються на тезі Е. Дахмена «про блоки розвитку». Основою розвитку конкурентного успіху за Дахменом є наявність зв'язку між здатністю одного сектора розвиватися та здатністю забезпечувати прогрес в іншому.

Російські дослідниці теорії кластерів Ж.А. Мінгальова та С.В. Ткачова дають своє визначення кластера як індустріального комплексу, сформованого на базі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників та споживачів, пов'язаних технологічними ланцюжками, та такими, що виступають альтернативою секторальному підходу [116, с. 97-102].

Щодо українських учених, які проводили дослідження у галузі кластеризації, то тут слід виділити такі основні погляди. Відомий український науковець у сфері кластерних утворень С. Соколенко дає таке визначення цього поняття: «Кластер – це територіальне об'єднання взаємозалежних підприємств та установ у межах відповідного промислового регіону, що спрямовують свою діяльність на виробництво продукції світового рівня» [169].

Крім того, він стверджує: «Кластер або мережева промислова група – це група близьких, географічно взаємопов'язаних підприємств та організацій, які з ними співпрацюють, спільно діють у певному виді бізнесу та характеризуються спільністю напрямків діяльності і взаємодоповненням один одного» [166].

Провідний український дослідник М. Войнаренко, який є одним із засновників асоціації «Поділля Перший», що об'єднала у собі перші українські кластери, надає таке тлумачення економічного кластера: «Кластер – це

галузево-територіальне добровільне об'єднання підприємств, що тісно співпрацюють з науковими установами й органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності кінцевої продукції та економічного зростання регіону» [35].

М. Войнарєнко визначає, що для створення кластерів необхідно п'ять умов: ініціатива, інновація, інформація, інтеграція та інтерес. Кластери можуть об'єднувати підприємства та установи як окремих регіонів, так і різних країн для підвищення ефективності їх діяльності, зростання продуктивності праці та якості продукції, стимулювання конкуренції та інновації, залучення інвестицій, сприяння формуванню нових підприємств, враховуючи їх вигідне географічне положення [35].

На думку В. Чужикова, кластер – це конкурентоспроможна організаційна форма територіально-ієрархічної моделі виробництва з різними рівнями локалізації, яка дає максимальний соціально-економічний ефект через мінімізацію видатків у порівняно подібних галузях. В. Чужиков розглянув еволюцію кластерних моделей, в основі яких – інтеграція споріднених виробництв, концентрація виробництва; розкрив передумови виникнення та сутність кластерів; визначив їх роль і місце у розвитку економіки держави та регіону. Кластер інтегрує інтереси певних підприємств, установ та організацій, які намагаються підвищити свою регіональну конкурентоспроможність, підвищити якість виготовлення товарів та надання послуг за рахунок обміну досвідом. Для ефективнішої координації учасників кластерного утворення необхідна надбудова – керівний орган [206]. Ефективність роботи кластерного утворення посилюється за рахунок синергії результатів діяльності всіх учасників утворення.

Під час реалізації кластерної моделі розвитку регіону його основними перевагами на національному ринку товарів та послуг будуть:

- тісна взаємодія суб'єктів господарювання у певному регіоні;
- покращення можливостей для реалізації інноваційної стратегії розвитку регіону;
- активізація інтеграційних та глобалізаційних процесів і, відповідно, посилення конкуренції;
- підвищення ефективності функціонування регіональних виробничих систем та підприємств, що входять до кластера;
- створення належних умов інноваційно-інвестиційного розвитку регіону;
- розширення виробничої програми підприємств, поява нових товарів і послуг;
- можливість нарощування виробничої потужності конкурентоспроможних підприємств кластерів, підвищення конкурентоспроможності регіону у цілому;
- ефективне використання кваліфікованих трудових ресурсів.

Постійний економічний розвиток кластера на основі ефективної взаємодії його учасників закладено у самій основі його формування і залежить від

ступеня взаємозв'язків його учасників. Як правило, процес розвитку проявляється через рівень конкуренції.

На сьогодні існує багато підходів до визначення економічної категорії «кластер». Основні з них наведені у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Еволюція підходів до визначення категорії «кластер»

Науковець	Рік	Сутність визначення
1	2	3
М. Портер	1990	Промисловий кластер – сукупність галузей, пов'язаних через взаємодію «покупець-постачальник» або «постачальник-покупець», де є загальні технології, загальні канали закупівель або розподілу, трудові об'єднання
Х. Шмітц	1992	Кластер – група підприємств, що належать одному сектору і діють у тісній близькості одне до одного
Г. Суенн, М. Превезер	1996	Кластери – групи фірм у межах однієї галузі, які близькі територіально
М. Енрайт	1996	Регіональні кластери – це промислові кластери, в яких фірми-учасники знаходяться у тісній близькості одна до одної
С. Розенфельд	1997	Кластер – концентрація фірм, що здатні створювати синергетичний ефект через їх географічну близькість і взаємозалежність, навіть при тому, що їх масштаб зайнятості може не бути виразним або помітним
М. Портер	1998	Кластер – географічно близька група пов'язаних компаній і взаємодіючих інститутів окремої сфери, яким характерна цілісність та взаємодоповнюваність
Е. Фрезер	1998	Економічні кластери – не тільки пов'язані і підтримуючі галузі і інститути, а скоріше пов'язані і підтримуючі інститути, які є більш конкурентоспроможними на основі їх взаємозв'язків
Г. Суенн, М. Превезер	1998	Кластер означає велику групу фірм у подібних галузях окремого регіону
В. Ельснер	1998	Кластер – група фірм, які функціонально пов'язані як вертикально, так і горизонтально. Функціональний підхід підкреслює якість існуючих взаємозв'язків між фірмами й інститутами, що підтримують кластер, і такі взаємозв'язки визначаються через ринок
М. Штайнер, Ц. Хартман	1998	Кластер – ряд взаємодоповнюючих фірм (у виробничому або обслуговуючому секторах), суспільних, приватних і напівсуспільних дослідницьких інститутів і інститутів розвитку, які пов'язані ринком праці і/або зв'язками «витрати – випуск», і/або технологічними зв'язками

1	2	3
Т. Роеландт, П. ден Хертаг	1999	Кластери можуть бути охарактеризовані як мережі виробників взаємозалежних фірм (у тому числі спеціалізованих постачальників), пов'язаних один з одним ланцюгом виробництва, що додає вартість
Дж. Сіммі, Дж. Сеннет	1999	Інноваційний кластер – це велика кількість пов'язаних індустріальних і/або сервісних компаній, що мають високий рівень співпраці, зазвичай, через ланцюг постачань, та функціонують за однакових ринкових умов
Е. Брегман, Е. Фрезер	1999	Промисловий кластер – це група комерційних підприємств і некомерційних організацій, підприємств, для яких членство в групі є важливим елементом індивідуальної конкурентоспроможності кожного члена фірми. Кластери пов'язують разом угоди купівлі-продажу або загальні технології, загальних покупців або канали розподілу, або трудові об'єднання
Е. Брегман, Е. Фрезер	1999	Регіональні кластери – це промислові кластери, які сконцентровані географічно, зазвичай, усередині регіону, який утворює центральний район, ринок праці та інші функціональні господарські одиниці
В. Прайс	1999	Кластери – це розвинуті економічні осередки, які сприяють розвиткові галузі завдяки зростанню продуктивності, стимулюванню інновацій та розвитку конкуренції, сприяння створенню нових підприємств, таким чином стаючи «сплавом» підприємств та інституцій, які співпрацюють для того, щоб забезпечити підприємствам більший прибуток порівняно з тим, який вони могли б отримати, працюючи окремо
Є. Безвужко	1999	Кластер – це об'єднання за територіальною ознакою схожих, пов'язаних між собою, взаємодоповнюючих підприємств, яке дає змогу кожному підприємству вигравати від ефекту масштабу так само, як у формальному об'єднанні, але при цьому зберігається вже вироблена гнучкість окремих підприємств
Т. Еган	2000	Кластер – це форма промислової організації, яка залежить від мереж високоспеціалізованих, взаємопов'язаних фірм приватного сектора й установ суспільного сектора, чия кінцева продукція надходить на ринки за межі центрального регіону

1	2	3
М. Войнарєн-ко	2000	Кластер – це територіально-галузеве добровільне об'єднання підприємств, які тісно співпрацюють із науковими установами та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та економічного зростання регіону
В. Чужиков	2001	Кластер – це конкурентоспроможна організаційна форма територіально-ієрархічної моделі виробництва з різними рівнями локалізації, яка дає максимальний соціально-економічний ефект через мінімізацію видатків у порівняно подібних галузях
Л.Ван ден Берг, Е. Браун, В.Ван Вінден	2001	Кластер – це локалізована мережа спеціалізованих організацій, чії процеси виробництва тісно пов'язані обміном товарів, послугами і/або знаннями
Організація з економічного співробітництва та розвитку (OECD)	2002	Регіональні кластери відносяться до географічно обмежених концентрацій взаємопов'язаних фірм і можуть використовуватися як ключове слово для подальших наукових розробок подібно до індустріальних районів, спеціалізованої промислової агломерації і місцевих виробничих систем
Е. Віссер, Р. Бошма	2002	Кластери визначаються як географічні концентрації фірм, залучених до аналогічної і взаємопов'язаної діяльності
В. Чевганова І. Брижань	2002	Кластер – одна з форм об'єднання схожих, пов'язаних між собою, взаємодоповнюючих підприємств і організацій, що кооперуються з метою взаємної підтримки і координації, які в повсякденному житті виливаються у такі поняття, як «соціальний капітал» і «довіра»
С. Соколенко	2003	Кластер – це територіальне об'єднання взаємозалежних підприємств та установ у межах відповідного промислового регіону, що спрямовують свою діяльність на виробництво продукції світового рівня
К. Дудкіна	2004	Кластер – це географічна група взаємозалежних компаній і асоційованих інститутів, які пов'язані спільними цілями і доповнюють один одного
Т. Андерссон	2004	Кластеризація в загальному вигляді визначається як процес сумісного розташування фірм і інших дійових осіб усередині території, кооперації навколо певної функціональної ніші і встановленні тісних взаємозв'язків і робочих альянсів для посилення їх колективної конкурентоспроможності

1	2	3
М. Четирбок	2005	Під кластером розуміється мережа незалежних виробничих та (або) сервісних фірм, у тому числі постачальників, авторів технологій та ноу-хау (університети, науково-дослідні інститути, інжинірингові компанії), що об'єднують ринкові інститути (брокери, консультанти) та споживачі, які взаємодіють один з одним у межах єдиного ланцюжка створення вартості
Г. Семенов, О. Богма	2006	Кластер – це добровільне об'єднання підприємств і підприємців необов'язково однієї галузі, які взаємопов'язані між собою та доповнюють одне одного, з постачальниками, споживачами, науковими інститутами, суспільними організаціями та органами влади, які пов'язані спільними цілями та здатні разом вирішувати складні питання, які не можуть вирішити поодиночі
В. Геєць, В. Семиноженко	2006	Кластер – це сукупність різних юридичних осіб, пов'язаних партнерськими відносинами по всьому технологічному ланцюжку від видобутку сировини до споживання продукції і послуг
В. Федоренко, А. Гойко, В. Джабейло	2007	Кластер – це мережа незалежних виробничих або сервісних фірм (у тому числі їхніх постачальників), творців технологій і ноу-хау (університети, науково-дослідні інститути, інжинірингові компанії), що пов'язують ринкові інститути (брокери, консультанти) і споживачів, які взаємодіють один з одним у межах єдиного ланцюжка створення вартості та мають географічну близькість
Н. Внукова	2007	Кластер – це добровільне партнерське об'єднання за територіальною ознакою виробників товарів з постачальниками та іншими інститутами, спрямоване на одержання сукупної економічної вигоди на основі комплексного задоволення своїх виробничих вимог та запитів споживачів
З. Варналій	2007	Кластер – індустріальний комплекс, сформований на базі територіальної концентрації мереж, спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, які пов'язані технологічним ланцюжком і виступають альтернативою секторальному підходу
С. Соколенко	2008	Виробничий кластер – це група економічно пов'язаних фірм та інших юридичних осіб, розташованих поруч, завдяки чому вони спільно отримують виробничі переваги

1	2	3
С. Соколенко	2008	Кластер – це новий ефективний спосіб і система взаємодії, постійного ділового спілкування територіально та економічно споріднених учасників виробничого процесу заради отримання кожним із них сукупного синергетичного комерційного результату
Т. Артюх	2008	Кластер підприємств – це така їх галузева або географічна концентрація, що дозволяє досягти ефекту «зовнішньої економії» за рахунок взаємодії з постачальниками сировини й матеріалів, устаткування, створення групи вузькоспеціалізованих працівників
Л. Федулова	2008	Кластер – це група взаємозалежних компаній (постачальники, виробники тощо), що територіально знаходяться поруч, та пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), що діють у визначеній сфері й взаємно допомагають одне одному
А. Коренчук	2008	Кластер – це впорядкована сукупність стійко взаємопов'язаних організацій та окремих осіб, яка завдяки спільній діяльності забезпечує досягнення позитивного синергетичного ефекту, що перевищує просту суму потенціалів його складових
М. Бойко	2008	Кластери – сконцентровані за географічною ознакою групи взаємозалежних стратегічних економічних суб'єктів, спеціалізованих постачальників, а також пов'язаних з їхньою діяльністю підприємств, що конкурують, але разом з тим проводять узгоджувальну політику щодо задоволення потреб цільових споживачів
Т. Пискунова, С. Скоропанов, Л. Куликович	2009	Кластер – це група географічно локалізованих взаємозв'язаних компаній, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, ВНЗ і інших організацій, які взаємодоповнюють один одного та одночасно підсилюють свої конкурентні переваги

Джерело: складено авторами за [33-35; 86; 116; 134-136; 166-169; 184; 219; 220].

Активізація функціонування та збільшення кількості кластерних структур у світовій економічній системі свідчить про ефективність їх застосування. Основними цілями їх функціонування є сумісне навчання, проведення маркетингу, закупівля, виробництво й створення економічних структур і фондів.

Формування регіональних угруповань, до яких відноситься кластер, має певну історію. Так, у 1968 р. в Європі був створений у межах ЄС Генеральний

директорат щодо регіональної політики, в 1975 р. – Європейський фонд регіонального розвитку. У формуванні регіональної політики на сучасному етапі важливе методологічне значення має врахування просторового фактора.

Радою Європи прийнята «Європейська хартія регіонального просторового планування» (Торремолінос, Іспанія, 1983 р.), що систематизує проблеми регіонального розвитку. Водночас у США почалося розроблення федеральних програм щодо кооперації постачальницьких фірм, маркетингу і комерції, праці й освіти [147].

Дуже цікавий досвід Данії в 1989-1990 рр., де було закладено основи кластеризації території. Так, у 1992 р. у цій країні в кластерах брало участь 40 % усіх фірм країни, які забезпечували 60 % експорту.

Одними із перших сформувались трансграничні кластери в економіці Австрії. Такі структури почали функціонувати у межах співпраці з Німеччиною, Італією, Швейцарією, Угорщиною, активізувалися зв'язки з Францією і Великобританією. Ключовим чинником стала політика стимулювання розвитку зв'язків між дослідницькими інститутами і промисловими підприємствами, зниження регуляторних бар'єрів в інноваційних програмах, спеціалізація кластерів і формування координаційних центрів. Для цього була розроблена у першій половині 1990-х рр. інноваційно-дослідницька програма (ТІР) з метою збору інформації, її оброблення, вироблення рекомендацій, заснованих на технологічних змінах.

Програма територіального розвитку (ТР) реалізується у Канаді. У провінції Онтаріо вона отримала назву ЮСА, об'єднавши 22 програми, що виконуються шістьма міністерствами. У межах ЮСА була розроблена програма управлінських новацій, створений секретаріат економічного розвитку громад (CEDS), який вирішував поточні питання і розробляв масштабні проекти ТР, зокрема проект «Ніагара» щодо розвитку депресивного району провінції Онтаріо [193, с. 1-13].

У середині 1990-х рр. у Великобританії з метою розвитку регіональної інтеграції були переглянуті стратегічні альтернативи промислової політики і в результаті розроблена довготермінова технологічна програма. Внаслідок цього вже більше 10 років економіка Шотландії, Уельса, Північної Ірландії і північного Сходу Англії характеризується успішним регіональним сталим розвитком у виробництві автомобілів, електроніки, хімікатів і в деяких більш традиційних секторах, таких як виробництво продуктів харчування і напоїв, одягу та текстилю.

Згідно з основними положеннями національної промислової стратегії у 1995 році в межах проекту «Переваги Фінляндії» була розроблена і затверджена політика створення, функціонування і розвитку кластерів, що дозволило зробити перехід від макроекономічного регулювання до промислової й технологічно конкурентної політики, основним пріоритетом якої є розвиток кластерних формувань. Були складені кластерні карти лісового господарства, кольорової металургії, енергетики, телекомунікацій, екології, охорони здоров'я, транспорту, хімії, будівництва, продовольства. Однією із фірм, що працюють у цьому напрямку, є Nokia [168].

Центральна організація щодо забезпечення стійкого розвитку і стимулювання розвитку промислових кластерів була створена в Японії на острові Хоккайдо у першій половині 1990-х рр. Ефективність проекту щодо реалізації кластерних рішень показує необхідність зміни підходів до управління розвитком існуючих територіальних моделей (громад, районів, регіонів).

На території Німеччини згідно з федеральним устроєм землі мають велику самостійність і здійснюють власні програми розвитку за рахунок власних фінансових ресурсів. На сьогодні у цій державі працюють три кращих світових кластера з семи кластерів високих технологій, що отримали почесну назву «Силіконова долина ХХІ століття», – це Мюнхен, Гамбург, Дрезден.

Одним із перших розробників теоретико-методологічних засад функціонування кластерів є М. Портер (США). Основні штати Аризона, Каліфорнія, Коннектикут, Флорида, Міннесота, Північна Кароліна, Огайо, Орегон, Вашингтон визначили процес формування кластерів як напрям пріоритетного розвитку регіону. Так було прийнято відповідні програмні кластерні стратегії розвитку територій. Одним із найуспішніших прикладів кластера є «Силіконова долина», де заробітна плата фахівців становить 125 тис. дол на рік. Зайнято 2,5 млн чоловік. Венчурні вкладення в 2009 р. становили 78,8 млрд дол (у 1995 р. – 12 млрд дол) [22, с. 107–109].

У країнах Східної Європи також ідуть процеси кластеризації промисловості. У п'яти країнах Вишеградської групи (Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія, Словенія) кластеризація підтримується спеціальною програмою. До участі в ній підключаються й інші країни, зокрема Болгарія, Румунія, Україна.

В умовах посилення конкуренції на ринках, кризових явищ та активного захоплення ринкових часток транснаціональними корпораціями все більшої актуальності набуває горизонтальна, регіональна і вертикальна інтеграція, однією із форм якої є створення кластерів. І тому підприємства країн СНД усе частіше стратегічні цілі пов'язують із вступом до об'єднань, концернів, холдингів та кластерів. При цьому необхідно досягти органічної взаємодії малого підприємництва із представниками великого бізнесу. Отже, держава має сприяти формуванню і сталому зростанню цілісних територіально-виробничих систем, однією із форм яких є промислові кластери, що включають малий та середній бізнес.

1.2. Теоретичні основи процесу кластеризації

При розгляді теоретичних основ процесу кластеризації економіки можна виділити такі теорії формування кластерних утворень.

1. Теорія неокласичної економічної школи.

Перші дослідження, присвячені кластерній теорії, провів Альфред Маршалл (1920 р.). Він обґрунтував, чому групи компаній певної галузі, розташовані поруч, будуть більш продуктивними, ніж ті, що знаходяться на відстані. Співпраця виробників, споживачів, спеціалізація та обмін знаннями і зовнішні екстерналії дозволяють отримати від концентрації підприємств додаткові вигоди, що полягають у економії ресурсів у результаті їх локалізації.

2. Соціальні та інституційні підходи.

Ця школа соціальної й інституційної думки досліджує кластери за допомогою аналізу організації виробництва всередині і між фірмами. У межах цього напряму основна увага приділяється організації та структурі виробництва, взаєминам між працівниками і роботодавцями, розміщенню фірм.

У першій половині ХХ ст. в організації виробництва переважала система «масового виробництва», що дозволяла великим підприємствам користуватися економією від масштабу у виробництві для зниження витрат і домінування на ринках. У 1984 р. американські вчені Майкл Пайор і Чарльз Сейбел довели, що насичення ринків однорідними товарами привело до зростання потреб споживачів у різноманітних товарах і послугах. Такі зрушення попиту дали можливість малому бізнесу, що використовує висококваліфіковану працю, конкурувати з великими, менш адаптованими до ринку підприємствами. Розвиток окремих територій базувався на виробництві та постачанні унікальних високоякісних продуктів на міжнародні ринки та можливості швидко відзначати зміни попиту, реагувати на них і заповнювати ринкові ніші спеціалізованими, високоякісними й обмеженими за кількістю товарами та послугами. А тому окремі невеликі підприємства за рахунок кооперації та активної співпраці досягли зниження витрат і ефектів масштабу (групові закупівлі, технологічний розвиток, дослідження ринку), які раніше були доступні лише великим фірмам і транснаціональним корпораціям.

Ця модель взаємодії значної кількості підприємств є альтернативою монополізації ринку та може бути одним із пріоритетних напрямків розвитку ринків. Такий підхід є одним із варіантів кластерної теорії. Досвід Італії почав використовуватись іншими європейськими державами, зокрема Данією. Практика створення таких формувань викликала науковий інтерес до дослідження цієї теми. Джакомо Бекаттіні під час дослідження промислових агломерацій зазначає, що «Маршалліанські промислові райони» – це природно або історично обмежені території, що характеризуються присутністю і взаємодією підприємств та органів влади. У своїх дослідженнях він також проводить порівняння понять «промислова територія» і «кластер». Згідно з цією теорією кластерний підхід передбачає наявність конкуренції між компаніями.

3. Концепція промислових кластерів М. Портера.

Теорію кластерів професор Гарвардської школи бізнесу М. Портер розглядає з позиції конкурентних переваг у праці «Конкурентна перевага країн» (1990 р.). Згідно з цією теорією країна досягає успіху не в окремих галузях, а в сукупності галузей, пов'язаних вертикальними і горизонтальними зв'язками у межах світового господарства. Він дослідив передумови виникнення кластерів, їх структурні особливості, недоліки та переваги для регіональної економіки [134].

На сьогодні кластер розглядається як комплекс, сформований на основі територіальної концентрації підприємств-постачальників, виробників та споживачів суміжних галузей, які відзначаються ефективною взаємодією та взаємодоповнюють один одного. В Україні у деяких галузях працюють кластери, які пройшли тільки перший етап розвитку, але вже мають постійних

постачальників і клієнтів. Зазначимо, зокрема Хмельницький (одяг, будівельні матеріали, зелений туризм), Івано-Франківськ (туризм, декоративний текстиль), Черкаси (транспортні перевезення), Житомир (добування та перероблення каменю), Одеса (виробництво вина), Харків (машинобудування), Рівне (деревообробка) [184].

В умовах глобалізації посилюється конкуренція на ринках товарів та послуг, а тому потрібні нові форми галузевої взаємодії, що посилять позиції кожного окремого підприємства. Світова практика показує, що більш успішно розвиваються регіони, на території яких сформовані та функціонують кластери. Позитивні сторони діяльності кластерного утворення доводять їх можливості протистояти загрозам зовнішнього середовища (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Позитивні сторони діяльності кластерного утворення

Об'єднання підприємств у формі кластерів базується на територіальній локалізації підприємств певної галузі, що характеризуються спільністю діяльності і взаємодоповнюють одне одного. Крім того, встановлена залежність між наявністю кластерів і рівнем життя населення: чим більше кластеризація, тим вище рівень життя населення. З переходом до кластеризації істотно підвищується роль регіональних і місцевих органів влади, що пов'язано із значним впливом традицій, історичних і культурних властивостей регіонального середовища. Це визначає можливості впливу регіональної влади й активізацію інтеграційних процесів в економіці на мезорівні.

Застосування кластерного підходу, що є на сьогодні одним із ключових напрямків сталого розвитку економік європейських країн, відноситься до

початку 80-х років. Функціонування кластерів визначає основні інструменти механізму розвитку регіону, який забезпечує ефективне перетворення наявних ресурсів і повне використання потенціалу території з метою створення принципово нових видів високорентабельної продукції та послуг.

В основі створення кластерів знаходиться група підприємств, об'єднаних за територіальним і галузевим принципами, діяльність яких координується науково-дослідною установою та підтримується місцевою владою.

Під час реалізації такого підходу кластер виступає як пріоритетний напрямок стратегії розвитку регіону, яка повинна сприяти формуванню кластерних структур як основних форм ефективно самоорганізованих формувань для підвищення економічної стабільності та стійкості регіону в умовах конкуренції.

Залежно від території регіону, його економічного, виробничого та трудового потенціалу формуються кластери провідних містоутворюючих галузей. Для виявлення кластерів необхідно проаналізувати структуру галузі, її проблеми та перспективи розвитку, підприємства, рівень конкуренції. Кластери утворюють базову організаційно-економічну одиницю територіального (регіонального) характеру: мають спільний ринок, можуть створювати нові види продукції та послуг, виготовляти продукцію з високою часткою доданої вартості, сприяти зростанню ділової активності, підвищувати темпи зростання і рівень заробітної плати. Взагалі кластери завдяки особливостям взаємодії підприємств у їх межах сприяють проникненню нових ідей, інформації і стимулюванню впровадження інновацій.

Для формування ефективно функціонуючого економічного кластера необхідні такі передумови, а саме наявність у регіоні [115, с. 63]:

- потенційних учасників кластера, зокрема взаємозв'язаних виробничих підприємств певної галузі;
- науково-дослідної установи, що сприятиме розробленню нових товарів та послуг;
- висококваліфікованих кадрів та навчальних закладів для підвищення кваліфікації;
- центру кластера, на базі якого можуть бути розроблені і реалізовані у промисловому масштабі інноваційні ідеї та проекти;
- стійкого попиту на інноваційну продукцію кластера;
- сталого розвитку регіону, спрямованого на реалізацію інноваційних програм і проектів;
- регіональної стратегії розвитку, що включає заходи з підтримки формування та функціонування кластерів з боку місцевої влади.

Можна виділити такі основні форми економічних кластерів:

- локалізовані групи підприємств суміжних галузей, яких об'єднує інноваційність та співпраця з однією науково-дослідною установою;
- вертикальні інтегровані формування, що утворились на основі технологічних та комерційних зв'язків за схемою «постачальник-виробник-споживач»;
- галузі промисловості на високому рівні розвитку та співпраці.

З метою підтримки формування економічних кластерів органи місцевої влади повинні забезпечити:

1) формування умов для ефективної самоорганізації кластерів, у тому числі реалізацію етапів з виявлення учасників кластера; розроблення стратегії розвитку, що забезпечує нарощування конкурентних переваг кожного підприємства члена-кластера;

2) підтримку проектів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності учасників кластера з урахуванням пріоритетів їх розвитку;

3) підтримку ефективної методичної, інформаційно-консультаційної і освітньої реалізації кластерної політики на регіональному та галузевому рівні.

Загалом є декілька моделей створення кластерів: на основі виділення центрів розвитку; за принципом інноваційної політики; залежно від територіальної локалізації та концентрації, на основі виробничих зв'язків, але з урахуванням особливостей регіону. Регіональний кластер кожного конкретного регіону може використовувати декілька різних моделей, комбінуючи їх характеристики та особливості. Переваги такого формування кластерів полягають у можливості сфокусувати увагу на проблемах і перевагах конкретного регіону. Координаційний центр кластера, до якого можуть входити і представники місцевої влади, володіє інформацією про показники діяльності підприємств, становище цього сектора економіки, ринок трудових ресурсів, що дозволяє науково обґрунтувати стратегію та потенційні можливості їх розвитку. Як критерії оцінювання можливостей формування кластерів можуть використовуватися такі: темпи зростання виробництва продукції та послуг, середньомісячної заробітної плати, продуктивності праці, яку забезпечують підприємства кластера порівняно з темпом зростання на інших підприємствах регіону та галузі в цілому [1].

На сучасному етапі країни ЄС, такі як Великобританія, Німеччина, Фінляндія (табл. 1.2), широко використовують кластери для розвитку територій. На основі світового досвіду кластери стають новою формою економічного розвитку регіонів. Прийнята «Концепція створення кластерів в Україні», згідно з якою виділено чотири типи кластерів: виробничий, інноваційно-технологічний, туристичний і транспортно-логістичний.

Кластери здатні краще адаптуватися до зміни зовнішніх умов і виживати в будь-яких ситуаціях. Кластер дозволяє малому бізнесу співпрацювати з великими підприємствами своєї галузі. Вони здатні поєднувати спеціалізацію та інтеграцію, конкуренцію і кооперацію, забезпечуючи сталий соціально-економічний розвиток регіону.

Таблиця 1.2

Порівняльна характеристика функціонування кластерів у європейських країнах

Розміщення	Керівний орган	Бюджет	Виконавець	Сутність діяльності
Великобританія				
<i>а) кластери регіональних агентств розвитку з 1999 р.</i>				
Територія держави	Міністерство торгівлі та промисловості	77 млн євро	Регіональні агентства розвитку (12 агентств по 10 кластерів у кожному)	Створення регіонального фонду стимулювання інновацій, 15 бізнес-інкубаторів, експертні групи кластерів залежно від спеціалізації
<i>б) мікро- і нанотехнологічна мережа (2003-2008)</i>				
Територія держави	Міністерство торгівлі та промисловості	135 млн євро (початковий - 60 млн євро та 75 млн протягом 6 років)	Регіональні агентства розвитку та створені ними науково-дослідні установи	Сприяння спільним дослідницьким проектам та забезпечення обладнанням
Німеччина				
<i>а) BIOREGIO (1996-2001)</i>				
Три спеціальні регіони (у т. ч. Мюнхен і Гейделберг) і ще 14 регіонів	Федеральне міністерство освіти і досліджень	60 млн євро на 5 років	ВАТ (федеральної, регіональної та іншої власності)	Сприяння спільним дослідницьким проектам регіонів. Підтримка у створенні венчурних компаній, що спеціалізуються на біотехнологіях
<i>б) INNOREGIO (1996-2001)</i>				
23 регіони (Дрезден, Потсдам та ін.)	Федеральне міністерство освіти і досліджень	230,5 млн євро на 6 років	ВАТ (федеральної, регіональної та іншої власності)	Сприяння спільним дослідницьким проектам регіонів. Підтримка приватних наукових досліджень (гранти та кредити). Підтримка біотехнологій місцевою владою
Фінляндія центри компетенції (1994-2006)				
22 регіони	Міністерство внутрішніх справ	Держава виділила у 2006 р. 8,6 млн євро, ще 50 % профінансували регіони	Керуюча технополісом (технопарком) компанія	Базове фінансування для заохочення приватних інвестицій. Впровадження конкретних проектів (програмне забезпечення, біо- та інформаційні технології)

Основними характеристиками кластера, що відрізняють його від інших територіально-виробничих систем, є:

- взаємозв'язки та взаємозалежності елементів кластера;
- ефективність взаємодії підприємств у межах формування кластерної структури;
- синергетичний ефект – це інтегральна характеристика, що являє собою результат взаємодії інноваційних потенціалів складових, визначає кількісну оцінку їх взаємовпливу;
- основні підприємства кластера, поєднані виробничими зв'язками та співпрацею, що роблять головний внесок у результат діяльності кластера;
- ядро кластера (координаційний центр), що регулює діяльність кластера;
- резерви зростання виражаються через напрямки діяльності чи окремі підприємства, потенціал яких не розкритий повністю, але здатний за умови реалізації сприяти стратегічному розвитку всієї інноваційної структури [115, с. 62-63].

Кластери можуть утворюватися у формі міжгалузевих та внутрішньогалузевих об'єднань. Для побудови виробничого кластера необхідно визначити частку основних великих підприємств галузі, а потім визначити вертикальні і горизонтальні їх взаємозв'язки.

Основною метою реалізації кластерної політики є забезпечення високих темпів економічного зростання і диверсифікації економіки за рахунок підвищення конкурентоспроможності підприємств, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих виробничих і сервісних послуг, науково-дослідних та освітніх організацій, що створюють територіально-виробничі кластери.

Реалізація кластерної політики сприяє зростанню конкурентоспроможності бізнесу за рахунок реалізації потенціалу ефективної взаємодії учасників кластера, пов'язаного з їх географічно близьким розташуванням, розширенню доступу до інновацій, технологій, «ноу-хау», спеціалізованих послуг і висококваліфікованих кадрів, а також зниженню трансакційних витрат, що забезпечує формування передумов для реалізації спільних коопераційних проектів і продуктивної конкуренції.

Формування і розвиток кластерів є ефективним інструментом залучення прямих іноземних інвестицій та активізації зовнішньоекономічної діяльності регіону. Розвиток кластерів дозволяє також забезпечити переваги підприємств у виробничих ланцюжках створення вартості, сприяючи підвищенню якості перероблення сировини, що добувається, імпортозаміщенню і зростанню локалізації окремих виробництв, а також підвищенню рівня нецінової конкурентоспроможності товарів і послуг.

Кластери можуть об'єднувати як невелику, так і значну кількість підприємств, а також формуватися з великих та малих фірм у різних поєднаннях і співвідношеннях. До них доцільно віднести: географічну концентрацію компаній, що працюють у певному напрямку бізнесу; конгломерацію великих та малих фірм, частина з яких є власністю іноземців. Кластери виникають у традиційних базових галузях, високотехнологічних

напрямах, виробничо-комерційному секторі і у сфері послуг. Нерідко центром формування є університет чи група науково-дослідних структур. Концептуальна схема структури кластерного утворення (рис. 1.2) показує складові, що забезпечують ефективність його діяльності.

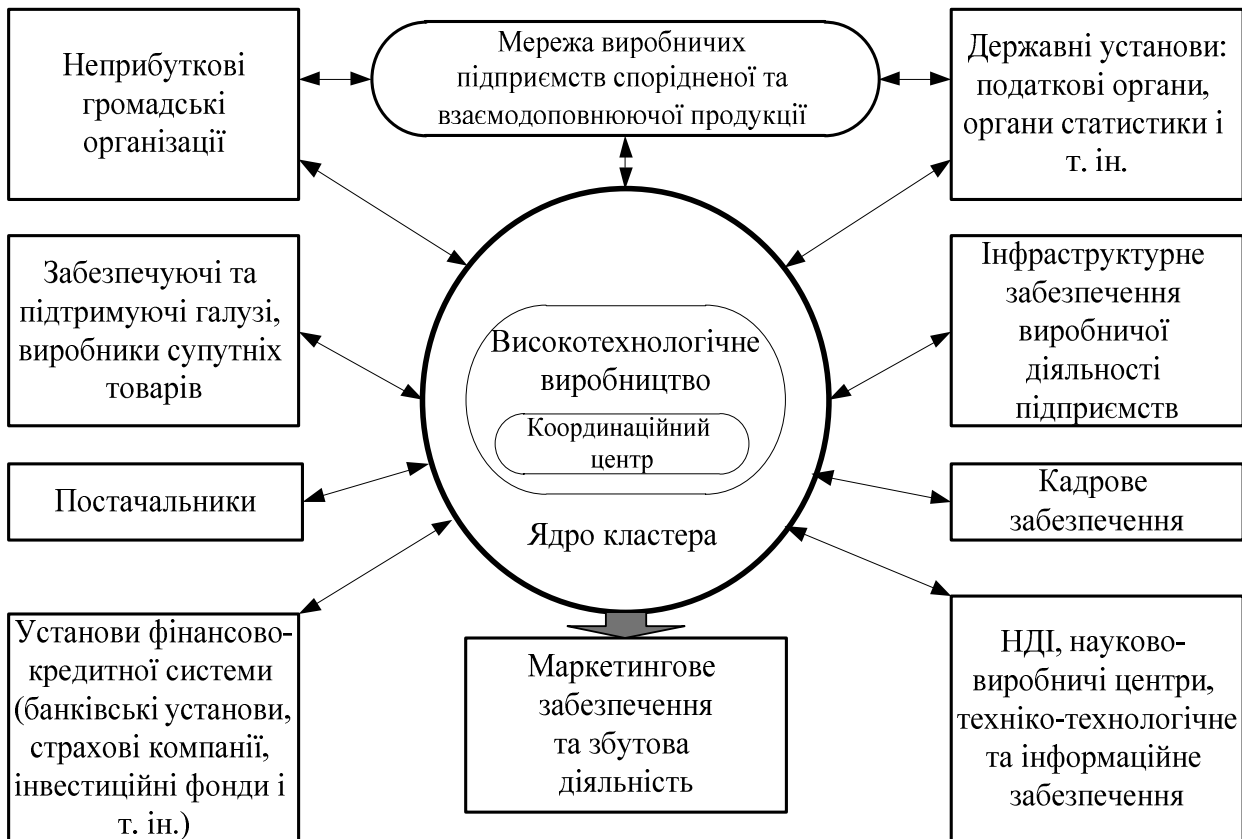

Рис. 1.2. Концептуальна схема структури кластерного утворення

Формування кластера потребує створення у тій чи іншій формі координаційного центру, що керує підприємствами, які становлять ядро кластера, та іншими його учасниками.

Ядром кластера, як правило, є потужне підприємство або сукупність провідних підприємств, які пов'язані вертикальними або горизонтальними зв'язками та взаємодіють з іншими учасниками кластера.

Основними факторами для формування та ефективного розвитку кластерів у регіонах є:

- наближення до ринків;
- забезпечення спеціалізованою робочою силою;
- економія за рахунок масштабів виробництва;
- зниження вартості операцій;
- повний доступ до інформації;
- залучення до співробітництва фірм, що дисперсно розташовані на території регіону [166; 206].

Доведено, що регіони, на території яких створюються кластери, виходять на передові позиції у своєму розвитку за економічними показниками. Саме ці регіони починають визначати конкурентоспроможність регіональної економіки

за рахунок розвитку саме тих галузей народного господарства, для яких існують певні переваги.

Європейська комісія з питань розвитку кластерних утворень зазначає, що «бути частиною кластера – важлива конкурентна перевага бізнесу». Кластери допомагають заповнити прогалину між бізнесом, дослідженнями та ресурсами, таким чином швидше видаючи знання на ринок. Успішні кластери пропагують інтенсивну конкуренцію одночасно зі співпрацею.

Найважливішими цілями кластеризації, крім отримання прибутку, який за своїм розміром перевищує суму прибутків структурних підрозділів (або окремих підприємств), є досягнення надійності та стабільності їхньої господарської діяльності, забезпечення при цьому додаткових робочих місць у регіоні свого функціонування.

Отже, кластеризація або об'єднання підприємств є особливою формою організації виробництва й управління, яка прискорює доведення товарів та послуг до кінцевого споживача, сприяє встановленню тривалих і стабільних зв'язків між підприємствами галузі та підвищенню ефективності їх функціонування.

Як показує світова практика, функціонування найбільш розвинених економічних систем, висока конкурентоспроможність і стабільне економічне зростання, насамперед, забезпечують фактори, що стимулюють поширення нових технологій. З огляду на те, що сучасні конкурентні переваги практично повністю забезпечуються за рахунок переваг у технологіях виробництва, управління, організації просування товарів, успішний розвиток конкурентоспроможності економічної системи можливий при комплексному використанні кластерного підходу та сучасних концепцій інноваційного розвитку. Термін «кластер» використовується для позначення галузевої та географічної концентрації суб'єктів підприємництва, які виробляють та реалізують подібні або взаємодоповнюючі продукти і, таким чином, об'єднані спільними проблемами та можливостями. Така концентрація дає поштовх для розвитку інших галузей (як, наприклад, створення спеціалізованих постачальників сировини та комплектуючих або зростання кількості інституцій, що обслуговують галузь) та сприяє створенню спеціалізованих послуг у технічній, адміністративній та фінансовій сферах. Кластери також слугують сприятливою основою для розвитку мережі громадських та приватних організацій, що підтримують розвиток місцевої економіки, пропагуючи колективне навчання та інновації завдяки здійсненню прямої чи опосередкованої координації. Розташовані недалеко один від одного підприємства взмозі налагодити взаємообмін інформацією та досягати колективних переваг, які неможливо отримати кожному підприємству окремо. Відображаючи динаміку відносних переваг, кластери формуються, розширюються, поглиблюються, але можуть також згодом звужуватися, закриватись, розпадатися.

Подібна динамічність і гнучкість кластерів є ще однією перевагою порівняно з іншими формами організації економічної системи. Таким чином, наявність кластера дозволяє національній галузі підтримувати свою перевагу, а не віддавати її тим країнам, які більше схильні до відновлення. Кластери іноді

плутають з промисловими секторами. Кластер відрізняється від сектора своїми географічними кордонами, включенням ресурсів, постачанням, ланцюгами навичок та тим, як вони пов'язані.

Кластери найкраще використовуються як регіональні виробничі системи. Промислові сектори, які традиційно використовувалися для планування та визначення економічних можливостей, в основному, представляють собою концентрації певних виробництв. Кластери можуть включати один або більше промислових секторів.

Кластерні об'єднання на сьогодні є однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів, форм регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, що скорочують свої витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній. Кластери формують специфічний економічний простір з метою розширення сфери вільної торгівлі, вільного переміщення капіталу та людських ресурсів, а, отже, виконують функції структуроутворюючих елементів глобальної системи. На відміну від звичайних форм коопераційно-господарчих взаємодій малого, середнього й великого бізнесу кластерні системи характеризуються такими особливостями [80]: наявністю великого підприємства-лідера, що визначає довготермінову господарську, інноваційну й іншу стратегію всієї системи; територіальною локалізацією основної маси господарюючих суб'єктів – учасників кластерної системи; стійкістю господарських зв'язків господарюючих суб'єктів – учасників кластерної системи; довготерміною координацією взаємодії учасників системи у межах її виробничих програм, інноваційних процесів, основних систем управління якістю. Таке комплексне формування успішно конкурує на ринку, скорочуючи трансакційні витрати за рахунок концентрації в одному місці малих та середніх підприємств, що за рахунок зовнішньої економії на масштабах виробництва стають не менш конкурентоспроможними, ніж великі компанії.

Кластерна модель полегшує співпрацю з метою вирішення спільних проблем та перепон у розвитку. Це може бути зроблено безпосередньо через створення промислових асоціацій або опосередковано через формування місцевого законодавства. Навіть якщо серед підприємств кластера може існувати конкуренція, певна співпраця є взаємовигідною. Спільні цілі та географічна сконцентрованість веде до розвитку спеціалізованих інституцій та об'єднань усередині кластера [137]. Важливою характеристикою кластерів є те, що вони базуються на підприємствах, які здійснюють продаж продукції за межі місцевого, регіонального або навіть національного ринку. Вони залучають кошти до регіону і підтримують діяльність багатьох інших місцевих підприємств. Кластери можуть включати урядові органи, неприбуткові організації, навчальні заклади та інші обслуговуючі та сервісні організації, наявність яких є ключовою для посилення кластера. В останнє десятиріччя кластери та регіональна політика, що заснована на них, слугують найбільш успішним інструментом економічного розвитку регіонів у західних країнах. Кластерні ініціативи, що підтримують форми кооперації між підприємствами, державним сектором та інституціями (університетами, дослідницькими

центрами), є рушійними силами економічного зростання та збільшення зайнятості населення в багатьох регіонах світу.

У багатьох країнах національні та регіональні органи влади часто схиляються до розвитку кластерів. Кластерний розвиток та методології підтримки різняться у регіонах. Однак існують деякі загальні риси та етапи цього процесу. Кластерні ініціативи можуть розроблятися на різних рівнях, більшість – на місцевому або регіональному рівні, а не на національному. Мета кластера – залучення додаткових ресурсів до регіону через посилення конкурентоспроможності підприємств галузі завдяки наданню допомоги у визначенні та використанні спільних можливостей і розширенні ринку. Кластерний підхід може створити у регіоні більш сприятливий підприємницький клімат, який допомагатиме розвиватися існуючим фірмам та залучати нові компанії до регіону. Для України, особливо в умовах зростання глобалізаційних процесів та конкуренції, питання швидкого створення та сприяння ефективному розвитку кластерних об'єднань набувають особливої актуальності та мають безумовну перспективу, особливо в умовах змін, що відбуваються у світовій економіці, коли на перший план виходить володіння якісно новим видом ресурсів, а саме – інформацією, інноваціями та інтелектом.

Отже, провівши аналіз виникнення та еволюції кластерних структур і систематизувавши основні погляди на поняття «кластер», можна зробити такі висновки. Більшість експертів визначають кластер як географічну концентрацію подібних, суміжних або додаткових підприємств з активними каналами для бізнес-трансакцій, комунікацій та діалогу, що поділяють спеціалізовану інфраструктуру, робочі ринки та послуги, мають спільні можливості або загрози.

Для України, яка тільки починає будувати свою регіональну політику, стає особливо актуальним вивчення регіональної політики розвинених країн, заснованої на кластерному підході у світлі орієнтації на європейську інтеграцію.

Впровадження методологічних підходів кластерної моделі регіонального розвитку, які будуються на основі конкурентоспроможності галузей (секторів), сприятиме підвищенню рівня та якості життя населення, подоланню бідності та безробіття, стабільному економічному зростанню галузей економіки, прискоренню і проведенню системних реформ у регіонах.

Застосування кластерного підходу в Україні – необхідна умова відродження вітчизняного виробництва, підвищення ефективності інноваційного розвитку регіонів, досягнення високого рівня економічного розвитку та конкурентоспроможності.

До факторів, які впливають на ефективність функціонування кластерів, відносять:

- попит на продукцію, що виробляє кластер;
- економію ресурсів (грошових, енергетичних та ін.);
- зменшення витрат на виробництво кінцевого продукту;
- скорочення термінів введення об'єкта в експлуатацію;

- координацію співпраці між учасниками кластера (ефективний менеджмент);
- підвищення конкурентоспроможності підприємств, які входять до кластера;
- підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва;
- державну підтримку на всіх рівнях процесів кластеризації.

Слід зазначити, що до основних принципів формування, функціонування та розвитку кластерних утворень відносяться такі (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Принципи формування, функціонування та розвитку кластерних утворень

Надамо пояснення щодо вказаних принципів.

Загальні принципи:

1. Принцип логічності – полягає у логічному та послідовному формуванні етапів певного процесу.

2. Принцип послідовності – пояснюється характером інноваційних та інвестиційних процесів, які здійснюються в кластері. Послідовність освоєння нових методів генерації інноваційних ідей, процесів наукових досліджень та процесів розроблення нових схем і механізмів залучення інвестиційного капіталу, що відповідно визначають і послідовність усього процесу розвитку кластера.

3. Принцип комерціалізації – відзначається комерційним спрямуванням формування кластерних утворень і характеризується віддачею на вкладений капітал, що забезпечується прибутками від діяльності кластера.

4. Принцип комплексності – реалізується при становленні інноваційної та інвестиційної сфер діяльності кластера, їх планомірному формуванні з всебічним врахуванням особливостей та рівня розвитку науки і техніки, а також напрацьованих механізмів пошуку та залучення інвестиційних ресурсів.

5. Принцип ресурсного забезпечення – полягає у тому, що інноваційні розробки, які впроваджуються у виробництво, повинні бути забезпечені відповідним обсягом фінансових, матеріальних, енергетичних, трудових та інших видів ресурсів.

6. Принцип інформаційної насиченості – передбачає у період формування кластерів створення, в першу чергу, банків і баз даних інноваційних ідей та розробок, які можуть бути використані у роботі цих кластерів, а також інформацію про потенційних інвесторів, інвестиційні технології пошуку, залучення капіталу та ін.

7. Принцип соціальної спрямованості – реалізується формуванням кластерних утворень, які покликані вирішувати разом з техніко-технологічними проблемами також і соціальні. Соціальна спрямованість реалізується створенням кращих умов для учасників кластерного утворення.

8. Принцип відкритості – проявляється в інформаційному, фінансовому, матеріальному та інших видах обміну кластера з навколишнім середовищем. Для успішного функціонування кластерного утворення необхідна різноманітна інформація про стан навколишнього середовища (кон'юнктура на ринку товарів та послуг, активність конкурентів, стан нормативно-правової бази і т. ін.), що дозволяє приймати зважені управлінські рішення.

9. Принцип науковості – ґрунтується на впровадженні наукових методів генерації інноваційних ідей, аналізі та систематизації інновацій, створенні баз та банків даних, а також на проведенні наукових досліджень (як фундаментальних, так і прикладних), спрямованих на розроблення та освоєння прогресивних технологій та нової техніки.

10. Принцип цілеспрямованості – визначається тим, що кластери створюються з метою соціально-економічного розвитку регіону і всі його учасники реалізують свої функції, керуючись цією метою.

11. Принцип результативності – визначається спроможністю створювати інноваційні технології та продукцію. Кластер на основі інноваційних ідей та розробок при відповідному інвестиційному забезпеченні реалізує інноваційні проекти, результатом яких є інноваційна продукція та технології.

12. Принцип керованості – реалізується в управлінні кластером залежно від ступеня відхилення результатів від запланованих показників з метою досягнення визначеної мети.

13. Принцип гнучкості – це спроможність кластера пристосуватись до змін навколишнього середовища, швидко реагувати на зміну кон'юнктури ринку, насамперед, зростання конкуренції, зміни попиту і т. ін. завдяки

прийняттю оперативних управлінських рішень, які корегують його поведінку відповідно до нових умов функціонування.

14. Принцип безперервності – означає підтримування безперервності планової перспективи, взаємоузгодження довго-, середньо- та коротко-строкових планів, тобто процес планування в кластері має здійснюватись постійно в межах установленого циклу; розроблені плани мають постійно змінювати один одного.

15. Принцип узгодженості – реалізується завдяки узгодженню інноваційних проектів та програм кластера з програмами розвитку економіки регіону.

16. Принцип екологічності – передбачає, що при формуванні кластера буде створена відповідна служба, де здійснюватиметься економічна експертиза інноваційних проектів, тобто будуть впроваджуватись тільки екологічно безпечні, безвідходні технології, які забезпечать захист навколишнього середовища від шкідливих відходів виробництва.

17. Принцип єдності результату – передбачає, що планування в кластері повинно мати системний характер, тобто існування сукупності елементів, взаємозв'язку між ними, наявності єдиного напрямку розвитку елементів кластера, поведінки, що зорієнтовані на загальні цілі.

18. Принцип надійності – полягає у створенні таких організаційно-господарських та технологічних умов, за яких досягаються стійкість і безперервність виробництва.

19. Принцип ефективності – забезпечується певними інноваційними пріоритетами, що визначається не тільки якістю та оперативністю інноваційних рішень, терміновістю виконання пріоритетних завдань, але й раціональним використанням інвестиційних та інших видів ресурсів при створенні інноваційних об'єктів.

20. Принцип престижності функціонування кластера визначається статусом учасників кластерного утворення та його значенням у соціально-економічному розвитку регіону.

21. Принцип необоротності – означає постійне нарощування науково-технічного потенціалу кластера, накопичення досвіду роботи на всіх напрямках діяльності, створення дедалі досконаліших методів пошуку інновацій та їхнього оцінювання, впровадження більш ефективних механізмів залучення інвестицій та нових технологій інвестування інноваційних проектів та програм.

22. Принцип інноваційності – полягає у розробленні та реалізації таких інноваційних проектів, які відповідають відповідним параметрам зарубіжних аналогів.

23. Принцип еластичності – проявляється в здатності кластера змінюватись протягом певного часу відповідно зі зміною навколишнього середовища. Еластичність проявляється у різних аспектах: кількісних (можливість зміни обсягів робіт, які виконуються на об'єктах); якісних (можливість виконувати нові, більш складні завдання з підвищеними вимогами різних показників щодо конструктивних рішень); оперативних (можливість змінювати темпи та обсяги робіт залежно від ситуацій, які склалися) та ін.

24. Принцип самовдосконалення – пояснюється накопиченням нових властивостей, які приводять до розширення та появи нових можливостей кластера. Впровадження комп'ютерних технологій та створення баз і банків даних збільшує можливості оброблення інформації та генерації нових ідей. Впровадження нових схем залучення капіталу створює нові можливості інвестиційного забезпечення інновацій, що стимулює та розвиває методи інноваційного пошуку.

25. Принцип нарощування науково-технічного потенціалу – ґрунтується на можливостях кластера створювати бази та банки даних інновацій, накопичувати досвід та вдосконалювати методи генерації інноваційних ідей, розвивати визначені напрямки фундаментальних та прикладних досліджень у різних галузях економіки з орієнтацією на вирішення проблем соціально-економічного розвитку регіону.

26. Принцип відповідності програмам регіонального розвитку – пояснюється узгодженістю розвитку учасників кластера, що визначається зростаючими можливостями кластера, з програмами регіонального розвитку.

Специфічні принципи:

1. Принцип паритетності (рівності) – учасники кластера, що взаємодіють між собою, повинні виступати один перед одним як рівнозобов'язані. Вони повинні діяти на підставі відносин рівноправного партнерства, рівномірного розподілу функцій та завдань. Крім цього, цей принцип передбачає покладення обов'язків з організації взаємодії на певного суб'єкта спільної діяльності.

2. Принцип селективності – направлений на підвищення ефективності вибіркової дії під час формування кластерного утворення для забезпечення якості його функціонування в майбутньому.

3. Принцип системності – передбачає встановлення між структурними елементами кластерного утворення зв'язків, які забезпечують цілісність його функціонування.

4. Принцип синдиціювання – полягає в об'єднанні підприємств та інших установ (у тому числі фінансових) з метою створення на ринку конкурентоспроможної продукції високої якості.

5. Принцип синергізму – полягає у тому, що при взаємодії двох або більше факторів їх дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їх суми.

6. Принцип універсальності – полягає у тому, що учасники кластера широко застосовують діяльність в усіх сферах, де ведеться пошук забезпечення оптимальних витрат виробництва й управління.

7. Принцип синхронізму – полягає в одночасному і паралельному відтворенні деяких процесів або явищ, що відбуваються в кластері.

8. Принцип ритмічності – означає, що весь виробничий процес і складові його частини з виготовлення певної продукції повинні повторюватись через певні проміжки часу.

9. Принцип перманентності – забезпечує постійну, безперервну реалізацію процесу, що продовжується.

10. Принцип пропорційності – реалізується у ринкових умовах у результаті досягнення рівноваги між попитом та пропозицією на певний вид продукції, послуг, виконання робіт, забезпечення раціональних співвідношень між мінімально необхідними потребами і наявними ресурсами.

11. Принцип раміфікації – тобто, узгодженого розповсюдження взаємовигідного співробітництва на все більшу кількість галузей і секторів економіки, політики та культури.

12. Принцип еволюційності – передбачає врахування того, що соціально-економічні процеси розвитку на регіональному рівні не здійснюються раптово, негайно. Для усвідомлення нових спрямувань, втілення їх у життя необхідна зміна психології людей, людських стосунків, які склалися, а для цього потрібний певний період часу [74, с. 141-147].

Вищенаведені принципи формування, функціонування та розвитку кластерних утворень не слід розглядати окремо, оскільки кожен з них є важливим і взаємодоповнюючим у сучасних умовах господарювання.

1.3. Структурно-функціональний аналіз системних закономірностей розвитку кластерних утворень

Підвищення інтенсивності інтеграційних процесів та активізація створення нових організаційних структур у формі кластерів визначають необхідність їх системного аналізу та виявлення діалектичних взаємозв'язків. Це дозволить сформувати концептуальну модель управління та розвитку економічними кластерами. Інтегральні системні якості належать до основних характеристик кластерних утворень. А тому виявлення, систематизація, всебічне дослідження цих якостей створюють основу для комплексного розуміння їх сутності, формування стратегічних орієнтирів їх розвитку, побудови методологічних інструментів адекватного управління ними як складними системами.

Розроблення теоретико-методологічного та аналітичного характеру щодо філософських основ системного підходу висвітлені у працях В.Н. Садовського, О.В. Кустовської, Ю.А. Урманцева, А.И. Уємова, А.Б. Гур'янова та ін.

Економічні кластери є відкритими економічними системами у формі незалежних, нелінійних та нерівноважних структур на ринку. В межах кластера економічні підприємства прагнуть до самоорганізації у процесі еволюції. Взагалі економічні кластери є складними структурами, відкритими для потоків енергії та інформації, де мають місце прямі та зворотні позитивні і негативні зв'язки. У процесі свого функціонування економічні кластери працюють у зовнішньому до них середовищі і підпадають під вплив зовнішніх чинників. Такі системи можуть мати багато варіантів подальшого розвитку. При переході на нову стадію розвитку виникають точки біфуркації (критичне значення параметрів нових станів системи). Як наслідок, у поведінці економічних кластерів як нелінійних систем виділяються два незалежні типи поведінки: детермінована поведінка системи у цілому між біфуркаціями та стохастичні взаємозв'язки і взаємодії між елементами. Всередині кластера відбувається

обмін масою, енергією та інформацією (ентропією і негентропією), що впливає на його фрактальну структуру. Основною причиною таких переходів є нерівноважний стан систем у взаємодії між елементами й економічними підприємствами. Негентропія як вихідна інформація нейтралізує частину узагальненої ентропії і дає системі впорядкованість. У процесі обміну маса і енергія можуть концентруватися або розсіюватися.

Розуміння сутності, ознак ситуативних змін, структурних взаємозв'язків та закономірностей перетворень економічних кластерів дозволяють виявити і напрямки стратегічного управління цими змінами, адже однією з неодмінних умов стабільного функціонування будь-яких систем є ефективність процесів управління ними, здатність швидкої реакції на вплив зовнішнього середовища. Застосуванню системного підходу при дослідженні економічних систем присвячено багато досліджень вітчизняних та іноземних науковців.

М. Гвішиані стверджує, що згідно з філософським принципом системності «явища об'єктивної дійсності розглядаються з позицій закономірностей цілого і взаємодії складових його частин». Автор також розглядає з погляду філософії взаємодію об'єкта з середовищем, структурованість реальних об'єктів, їх стійкість, загальні закономірності їх функціонування [41, с. 17].

У своїх роботах В.Н. Садовський висловлює думку, що суть принципу системності можна звести до таких положень: 1) цілісний зміст об'єктів; 2) взаємозв'язок елементів об'єкта і даного об'єкта з безліччю інших об'єктів; 3) динамічна природа будь-якого об'єкта; 4) функціонування і розвиток об'єкта в результаті взаємодії з зовнішнім середовищем та внутрішні закономірності [154; 155; 156].

Системний підхід виник внаслідок бурхливого розвитку аналітичних підходів у науці, які все більше віддалялись від проблеми єдності та цілісності. Становлення системного підходу пов'язане з роботами О.О. Богданова (справжнє прізвище – Малиновський; 1873-1928). Він розглядав усі явища як безперервні процеси організації та дезорганізації, а рівень організації тим вищий, чим сильніше властивості цілого відрізняються від простої суми його частин (пізніше цю властивість назвали емерджентністю) [205]. Взагалі системний підхід як метод комплексного вивчення економіки, як єдине ціле з позиції системного аналізу розглядається у роботі [51]. Системний підхід до дослідження означає розгляд досліджуваних об'єктів як систем. Це, у свою чергу, передбачає аналіз взаємозв'язків у межах кожної системи [183, с. 19]. О.В. Кустовська вважає, що системний підхід – один із головних напрямків методології спеціального наукового пізнання та соціальної практики, мета і завдання якого полягають у дослідженнях певних об'єктів як складних систем [97].

На основі проведених досліджень Ю.А. Урманцевим сформульовано закон системності, згідно з яким будь-який об'єкт є об'єкт-система і будь-який об'єкт-система належить хоч би одній системі об'єктів цього роду [162, с. 48]. Системний підхід – це методологія дослідження об'єктів як систем, вважає А.Б. Гур'янов. Причому система включає дві складові: 1) зовнішнє оточення, що включає вхід, вихід системи, зв'язок із зовнішнім середовищем, зворотний зв'язок; 2) внутрішня структура – сукупність взаємопов'язаних компонентів,

що забезпечують процес впливу суб'єкта управління на об'єкт, переробку входу у вихід і досягнення цілей системи [53].

Принцип системності означає, що будь-яке явище об'єктивної дійсності розглядається з позицій системного цілого і його закономірностей. «...У центрі системних досліджень знаходяться проблеми інтегрованої множини, взаємодії їх елементів, встановлення форм супідрядності різноманітних систем і підсистем» [94, с. 16, 37]. Досліджувати який-небудь об'єкт системно – означає досліджувати його як ціле, що володіє певною структурою, що складається з багатьох взаємозв'язаних елементів [71, с. 33]. Системний підхід – напрямок методології наукового пізнання, згідно з яким кожна система є інтегрованим цілим навіть тоді, коли складається з підсистем [54]. А. Холл під системним підходом розуміє інтеграцію, синтез розгляду різних сторін явища або об'єкта [215]. Системний підхід – це методологія наукового пізнання, в основі якої лежить розгляд об'єктів як систем, що дозволяє побачити досліджуваний об'єкт, як комплекс взаємопов'язаних підсистем, об'єднаних спільною метою, розкрити його інтегративні властивості, а також внутрішні та зовнішні зв'язки [60]. О. Остапчук у своїй праці зазначає, що системний підхід зумовлює «дослідження конкретного об'єкта управління як системи, що включає у себе всі складові елементи або характеристики організації як системи, тобто характеристики входу, процесу, виходу» [125]. На думку С. Оптнера, системний підхід – це адекватний засіб дослідження і розроблення не будь-яких об'єктів, що довільно називаються системою, а лише таких, які є органічним цілим [171]. Принцип системності вимагає розглядати будь-який об'єкт як систему і, у свою чергу, як елемент масштабнішої системи, а також враховуючи зв'язки та взаємозв'язки між елементами і підсистемами, що забезпечують цілісність об'єкта-системи [93, с. 82]. Принцип системності визначає матерію як ієрархію різних рівнів і підсистем її організації. Будь-яка річ є системою речей нижчого рівня організації і окремих елементів речей більш високого рівня [37, с. 33].

Закони діалектики як прояв необхідного, загального, стійкого зв'язку між явищами або їх сторонами є загальними відносно до законів конкретних наук, а закони конкретних наук відносно до законів діалектики є специфічними законами, тому закони діалектики як закони «природи, суспільства, мислення» володіють первинною значущістю для окремих, визначаючи загальне пізнавальне, методологічне значення як «загальний метод пізнавальної діяльності людей» [207].

Розвиток кластерів відбувається під дією загальних законів, що формулюються як закони діалектики (єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення, переходу кількісних змін в якісні), у сукупності дії яких відбувається постійно повторюване якісне перетворення структури кластерів з метою досягнення максимального прибутку та задоволення потреб споживачів.

Взагалі категорія «розвиток економічних кластерів» визначається:

1. Як процес. Це:

– діалектично взаємопов'язаний між учасниками процес;

- динамічний процес безповоротного характеру, що трансформує функції, структуру і механізм функціонування кластера;

- неперервний процес хвилеподібного характеру, обумовлений процесом еволюції кластера, періодами зростань та спадів;

- комплексний, умовно результативний процес (залежно від суб'єктно-особової активності, конструктивності інтересів подолання протиріч і міри стійкості суб'єктів, активно включених у цей процес).

Як процес, розвиток економічних кластерів має такі істотні ознаки:

- зміна критичних і пікових періодів;

- опосередкованість внутрішнього та зовнішнього середовища;

- потенційна керованість;

- постійне вдосконалення, перетворення взаємозв'язків, стадіальність, поетапна послідовність, безперервність, мінливість, циклічність і безперервність.

Економічні кластери характеризуються зворотністю процесів (криза змінюється зростанням), їх розвиток, як правило, нелінійний процес з можливими біфуркаціями, і тому стан неможливо спрогнозувати на довгострокову перспективу.

2. Як явище. Розвиток економічних кластерів виявляє схожість ознак у групах понять: розвиток кластера і розвиток економічного ринку; розвиток кластерів діалектично впливає на загальний розвиток економічного ринку.

3. Як рух. За своєю суттю, розвиток економічних кластерів є істотним, необхідним рухом, зміною у часі, зі збереженням його основної суті, яка визначається кінцевою метою функціонування, об'єктивної дійсності у ході відтворення кластера, що оновлюється, або з управлінням процесом саморуху в часі.

4. Як ріст структури кластера розвиток зумовлює появу більш складної фрактальної структури кластера.

Взагалі розвиток економічного кластера можна розглядати як процес об'єктивної реальності, що є результатом внутрішньої, діалектичної логіки, що пов'язує в єдине ціле окремі складові у процесі закономірної зміни етапів безперервного розвитку.

Сталий розвиток економічних кластерів у процесі самоорганізації має ентропійні критерії, завдяки яким визначені умови і межі стійкості. Фрактальна структура економічних кластерів є відображенням складних відносно відособлених нерівноважних об'єднань підприємств, які на зовнішню дію реагують самоорганізацією структур. Організація таких фрактальних структур відбувається як результат появи нової локальної сукупності, що підпорядковує собі всі інші елементи свого рівня, з утворенням впорядкованих структур більш складного ієрархічного рівня. За правилом емерджентності властивості нової фрактальної структури більші, ніж математична сума властивостей елементів, що її сформували. У такій структурі змінюється лише характер прояву базових властивостей: випадковий або хаотичний змінюється узгодженням спільних інтересів.

Під час вивчення економічних кластерів важливо виявити їх системоутворюючі фактори, в основі яких лежать суперечності, що актуальні для забезпечення ефективного функціонування та розвитку. Наприклад, транспортні

кластери є цілісними системами, робота яких забезпечується вирішенням актуальних суперечностей на ринку. Необхідність гармонізації інтересів перевізників та споживачів обумовлює інтеграцію економічних підприємств кластера у формі системи, що дозволяє сформувати нове організаційне утворення з характерними йому параметрами, кращими функціональними якостями, внутрішніми взаємозв'язками між підприємствами та взаємодією кластера як системи із зовнішнім середовищем. Саме актуальність суперечностей визначає структуру кластера та формування його як системи. Ринок у цьому випадку є основним зовнішнім системоутворюючим фактором, що визначає ключові властивості та особливості функціонування економічних кластерів на ринку.

У цілому економічний кластер має складну структуру рівнів ієрархії по вертикалі. Кожне економічне підприємство кластера є складовою більш складної системи, а саме економічного ринку. Якісні характеристики роботи підприємств кластера визначаються закономірностями розвитку ринку і специфікою роботи безпосередньо самих підприємств.

Аналіз механізмів об'єднання економічних підприємств у більш складні системи – кластери дозволяє розкрити сутність їх цілісності як системи, виявити нові якості, що з'явилися у кластера, яких не мали підприємства, працюючи окремо. За онтологічною суттю принцип системності спрямований на вияв закономірностей об'єднання підприємств на ринку у кластери, механізмів та процесів створення таких нових систем з більш складною структурою, формування їх інтегративних якостей та форм. У визначенні основних цілей, тактики та стратегії роботи на ринку новостворених систем допомагає діалектичний підхід системності за гносеологічним змістом. Цей принцип за організаційно-праксеологічним змістом виокремлює закономірності ефективної інтеграції та кооперації, нових видів товарів та послуг, координації перевізного процесу, появи нових робочих місць та комплексному розвитку таких складних систем, як економічні кластери. За загальнометодологічним змістом поєднання гносеологічного і праксеологічного підходів під час вивчення економічних кластерів з позицій принципу системності дозволяє дослідити їх більш цілісно.

Головною особливістю фрактальних структур економічних кластерів є різке зменшення системної інформації у процесі самоорганізації без зниження надійності системи, що є головною їх цінністю. У процесі такого скорочення запам'ятовуються і зберігаються тільки ключові для кластерів параметри. В межах економічних кластерів формуються лише ті властивості, які відповідають специфіці зовнішнього впливу, причому рівень розвитку цих параметрів однозначно визначається рівнем відкритості кластера з цих параметрів, тобто рівнем впливу на них зовнішнього середовища. Під впливом на окрему характеристику кластера із зовнішнього середовища у системі будуть переважати процеси дезорганізації, що змінюють структуру, яка відповідає окремим характеристикам, причому деградація відбуватиметься до рівня, відповідного новому рівню відкритості. Таким чином, якщо попит на окремі види продукції зменшується або зовсім відсутній, тоді кластер виявляється повністю закритим за цією характеристикою, ця властивість зникає, оскільки

руйнується структура кластера, що викликано змінами потреб на ринку. У кластері залишаються лише ті властивості, яких потребує зовнішнє середовище. Тобто зберігаються і розвиваються лише ті властивості, які потрібні у цей період споживачам. Коли відбуваються зміни у попиті на ринку, тоді система самоорганізується, формується мультифрактал.

Системними характеристиками кластерів є суттєві параметри, що визначають їх функціонування як систем. Усі ці параметри можна поділити на три основні групи: системоутворюючі, системоформуючі та системообумовлюючі (рис. 1.4).

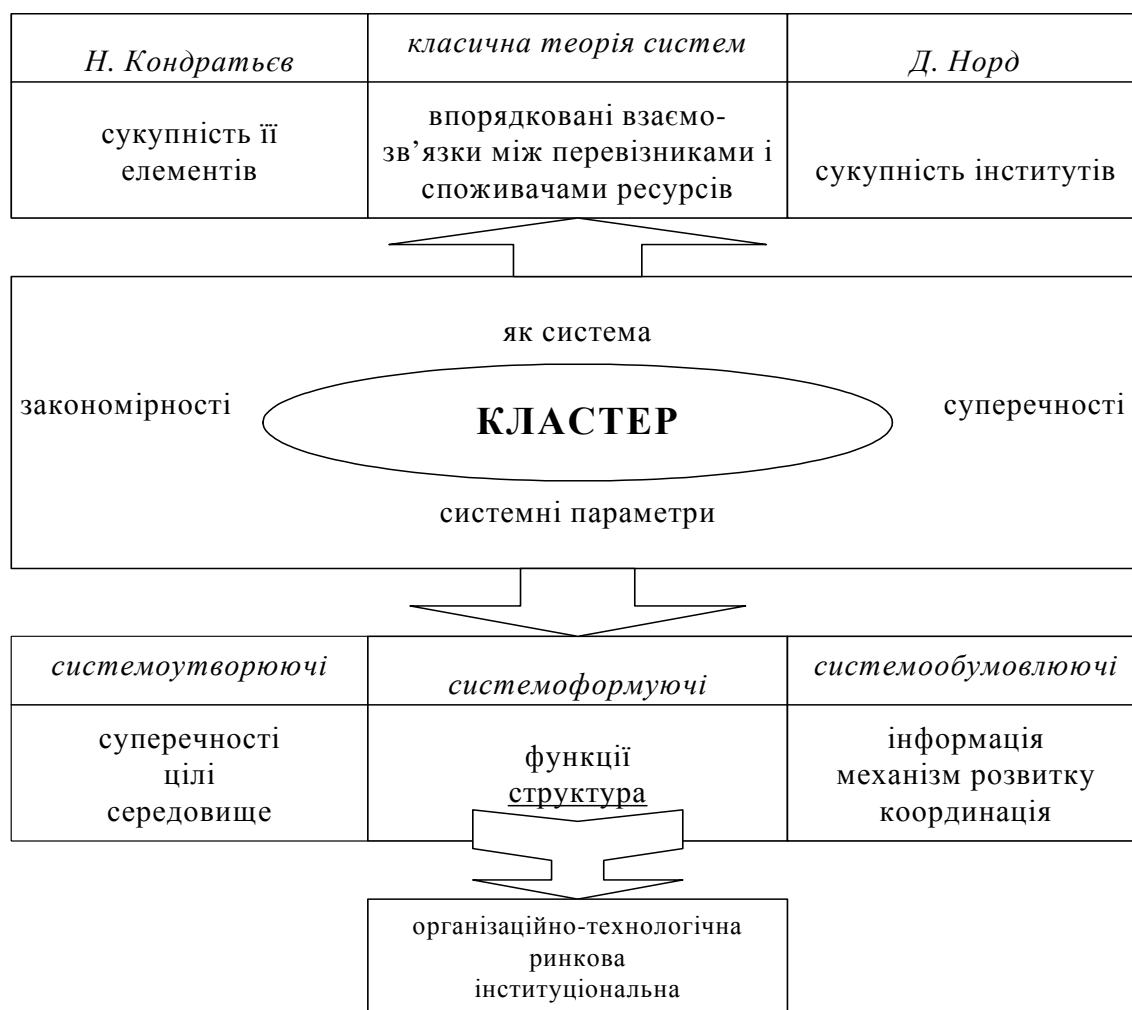

Рис. 1.4. Схема структурно-функціонального аналізу економічних кластерів

Сучасні підприємства функціонують на ринку, який є достатньо складним середовищем. Кількість підприємств в Україні збільшується, зростає інтерес до нових виробничих систем, таких як кластери. Економічні об'єднання форм кластерів характеризуються багатьма взаємозв'язками, а всі зв'язки, як правило, системні. У будь-якому випадку сталий розвиток кластера – це розвиток системи, а тому вивчення суперечностей, зв'язків та розвитку кластерів набуває особливої актуальності.

Головною метою функціонування кластерів на ринку є забезпечення безперервного та сталого розвитку кластерів, що здійснюється через перехід на нові види товарів та послуг, оновлення основних засобів, формування ефективної маркетингової стратегії, впровадження інновацій та ін. Нині в

управлінні кластерами спостерігається тенденція до розвитку управлінських ресурсів, підвищення їх кваліфікації, ділової репутації, професіоналізму. Адже від розроблення і реалізації стратегічних рішень керівників та фахівців управління залежить майбутній розвиток кластера як складної системи.

Виділення таких груп визначається складністю структури кластера та зовнішніх впливів на організацію їх роботи.

Суперечності є головними під час формування кластерів та визначають їх основні характеристики. Важливою системоутворюючою характеристикою є взаємодія суперечностей, цілей та зовнішнього середовища. Цілі визначають напрямки діяльності кластерів й орієнтуються на досягнення кінцевих результатів. Взагалі кластер – це система, що має декілька напрямків діяльності. Тактика та стратегія сталого розвитку економічних кластерів, спрямованість їх на задоволення попиту на товари і послуги, вирішення суперечностей на ринку становить основу всіх системних явищ, визначає підприємства, що входять до певних кластерів, їх структуру, організаційно-економічні механізми і процеси розвитку. Окреслення ключового значення цієї закономірності для кластерів і визначення її при розробленні всіх системних теоретико-методологічних основ є однією з головних умов проведення досліджень. При цьому не потрібно зменшувати ролі структурних характеристик, адже кластер як система – це сукупність взаємодіючих елементів [17, с. 23-82].

Іншою системною закономірністю кластерів є багатовимірність системи і кожного з базисних системних параметрів. Багатомірність ознаки «актуальні протиріччя» виявляється в декількох аспектах: суперечності мають фрактальну структуру, тобто утворюються взаємодією безлічі факторів і аспектів; важливо враховувати і другорядні ознаки, що істотно впливають на характер розвитку та форми вирішення цих суперечностей; суперечності, що діють на певній стадії розвитку кластера, мають свої джерела на інших стадіях; не одна суперечність, а множина взаємодіючих суперечностей лежать в основі розвитку кластерів як складних систем.

Багатомірність ринку також має безліч аспектів. До них відносять ресурсно-обмінний, пов'язаний з функцією ринку як постачальника ресурсів і споживачів кластера. Інший пов'язаний з неоднорідністю ринку, складними процесами взаємодії його підсистем, відносинами кооперації, конкуренції, синергичних процесів і т. п. Крім того, є безліч суперечностей, що визначають етапи функціонування і розвитку системи. Якість товарів та послуг, в першу чергу, формується на основі ринкових потреб. Взагалі однією із особливостей багатомірності є створення нових характеристик кластера на основі взаємодії з іншими системами.

Структура кластерів залежить від системних характеристик, їх взаємозв'язків та функціональних властивостей. Після проведених досліджень доведено взаємозв'язок між рівнем соціально-економічного розвитку і структурою кластерів. Все більше науковців схиляються до думки, що причини структурних трансформацій пов'язані не тільки з матеріальними, але і з трудовим потенціалом та соціальними чинниками розвитку. Суть структурних трансформацій кластерів і механізмів їх реалізації надає можливість пошуку

найбільш ефективних напрямів сталого розвитку в умовах зростаючої конкуренції на ринку та процесів глобалізації.

Аналіз фрактальності структури економічних кластерів потребує комплексного системного підходу, що дозволить розкрити складні багатоаспектні взаємозв'язки між динамікою інвестицій, змін масштабів, напрямків та ринків, економічного зростання, а також запропонувати систему методів, направлених на покращення їх конкурентоспроможності. Саме цей чинник має пріоритетне значення, адже залежить від конкурентоспроможної структури.

Сутність фрактальної структури кластерів потенційно орієнтує їх на конкурентний напрямок трансформацій. Взагалі кожна із підсистем у цій цілісній єдиній структурі кластера певною мірою є центром ефекту синергії, що виникає за рахунок інновацій, конкуренції, впливу одне на одного економічних підприємств. Адже, безумовно, процес розвитку кластерів направлений на комплексне вдосконалення всіх структурних складових і їх окремих елементів. Відповідно до загальноновизнаних у світовому господарстві імператив початковою фазою позитивних структурних змін кластера слід розглядати наукові, технічні й організаційно-управлінські інновації. Цей напрямок розвитку структури кластера як багатоскладової системи відповідає актуальним завданням трансформації національної економіки. У цілому, системні закономірності, що характеризують взаємозв'язок трансформації структури і динаміки кластерів, визначає закон системних перетворень, сформульований Ю.А. Урманцевим [162]. Згідно з цим законом об'єкт-система в межах системи об'єктів одного і того ж рівня трансформується: в себе за допомогою тотожного перетворення; в інші об'єкти-системи – за допомогою таких перетворень або змін у структурі, що базуються на основі кількості, якості, відносин або окремо синтезованих таких змін. Вивчення закону системних перетворень доводить необхідність суттєвого розширення і збагачення загальної теорії розвитку кластерів. Іншою фундаментальною системною закономірністю структури кластера є відображення еволюції та стадій життєвого циклу кластера.

Трансформація системи як результат розвитку кластера супроводжується ускладненням взаємозв'язків всередині кластера, вдосконаленням форм організації перевізного процесу. Зміна структури відбувається під впливом підвищення якості товарів та послуг, функціонування ефективних організаційних форм та механізмів, що забезпечують повне використання наявного потенціалу кластерів та дозволяють ефективніше вирішувати актуальні суперечності. Виокремлюючи закономірності розвитку економічних кластерів, можна виділити взаємозв'язок життєвого циклу на різних рівнях, ритмічність, альтернативність, циклічність багатьох процесів, прояв специфіки галузі, що в цілому впливають на структуру кластера. Розвиток як цілісна і направлена зміна параметрів кластера включає більш тісні інтеграційні процеси між економічними підприємствами, трансформацію різних форм співпраці.

Під час проведення соціально-економічних досліджень для аналізу економічних об'єктів неможливе проведення експериментів як у природничих науках. Інколи всі складові економічної системи окремо мають певні характеристики, але, утворюючи цілісну систему, їх властивості змінюються

залежно від структури, що ускладнює аналіз таких систем. Тому дослідження економічних кластерів, окремих їх складових та виокремлення системних параметрів набуває особливої актуальності.

Після аналізу проведених досліджень видно, що потребують розроблення окремі аспекти формування, функціонування та розвитку сучасних ринкових структур – кластерів. Розвиток економічних кластерів залежить від структури та співвідношення складових компонентів, рівня розподілу та ефективності використання наявних виробничих та трудових ресурсів, перерозподілу економічних потоків, внутрішніх взаємозв'язків між підприємствами. Крім того, економічний кластер – це економічна система відкритого типу і для його безперебійного функціонування та сталого розвитку у національній економіці необхідна наявність мережі зовнішніх зв'язків. Складні зовнішні зв'язки виникають між економічним кластером та підприємствами інших галузей у межах одного регіону. Наявність зв'язків кожного кластера з іншими підприємствами у межах свого і найближчих регіонів стримують його розвиток поза своїм регіоном та вихід на світовий ринок.

Серед важливих завдань, без вирішення яких не можливий сталий розвиток економічних кластерів, особливе значення мають структура та критерії їх розвитку, що відображають закономірності динаміки змін основних соціально-економічних показників. Без обґрунтування та аналізу цих показників отримані економіко-математичні моделі діяльності економічних кластерів будуть недостатньо верифікованими. Основні етапи розвитку кластерів, у процесі якого відбувається формування структури кластера, відображені у табл.1.3.

На нашу думку, зовнішнє регулювання, яке необхідне для переходу кластерів до вищого рівня розвитку, повинно виключати непотрібні матеріальні витрати та невиправдані соціальні наслідки. Структурні трансформації кластерів повинні мати тільки позитивні результати. При цьому нова структура кластерів, що, як правило, не має аналогів і враховує особливості регіонального розвитку, об'єктивно повинна формуватися на фоні посилення інвестиційної активності. Формалізація структури кластерів бере за основу прикладні моделі, що описують економічні системи. Такі моделі мають високий рівень складності, який визначається:

- різнонаправленістю процесів, що відбуваються в економічних кластерах на різних рівнях ієрархії, а також єдиний підхід до їх аналізу;

- відсутністю чітких критеріїв для виділення учасників процесу кластеризації;

- неможливістю чіткого розрахунку загальної вартості капіталу всієї сукупності підприємств у межах кластера та впливу на неї інноваційного, людського та інтелектуального капіталу, до якого відносяться патенти, управлінські навички, особливості організації перевізного процесу, досвід та інформація про споживачів і постачальників, здатність виділити комерційну таємницю тощо.

Таблиця 1.3

Етапи становлення кластера

<i>Передумови</i>	<i>Етапи</i>	<i>Результат</i>	<i>Особливості розвитку</i>
<i>I. Оцінка потенціалу</i>			
1. Вимоги до кластера в контексті стратегії розвитку регіону	Аналіз можливостей та загроз сильних і слабких сторін економічної галузі регіону	Оцінювання економічної системи регіону та стратегічних напрямків її розвитку	Вияв особливостей та передумов формування кластерів на конкретній території
2. Максимальне задоволення попиту на товари і послуги	Прогнозування обсягів виробництва	Використання всіх можливостей виробництва	
3. Реалізація стратегічного напрямку розвитку: вдосконалення організації та управління АТП	Обґрунтування потреби творення кластерів	Потреба оцінювання формування меж потенційних кластерів	
<i>II. Зародження і впровадження кластерів</i>			
4. Оцінювання потенціалу економічної системи	Розроблення моделі економічного кластера	Створення проекту кластера	Зародження окремих елементів кластера
5. Вимоги до створення кластера	Визначення факторів, що визначають територіальне розміщення та ефективну структуру кластера	Місце локалізації кластера	
6. Стимулювання зростання обсягів економічних і додаткових послуг, покращення їх якості, раціональне використання рухомого складу	Оцінювання необхідності координації та обмін інформацією АТП	Відповідність структури кластера основним його завданням	Становлення простих та створення нових системних утворень
<i>III. Функціонування кластера</i>			
7. Проект кластера	Реалізація кластерних ініціатив у контексті сталого розвитку регіону	Ефект роботи кластера	Вдосконалення підсистем та ускладнення механізму роботи кластера
8. Розміщення кластерів на території регіону	Функціонування кластера як системи	Розроблення організаційних, управлінських та економічних функцій	
<i>IV. Розвиток кластера</i>			
9. Функціонування та розвиток кластера	Оцінювання соціально-економічного ефекту	Синергетичний ефект	Трансформація структури

Взагалі системні параметри є ключовими характеристикам цілісних територіально-економічних утворень у формі кластерів. Вияв, систематизація та дослідження цих якостей є базою для розуміння еволюції економічних кластерів, формування концептуальних основ їх аналізу, побудови методологічного апарату адекватного моделювання з метою підвищення ефективності управління ними як складними системами. Всі економічні системи за своїми характеристиками різноманітні, але за сукупністю властивостей їх можна розділити на дві групи: універсальні – властиві абсолютно всім системам і специфічні – що характерні окремим системам та забезпечують вирішення актуальних суперечностей і характеризують функціональні особливості цієї конкретної системи або класу систем. Загальні системні якості створюють необхідні передумови існування й обумовлюють властивості прояву специфічних системних якостей. Загальні системні якості в порівняно зі специфічними більш важливі. Аналіз системних параметрів свідчить про різну міру впливу кожного на загальні властивості системи і складний взаємозв'язок між ними. Їх систематизація дозволяє виділити ключові параметри, а тому розглянемо окремі з них.

Цілісність – здатність кластера до збереження своїх якостей та структури під впливом зовнішніх факторів. Взагалі цілісність кластера характеризується взаємопов'язаністю, взаємозалежністю підприємств, що входять до нього, відокремленістю від зовнішнього середовища. Цілісність кластера відображається через досягнення певного рівня розвитку, тому що інтеграція економічних підприємств сприяє формуванню нових властивостей кластера як системи. При цьому отримується синергетичний ефект. Результати діяльності підприємств, що входять у кластер, обумовлені і властивостями кластера у цілому. Таким чином, створення і просування загального бренду та позитивного іміджу кластера сприяє виходу на нові ринки для кожного окремого підприємства, що входить у кластер, тобто впливає на кінцевий результат функціонування елементів системи. Інтегрованість кластера є основним елементом цілісності. Як правило, інтегрованість пов'язують із об'єднанням частин у ціле, внутрішньою єдністю кластера, функціональною орієнтованістю взаємодії підприємств на вирішення суперечностей, актуальних для збереження раціональної структури і сталого його розвитку. Інтегративні якості, які має кластер у цілому, не може мати кожне окреме підприємство.

На основі цілісності визначається структура і функції, економічні показники кластера. Крім того, з порушенням цілісності кластера змінюється склад та сутність існуючих економічних відносин. Економічний сенс цілісності полягає у тому, що забезпечується можливість кластера досягнути стратегічних цілей. Виходячи із функціонального аспекту, цілісність є одним із ключових факторів, що визначають соціально-економічну ефективність кластера. Цілісність як характеристика структури і виконання основних функцій оцінюється через абсолютні, відносні та порівняльні показники потенціалу. За допомогою цілісності досягаються необхідні значення результатів роботи кластера. Необхідно зазначити, що цілісність кластера сприяє раціональному використанню наявних ресурсів за рахунок ефекту синергії. Постійні витрати

знижуються завдяки спільному використанню виробничих потужностей перевізників, координації та перерозподілу економічних потоків, внутрішньому обміну досвідом та технологіями. Цілісність – це єдність усіх підприємств кластерного утворення. За відсутності такого об'єднання й узгодженості інтересів виникають матеріальні та фінансові втрати, що виражаються через досягнення результату, який не відповідає поставленим цілям.

Ще однією характеристикою цілісності є активність, що проявляється через здатність до саморуху, взаємозалежність функцій, спрямованість дій на адаптацію впливу зовнішнього і внутрішнього середовища, результатом чого є збереження її цілісності.

Така категорія, як стійкість, дозволяє кластерам абстрагуватись від зовнішніх факторів, що можуть порушити їх цілісність. Загальна стійкість кластера залежить від найменших відносних опорів усіх його підприємств у будь-який момент часу. Взагалі наявність відповідних функціональних підсистем кластера дозволяє виокремити деякі види стійкості, кожна з яких має свої характерні або специфічні особливості. Організаційно-технічна стійкість проявляється через сталі зв'язки з постачальниками ресурсів, купівлею рухомого складу відомих і перевірених марок, появою нових видів товарів та послуг, удосконаленням системи організації перевізного процесу і менеджменту. Важливе значення має ефективне використання матеріальних та фінансових ресурсів. У такому аспекті фінансова стійкість – це комплекс дій, направлених на підвищення показників рентабельності підприємства, покращення показників фінансового стану в умовах сучасного ризикованого ринку, активізацію його інвестиційної діяльності. Соціальна стійкість кластера полягає у постійному підвищенні професіоналізму працюючих, мотивації до праці, системі соціальних гарантій працівникам кластера. У цілому соціальну стійкість можна охарактеризувати як постійний пошук нових методів удосконалення соціального захисту працюючих, не зменшуючи базових гарантій. Адже, в першу чергу, спеціалісти кластера, які здатні швидко змінювати структуру та орієнтири роботи кластера залежно від зміни факторів зовнішнього і внутрішнього середовища, вміють постійно шукати шляхи реалізації професійних знань, умінь, навиків та надавати економічні послуги високого рівня. Інноваційна стійкість кластера передбачає стале підвищення ефективності використання його інноваційного потенціалу для забезпечення конкурентоспроможності. Стійкість кластера неможлива, якщо немає перспектив для забезпечення її стабільності на ринку, що визначається рівнем конкурентоспроможності кластера та його економічних послуг, збільшенням їх частки на ринку. Екологічна стійкість кластера полягає у раціональному використанні палива, впровадженні ресурсозберігаючих і енергозберігаючих технологій з метою зниження негативної дії на довкілля.

Категорія «цілісність» відображає складність та багатогранність взаємозв'язків між підприємствами кластера. Зі зростанням рівня цілісності кластера посилюються характеристики, пов'язані з включенням підприємств до складу учасників кластера. Істотність та щільність взаємозв'язків визначають рівень формування цілісності. Аналіз функціонування економічних систем

показує, що зростання інтенсивності взаємозв'язків може призвести до порушення цілісності. Адже посилення цілісності досягається саме при збільшенні інтенсивності того або іншого взаємозв'язку лише до визначеного критерію, за яким виявляється зворотний ефект. Крім того, зв'язки можуть мати різне функціональне значення, тому при визначенні взаємозв'язків необхідно конкретизувати їх організаційну спрямованість. Одним із показників оцінювання взаємозв'язків підприємств є їх сумісність. Ієрархічність як системна характеристика кластера виражається підпорядкованістю рівнів по вертикалі та нижчих рівнів вищим. Структура кластера, в яку координаційно-логістичний центр об'єднуються всі економічні підприємства, орієнтуючи їх на надання якісних товарів та послуг, не підвищуючи ціни і не збільшуючи власні витрати, є однією з найважливіших відображень цілісності, об'єднання підприємств у систему для реалізації спільної мети – максимізації прибутку. Ієрархічна будова кластера є інструментом структурної реалізації складних систем.

Така характеристика, як детермінованість, дозволяє оцінити структуру по горизонталі. Детермінованість передбачає закономірність взаємозв'язків між підприємствами, їх вплив одне на одне, узгодженість дій як відображення таких взаємозв'язків. Фрактальність визначається відображенням одних і тих самих характеристик як окремими підприємствами кластера, так і кластером у цілому, але в різних масштабах. Саме фрактальність дозволяє відобразити потенціал кластера, але системна сутність фрактальності, його прояви на соціальному та економічному рівнях майже не досліджені. У процесі функціонування і розвитку економічних кластерів відбувається безперервна трансформація його системних характеристик, що визначають рівень соціально-економічної ефективності їх роботи. Механізми процесів взаємозв'язку системних і структурних змін з ефективністю господарювання досить складні та багатогранні, що ускладнює їх аналіз та вплив на системні характеристики.

Таким чином, розвиток економічних кластерів можна характеризувати як стан, що формується під впливом різноманітних ризиків, що визначають ключові їх характеристики як системи. Основною особливістю діяльності та сталого розвитку економічних кластерів є функціонування в динамічному зовнішньому середовищі під впливом множини факторів, що обумовлюють складний характер їх поведінки й управління такими системами.

1.4. Класифікація кластерних утворень

Існує велика кількість різновидів кластерів, які можна класифікувати за певними ознаками. Поняття «класифікація» походить від латинського *classis* – розряд, клас. Латинський корінь визначає його квінтесенцію, основне, найсуттєвіше значення: поділ предметів певної сукупності за спільними ознаками з утворенням системи класів цієї сукупності. Отже, під класифікацією розуміють систему підпорядкованих деякій ознаці понять (класів) у певній галузі знань або діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення взаємозв'язків між цими поняттями (класами) [195].

Під час розроблення системи класифікації кластерних утворень використовують певні спільні ознаки, притаманні цьому поняттю. Розрізняють натуральну класифікацію, коли за основу беруть суттєві ознаки понять, що класифікуються (скажімо, класифікація за рівнем розвитку кластерів), і штучну, коли використовуються несуттєві ознаки (наприклад, класифікація в алфавітному порядку).

Під час розроблення системи класифікації кластерів необхідно проаналізувати та визначити її критерії. Існують різні підходи до розкриття сутності класифікації кластерних утворень [110]:

- вірогідно-статистичний підхід (передбачає виділення груп, які представляють собою реалізацію випадкової величини);
- структурний підхід або кластерний аналіз (передбачає виділення компактних груп об'єктів, які віддалені один від одного);
- варіативний або нормативний підхід (передбачає розділення сукупності за одними ознаками на групи відповідно до визначених інтервалів).

С. Соколенко у своїх наукових розробках пропонує класифікувати кластери за такими групами [168]: конкурентні, стратегічні, виникаючі, зрілі, стабілізуючі.

Згідно з класифікацією К. Павит за матеріалами OECD, присвяченими національній системі інновацій, запропонована така класифікація інноваційних кластерів: 1) засновані на науковій базі (фармацевтика, авіакосмос); 2) «інтенсивного розвитку» (автомобільна промисловість, харчова); 3) кластери постачальників (лісозаготівля); 4) спеціалізованих виробників (виробники комплектуючих комп'ютерної техніки).

У червні 2000 р. у межах міжнародної конференції з інноваційної політики і технологій в Бразилії була запропонована така типологія кластерів:

1) «залежні або обмежені» кластери включають технологічно взаємопов'язані підприємства, інколи значно розрізнені територіально, діяльність яких обмежена набором типових функцій (видобуток ресурсів, оброблення, збагачення, відправка). Вживані технології хоча і вважаються сучасними, але не є передовими, тому що надходять на виробництво у вигляді готового до негайного використання продукту;

2) індустріальні (стагнація) представлені групою спільно працюючих компаній, що виробляють типові продукти або послуги. Використання нових технологій обмежене сферою контролю якості й управління персоналом;

3) інноваційно-індустріальні – це сукупність спільно працюючих компаній, що виготовляють продукти і послуги, вимагають постійного оновлення, поліпшення якості, впровадження нових функціональних можливостей. Такі кластери мають постійні і стійкі зв'язки з науково-дослідними центрами, освітніми установами;

4) проінноваційні – при виготовленні продукції чи наданні послуг учасники кластера дотримуються світових стандартів. Зазвичай, націлені на швидке придбання необхідних знань і технологій з метою поліпшення конкурентоспроможності;

5) інноваційно-орієнтовані – це кластери компаній, що визначають промислову, інвестиційну, соціальну структуру регіону. Їх створюють динамічні групи компаній, що використовують передові знання і технології, залучають талановиті трудові ресурси зі всього світу. Ці кластери є споживачами і генераторами венчурного капіталу, визначають і спрямовують напрям наукових досліджень університетів і освітніх установ.

Відповідно до обраних критеріїв В. Чевганова та І. Брижань пропонують класифікувати кластери за такими видами [201]: міжнародні, національні, регіональні (за критеріями територіального розподілу праці); міжгалузеві, галузеві (за критеріями галузевої належності); створені на базі малих та середніх підприємств; створені навколо великих компаній та концернів (за критерієм структури кластера); виробничі, науково-технічні, змішані (за критерієм характеру зв'язків) та інші.

Згідно з класифікацією Т. Андерссона, С. Шваага виділяють кластери за циклом розвитку: агломерат або прекластер (у регіоні існує ряд компаній); кластер, що зароджується (у регіоні декілька компаній і основні учасники об'єднуються довкола «ключової» сфери діяльності кластера, розширюючи загальні перспективи співпраці); кластер, що розвивається (з появою нових суб'єктів господарювання у регіоні виникають нові взаємозв'язки й об'єднання учасників кластера за неформальними ознаками); зрілий кластер (кластер стає зрілим після досягнення критичної маси учасників, розвиває зв'язки за межами регіону, динамічно розвиваються нові фірми всередині кластера); кластер, що трансформується (зі зміною ринку, технологій відбуваються зміни в кластері, діяльність учасників спрямована на використання нових можливостей, продуктів або технологій, кластер трансформується в декілька нових або змінює основні характеристики своєї продукції).

Дослідники Н.Н. Волкова та Т.В. Сахно пропонують для ієрархічної класифікації використовувати територіальний (міждержавні, державні, регіональні, місцеві, районні кластери); процесний (конкурентоспроможні, інноваційні кластери); економічний (кластери з горизонтальною, вертикальною та іншими структурами). У перелік загальних кластерів згідно з прийнятою міжнародною класифікацією входить 40 груп кластерів [36].

О.М. Тищенко пропонує такі моделі кластерів: італійська (промисловий кластер складається з великої кількості малих фірм, які об'єднуються у різні асоціації для підвищення своєї конкурентоспроможності); японська (існує фірма-лідер, що має великий масштаб виробництва й інтегрує чималу кількість постачальників на різних стадіях технологічного ланцюга); фінська (кластер має високий рівень інтернаціоналізації бізнесу й інновацій); північноамериканська (наявність високої конкуренції між підприємствами одного рівня, що є основним чинником розвитку кластера); індійсько-китайська (основну роль відіграють ПП, значний запас дешевих і легкодоступних ресурсів); радянська (ринкові відносини й конкуренція зведені до мінімуму, виробництво сконцентроване на великих фірмах) [178, с. 12-18].

У розробках Роджера Стоу представлена галузева класифікація: кластери, засновані на видобутку й обробці природних ресурсів; промислового виробництва і транспорту; кластери, на наданні послуг, у т. ч. фінансових.

Енном Маркусеном, директором Інституту громадських справ Хьюберта Хамфрі запропоновано виділяти чотири типи індустріальних кластерів: 1) кластери Маршалла, що складаються з малих і середніх підприємств, що працюють у сфері сервісу, високих технологій, ремесел і т. ін. Власники знаходяться в районах розміщення підприємств; 2) кластер «центру» (hub & spoke) – домінуюча роль належить одній або декільком великим фірмам, оточеним чималою кількістю постачальників і підрядчиків; 3) супутник-кластер, домінуюча роль належить одному учаснику, зазвичай, незалежній філії, розташованій в іншому регіоні; 4) кластер державних підприємств – регіони, в яких місцеве бізнес-оточення обслуговує інтереси державного або некомерційного підприємства (університет, військова база, урядові установи і т. ін.).

Згідно з дослідженнями Д.Ф. Хіні та Г. Вайсса у праці «Інтеграційні стратегії для кластерів бізнесу» виділяють такі кластери: за структурою взаємозв'язків; за результатом оптимізації ефективності; засновані на взаємодії ринків; на розподілі виробничих процесів; на загальних технологіях і виробничому процесі; на системних взаємозв'язках; на контролі над збутом (дистрибуції); на унікальних властивостях компаній.

У науковій статті Чарлі Карлссона, Шарлотти Мелландер та Томаса з теми «Просторові кластери ІКТ у Швеції – емпіричний метод визначення необхідних умов існування» запропонована структурно-динамічна модель класифікації кластерів та виділяються три види кластерів за кількістю робочих місць: мегакластер, мезокластер, мікрокластер. Модель передбачає аналіз динаміки перетворення: 1) стабільний кластер (незначна зміна кількості робочих місць протягом року); 2) кластер, що розвивається (кількість робочих місць і доходи збільшуються); 3) кластер, що зменшується (скорочуються чисельність робітників і обсяги виробництва).

Дослідниками Токійського інституту технологій Карлосом Карваджалом та Чіхіро Ватанабе у науковій праці «Досвід кластерної поведінки в Японії. Розвиток країн з перехідною економікою в Азії. Динаміка виробничих галузей в Японії» представлена класифікація, заснована на розподілі кластерів на два основних типи: індустріальний і інтелектуальний, де для них запропоновані різні плани розвитку, а саме: план, підготовлений для створення і розвитку інтелектуальних кластерів, розроблений Міністерством освіти, культури, спорту, науки і технологій (МEXT); план, підготовлений для реновації промисловості, створення і розвитку індустріальних кластерів, розроблений Міністерством економіки, торгівлі і промисловості (METI).

У роботах індійських професорів Дхвали Мехти і Паурава Шукли на тему «Мережі промислових кластерів: виробництво дизельних двигунів у місті Раджкот» з урахуванням національної специфіки економічної системи виділено такі кластери:

1) локальний кластер:

– основою створення кластера є материнська фірма;

- високий рівень державної підтримки кластера;
  - більшість підприємців з цієї місцевості і з однієї касти;
  - спільні умови ведення бізнесу у всіх партнерів;
  - всі учасники кластера мають однакові конкурентні переваги;
  - джерело фінансування – сім'я, первинний капітал, отриманий від сільського господарства;
  - учасники кластера володіють високим рівнем знань про себе і низьким про конкурентів;
- 2) національний кластер:
- створення національного кластера – це результат розвитку родинного бізнесу;
  - підтримка урядом незначна;
  - більшість підприємців з цієї місцевості і з однієї касти;
  - однакові умови співробітництва і формування конкурентоспроможності;
  - джерело фінансів – сім'я, банківські ресурси не залучаються;
  - учасники кластера володіють незначними знаннями про себе, координація дій складна через відсутність повноважень;
- 3) глобальний кластер (як мета):
- обмін знаннями;
  - розподіл функцій і повноважень;
  - розподіл праці серед учасників;
  - обмін технологіями;
  - обмін і розподіл продукції та ринків.

Ю. Громико [52] виділяє такі типи кластерів: інфраструктурно-інноваційний, інфраструктурний, ультраструктурний, метапромисловий і адаптаційно-технологічний. Основою класифікації є завдання формування кластера.

Класифікацію кластерів підприємств, засновану на їх здатності активізувати економіку і покращувати процеси обміну інформацією, інноваціями, науково-технічними розробками, капіталом між учасниками агломерації, запропонував С. Розенфельд [221]. Серед кластерів, виділених автором, названі такі: працюючі кластери – здатні спільно виготовляти більше продукції кращої якості; приховані кластери – синергія їх співпраці ще не реалізована, існують потенційні можливості; кластери, які прагнуть бути схожими на інших («wannabe»), – докладаються певні зусилля і залучаються інвестиції з метою формування можливостей, здатних стати основою кластера, при цьому відсутня необхідна критична маса і ключові умови для витрат капіталу. Залежно від мети класифікації кластерів основні їх ознаки та види наведено у табл. 1.4.

Розроблена класифікація дозволяє виявити найхарактерніші критерії та ознаки, які лежать в основі формування конкретного типа кластерних формувань, головною особливістю яких є те, що їх діяльність спрямована на отримання максимального фрактально-синергетичного ефекту від тісної взаємодії суб'єктів господарювання та організацій різних галузей і форм власності.

Класифікація кластерів

Класифікаційна ознака	Вид кластера	Особливості
1	2	3
1. За життєвим циклом	Новостворені	Цілі ще нечіткі, взаємодія підприємств має нестабільний характер, структура у межах організації залишається неформальною. Просування до наступного етапу вимагає стабільного забезпечення ресурсами. Відсутність територіальних меж
	Кластери, що розвиваються	Впроваджуються інновації, формується місія. Розроблення і прийняття рішень стають провідними компонентами організації. Зростає роль координаційного центру, процес прийняття рішень стає більш виваженим, консервативним. Поява нових учасників, розширення взаємозв'язків
	Зрілі	Структура і механізм функціонування стабільні. Особлива увага приділяється ефективності інновацій і стабільності. Вихід із кластера окремих підприємств не викликає серйозної небезпеки. Кластер нарощує обсяги виробництва і виходить на нові ринки. Використання наявного потенціалу виявляє нові можливості розвитку
	Трансформаційні	Пошук шляхів утримання ринків і використання нових можливостей. Збільшується потреба в кваліфікованих працівниках. Кількість конфліктів нерідко збільшується. До керівництва приходять нові люди, які намагаються стримати занепад. Механізм розроблення і прийняття рішень здійснюється через координаційний центр. Перетворення на один або декілька видів нових кластерів
2. За ступенем сформованості	Діючі	Стабільно працюють, позитивна тенденція результатів роботи кластера, активна взаємодія учасників, мають всі ознаки кластера, зокрема такі, як синергізм та фрактальність
	Латентні	Не реалізували можливості синергії повністю, процеси формування кластерної структури відбуваються досить повільно та мають неявний характер
	Потенційні	Немає ядра кластера, відсутня мета і критична маса для створення, але є потенціал для зростання за рахунок окремих конкурентних переваг
	Стабільні	Досягли необхідного рівня розвитку для отримання певних вигод від об'єднання
	Неповноцінні	Мають лише окремі ознаки кластерів
3. Залежно від орієнтованості на ринок	Зовнішньо-ринкові	Підприємства кластера виробляють конкурентоспроможну продукцію і пропонують її на зовнішньому ринку, орієнтуючись на основні потреби споживачів. Кластер вивчає світовий ринок і розробляє маркетингову стратегію розвитку та функціонування
	Внутрішньо-ринкові	Реалізація продукції на внутрішньому ринку є пріоритетною. Кластер може активно прагнути до посилення своїх позицій, шукаючи потенційних споживачів та пропонуючи нові види продукції. Така ринкова стратегія розширення дозволяє отримати додатковий прибуток. При цьому операції на зовнішньому ринку розглядаються як другорядні

1	2	3
	Національні	Працюють тільки на національному ринку
	Міжрегіональні	Функціонують на декількох ринках регіону
	Локальні	Працюють на окремій частці ринку
	Транскордонні	Співробітництво між підприємствами сусідніх регіонів
	Ринкові	Орієнтується на попит і пропозицію
4. Залежно від механізму створення	Директивні	Кластер створений штучно на основі регламентації функцій, прав, обов'язків, нормативів якості, витрат, елементів формування структури в нормативних актах (накази, розпорядження, вказівки, стандарти та ін.). Кластер формується з урахуванням системи планів, програм та завдань керівництва регіону
5. За напрямком розвитку	Прогресивні	Впроваджують останні досягнення НТП, активно використовують інновації
	Регресивні	Не слідкують за досягненнями науки і техніки
	Розвинуті	Включають підприємства декількох галузей
6. Залежно від структури	Вертикально інтегровані	Сталі зв'язки між постачальниками та споживачами з урахуванням особливостей виробництва і споживання продукції, об'єднання всередині одного виробничого процесу: постачальник – виробник – реалізатор – клієнт
	Горизонтально інтегровані	Між підприємствами однієї чи декількох галузей
	Лінійні	Виробничі та управлінські функції зосереджені у керівника підприємства
	Кільцеві	Керівники всіх підрозділів мають однакову владу
	Зіркові	Взаємопов'язаність функцій, що виконуються
	Ієрархічні	Кожний виробничий підрозділ (відділення) кластера має свою власну, досить розгалужену структуру управління, що забезпечує його автономне функціонування. Окремі важливі функції централізовані на рівні координаційного центру
	Сотові	Дублювання окремих функцій у підрозділах
	Матричні	Поряд з лінійними керівниками кластера та функціональним апаратом управління виділяють ще й тимчасові проектні групи, які формуються зі спеціалістів постійних функціональних відділів. При цьому вони лише тимчасово підпорядковані керівнику проекту. Після завершення робіт вони повертаються до своїх функціональних підрозділів. Керівник проекту виконує роль лінійного керівника відносно спеціалістів проектної групи. Одночасно він є функціональним керівником виробничих підрозділів підприємства, що забезпечують реалізацію проекту
7. За характером власності	Приватні	Засновані на власності майна окремих громадян з правом наймання робочої сили
	Державні та муніципальні	Державна власність
	Змішані	Приватна і державна власність
	Змішані за участю національного капіталу	Тільки національний капітал

Продовження табл. 1.4

1	2	3
	Приватні та державні за участю іноземного капіталу	Є окрема частка іноземного капіталу
8. За галузевим охопленням	Одногалузеві	Входять підприємства однієї галузі
	Багатогалузеві	Включають підприємства декількох суміжних галузей
9. За цілями об'єднання	Виробничі	Орієнтуються на виробництво
	Збутові	Ключова мета – збут продукції
	Фінансові	Працюють у фінансовій сфері
	Посередницькі	Отримують прибуток за рахунок посередницьких операцій
	Транспортні	Належать до транспортної сфери
	Будівельні	Отримують синергетичний ефект у будівництві
	Страхові	Діяльність у сфері страхування
Туристичні	Мають туристичну спрямованість	
10. Залежно від розміру	Малі	Середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує 50 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує 500 000 євро
	Середні	Що не відносяться до малих та великих
	Великі	Середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує 1000 осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму 5 000 000 євро
11. За періодом роботи	Постійні	Працюють весь рік
	Сезонні	Основний дохід приходиться на окремі пори роки
12. За видом розвитку	Конкурентні	Ключова мета формування – підвищення конкурентоспроможності продукції та підприємств кластера
	Стабілізуючі	Сприяють диверсифікації ризиків і створенню нових робочих місць
	Стратегічні	Спрямовані на покращення економічних показників роботи регіону
13. Залежно від національних особливостей	Американський	Конкурентні переваги досягаються у сукупності галузей
	Канадський	Працює у межах 22 програм, що виконують 6 міністерств
	Англійський	Кластери входять у 12 регіональних агентств розвитку (по 10 кластерів у кожному)
	Скандинавський	Перехід від макроекономічного регулювання до промислової і технологічно конкурентної політики, складені кластерні карти галузей
	Японський	Інновації завдяки розвитку інфраструктури, забезпечення впровадження досягнень світового науково-технічного прогресу, інтеграція різних секторів у галузі науки і технологій, співробітництво науки та виробництва, розвиток наукових центрів, що фінансуються за державним замовленням
	Східноєвропейський	Регулюються спеціальними програмами

1	2	3
	Західноєвропейський	Спрямовані на підвищення конкурентоспроможності підприємств, активна підтримка та фінансування владою
14. За юридичним статусом	Формальні	Юридично оформлені структури, мають керівний та координуючий орган
	Неформальні	Працюють на добровільних засадах

1.5. Концепція кластеризації економіки регіону

У сучасних умовах глобалізації та посилення міжнародної конкуренції економічний розвиток України стає більш залежним від здатності кожного регіону забезпечувати високий рівень конкурентоспроможності як у середині держави, так і на світовому ринку.

Значні зміни, які відбуваються у результаті стрімких темпів науково-технічного прогресу, пожвавлення інноваційних процесів, зростання конкурентоспроможності регіонів та держави вимагають сучасних ефективних підходів до соціально-економічного розвитку України.

Трансформація світової економіки та глобалізаційні процеси, які відбуваються у всьому світі, суттєво впливають на зацікавленість урядів багатьох країн у процесах кластеризації.

Кластеризація економіки стала значним поштовхом у розвитку деяких країн світу. Вона дозволила їм вийти на нові рівні економічного та соціального зростання, забезпечивши на світовому ринку конкурентні переваги та перспективи для подальшого розвитку.

Категорія «кластер» почала застосовуватись у працях економістів з кінця 80-х років і поступово кластерна теорія стала одним із пріоритетних напрямків розвитку економіки регіону. Інноваційність розвитку країн потребує нових підходів, одним із яких є формування територіально-інтегрованих виробничих систем на основі співпраці підприємств суміжних виробництв у формі кластерів. Багато уваги мережевому партнерству приділено у працях М. Портера, який виділив дев'ять моделей кластерів економічного розвитку.

Саме аналіз Майкла Портера, що стосується конкурентної переваги націй, привернув увагу аналітиків та світових лідерів різних держав до концепції промислових кластерів. Кластери стали частиною більш широкої концепції, яка допомагає зрозуміти рушійні сили регіональної та національної конкурентоспроможності. Конкурентоспроможність регіону або нації може визначатися як її здатність залучати необхідні ресурси та підтримувати діяльність, яка сприяє економічному процвітанню. Регіональні кластери є обмеженими географічними зонами з достатньо великою кількістю фірм та працівників у малому колі суміжних промислових секторів [100, с. 65-70].

Взагалі кластер є сукупністю територіально-локалізованих, взаємопов'язаних виробників, постачальників, інфраструктури, НДІ, представництв влади, ВНЗ та інших організацій, які взаємодоповнюють одна одну, що дозволяє підсилити конкурентні переваги окремих підприємств і кластера в цілому на основі синергетичних ефектів.

Кластери сприяють всебічному та комплексному розвитку регіонів. В Італії отримали розвиток індустріальні округи (ІО), особливості функціонування яких розкрив О. Тофлер у праці «Третя хвиля».

Сьогодні однією з найважливіших умов забезпечення високого рівня конкурентоспроможності нашої держави, а також процесу інноваційного розвитку є здійснення певних заходів, спрямованих на ефективне використання наявних ресурсів регіону та його інноваційно-інвестиційного потенціалу.

Тому необхідно запропонувати нову високоєфективну модель розвитку як окремих регіонів, так і держави у цілому. Нею може стати кластерна модель організації виробництва, яка сприятиме підвищенню як національної, так і регіональної конкурентоспроможності, розвитку інноваційного потенціалу, а також активізації діяльності малого та середнього бізнесу.

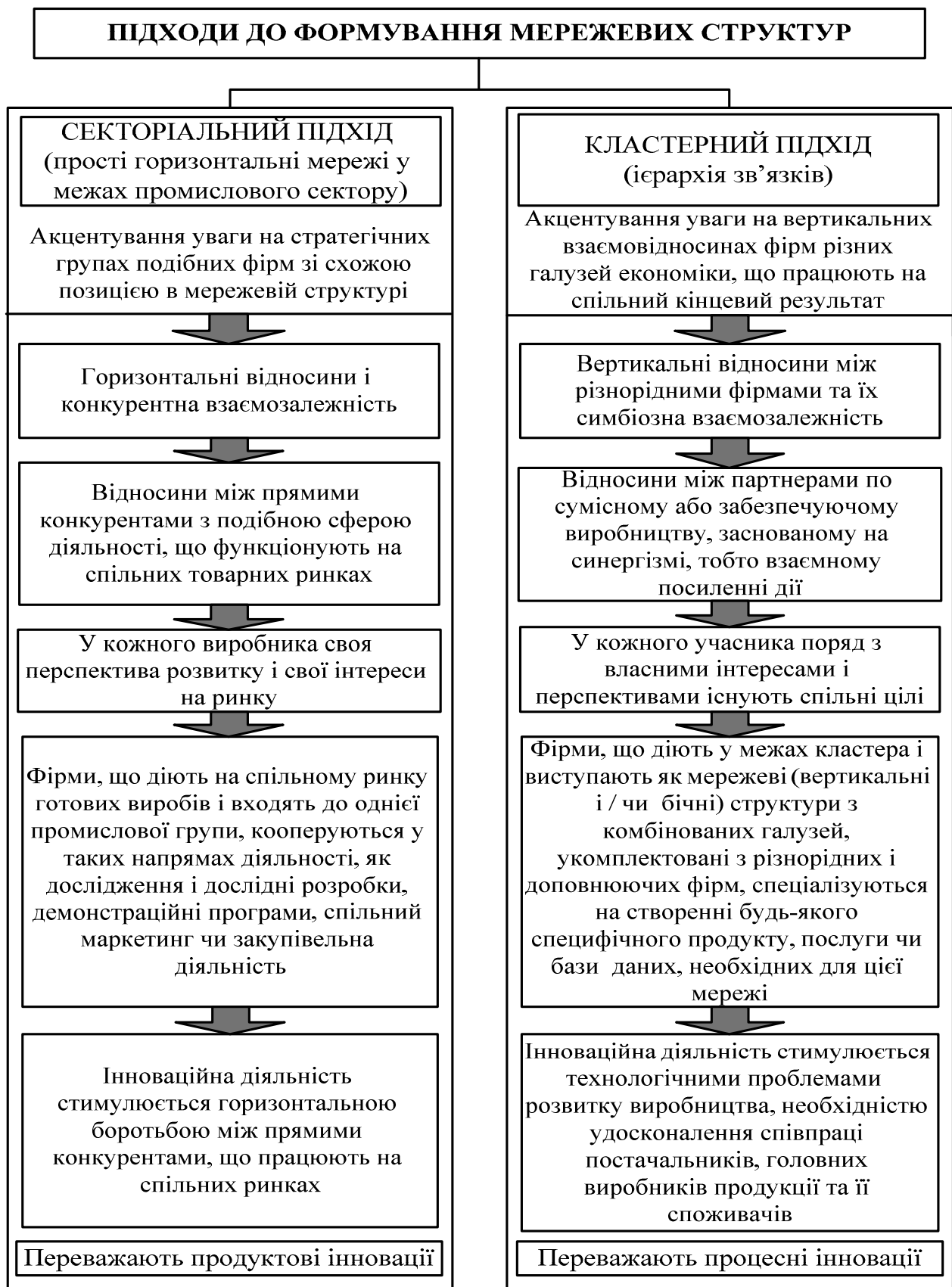
Аналіз підходів до формування мережових структур (рис. 1.5) показує, що основним засобом прискореного економічного розвитку регіонів є концепція кластеризації, яка ґрунтується на кластерному підході. Про її ефективність свідчить як світова господарська практика, так і певний вітчизняний досвід. Як показує світовий досвід, концепція кластеризації на сьогодні має суттєве значення у підвищенні конкурентоспроможності.

Кластерна модель виробництва стала нині досить перспективною. Останні 20 років ознаменувались постійно зростаючою боротьбою держав за підвищення своєї конкурентоспроможності. Фактично, головним завданням кожної держави у ринковій економіці у сучасних умовах стала мобілізація зусиль на збільшення своїх конкурентних переваг. Щоб цього досягти, більшість країн світу використовує кластерну модель виробництва. Для цього вони розробляють відповідну стратегію і виконують програми кластеризації своєї економіки. Серед європейських країн лише Україна не має національної стратегії і програми кластеризації української економіки.

Вперше про концепцію кластеризації заговорив Альфред Маршалл у книзі «Принципи економіки», опублікованій у 1890 р., де розкриваються питання зовнішнього спеціалізованого територіального розподілу. Пізніше, у середині ХХ ст., вагомий внесок у подальший розвиток мережових структур у вигляді «індустріальних округів» зробили італійські вчені.

Слід зазначити, що для України принципово важливим та одним з найактуальніших на сьогодні є питання підвищення конкурентоспроможності регіонів.

Конкурентоспроможність країни – це певний рівень її продуктивності, який визначає відповідний стан добробуту населення, прибутків від інвестицій, характеризує потенціал зростання економіки у довготерміновій перспективі. Показником конкурентоспроможності регіону вважається його спроможність поставляти товари чи послуги на світовий ринок, оскільки конкурентоспроможність на внутрішніх ринках часто не відбиває їх реальної якості [95]. У свою чергу, конкурентоспроможність формується під впливом певних економічних, політичних і структурних чинників, які визначають умови ведення бізнесу в країні.

Рис. 1.5. Характеристика підходів до формування мережеских структур

Як свідчать дані рейтингів і значень індексів глобальної конкурентоспроможності країн світу «The Global Competitiveness Report», у 2013 році Україна зайняла 84 місце серед 148 країн, погіршивши свої результати на 11 позицій відповідно до показників 2012 року (73-є місце у рейтингу). За останні роки

Україна так і не змогла досягти свого максимуму 2005 року (64-е місце), і лише у 2011-2012 рр. майже вийшла на докризовий рівень 2008 року (72-е місце) [214].

В останні роки кластерні утворення стали основою конкурентоспроможності багатьох країн світу. Так, більшість країн Західної Європи розробили ту або іншу кластерну стратегію, яка суттєво впливає на процеси посилення конкурентоспроможності та прискорення інноваційної діяльності. Слід зазначити, що більшість як вітчизняних, так і зарубіжних економістів стверджують, що регіони, які впровадили кластерну модель, займають лідируючі позиції у розвитку економіки країни.

Концепція кластеризації фокусується на зв'язках і взаємозалежності між компаніями, об'єднаними в мережеву структуру для виробництва продукції, послуг на основі активного використання інновацій.

Вона виходить за межі «простих» горизонтальних мереж, у яких фірми, діючи на спільному ринку готових виробів і входячи до однієї промислової групи, кооперуються у таких напрямках діяльності, як дослідження і дослідні розробки, демонстраційні програми, спільний маркетинг чи закупівельна діяльність.

Концепція кластеризації передбачає ієрархію зв'язків між учасниками кластера, вертикальні відносини між різнорідними фірмами, що працюють на спільний кінцевий результат.

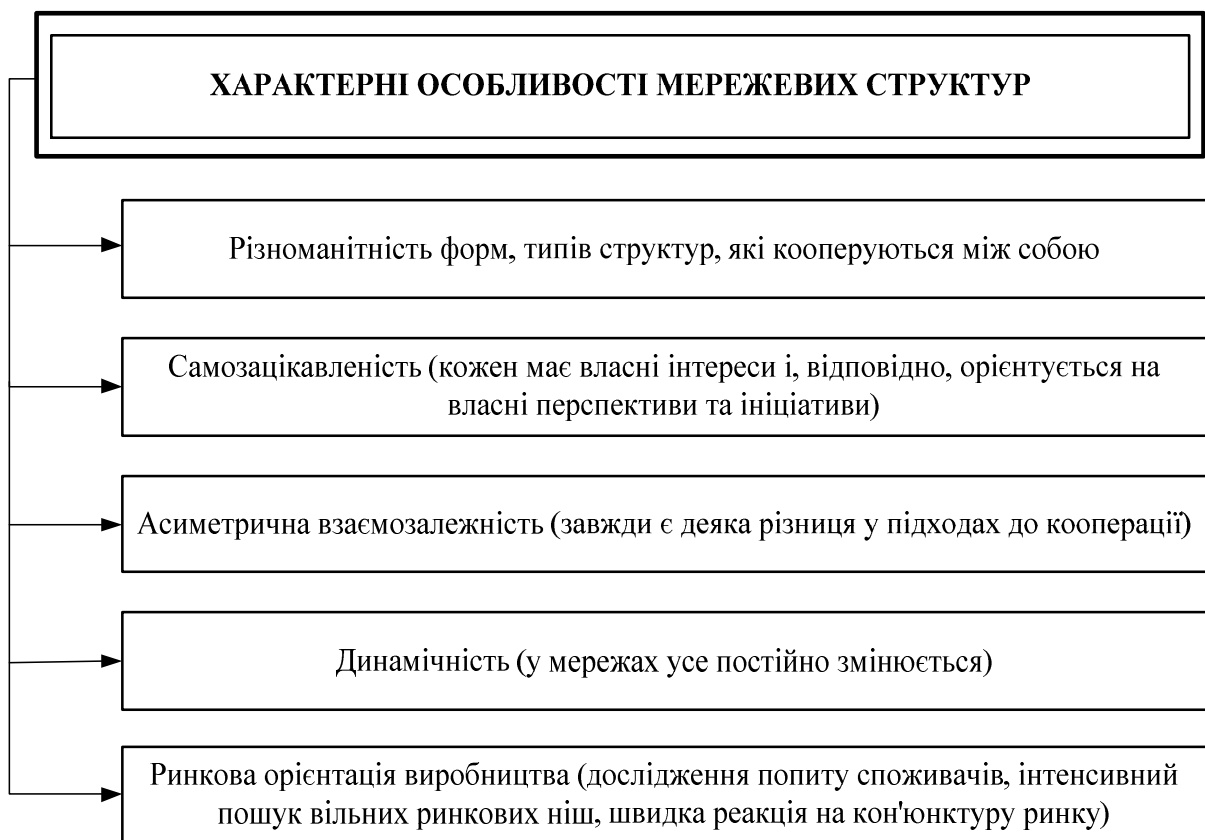
Організаційно-управлінські аспекти концепції кластеризації показані на рис. 1.6.

Рис. 1.6. Організаційно-управлінські аспекти концепції кластеризації

На початку 80-х рр. XX століття концепція кластеризації набула якісно нового практичного значення, перетворившись на головний елемент економічної та інноваційної політики розвинених країн світу, а кластерні ініціативи отримали статус ефективних інструментів підвищення конкурентоспроможності національних економік.

Серед найважливіших показників діяльності кластерів – їх висока конкурентоспроможність на світовому ринку. Тому кластерний розвиток країни – одна з характерних ознак сучасної інноваційної економіки. Крім того, кластери – це комбінація конкуренції та кооперації, при якій об'єднання в одних сферах допомагають успішно вести конкурентну боротьбу в інших. Кластери відрізняються від інших форм співробітництва компаній тим, що фірми-учасники створюють виробничо-торговельну мережу. Характерні особливості мережових структур показані на рис. 1.7.

Рис. 1.7. Характерні особливості мережових структур

Активізація функціонування та збільшення кількості кластерних структур у світовій економічній системі свідчить про ефективність їх застосування. Основна мета їх функціонування – спільне навчання, проведення маркетингу, закупівля, виробництво й створення економічних структур і фондів.

У країнах Євросоюзу кластеризація є однією з умов підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів та держави.

У 1989-1990 рр. у Данії було закладено основи кластеризації території. На сьогодні тут функціонує 29 кластерів, в яких задіяно 40 % усіх підприємств країни, що забезпечують 60 % експорту.

Також особливих успіхів досягла Італія у використанні кластерів і мереж для малих та середніх компаній. Слід зазначити, що такі структури стали визначальними у швидкій індустріалізації півночі Італії. Більшість малих фірм Італії входять до кластерів, які спеціалізуються на виробництві певного виробу або деталі, знаходять свою нішу і забезпечують себе робочою програмою на тривалий час. У такий спосіб побудована економіка багатьох північних провінцій країни. Більш великі компанії на контрактній основі підключають кластери до виробництва окремих вузлів і деталей для наступного їхнього складання, у тому числі на заводах Ferrari, Maseratti, Lamborghini та ін. У провінції Emilia-Romagna система партнерства малих і середніх компаній була вдосконалена і стала відомою в Італії і за її межами як «модель Емілії» [167].

Досвідом Італії зацікавились ділові кола США та Німеччини. Гнучкі, невеликі і спеціалізовані фірмові структури привернули до себе увагу особливою здатністю добиватися успіху на світових ринках.

Великобританія має дванадцятирічний досвід успішного функціонування кластерів, що базуються на біотехнологіях, екологічних технологіях, технологіях автомобільної промисловості тощо. Тут з метою розвитку регіональної інтеграції були переглянуті стратегічні альтернативи промислової політики і в результаті розроблена довготермінова технологічна програма. Внаслідок цього вже більше 10 років економіка Шотландії, Уельса, Північної Ірландії і північного сходу Англії характеризується успішним регіональним сталим розвитком у виробництві автомобілів, електроніки, а також продуктів харчування і напоїв, одягу та текстилю.

Франція є взірцем застосування кластерної стратегії у розвитку економіки як одного з елементів промислової політики держави. Основна увага приділяється інноваціям у високотехнологічних секторах та партнерству між різними ланками виробництва. В основу регіонального програмування 60-70-х років ХХ ст. була покладена концепція «полюсів зростання», згідно з якою промисловий розвиток прискорюється у районах, де великі підприємства активно співпрацюють з малими та середніми [101, с. 98-106].

Згідно з основними положеннями національної промислової стратегії Фінляндії в межах проекту «Переваги Фінляндії» була розроблена і затверджена політика створення, функціонування і розвитку кластерів, що дозволило зробити перехід від макроекономічного регулювання до промислової й технологічно конкурентної політики, основними пріоритетами якої є розвиток кластерних формувань. Були утворені кластери лісового господарства, кольорової металургії, енергетики, телекомунікацій, екології, охорони здоров'я, транспорту, хімії, будівництва, продовольства та машинобудування, які формують значну частину ВВП.

На території Німеччини землі згідно з федеральним устроєм мають велику самостійність і здійснюють свої програми розвитку за рахунок власних фінансових ресурсів. На сьогодні тут працюють три автомобільні кластери – у Мюнхені, Гамбурзі, Дрездені, що отримали почесну назву «Силіконова долина ХХІ століття» і входять до семи світових кластерів високих технологій.

В Австрії діють кластери харчової, деревообробної, хімічної, автомобільної промисловості, охорони здоров'я, крім того успішно функціонують транскордонні кластери з Німеччиною, Італією, Швейцарією, Угорщиною, активізувались зв'язки з Францією та Великобританією. Розроблена політика стимулювання розвитку зв'язків між дослідними інститутами та промисловим сектором.

Динамічно розвиваються кластери і в США, зокрема у таких штатах, як Аризона, Каліфорнія, Коннектикут, Флорида, Міннесота, Північна Кароліна, Огайо, Орегон, Вашингтон. Процес їх формування тут визначено як напрям пріоритетного розвитку, прийнято відповідні програмні стратегії розвитку територій. До найбільш відомих та успішних кластерних утворень США відносяться такі, як «Силіконова долина» (Silicon valley, Каліфорнія, США), кластер у сфері комп'ютерних технологій; американське автовиробництво у Детройті (Detroit, США); центр нанотехнологій, біотехнологій, відновлювальних джерел енергії та цифрового друку у Нью-Мексико (New Mexico, США).

Центральна організація із забезпечення стимулювання стійкого розвитку промислових кластерів була створена в Японії на острові Хоккайдо у першій половині 90-х років ХХ століття. Ефективність проекту з реалізації кластерних рішень показує необхідність зміни підходів до управління розвитком існуючих територіальних моделей (громад, районів, регіонів) [101, с. 98-106].

Щодо країн Східної Європи слід також відзначити таку ситуацію. В умовах посилення конкуренції на ринках, виникнення кризових явищ та активного розвитку інноваційних технологій все більшої актуальності набуває горизонтальна, регіональна і вертикальна інтеграція, однією із форм якої є створення кластерів. Тому сьогодні підприємства країн СНД свої стратегічні цілі все більше пов'язують із вступом до об'єднань, концернів, холдингів та кластерів. При цьому необхідно досягти органічної взаємодії малого підприємництва із представниками великого бізнесу. А тому нагальною стає потреба у межах економічної політики держави сприяти формуванню і сталому зростанню цілісних територіально-виробничих систем, однією із форм яких є промислові кластери, що включають і малий та середній бізнес.

Росія використовує кластерний підхід під час розроблення регіональних стратегій розвитку. Зокрема перспективними є автомобільний кластер у Тольяті, авіакосмічний, інформаційно-телекомунікаційний – у Москві, мікроелектроніки – в Зеленограді, біотехнологічний, інформаційно-комп'ютерних технологій.

Незважаючи на те, що економічні кластери для України – нове явище, наша держава також має певний досвід їх розвитку у регіонах. Зокрема, вони були сформовані у Хмельницьку, Луцьку, Львові, Житомирі, Івано-Франківську, Рівному, Херсоні, Севастополі.

Перші спроби запровадити концепцію бізнес-кластерів в Україні припадають на 1998 р. Ця концепція була повністю новою для нас на той час. Для того, щоб вдосконалити економічні та методологічні знання процесів кластеризації, їхнього розвитку та управління, потрібно докласти чимало зусиль для популяризації кластерної концепції.

Прикладом запровадження концепції бізнес-кластерів є заснування Асоціації «Поділля Перший». Асоціація активно працювала в напрямку розвитку внутрішніх ресурсів регіону завдяки мобілізації, перш за все, людських ресурсів. Так, у серпні 1998 року Асоціація «Поділля Перший» від імені Хмельницької облдержадміністрації розробила та подала на розгляд Всесвітньому банку комплексну програму розвитку регіону. За два роки реалізації програма дала конкретні результати як в розвитку економіки, так і в поліпшенні становища соціальної сфери. Весь цей час Асоціація є консультантом облдержадміністрації з питань регіонального розвитку та розвитку громадянського суспільства.

Асоціація «Поділля Перший» – це ефективний приклад співпраці влади, бізнесу та інституцій громадськості з метою відродження економіки регіону.

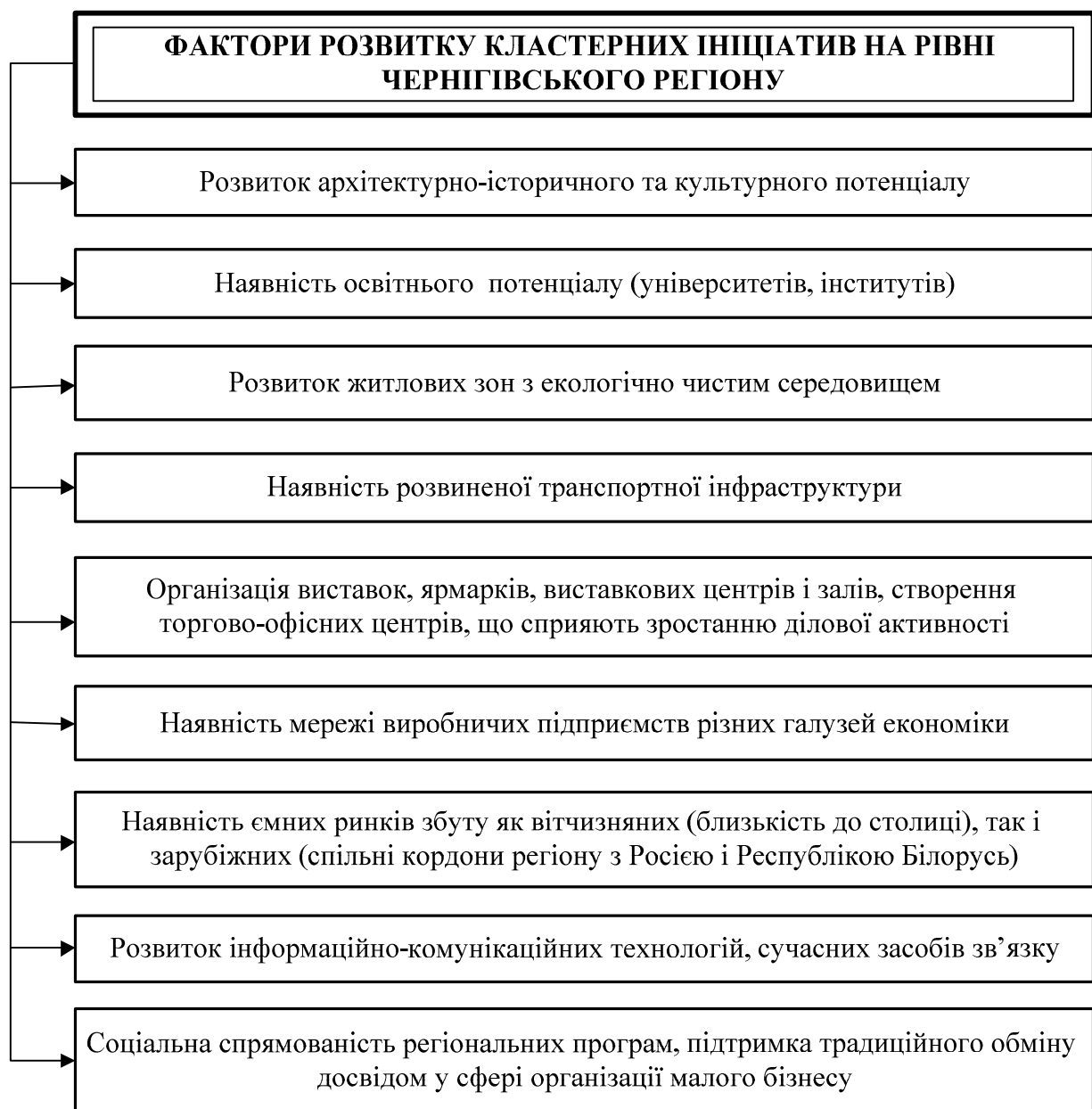
За п'ять років своєї діяльності Асоціація, перебуваючи у процесі розвитку і творчого пошуку, активно підтримувала кластерний рух, становлення недержавного громадського сектору, волонтерський рух, сприяла регіональному розвитку, надаючи інформаційно-технічну підтримку у розробленні і втіленні стратегічних планів розвитку.

На сьогодні кластер – це комплекс, сформований на основі територіальної концентрації підприємств постачальників, виробників та споживачів суміжних галузей, які відзначаються ефективною взаємодією та взаємодоповнюють один одного. В Україні у деяких галузях працюють кластери, які пройшли тільки перший етап розвитку, але вже мають постійних постачальників і клієнтів. У нашій державі кластерна форма організації господарства ще не набула достатнього поширення, не проводяться заходи щодо розроблення та впровадження концепції кластеризації розвитку регіонів. Проте це один із шляхів виходу економіки з кризи, що дозволить забезпечити високі темпи економічного зростання, знайти своє належне місце в системі світових господарських відносин. Незважаючи на перспективність впровадження кластерної стратегії розвитку економіки регіонів, кількість кластерів в Україні збільшується повільно [58, 89].

Це обумовлено такими причинами, а саме:

- невеликим досвідом функціонування кластерів в Україні;
- відсутністю законодавчо-нормативної бази відносно створення, функціонування та розвитку кластерів в Україні;
- недостатнім інформаційним забезпеченням щодо створення та функціонування кластерів в Україні;
- небажанням інвесторів залучатись до процесу кластеризації у зв'язку з інвестиційною непривабливістю регіонів (депресивні регіони);
- відсутністю фінансових механізмів державного регулювання діяльності кластерів;
- невідпрацьованістю організаційно-економічних механізмів формування, функціонування і розвитку кластерів;
- низькою зацікавленістю малого та середнього бізнесу в об'єднанні у великі виробничі системи тощо.

Щодо Чернігівського регіону, то слід сказати, що він має всі необхідні можливості щодо процесів кластеризації. Чернігівський регіон має яскраво виражену аграрну спеціалізацію, майже 21% становить лісистість території, а отже існують можливості для розвитку інтегрованих структур по виробництву і переробці сільськогосподарської продукції; вирощуванню, первинній обробці та глибокій переробці деревини; розвитку туризму. Крім того, в Чернігівській області існують передумови для створення промислових кластерів у харчовій, нафтогазовій, енергетичній, текстильній та хімічній промисловостях, будівництві, машинобудуванні, лісовому господарстві, медичній, туристичній, рекреаційній галузях, про що буде докладно висвітлено у наступних розділах монографії. Перспектива кластеризації Чернігівського регіону визначається наявністю факторів розвитку кластерних ініціатив (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Фактори розвитку кластерних ініціатив на рівні Чернігівського регіону

Впровадження концепції кластеризації надасть регіону велику кількість переваг та можливостей. Головною з них для виробничих підприємств, бізнесу, влади та навчально-освітніх закладів стане можливість працювати у спільному напрямку для нарощування обсягів виробництва конкурентоспроможної продукції, зміцнення виробничого потенціалу регіону.

Така співпраця дозволить ефективно використовувати наявні в регіоні сировинні, виробничі та людські ресурси і допоможе більш потужно розвивати провідні галузі регіону, що, в свою чергу, приведе до загального зростання економіки. Крім того, кластеризація допоможе у вирішенні нагальних питань у сфері трудових ресурсів і залученні інвестицій, плануванні та розвитку технічної інфраструктури тощо. Реалізація концепції кластеризації на регіональному рівні дасть змогу:

- прискорити створення промислових та інноваційних кластерів у регіоні;
- розвинути мережу кластерів, що об'єднують малі та середні підприємства, а також формувати регіональні кластери підприємств та інституцій;
- підвищити конкурентоспроможність підприємств регіону;
- забезпечити розвиток підприємницької та інституційної інфраструктури;
- прискорити розвиток інноваційного сектору економіки за рахунок розроблення та впровадження інноваційної моделі розвитку регіону;
- поліпшити інвестиційну привабливість регіону і забезпечити зростання вітчизняних та іноземних інвестицій в економіку;
- збільшити експорт товарів і послуг та взаємопідтримку під час укладання міжнародних договорів;
- підвищити ефективність системи підготовки кадрів для потреб регіону;
- забезпечити інформаційно-освітню діяльність у галузі кластерного розвитку.

Крім того, значну роль у розвитку процесів кластеризації економіки регіону відіграє соціальна інфраструктура. Вона допомагає забезпечити обмін технологіями та знаннями, які посилюють кластерне утворення і забезпечують його подальший розвиток.

У підсумку зазначимо, що розвиток процесів кластеризації залежить від певних ключових факторів, які включають в себе обмін технологіями, знаннями, підвищення кваліфікації працівників у суміжних галузях, удосконалення соціальної, комерційної та виробничої інфраструктури. Проте вчені розходяться у думці щодо важливості цих факторів для розвитку кластерів. М. Портер пояснює розвиток кластерів конкуренцією. У той же час інші автори стверджують, що розвиток кластерів зумовлений співпрацею компаній і пояснюється особистими контактами, соціальною взаємодією, обміном технологіями та знаннями, які у результаті і впливають на загальний розвиток кластерів.

Отже, створення кластерів за будь-яких обставин сприятиме росту продуктивності та інноваційній активності підприємств, які входять до їх складу, а також підвищенню інтенсивності розвитку малого і середнього підприємництва, активізації залучення інвестицій, забезпеченню прискореного соціально-економічного розвитку регіонів, що в кінцевому результаті дозволить

збільшити кількість робочих місць, заробітну плату та надходження до бюджетів усіх рівнів, підвищити стійкість та конкурентоспроможність економіки регіонів.

Україна має достатньо потужний потенціал кластеризації у провідних галузях, зокрема в машинобудуванні, приладобудуванні, хімічній, легкій промисловості; біо- та нанотехнологіях, створенні нових матеріалів, інформаційних технологій; розвитку АПК і харчової індустрії та інших.

Регіони, які сформували кластери, зможуть вирішити основну частину соціальних проблем, як-от: покращення інфраструктури підпорядкованих територій, створення нових робочих місць, зростання добробуту населення [176].

Таким чином, основними завданнями кластерної концепції є визначення загальних засад створення та розвитку кластерів для забезпечення високих темпів економічного зростання та диверсифікації економіки; прискорення інноваційних процесів на виробництві на базі створення інноваційних кластерів; заохочення об'єднання малих та середніх підприємств у структурні мережі; формування регіональних кластерів підприємств та інституцій; сприяння створенню регіональних промислових кластерів, передусім у найбільш наукоємних і високотехнологічних галузях і виробництвах, здатних кардинально змінити економічний і науково-технічний потенціал промисловості.

Ефективність діяльності кластерів забезпечується за рахунок використання географічної концентрації взаємопов'язаних галузей, консолідації зусиль промисловості і наукових центрів. Досвід створення кластерів як за кордоном, так і в Україні переконує у перспективності кластерної стратегії розвитку економіки регіонів.

Отже, проаналізувавши світовий та вітчизняний досвід процесів кластеризації, слід зазначити, що розроблення та впровадження концепції кластеризації сприятиме росту продуктивності та інноваційній активності підприємств-учасників кластерів, а також підвищенню інтенсивності розвитку малого і середнього підприємництва, активізації залучення інвестицій, забезпеченню прискореного соціально-економічного розвитку регіонів.

1.6. Кластеризація як фактор підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів

Найбільш гострою проблемою національної економіки на сьогодні залишається подолання економічної кризи. Під впливом негативних світових тенденцій, які склалися на цей період, у тяжкому фінансовому стані опинилися провідні галузі вітчизняної економіки: машинобудування, хімічна, легка, харчова промисловість, будівництво, підприємства переробної галузі та ін. В умовах прискорення інтеграційних процесів та глобалізації світової економіки, посилення міжнародної конкуренції економічний розвиток нашої держави стає більш залежним від спроможності базових галузей та регіонів успішно конкурувати на світовому ринку.

Глобальні техніко-технологічні та соціально-економічні зміни, які відбуваються у результаті прискорення темпів науково-технічного прогресу,

активізації інноваційних процесів, вимагають розроблення нової філософії національного відродження, нових підходів до соціально-економічного розвитку регіонів України. Особливо це актуально сьогодні, коли світова спільнота переживає фінансову та економічну кризу.

Однією з важливих умов забезпечення процесу сталого розвитку та інноваційного оновлення є здійснення заходів, спрямованих на ефективне використання наявних ресурсів регіону, його інноваційно-інвестиційного потенціалу. Дієвим засобом прискореного інноваційного розвитку регіонів та їх стабільного економічного зростання є кластерний підхід, про ефективність якого свідчить як світова господарська практика, так і певний вітчизняний досвід.

На сьогодні існують проблеми, пов'язані з оцінюванням можливостей кластерного підходу до організації нового рівня та якості виробничих зв'язків суб'єктів господарювання; потенціалу конкурентоспроможності територіальних об'єднань, мережевих структур та інших системних утворень; із впровадженням нової філософії господарювання на основі кластеризації економіки.

Важливим завданням у розвитку економіки регіонів є питання подальшого вивчення ролі кластерних утворень у забезпеченні конкурентоспроможності як учасників кластера, так і певних територій.

Кластер як територіальне соціально-економічне утворення має давню історію, проте і сьогодні кластерний підхід до організації економічної взаємодії суб'єктів господарювання стає все більш актуальним.

Теоретичні аспекти кластеризації базуються на тому, що агломерація конкурентів, постачальників і суміжних бізнесів та інституцій в одній місцевості виникає і продовжує існувати, оскільки ця форма організації є більш продуктивною, ніж та, яка намагається отримати ресурси та ідеї з розрізнених місцевостей у різних кінцях світу; агломерація підтримує також процеси швидкого вдосконалення та інновацій.

Сьогодні теорія кластеризації набуває важливого значення, реалізація її положень забезпечує ефективні методи підвищення конкурентоспроможності підприємств – учасників кластерного утворення. Прискорення процесів формування та розвитку кластерів, нарощування їх кількості, досвіду роботи має особливе значення для сталого функціонування та економічного зростання регіонів. Кластерний підхід (на відміну від галузевого), де простежуються інтереси галузі, забезпечує комплексний розвиток територій, у складі яких та або інша галузь робить свій внесок у нарощування їх конкурентоспроможності.

Реалізація концепції кластеризації, а також накопичення практичного досвіду відносно створення, функціонування та розвитку кластерних утворень позитивно відбивається на результатах діяльності учасників кластерного утворення та регіону в цілому (рис. 1.9).

Кластер певним чином виключає централізоване адміністрування, яке не враховує потреб регіону. Реалізація галузевих або національних пріоритетів здійснюється завдяки протекціоністській політиці уряду.

Рис. 1.9. Процес кластеризації як умова економічного зростання регіону

Сьогодні теорія кластеризації як новий напрям економічних досліджень відкриває нові можливості незадіяного продуктивного ресурсу територіально сконцентрованих суб'єктів господарювання, які у межах нових утворень реалізують нову філософію організаційно-економічних та техніко-технологічних зв'язків, спрямовану на максимізацію сукупного результату. Універсальність і в той же час складність кластерної концепції визначається багатоваріантністю та характером можливих міжгалузевих зв'язків учасників кластера, їх різноманітністю, певною специфікою та цільовою спрямованістю у різних сферах функціонування.

Кластерний підхід визначається децентралізацією прийняття управлінських рішень, сприяє розвитку ініціативи як на місцевому, так і на державному рівнях. Раніше накопичений досвід, одержаний у процесі функціонування та розвитку економічних кластерів, показав, що кластерні утворення забезпечують економію суспільної праці шляхом скорочення сукупних витрат, а також зростання продуктивності праці й ефективності виробництва завдяки більш вільному доступу до всіх видів ресурсів (сировинних, енергетичних, інформаційних, трудових і т. ін.) та послуг (транспортних, посередницьких, освітніх та ін.).

Проте переваги саме кластерного підходу зумовлюють концентрацію зусиль у напрямку кластеризації економіки, за якої здійснюються вагомі позитивні зрушення у плані нарощування обсягів виробництва, наповнення ринків товарами та послугами, підвищення конкурентоспроможності регіонів завдяки створенню нових виробничих систем, які стають центрами економічного зростання та інноваційного розвитку.

Суб'єкти господарювання, що функціонують у межах кластерного утворення, отримують доступ до необхідної інформації щодо розроблення та впровадження нової техніки і прогресивних технологій.

Сприятливі умови впровадження нових технологій, відсутність бюрократичних обмежень з боку вищих органів управління стимулюють розроблення та впровадження інновацій.

Певна організаційно-економічна самостійність суб'єктів кластера та наявність пільгових умов для організації нових фірм забезпечує запуск нових виробництв, інноваційних технологій і, відповідно, випуск конкурентоспроможних товарів та послуг.

Кластерні об'єднання сьогодні є однією з найефективніших форм організації інноваційних процесів, форм регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, що скорочують свої витрати завдяки спільній технологічній кооперації компаній.

Кластери створюють на визначеній території специфічні економічні відносини, які сприяють економічному зростанню їх учасників завдяки новим умовам господарювання. З розвитком кластерного утворення й охоплення ним все більших територій у масштабі регіону, окремої країни або декількох країн створюються умови для розширення сфери вільної торгівлі, вільного переміщення капіталу та трудових ресурсів.

Конкурентоспроможність певної території, регіону визначається їх специфікою (місцезнаходженням, структурою виробничого потенціалу, демографічною ситуацією і т. ін.), а також особливостями підприємницької діяльності, що створює конкретні переваги окремого регіону.

Кластерний та галузевий підходи до організації економічних зв'язків мають свої переваги і недоліки (рис. 1.10) [75, с. 38-43].

Кластери є центрами кристалізації нових форм економічних зв'язків, виконують роль структуроутворюючих елементів у процесі глобалізації економіки.

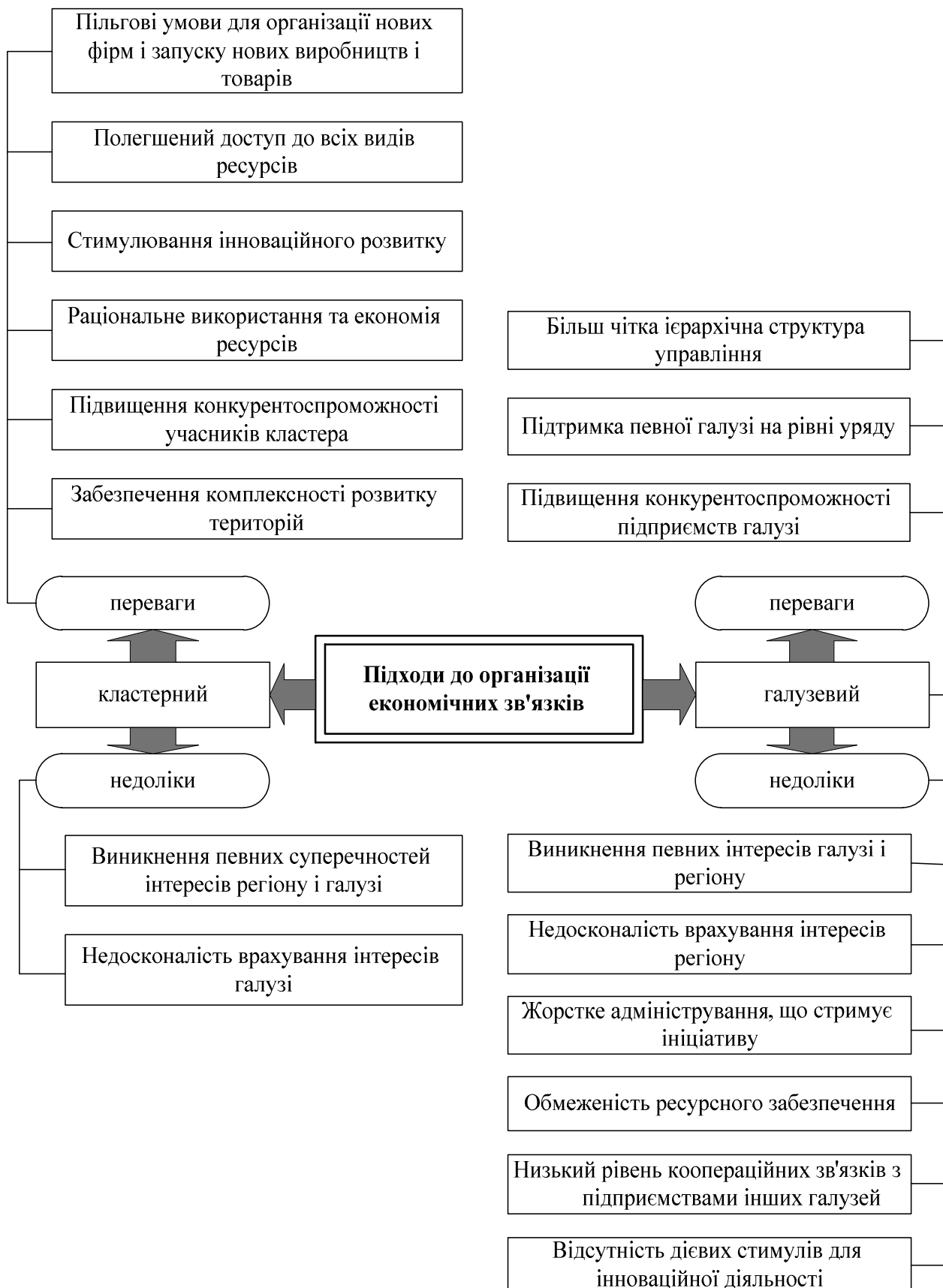

Рис. 1.10. Характеристика кластерного і галузевого підходів до організації економічних зв'язків суб'єктів господарювання

Створення і розвиток кластерів формує нову модель економіки, яка характеризується високою конкурентоспроможністю та інвестиційною приваб-

ливістю, що забезпечує у повному обсязі потреби широких верств населення у товарах та послугах. Кластеризація економіки – це шлях до високого рівня та якості життя широких верств населення.

Створення та розвиток кластерів забезпечується за умов:

- технологічної спорідненості певних суб'єктів господарювання, які функціонують заради спільного кінцевого результату;
- певної географічної близькості певних суб'єктів господарювання, які технологічно та економічно пов'язані між собою;
- інноваційності у сфері економічних відносин та управління, а також зосередження значних інтелектуальних ресурсів у потенційних суб'єктів кластерного утворення;
- інтенсивного обміну інформаційними ресурсами, знаннями, передовими технологіями, ноу-хау;
- ефективного використання внутрішніх та зовнішніх інвестицій;
- підтримки владними структурами інноваційних ідей та сприятливого бізнес-середовища, що орієнтовані на позитивні зрушення в економіці заради піднесення добробуту широких верств населення;
- регіоналізації економічної політики, що ґрунтується на регіональних пріоритетах економічного розвитку країни.

Необхідність створення кластерів визначається зростаючими проблемами, пов'язаними з інтенсифікацією суспільного виробництва, його інноваційним розвитком за умов обмеженості ресурсів. Виробничий кластер – це складна соціально-економічна система, що має властивості, аналогічні іншим великим системам, для яких притаманні синергетичний ефект та ефект емерджентності. Ефект синергії досягається спільною взаємодією всіх учасників кластерного утворення, який виявляється у посиленні кінцевого результату – зростання «колективної ефективності», виробництва конкурентоспроможної продукції.

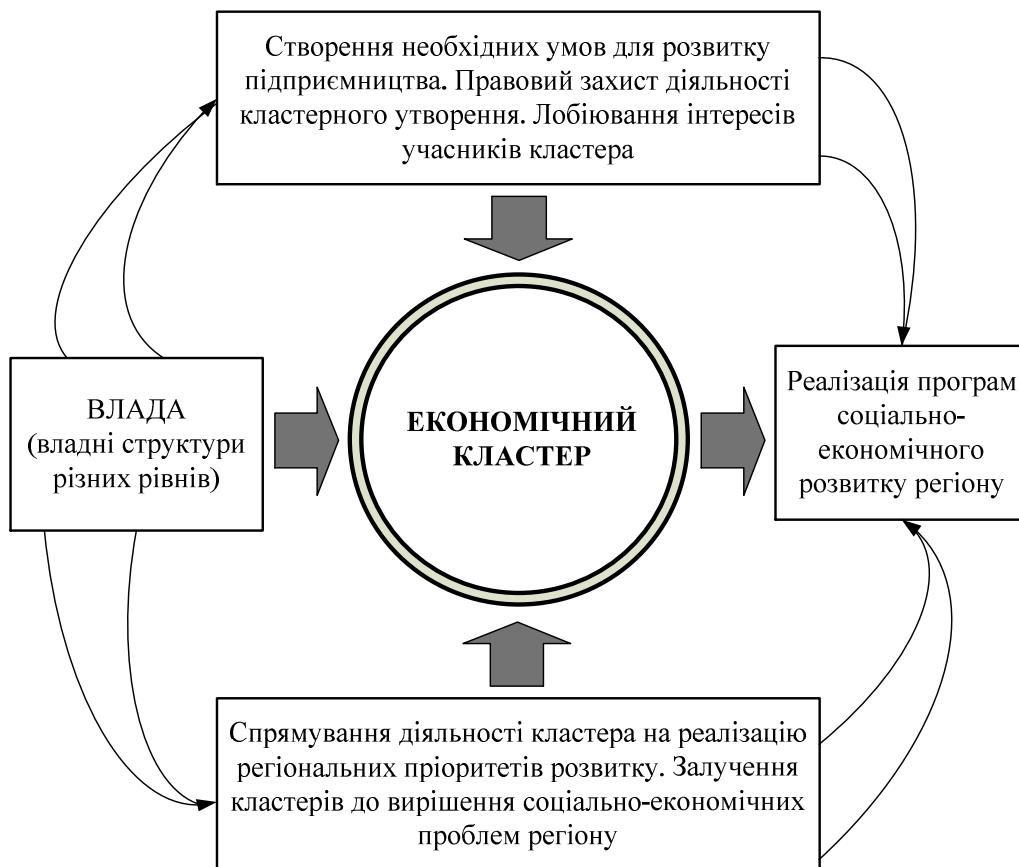
Ефект емерджентності – це нові властивості системи, які не притаманні окремо взятим учасникам кластера. Мова йде не про використання ефекту масштабу, а про нові можливості конкурентоспроможності, що базуються на ефективній взаємодії учасників кластерного утворення.

Головна мета місцевих органів влади – створення умов для нарощування економічного потенціалу на підпорядкованих територіях, динамічного розвитку виробництва, створення нових робочих місць, підвищення рівня життя населення. Значним резервом поліпшення ситуації у регіонах є розвиток малого і середнього бізнесу та ринкової інфраструктури. Суттєво підвищити їх конкурентоспроможність в умовах глобалізації дозволяє перехід на кластерну модель розвитку. Кластерна стратегія стає головним компонентом регіональних програм економічного розвитку, активізації підприємництва, залучення до виробничого процесу трудових ресурсів.

Кластерні формування або локальні мережі територіально-виробничих систем є джерелами та факторами економічного зростання територій [81].

Реалізація кластерного підходу забезпечує конкурентоспроможність галузі, регіону, держави і є як основою їх економічної політики.

Регіони України мають різний рівень соціально-економічного розвитку. За часів планової економіки державні органи управління значною мірою нівелювали ці розбіжності через централізований розподіл ресурсів. В умовах ринкової економіки, коли посилюється конкуренція територій і регіонів, це практично неможливо. Виходячи з рольової участі кластерів у соціально-економічних процесах, їх функцій та призначення, робимо висновок, що вони стають ефективними інструментами реалізації політики влади у вирішенні завдань соціально-економічного розвитку регіону на базі формування нових організаційно-економічних структур, активізації підприємництва, прискорення інноваційних процесів (рис. 1.11).

Рис. 1.11. Кластер як інструмент реалізації програм соціально-економічного розвитку регіону

Сьогодні збільшується відповідальність місцевих органів влади за економічний стан та темпи економічного розвитку регіонів. Від фаху, компетенції їх представників та якості регіонального управління залежить кінцевий результат їх діяльності, який визначається рівнем життя широких верств населення.

Основна мета кластера – підвищити внутрішню та міжнародну конкурентоспроможність його членів за рахунок комерційного і некомерційного співробітництва, наукових досліджень та інновацій, освіти, навчання і заходів політики підтримки [168].

Головне завдання регіональної кластеризації – підвищення конкурентоспроможності економіки певного регіону, що забезпечує високий рівень зайнятості, покращання якості життя, тобто реальних доходів населення, нарощування обсягів випуску продукції, конкурентоспроможної як на вітчизняному, так і на зарубіжному ринках.

Таким чином, розкриття змісту та сутності кластерів змінюється і набуває більш глибокого розуміння з розвитком теорії кластеризації, накопиченням знань і досвіду у процесі їх функціонування та розвитку.

Кластерні об'єднання – це одна з найефективніших форм організації виробничих процесів та регіонального розвитку, за якої на ринку конкурують вже не окремі підприємства, а цілі організаційно-економічні системи, комплекси, які скорочують свої витрати та примножують свої можливості завдяки спільній технологічній кооперації суб'єктів господарювання.

Організація виробничого процесу, що формується на основі кластерного підходу, – це модель конкурентоспроможної та інвестиційно привабливої економіки, що забезпечує раціональне використання всіх видів ресурсів, високу ефективність виробництва, випуск конкурентоспроможної продукції.

РОЗДІЛ 2 РОЗВИТОК ПРОЦЕСІВ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ В ЕКОНОМІЦІ РЕГІОНУ

2.1. Особливості формування кластерних утворень

Глобалізація ринків, посилення конкуренції привели до зростаючої популярності нової виробничої інноваційної моделі, у межах якої всі учасники виробництва прагнуть об'єднатися в кластери. Кластерний розвиток як фактор збільшення національної і регіональної конкурентоспроможності є характерною ознакою сучасної інноваційної економіки. Світова практика показала, що кластеризація економіки сприяє процесам посилення конкурентоспроможності та прискорення інноваційної діяльності. У цьому полягає новий економічний феномен, який дозволяє протистояти натиску глобальної конкуренції й повністю відповідає вимогам національного і регіонального розвитку. Тому все більш актуальним стає створення цілісних виробничо-інтегрованих систем, одним з типів яких є промислові кластери.

Дослідження особливостей механізму формування кластерних утворень зумовлені проблемами кардинального підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів України в умовах сучасних відносин. Державі з повністю централізованим у минулому господарством необхідно шукати шляхи його перебудови, щоб мати змогу гідно конкурувати на світовому ринку, де держави з ринковою економікою посідають провідне місце.

У різних країнах розглядаються різні підходи до характеру функціонування кластерів та до створення ефективного механізму їх формування.

Цікаві приклади формування кластерних утворень має Японія, де функціонування кластерів простежується у вигляді взаємодії великої групи фірм, більшість з яких залишилися від повоєнних періодів та поєднуються через акціонерний капітал. У кожній такій групі знаходиться великий банк, який є її центром, (приміром, є «Міцубісі банк» або «Сумітомо банк»). Особливого значення у прийнятті рішень набувають зв'язки, які виникають усередині кластера з метою консультування один одного у сфері технологічного розвитку та інформування всередині групи про ринковий попит на ті чи інші товари і послуги. Наприклад, корпорація NEDO і «Сумітомо кейбл» (обидві з групи «Сумітомо») працювали разом протягом багатьох років у галузі розвитку технології оптичних волокон. Корпорація NEDO спеціалізується на виробництві електроніки, а «Сумітомо кейбл» – на виробництві оптичних волокон і кабелю, тобто в галузі, що має зовсім інші критерії конкурентоспроможності [135].

В Японії існує багато важливих механізмів, які впливають на розвиток кластерів. До них можна віднести пайову участь в акціонерному капіталі компаній постачальників продукції.

В Італії розвитку кластеризації сприяє географічна близькість та сімейні чи родинні відносини між фірмами. У Швеції особливого значення набувають фінансові групи. У Німеччині такого значення набувають банки.

У той же час, незважаючи на національні особливості розвитку кластерів, сам механізм їх формування виглядає для кожної системи таким чином:

1) започаткування кластера часто обумовлюється історичними обставинами, такими, як наявність сировини, спеціальні знання та досвід у науково-дослідних організаціях або традиційне ноу-хау, спеціальні або сучасні вимоги певної групи (географічно сконцентрованих) клієнтів або фірм, та місцезнаходження фірм або підприємств, що являють собою важливі інновації у технологіях, які стимулюють зростання багатьох інших суб'єктів ринку. На першому етапі кластерного розвитку часто створюються нові фірми, що веде до географічної концентрації компаній, які знаходяться на майже тій самій виробничій стадії;

2) як тільки фірми агломеруються, вони починають отримувати більше вигоди, обумовленої зовнішніми факторами, та акумулюють її. Першим зовнішнім економічним фактором є створення групи спеціалізованих постачальників та фірм з обслуговування, які часто утворюються після вертикальної дезінтеграції компаній та створення спеціалізованого ринку праці;

3) формування нових організацій, що надають послуги декільком фірмам у зростаючому кластері, наприклад, науково-дослідні інститути, спеціалізовані навчальні заклади та бізнес-асоціації;

4) розвиток зовнішніх економічних факторів та виникнення нових місцевих організацій збільшують важливість, престиж та привабливість кластера. Це може привести до того, що більше фірм та висококваліфікованих працівників приєднуються до кластера, таким чином збільшуючи його привабливість та створюючи «родюче місце» для створення нових компаній;

5) створення неринкових некомерційних активів у вигляді взаємовідносин, що сприяють безкоштовному обміну інформацією та знаннями через, наприклад, неформальне співробітництво, та допомагають координувати господарську діяльність. Таким чином, зрілі регіональні кластери можуть мати комплекс спеціальних, диференційованих та локалізованих відносин між особами та організаціями, які координуються щоденною співпрацею або правилами, що найчастіше діють тільки за умови сусідства;

б) кластер може бути успішним десятиріччями або стати частиною нового кластера. Багато регіональних кластерів раніше чи пізніше зазнають занепаду. Часто це відбувається тому, що бізнес-поведінка у технологічному, інституціональному, соціальному та культурному аспектах стає більш внутрішньоорієнтованою [137].

Розглянемо схему – механізм формування кластерних утворень на основі організаційно-економічного механізму (рис. 2.1).

Інвестиційна складова механізму базується на залученні фінансових ресурсів, а організаційна передбачає регіональне, міжрегіональне і міжнародне об'єднання організаційних, управлінських та правових чинників для створення конкурентоспроможної економіки регіону на основі кластерних утворень.

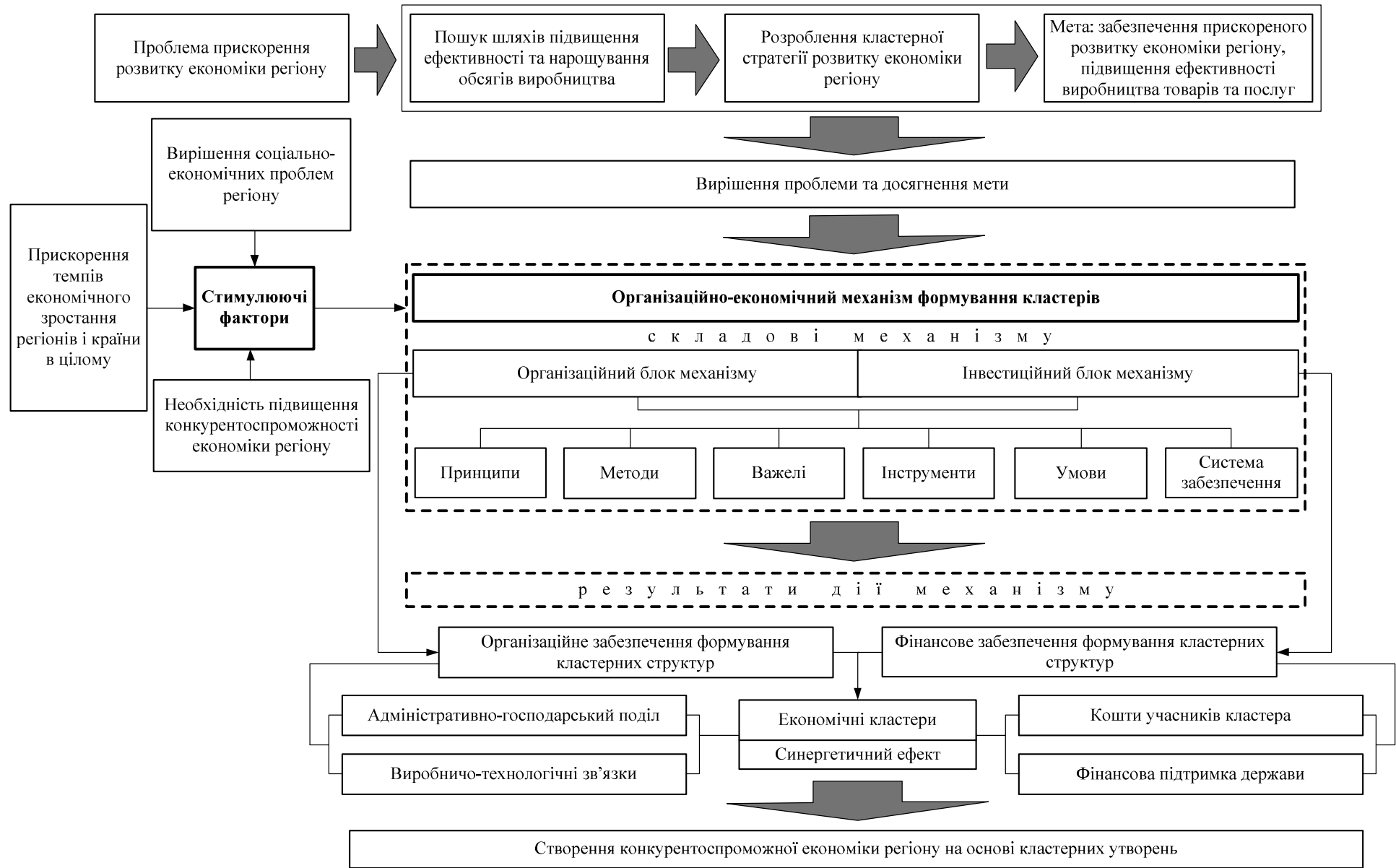

Рис. 2.1. Концептуальна схема організаційно-економічного механізму формування кластерних утворень

Інтеграційні процеси для підприємств в усіх галузях економіки мають позитивний синергетичний ефект, оскільки продукція, доведена до потенційного споживача, буде доступнішою. Тобто інтеграція всіх підсистем лежить в основі створення кластера, який повинен стати вектором до конкурентоспроможності кожного учасника кластера. Такий синергетичний ефект матиме позитивний результат для конкурентоспроможності території.

Поняття «інтеграція» (лат. integer – відновлення, поновлення, цілий) деякою мірою співзвучне поняттю «кооперація». У широкому розумінні слова – це об'єднання у ціле окремих частин з метою досягнення відповідного кінцевого результату. В економічній енциклопедії цей термін також визначають як «процес розширення економічного і виробничого співробітництва» [64].

Розрізняють такі основні види інтеграції: горизонтальну і вертикальну.

Горизонтальна інтеграція – це якісно нова форма внутрішньогалузевого кооперування здебільшого однотипних підприємств і виробництв, яка забезпечує поглиблення спеціалізації окремих ланок єдиного технологічного ланцюга, або територіально інтегрованих процесів з метою збільшення і поліпшення якості продукції, зміцнення та стабілізації економічного становища, підвищення ефективності виробництва. На цій основі створюються всі передумови для придбання та успішного використання дрібними і середніми суб'єктами господарювання сучасних засобів виробництва. П.Т. Саблук виділяє такі основні напрями горизонтальної інтеграції: виробнича, фінансова, освітньо-консультативна і соціальна [151]. Розвиток горизонтальної фінансової інтеграції базується на двох напрямках: кредитування і страхування. Тобто створення інтеграційних об'єднань за участю банків та страхових організацій має певні переваги. У банків з'являється надійний партнер зі страхування ризиків, поширення продуктів банку через страхову організацію (кредити, пластикові карти). Для страхових компаній до переваг співробітництва з банками відносять продаж страхових продуктів через банківські канали, страхування банківських ризиків.

Вертикальна інтеграція зумовлює створення якісно нових специфічних міжгалузевих виробничих підприємств різних сфер, їх об'єднання з підприємствами із первинної переробки сировини, подальшого виготовлення готових виробів легкої промисловості збутовими і торговельними партнерами. Така співпраця визначається переважно напрямом спеціалізації, спільністю та безперервністю відтворювальних і технологічних процесів від виробництва сировини, її переробки до виготовлення готового продукту. При цій формі найкраще використовуються виробничі ресурси, забезпечується контроль за якістю продукції на всіх рівнях, підвищується ефективність та прибутковість підприємств. До вертикального інтегрування належать також об'єднання, які в межах регіону (області, району) здійснюють безпосередній обмін і вироблену сировину передають промисловим підприємствам, фабрикам, комбінатам.

При організації вертикальної інтеграції впроваджуються нові виробничі відносини щодо рівномірного розподілу прибутків і певною мірою скорочення монополії переробних промислових, збутових підприємств та збереження права власності товаровиробника на кінцеву продукцію.

У розвинутих країнах, зокрема США та Франції, під вертикальною інтеграцією розуміють прямі зв'язки між підприємствами по технологічному циклу на основі договорів або прав володіння. Процеси вертикальної інтеграції реалізуються через такі форми обміну товарами і послугами між суміжними галузями:

- модифіковані ринкові відносини (контрактні зв'язки горизонтальної і вертикальної кооперації та інтеграції);
- позаринкові відносини (організаційне оформлення міжгалузевих зв'язків);
- на основі повної власності (повна інтеграція) [188].

Слід зазначити, що вертикальна інтеграція (на відміну від горизонтальної) охоплює весь технологічний процес.

Багато хто із західних економістів вбачає основоположну причину вертикальної інтеграції у сфері обміну, в економії трансакційних витрат.

Так, Р. Коуз вважає, що «вертикальна інтеграція витісняє використання ринкового механізму цін як способу розподілу ресурсів, якщо витрати проведення трансакцій всередині організації менші за відповідні витрати ринкових трансакцій» [92].

Існує два основних напрямки формування кластерних структур: на основі адміністративно-господарського поділу і на базі виробничих зв'язків (рис. 2.2).

Рис. 2.2. Особливості формування кластерних утворень

Кластер як адміністративно-територіальна одиниця, як правило, включає підприємства, організації та установи різних сфер і галузей, що локалізовані на визначеній території. Економічний кластер, сформований на основі бачення цілісного господарського механізму, передбачає взаємозв'язки між декількома підприємствами однієї галузі або суміжних галузей. Але найбільш ефективні ті, які під час свого формування поєднали ці два принципи [69; 104; 148; 163; 168].

Взагалі ефективність роботи кластерного утворення зумовлюється інтересом його учасників. Економічний кластер передбачає складну структуру, яка, орієнтуючись на партнерство, спрямована на перспективний стратегічний розвиток. Під час утворення кластера на основі регіону кордон кластера буде збігатися з кордоном регіону, створивши кращі умови для праці і життя населення.

Тільки місцеві підприємства, на відміну від конкурентів, що знаходяться на значній відстані від ринку, знають особливості і специфіку роботи ринку. А тому їм особливо вигідно об'єднуватись у кластери, поєднуючи при цьому власні інтереси і загальну мету, а саме – стійкий розвиток. Це стає більш привабливим при підтримці регіональної та місцевої влади.

Сформований кластер потребує постійного контролю за його розвитком та функціонуванням.

Отже, здійснюючи управління кластерним об'єднанням, необхідно підтримувати основні стратегічні ініціативи, до яких можна віднести:

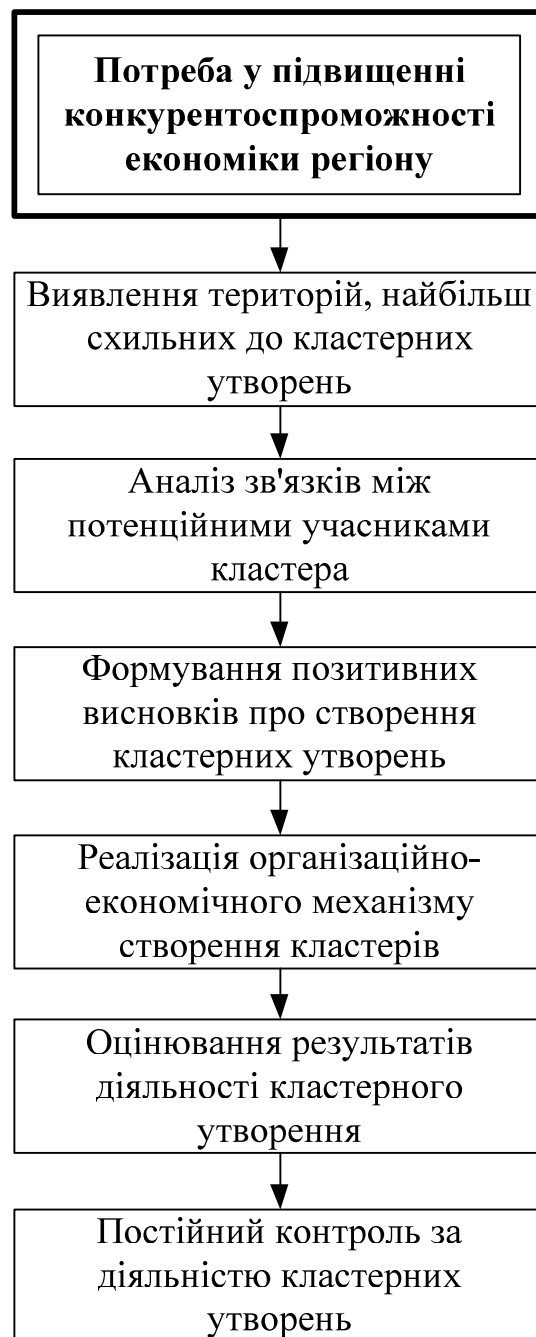
- створення кластерів у визначених галузях промисловості;
- розроблення нових продуктів з високою часткою доданої вартості, які можуть стати конкурентоспроможними на світовому ринку;
- розвиток мереж, до складу яких входитимуть торговельні компанії та споживачі;
- розвиток мереж за участю регіональних, державних та приватних інституцій;
- налагодження двосторонніх контактів з державними та приватними інституціями в інших регіонах та за межами країни;
- налагодження співпраці з організаціями, що надають технічну допомогу підприємствам регіону;
- налагодження зв'язків з місцевими органами влади [139].

На національному рівні ці інтегровані структури можуть проводити власні наукові дослідження, спрямовані на вирішення актуальних питань діяльності галузі, здійснювати широке впровадження наукових розробок у виробництво, ефективніше залучати різні види ресурсів для реалізації своїх програм та досліджень.

Нині все більше науковців та представників ділових кіл схиляються до необхідності створення кластерів. Алгоритм формування кластерних утворень наведений на рис. 2.3.

Розглянемо більш детально такий механізм. На початковому етапі здійснюється виявлення територій, найбільш схильних до кластерних утворень. Для більш ретельного аналізу використовується математико-статистичний підхід, на основі якого науковці проводять детальний розгляд даних, після чого можна визначити території з більшою схильністю до кластеризації. І тільки повний аналіз зв'язків між потенційними учасниками кластера дає поштовх до формування позитивних висновків про розвиток кластерних утворень. На цьому етапі розробляються програми та поетапні плани розвитку кластера.

Важливо провести оцінювання результатів діяльності програм кластерного розвитку і зробити висновки щодо можливості успішного функціонування кластерних утворень.

Рис. 2.3. Алгоритм формування кластерних утворень

Щоб ефективно функціонувати, кластерне утворення повинно постійно розвиватися, статичний стан будь-якого об'єкта не можливий, оскільки, як свідчить практика, починається процес розпаду кластерів. Необхідно змінювати та розширювати інструменти фінансової і майнової підтримки кластерних ініціатив. Наша думка збігається з думкою багатьох науковців і передбачає використання таких заходів:

1) активізація інтеграційних процесів та впровадження кластерного підходу у тих галузевих і секторальних стратегіях розвитку, що розробляються на державному рівні, а також у державних і відомчих цільових програмах. При цьому буде забезпечено збільшення частки проектів, які фінансуються з урахуванням пріоритетів розвитку кластерів, а також тих, які відбираються на конкурсній основі;

2) внесення змін у правила надання підтримки суб'єктам малого підприємництва, які є потенційними учасниками кластерного утворення, що реалізує пріоритети економічного розвитку регіону;

3) розроблення заходів з державної підтримки розвитку промислових та технологічних парків;

4) сприяння впровадженню вітчизняними підприємствами й організаціями системи менеджменту якості з метою вдосконалення ланцюжків доданої вартості;

5) розроблення заходів державної підтримки створення інноваційних кластерів, спрямованих на реалізацію пріоритетних для регіону проектів з виконання дослідно-конструкторських і дослідно-технологічних робіт у межах фінансування, передбаченого затвердженими державними цільовими програмами;

б) розвиток механізмів конкурсної підтримки прикладних досліджень, проектів приватно-державного партнерства у сфері інновацій і професійної освіти, що забезпечує передумови для розвитку кластерних проектів [190].

Таким чином, успішний розвиток кластерних утворень має певні особливості на різних стадіях зародження та розвитку. На підготовчому етапі формування кластерів проводиться аналіз кадрового потенціалу, економічних показників діяльності підприємств, необхідності залучення кредитних ресурсів, аналіз інноваційно-інвестиційних процесів у регіоні, наявності попиту та пропозиції на продукцію на ринках усіх рівнів, здатності підприємств адаптуватися до ринкових умов, рівня державної підтримки кластерного утворення. Сам процес безпосередньо утворення кластера базується на повному аналізі витрат, спеціалізації виробництва, динаміки попиту та пропозиції, можливості залучення інвестицій, розроблення бізнес-планів. Після детального попереднього вивчення проводиться факторний аналіз процесу виробництва продукції та попиту на неї, розробляються заходи мінімізації витрат на довготермінові періоди. На останньому етапі кластерного проектування основним завданням є вихід на міжнародні рівні, тобто створення транснаціональних кластерних утворень.

Класична методика формування кластерів (за М. Портером) виділяє 5 етапів їх формування:

1) виявлення підприємств як потенційних учасників кластерів;

2) виявлення діючих вертикальних зв'язків між підприємствами-учасниками кластера;

3) встановлення діючих горизонтальних зв'язків між підприємствами-учасниками кластера з врахуванням постачальників та факторів спеціалізації виробництва;

4) виявлення інфраструктури підприємств та інших установ як потенційних учасників кластера;

5) пошук державних та недержавних механізмів, організацій та інших засобів впливу на учасників кластера [219].

Крім того, слід зазначити, що у світовій практиці були сформовані такі основні форми стимулювання діяльності кластерних промислових систем, а саме:

- цільове фінансування (субсидії, позики), яке становить 50 % витрат нової продукції та технологій (США, Франція);
- надання позичок з виплатою та без виплати відсотків (Швеція);
- безоплатне користування допомогою у веденні діловодства і звільнення від сплати мита для індивідуальних винахідників (Німеччина, Нідерланди);
- відстрочка від сплати мита або повне звільнення від нього, якщо винахід має пряме відношення до економії енергії (Австрія);
- створення фондів впровадження інновацій з обліком можливого комерційного ризику (Німеччина, Англія, Франція, Нідерланди, Швейцарія);
- безкоштовні позички, що можуть досягати 50 % витрат на введення в дію нововведень (Німеччина);
- прямі цільові дотації на науково-дослідні розроблення (майже у всіх розвинених країнах);
- зменшення державних зборів для індивідуальних винахідників (Австрія, США, Німеччина).

Процес кластеризації повинен проходити за безумовної участі держави, оскільки перехід до ринкової економіки – це не повна відмова від участі держави в господарській діяльності, а заміна методів централізованого державного управління методами державного економічного регулювання [29].

У підсумку зазначимо, що формування кластерних утворень на регіональному рівні має позитивний ефект для економіки регіону та всієї країни, оскільки збільшуються податкові надходження, з'являється вагомий інструмент взаємодії бізнесових структур і т. ін. Взаємодія всіх учасників об'єднання дає можливість підвищити ефективність і масштабність процесу за рахунок диверсифікації ризиків та розширення способів інвестування, реалізувати ті проекти, які поодиноці здійснювати було б неекономічно і недоцільно.

Основними факторами, що сьогодні стримують ефективний розвиток кластерних утворень є: відсутність чіткого механізму формування кластерних утворень; низька якість управління при формуванні кластерних утворень; низький рівень розвитку територіальних інтегрованих структур.

На нашу думку, головним стимулюючим чинником успішного розвитку кластерних утворень є політика держави. Процесам кластеризації повинна передувати пряма державна підтримка, яка передбачає:

- систему оподаткування та дотацій;
- розроблення національної стратегії розвитку на основі кластеризації економіки;
- законодавчу базу для підтримки та розвитку кластерних утворень;
- забезпечення науково-дослідних інститутів, навчальних центрів та інших установ програмами для підготовки фахівців, що матимуть відношення до процесів кластеризації.

Отже, для ефективного розвитку кластерних утворень у галузях економіки необхідно, перш за все, забезпечити дотримання механізму формування інтегрованих структур. Кластерна модель, створена на основі взаємовигідної інтеграції суб'єктів ринку, сприятиме їх швидкому та ефективному входженню у ринкове середовище.

2.2. Роль та значення виробничих кластерів у розвитку економіки регіону

У сучасному світі нарощування економічного потенціалу забезпечується факторами, пов'язаними як з прискоренням науково-технічного прогресу, так і зі структурними змінами у виробничому секторі економіки. Прискорений розвиток національної економіки можливий завдяки впровадженню передових технологій, які мають бути конкурентоспроможними на світовому ринку, а також за умов динамічного зростання вітчизняного виробництва, що забезпечується новим підходом до організації виробничого процесу та втіленням нових схем міжкорпоративних зв'язків. Мова йде про виробничі кластери, які на сьогодні є найбільш дієвими структурними утвореннями, здатними ефективно нарощувати виробництво і випускати конкурентоспроможну продукцію.

Теоретичні дослідження та світовий досвід показали перспективність кластерів як ефективних інструментів у конкурентній боротьбі в усіх сферах їх діяльності – інноваційній, виробничій, обслуговування і т. ін., що викликає значний інтерес до їх подальшого дослідження.

Сьогодні актуальним залишається питання пошуку шляхів, ефективних засобів та механізмів підвищення конкурентоспроможності регіонів у нових умовах господарювання. Вирішення цієї проблеми сприятиме зміцненню економічної незалежності та суверенітету України, створенню умов для сталого економічного зростання національної економіки.

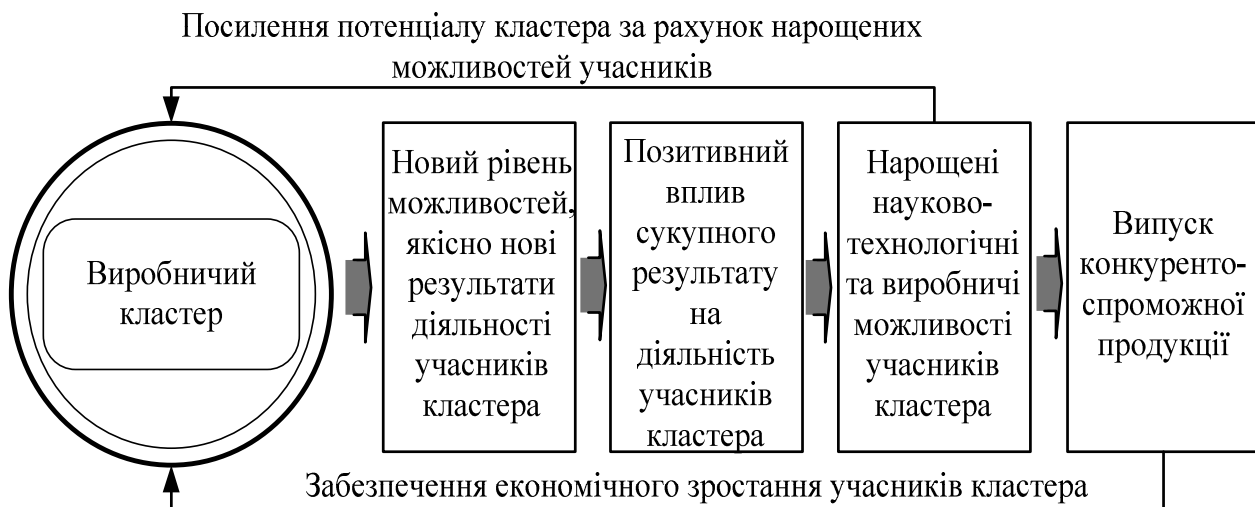
Невирішеними залишаються питання прискорення процесів кластеризації у базових галузях економіки, виявлення ефективних стимулів та дієвих механізмів формування кластерних утворень, нових підходів до вивчення їх особливостей, властивостей та потенційних можливостей у нарощуванні економічного потенціалу мережевих структур.

Головна ідея кластеризації полягає в об'єднанні учасників кластерного процесу навколо спільної ідеї для отримання більш потужного економічного ефекту, нарощування науково-технічного, виробничого та економічного потенціалу та випуску конкурентоспроможної продукції. Учасники кластера, користуючись можливостями кластерного утворення, отримують мікроекономічну конкурентоспроможність, що забезпечує їм певні конкурентні переваги, можливість ефективно нарощувати свій виробничий потенціал, розробляти та впроваджувати інноваційні ідеї, підвищувати прибутковість своєї діяльності. Конкурентоспроможність кластера як виробничої системи суттєво збільшується порівняно з групою аналогічних підприємств та установ, які не мають відпрацьованих економічних відносин, не пов'язані технологічно, не мають відповідних інформаційно-комунікаційних зв'язків і т. ін.

Виробничий кластер – це сукупність взаємопов’язаних виробничих підприємств та установ, що функціонують зі спільною метою. Виробничий кластер як соціально-економічна система має деякі конкурентні переваги, які визначаються такими чинниками:

- консолідацією зусиль, що спрямовуються на кінцевий результат, заради якого функціонують усі учасники кластера;
- економією та раціональним використанням усіх видів ресурсів, які споживаються виробничими підприємствами кластера;
- оптимізацією транспортного забезпечення на основі логістичних підходів, ефективність яких суттєво зростає в межах кластерного утворення;
- можливістю широкого доступу до інноваційних ідей, прогресивних технологій і т. ін., що стимулює інноваційну активність учасників кластера;
- відсутністю жорсткої управлінської вертикалі, яка характерна для централізованого управління, що створює певну свободу вибору управлінських рішень, стимулює ініціативу, активізує підприємницьку діяльність.

Нарощування можливостей кластера поряд з іншими чинниками здійснюється також завдяки синергетичному ефекту та ефекту масштабу, які дозволяють одержати якісно новий результат, що загалом виявляється в суттєвому підвищенні конкурентоспроможності кластерного утворення, здатності стати лідером на певному ринку за обсягом виробництва та реалізації високоякісної продукції (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Позитивний ефект функціонування кластера

Саме залучення виробничого та ресурсного потенціалів внутрішніх виробників є основою створення конкурентних переваг регіону та країни в цілому. Якщо врахувати, що транспортна складова у ціні готової продукції сягає до 40-60 %, то територіальна концентрація виробників уже дає вагомий перевагу у плані випуску конкурентоспроможної продукції.

Концентрація підприємств, виробництв на певній території забезпечує економію суспільної праці; раціональне використання всіх видів ресурсів; сприяє ефективній взаємодії всіх суб’єктів господарювання, задіяних у певному технологічному ланцюзі. Учасники кластера позитивно впливають на економічне середовище, що сприяє зростанню конкурентоспроможності інших

суб'єктів господарювання. Тобто з формуванням кластера формуються зони ефективного господарювання, в яких сукупність фірм, тісно пов'язаних галузей сприяють взаємному економічному зростанню.

У ринкових умовах господарювання неконкурентоспроможні підприємства витісняються з ринку. Для їх виживання необхідно повністю змінювати стратегію функціонування і розвитку, використовувати ефективний менеджмент, спрямований на докорінну реорганізацію управлінського та виробничого апарату. Найбільш дієвий шлях підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання – це створення та розвиток кластерів, який можливий за наявності [34, с. 12-15]:

- стратегії інноваційного розвитку;
- загального високопрофесійного трудового потенціалу;
- механізму прискореного обміну інформацією, знаннями, ноу-хау;
- оптимального використання внутрішніх і зовнішніх інвестицій;
- інтеграції економічної і соціальної політики заради сприятливого ділового клімату для підприємництва і піднесення добробуту;
- зміщення акцентів від централізованої до регіональної чи локальної економіки.

Зростання кількості конкурентоспроможних підприємств, територій, регіонів сприяє підвищенню конкурентоспроможності економіки на національному рівні.

Національна конкурентоспроможність визначається здатністю вітчизняних підприємств виробляти товари і послуги, які мають попит на світових ринках. Кластерна стратегія розвитку економіки регіону спрямована саме на підвищення її конкурентоспроможності і залежить від певних факторів (рис. 2.5).

Регіональну конкурентоспроможність характеризують такі складові:

- сталий розвиток регіону, що супроводжується збільшенням реальних доходів та зростанням якості життя широких верств населення;
- розширення за межами регіону ринків збуту товарів та послуг місцевих підприємств;
- нарощування виробництва товарів та послуг, які відповідають вимогам міжнародних ринків;
- виникнення виробничих структур, які постійно розробляють та впроваджують інновації у сферах управління та виробництва, створюють нові робочі місця, випускають інноваційну продукцію;
- розроблення та впровадження регіональних цільових програм щодо енергозбереження, раціонального використання та економії всіх видів ресурсів, підвищення продуктивності праці, створення безпечних умов на виробництві.

Конкурентоспроможність регіону є складовою національної конкурентоспроможності і визначається його науково-технічним та виробничим потенціалом, спроможним забезпечити випуск товарів та послуг, які здатні конкурувати як на регіональному, національному, так і на світових ринках.

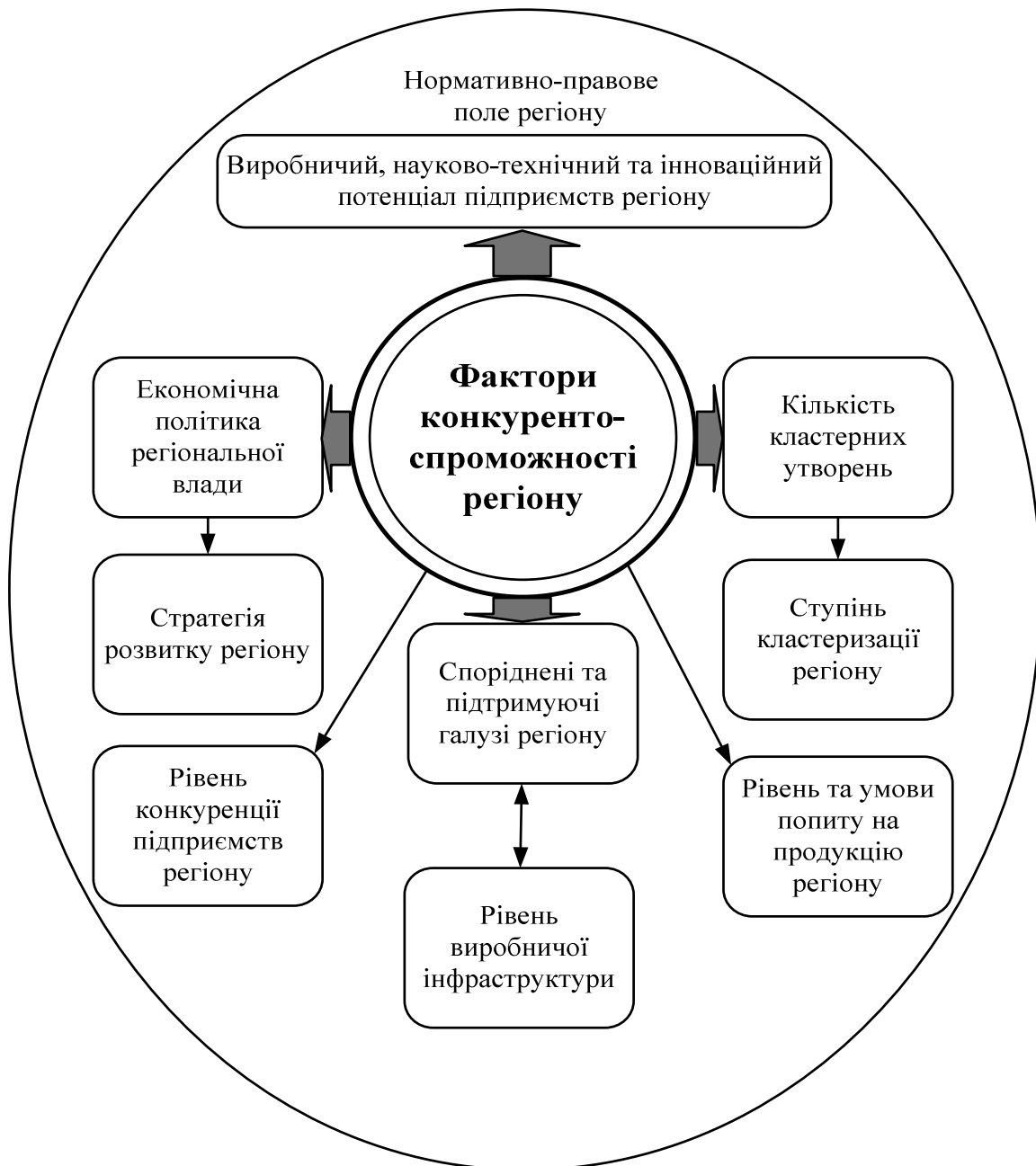

Рис. 2.5. Основні фактори конкурентоспроможності регіону

Інтеграційні процеси у реальному секторі економіки України проявляються у створенні технологічних парків, асоційованих мереж, виробничо-територіальних комплексів, зон спільного підприємництва, промислових кластерів і т. ін., що відбиває світові тенденції у пошуку та реалізації шляхів підвищення ефективності вітчизняного виробництва.

Світовий досвід показує, що економічна політика розвинених країн у, першу чергу, орієнтується на стратегію розвитку кластерів як найбільш дієву, що забезпечує ефективне відтворення та розвиток як регіонів, так і країни у цілому.

Реалізація кластерної стратегії розвитку економіки регіону, яка спрямована на створення виробничих кластерів та інших територіальних промислових об'єднань і структур, забезпечує суттєве економічне зростання інтегрованих у такий спосіб суб'єктів господарювання.

Висока ефективність функціонування кластерів є умовою сталого розвитку підприємств, які входять у кластерне утворення. Кластерна стратегія сприяє створенню органічних взаємозв'язків підприємств і галузей економіки, що суттєво підвищує ефективність виробництва.

Ідея кластерної стратегії розвитку економіки регіону базується на досвіді створення нового класу інтегрованих виробничих систем в умовах глобалізації економіки.

Ефективна діяльність багатьох кластерних утворень показала їхні конкурентні переваги порівняно з діяльністю суб'єктів господарювання, які не входять до складу певних структурних об'єднань.

Еволюція становлення та розвитку кластерних утворень охоплює досить тривалий термін, протягом якого багато кластерів утворювались без адміністративного втручання владних структур, виникали і розвивались абсолютно природно і показували високу ефективність своєї діяльності.

Ідея створення промислового кластера як складної організаційно-економічної системи повинна враховувати інтереси виробничих підприємств, які можуть більш повно реалізувати свій науково-технічний та виробничий потенціал, створити нові можливості для вдосконалення своєї політики економічного розвитку і забезпечити стале економічне зростання всіх учасників кластерного утворення.

Механізм створення промислового кластера ґрунтується на територіальних, технологічних та інших засадах виникнення та розвитку організаційно-економічних та технологічних зв'язків виробничих підприємств, акумулює інноваційно-технологічний та виробничий потенціал всіх його учасників, забезпечує якісно нові можливості у створенні, виробництві та реалізації конкурентоспроможної продукції.

Аналіз існуючих організаційно-економічних зв'язків деяких виробничих підприємств дає змогу виявити певні ознаки зародження виробничих кластерів. Але точне визначення меж виробничого кластера виявляє проблему системного аналізу зв'язків підприємств між собою, які утворюють кластер, та зв'язків кластера з зовнішнім середовищем.

Багато у чому кластерне утворення визначається спільною ідеєю конкурентної політики виробничих підприємств, які до нього входять. Учасники кластера навіть при широкому діапазоні певних розбіжностей завжди мають більш сильні взаємозв'язки, ніж зв'язки кластера з зовнішнім середовищем. Зрозуміло, що організаційно-економічні розбіжності та розходження між потенційними учасниками кластера не повинні виходити за певні межі, за якими їх спільні цілі та основні напрямки розвитку не можуть бути узгоджені. Що стосується регіональних виробничих кластерів, які сконцентровані географічно всередині регіону і спільно використовують спеціалізовану інфраструктуру, ринки праці, постачальників ресурсів, послуги інших функціональних економічних структур, то визначення їх меж (виокремлення із зовнішнього середовища) не пов'язане зі значними труднощами (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Виокремлення існуючого кластера із виробничого середовища регіону

У кластерах, що виникають на основі географічної близькості між підприємствами, конкурентні переваги створюються за рахунок оптимізації логістичних процесів, суттєвого зменшення транспортної складової у ціні готової продукції, що підсилюється наявністю повного технологічного циклу та ринків збуту у межах регіону.

Проте економічне зростання учасників кластера в умовах конкуренції неможливе без вдосконалення технології, поліпшення експлуатаційних показників продукції, підвищення ефективності управління. Долучившись до стратегії, що реалізується у межах кластерного утворення та спільних цілей його учасників, підприємства не просто отримують певні переваги, а й будують якісно по-новому свій бізнес, впроваджують нові ідеї у формування своєї економічної політики.

Перспектива сталого функціонування та розвитку кластерних утворень пов'язана, у першу чергу, з активізацією інноваційної діяльності, впровадженням екологічно безпечних та ресурсозберігаючих технологій, випуском конкурентоспроможних товарів та послуг.

Кластеризація економіки регіону ґрунтується на загально визначених рушійних силах [34, с. 12-15]:

- стратегічних й оперативних ділових можливостях міжфірмових об'єднань;
- традиційних регіональних факторах ринкових переваг (ринкові ресурси та ринки праці, рівень технологій та інноваційні перспективи);

– визначенні позитивної місії кластерів у розвитку регіонів та сприяння процесам кластеризації некомерційних інститутів, таких, як університети, торгові союзи, професійні асоціації і т. ін.

Кластерна стратегія регіону базується на організаційно-економічних та технологічних зв'язках і взаємозалежності між підприємствами та організаціями, об'єднаними в мережеву структуру для виробництва конкурентоспроможної продукції і подальшого нарощування інноваційних можливостей та техніко-технологічного потенціалу.

Конкурентні переваги кластерних утворень, їх потужний виробничий потенціал та перспективи сталого розвитку учасників мережевих структур є дієвим чинником прискорення процесів кластеризації економіки регіону. Конкурентні переваги кластерних утворень на різних організаційно-економічних рівнях функціонування наведені в табл. 2.1.

Сильні позиції кластерів переконують виробників у необхідності реалізувати політику кластеризації у взаєминах з постійними партнерами по бізнесу. Слід підкреслити ще одну позитивну сторону кластерної організації відносин між підприємствами, де реалізуються сильні позиції кластерів. Це стійкість перед зовнішніми загрозами, різного роду ризиками та непередбачуваними ситуаціями, що проявляється у жорстких стратегіях конкурентної боротьби з боку інших виробників, рейдерських атак, змін «правил гри» з боку державних структур і т. ін.

На нашу думку, позитивні сторони кластерів проявляються у таких напрямках:

- прискорення розвитку підприємств, які співпрацюють з кластером;
- швидке розповсюдження інновацій, ноу-хау і т. ін. серед підприємств кластера завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій;
- взаємне збагачення практичним досвідом у сфері управління та виробництва, що посилює виробничі можливості та конкурентоспроможність кластера;
- створення нових ефективних зв'язків між учасниками кластера, їх оптимізація, що посилює виробничий потенціал кожного підприємства та кластера в цілому.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що концепція кластеризації, яка реалізується на регіональному рівні, є прогресивним напрямком організаційно-економічних перетворень, головним і визначальним чинником забезпечення регіональної конкурентоспроможності.

Внаслідок кластеризації формується сприятливе підприємницьке середовище, зростає економічна активність суб'єктів господарювання всіх форм власності, прискорюються інноваційно-інвестиційні процеси, створюються ефективні економічні моделі розвитку виробництва.

Кластеризація економіки регіонів відбиває світові тенденції інтеграційних процесів і спрямована на підвищення науково-технічних та виробничих можливостей учасників кластерного утворення, їх конкурентоспроможності на вітчизняному та світовому ринках.

Таблиця 2.1

Особливості та конкурентні переваги кластерних утворень на різних організаційно-економічних рівнях функціонування

Результати функціонування кластерних утворень на рівнях		
Корпоративному	Регіональному	Національному
1	2	3
1. Підвищення ефективності функціонування підприємств, що входять до кластера	1. Застосування найефективніших форм організації інноваційних процесів, забезпечення сталого економічного розвитку	1. Створення центрів кристалізації нових форм економічних зв'язків, що виконують роль структуроутворюючих елементів у процесі глобалізації економіки
2. Забезпечення тісної та ефективної взаємодії суб'єктів господарювання на певній території	2. Створення специфічних економічних відносин, які сприяють економічному зростанню регіону завдяки новим умовам господарювання	2. Прискорення інтеграційних та глобалізаційних процесів і, відповідно, підвищення конкурентоспроможності
3. Покращення можливостей для розроблення та реалізації спільної стратегії	3. Сприяння формуванню привабливого інноваційно-інвестиційного клімату у регіоні	3. Формування нової моделі економіки, яка характеризується високою конкурентоспроможністю та інвестиційною привабливістю
4. Економія та раціональне використання всіх видів ресурсів учасниками кластера	4. Прискорення економічного розвитку регіону на основі підвищення конкурентоспроможності кластерних утворень	4. Зростання макроекономічних показників національного господарства
5. Оптимізація логістичних витрат у межах кластерного утворення	5. Зростання економічних показників територій і регіонів	5. Інтенсифікація суспільного виробництва та забезпечення його інноваційного розвитку
6. Широкий доступ до інноваційних ідей, прогресивних технологій	6. Вирішення проблем зайнятості, підготовки спеціалістів, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури	6. Встановлення партнерських зв'язків з владою, громадськими та науковими організаціями, навчальними закладами і підприємствами
7. Відсутність жорсткої управлінської вертикалі, що стимулює ініціативу, активізує підприємницьку діяльність	7. Створення конкурентоспроможних територій і регіонів України, підвищення темпів їх економічного зростання	7. Активізація інтеграційних процесів, виникнення кластерних утворень національного рівня, створення передумов для сталого економічного зростання національної економіки

Закінчення табл. 2.1

1	2	3
8. Швидке розповсюдження інновацій, ноу-хау і т. ін. серед підприємств кластера, посилення стимулів до інноваційно-інвестиційного розвитку	8. Сприяння встановленню тривалих і стабільних зв'язків між підприємствами різних галузей регіону та підвищенню ефективності їх функціонування	8. Активізація ринкових перетворень, усунення проблем, що гальмують перехід економіки країни на інноваційну модель розвитку
9. Взаємне збагачення практичним досвідом у сфері управління та виробництва, що посилює виробничі можливості учасників кластера	9. Поліпшення соціально-економічного стану регіону	9. Забезпечення макроекономічної стійкості, формування ефективних зовнішньоекономічних зв'язків
10. Прискорення розвитку підприємств, які співпрацюють з кластером	10. Удосконалення логістичних процесів, економія суспільної праці та ресурсів	10. Формування національних пріоритетів соціально-економічного розвитку, вдосконалення підприємницького клімату, нарощування економічного потенціалу країни

2.3. Передумови та фактори кластеризації економіки регіону

Необхідність підвищення економічної ефективності регіональних господарств ставить перед регіонами нові завдання, перш за все, пов'язані з вибором конкурентоспроможної моделі регіональної економіки, що дозволяє максимально використовувати існуючий ресурсний, у тому числі й інноваційний, потенціал. Отже, під час розроблення нової інноваційної політики регіонів стає актуальним використання кластерного підходу, основу якого складають методи формування конкурентних переваг, розроблені Майклом Портером.

Кластерний підхід полягає у створенні інтегрованої схеми, що складається з підприємств, організацій, установ, які виконують різні функції, але об'єднані однією метою, спрямованою на кінцевий результат – випуск конкурентоспроможної продукції. Проблеми оптимізації розміщення галузей та регіональної спеціалізації стають актуальними у періоди великих економічних перетворень, тому що кластер є агломерацією провідних підприємств, постачальників комплектуючих, послуг і матеріалів, а також пов'язаних з цією галуззю структур, що забезпечують ресурсами, необхідними для розвитку [27, 33].

Кластерний підхід дозволяє змінити зміст регіональної промислової політики, спрямовуючи зусилля органів влади не на підтримку окремих підприємств і галузей, а на розвиток системи взаємин між суб'єктами економіки і державними інститутами. Тому, на нашу думку, в умовах кризових явищ в усіх галузях економіки, беручи до уваги виробничий потенціал кластерних утворень, доцільним є вивчення та впровадження світового досвіду у цій сфері.

Для виникнення кластерного утворення необхідні певні нормативно-правові, організаційно-економічні та техніко-технологічні передумови, відповідне кластерне середовище, сформоване зі сторін, зацікавлених в інтеграції до єдиної соціальної економічної структури – виробничого кластера (рис. 2.7).

Центром кристалізації кластерних утворень є та сукупність суб'єктів господарювання, які за умов географічної близькості пов'язані тісними технологічними та економічними зв'язками і мають на меті консолідацію зусиль для підвищення конкурентоспроможності кінцевої продукції.

Основна проблема зародження та функціонування кластерів в Україні – забезпечення продуктивного взаємозв'язку між замовниками, науковими організаціями, насамперед, університетами і підприємствами. У той же час розвиток будь-якого кластера неможливий без функціонування галузей, що забезпечують його ресурсами, оскільки розвиток будь-якого кластера не можна уявити без розвитку всіх інших секторів економіки, які певним чином забезпечують його функціонування. Одним з головних чинників, що сприяє планомірному розвитку та функціонуванню кластерів, є державна підтримка.

Сьогодні стабілізація економічної ситуації у виробничому секторі економіки можлива лише за оптимального поєднання ринкових механізмів саморегулювання та державного впливу, що запобігає фінансовій нестабільності.

Ефективна діяльність будь-якого кластерного утворення потребує збалансованого впливу та функціонування всіх чинників, основним серед яких є державна підтримка розвитку інтегрованих структур.

Рис. 2.7. Зовнішнє середовище виробничого кластера

Таким чином, можна зазначити такі позитивні моменти при реалізації на практиці кластерного підходу: підтримка функціонування вже існуючих підприємств; залучення всіх ресурсів для створення нових виробництв; покращення якісних характеристик продукції; збільшення робочих місць у регіоні.

На самому початку заснування будь-якого кластера необхідно проводити регулярні зустрічі його потенційних учасників, створити і забезпечити роботу інформаційного центру, який би розмістився в одній з компаній-членів. Інформаційний центр повинен поширювати інформацію про співпрацю, технології та можливості учасників кластерного утворення з метою залучення нових членів. Він також повинен проводити моніторинг змін у законодавстві та випускати інформаційний бюлетень по галузях економіки.

У Фінляндії базовою умовою розвитку територій (кластерів) є ВНЗ та інтегровані з ними наукові організації. Наукові розроблення «народжуються» в університетах, науково-дослідних інститутах і інноваційно-орієнтованих підприємствах. Основними споживачами таких розробок є підприємства різних форм власності, окремі підприємці, а також управлінські структури, відповідальні за соціально-економічний розвиток певних територій.

До факторів, які впливають на ефективність функціонування кластерів, відносять:

- попит на продукцію, що виробляє кластер;
- економію ресурсів (грошових, енергетичних та ін.);
- зменшення витрат на виробництво кінцевого продукту;
- скорочення термінів введення об'єкта в експлуатацію;
- координацію співпраці між учасниками кластера (ефективний менеджмент);
- підвищення конкурентоспроможності підприємств, які входять до кластера;
- підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва;
- державну підтримку на всіх рівнях процесів кластеризації.

У результаті дослідження процесів кластеризації економіки можна виділити такі фактори формування кластерних утворень [131]:

1) територіальний (регіональний) фактор, який полягає у географічних особливостях певної території або регіону, де виявляються значні переваги для розвитку кластера певної галузі (наприклад, кластер зеленого туризму на Закарпатті, курортно-рекреаційний на півдні України, металургійний на сході та ін.);

2) історичний фактор. Історичні умови розвитку тієї чи іншої країни або регіону, як правило, доволі часто визначають вихідні фактори та особливості формування і функціонування кластерних структур. Крім того, на це впливає і рівень соціального й культурного розвитку регіону, кваліфікаційний рівень трудових ресурсів, які також формуються історично (наприклад, кластери виноробної галузі та кластери з виробництва парфумів працюють у Франції, лісопромислові – в Канаді; кластери з виробництва взуття – в Італії, машинобудування – у Німеччині);

3) фактор ланцюга нарахування доданої вартості. Створення кластерних структур на основі життєвого циклу товару характерне для капіталомістких і наукоємних галузей (машинобудування, літакобудування, космонавтика, кораблебудування), адже одна компанія нездатна виробити продукт, що складається з різних за своїм призначенням елементів. Підприємства-учасники такої кластерної структури, як правило, територіально віддалені один від одного та різні за характером господарської діяльності (наприклад, кластери літакобудування у США, Франції, Великобританії, Німеччині виходять за кордони своїх країн, доволі часто перетинаючись);

4) фактор економічної єдності та спільного використання ресурсів. Підприємства-учасники кластерної структури збільшують обсяги виробництва, при цьому полегшують та здешевлюють доступ до спеціалізованих факторів виробництва (комплектуючих, устаткування, послуг) за рахунок інтеграції (горизонтальної, з формальними альянсами (або вертикальної відповідно до ланцюга «постачальник-покупець», «затрати-випуск»), що знижує транзакційні витрати, полегшує доступ до інформації, створює умови для ефективнішого спільного маркетингу (наприклад, кластери з виробництва меблів і взуття в Італії);

5) фактор однорідності (суміжності), суть якого полягає у створенні однорідних кластерних структур, що значно підвищує їхню роль у регіоні та змушує органи влади узгоджувати з ними регіональну політику;

б) фактор конкуренції, а саме – створення ринкових умов для одночасного існування кількох схожих підприємств у кластері, продукція яких однакова за своїм призначенням і може відрізнитися лише за рахунок конкурентних переваг (орієнтованість на суспільні класи, ціна, реклама, торгова марка, маркетинг тощо), що значно поліпшує якість виробленої продукції (наприклад, кластер кіноіндустрії США (відомий як «Голлівуд»), складається з майже однакових кінокомпаній з однаковою продукцією, якість якої значно вища порівняно з кіноіндустріями інших країн світу);

7) фактор локальності, сутність якого полягає у створенні мікрокластерів, переважно місцевого значення, для забезпечення поточних фінансово-господарських потреб того чи іншого регіону, що характеризуються незначними капіталовкладеннями. Такі кластерні структури з часом або ліквідуються, або «розростаються», виходячи за межі регіону (мікрокластери верхнього трикотажу Туреччини, сільського господарства Індії, деревообробки Фінляндії і т. ін.);

8) фактор концентрації, сутність якого полягає у штучній концентрації значних трудових, виробничих, інтелектуальних, фінансових та інших ресурсів у певному місці (наприклад, кластери «Силіконової долини» у США та ін.);

9) фактор індустріалізації полягає у створенні та функціонуванні кластерної структури на основі наявності залученого капіталу, рівня промислового й технологічного розвитку підприємств-учасників, який, як правило, також залежить від соціально-економічного рівня розвитку регіону (машинобудівні кластери Німеччини, Швеції, Китаю та ін.);

10) фактор інноваційності полягає у постійному впровадженні найновітніших технологій та наукових досягнень у виробничі процеси, забезпечуючи значний технологічний прорив (наприклад, інноваційні кластерні структури робототехніки в Японії). Він вимагає значних капіталовкладень у наукові розроблення й дослідження та залучення провідних талановитих фахівців і не може дати швидких результатів;

11) фактор кооперації, заснований на різних формах та видах коопераційних зв'язків підприємств-учасників кластерної структури (кластери легкої промисловості Китаю та ін.);

12) фактор синергізму та економічного симбіозу. Цей фактор є узагальнюючим з погляду фінансової науки, адже за його відсутності зникає потреба створення та функціонування будь-якого кластера. Зазначимо, що феномен синергетичного ефекту й економічного симбіозу достатньо вивчений і описаний у науковій літературі для випадків взаємодії підприємств за командно-адміністративної системи. Визначення умов виникнення економічного симбіозу та синергетичного ефекту взаємодії підприємств у кластерній структурі в умовах ринкової економіки практично не вивчений, що робить цей напрям досліджень особливо актуальним.

Світовий досвід показує, що функціонування кластерів повинно пов'язуватися з основними принципами об'єднання учасників:

– географічним – представленим через просторову кластеризацію економічної діяльності; побудова просторових кластерів економічної

активності, починаючи від місцевих (садівництво в Нідерландах) до глобальних (аерокосмічний кластер);

– вертикальним – визначеним зв'язками типу «постачальник-покупець». У цьому вертикальному аспекті важливо, хто саме з учасників мережі є ініціатором і кінцевим втіленням діяльності в межах кластера;

– горизонтальним – характеризується коопераціями й іншими господарськими зв'язками (спільними технологіями, покупцями або дистриб'юторськими каналами). Також кілька галузей може входити до більшого кластера (система мегакластерів в економіці Нідерландів);

– технологічним, представленим кластерами, учасники яких використовують одну й ту саму технологію (наприклад, біотехнологічний кластер);

– фокусним, характерним для кластерних структур, в яких учасники сконцентровані навколо одного центру – фірми, розгалуженої мережі підприємств, наукової організації або навчального закладу;

– латеральним (бічним), який об'єднує різні сектори, що можуть використовувати спільні можливості для розширення меж кластера і забезпечувати економію за рахунок ефекту масштабу, внаслідок чого можуть виникнути нові комбінації.

Важливе значення має створення кластерів у виробничій сфері, особливо у промисловості. Сама структура промислового кластера відповідає умовам нарощування техніко-технологічного потенціалу його учасників (рис. 2.8).

Рис. 2.8. Принципова структура промислового кластера

Промислові кластери – це група географічно локалізованих взаємозалежних компаній, об'єднаних у виробничий ланцюг, у межах якої створюється кінцевий продукт і додана вартість. Найбільш розвинені кластери мають спеціалізовані бази постачальників, значною мірою розгалужений масив пов'язаних галузей і доволі широкий масштаб підтримуючих галузей, розвинені зв'язки зі споживачами. Кластер може містити у собі стратегічні альянси підприємств із вищими навчальними закладами, дослідницькими установами, споживачами, технологічними брокерами й консультантами [106, с. 201].

Представлена принципова структура кластера не може включати всі компоненти, з яких складається певний кластер, враховуючи їх різноманіття.

Вітчизняний та зарубіжний досвід функціонування мережових структур показує можливість співробітництва, ведення конструктивного та ефективного діалогу між кластерами та іншими структурами (рис. 2.9).

Рис. 2.9. Структури, що взаємодіють з кластером

Сьогодні в Україні сформовані об'єктивні умови для розвитку високоефективних структур, спрямованих на розвиток економіки держави в цілому та окремих територій зокрема. Кластерна модель розвитку економіки – ефективний інструмент реалізації інноваційних технологій, що сприяє прискореному розвитку окремих галузей народного господарства країни в різних секторах економіки, дозволяючи найпродуктивніше використовувати в кожному регіоні тільки йому притаманні види ресурсів, насамперед, природні, трудові, фінансові та ін.

Регіон як окрема територія в умовах посилення конкуренції має бути самодостатньою соціально-економічною системою, здатною протистояти зовнішнім викликам і загрозам. Кластеризація регіональних виробничих структур найкращим чином вирішує цю проблему.

Формування і розвиток кластерів веде до інтегральних переваг: підвищення конкурентоспроможності економіки, активізації інноваційних процесів і реальних механізмів узгодження спільних інтересів влади, бізнесу, науки та освіти під час розроблення стратегії розвитку як на рівні окремого суб'єкта господарювання, учасника кластера, так і на рівні регіону й країни.

Для вітчизняного національного господарства при формуванні галузевих і регіональних кластерів, крім вирішення названих вище проблем, на першому етапі головною умовою повинно бути об'єднання інтелектуальних і підприємницьких можливостей, підтримка такого об'єднання. Послідовними кроками у цьому процесі для досягнення результатів є побудова мережі бізнес-інноваційних структур різних рівнів: перший рівень – консалтингово-інформаційні центри (підприємства) і центри трансферу технологій; другий – бізнес-інкубатори, які працюють з реально існуючими проектами на стадіях отримання експериментальних промислових зразків, корисних моделей і маркетингу продукції та надають додаткові послуги підприємствам; третій – технологічний парк, який забезпечує умови проведення науково-дослідної роботи малим і середнім інноваційним та інноваційно-активним підприємствам, надає послуги на стадії виходу проекту у ринкове середовище; четвертий рівень – побудова технологічних територій, де створюється середовище для розвитку проривних технологій, інформаційно-консалтингової, інжинірингової та впроваджувальної діяльності, діє університет або університетський холдинг, де розташовані дослідні центри великих підприємств. Такі території стануть центрами інноваційного розвитку і капіталізації доходу.

Саме від правильного вибору форми кластерних структур залежить ефективність їх функціонування, формування сприятливого середовища для розвитку підприємництва та подальшої еволюції інтегрованих структур.

Схема формування промислових кластерів включає такі етапи (рис. 2.10):

- 1) визначення джерел фінансування розроблення програми кластеризації регіону;
- 2) аналіз фінансово-економічних показників розвитку регіону та окремих галузей;
- 3) оцінювання регіону за основними складовими його конкурентоспроможності: економічна структура; організація територіального постачання та інші складові інфраструктури; трудові ресурси; інституціональна ситуація, вплив громадських організацій;
- 4) вибір перспективних галузей для кластеризації на основі оцінювання соціально-економічного стану, історичної спеціалізації, географічної та економічної кон'юнктури регіону;
- 5) надання місцевій владі, керівництву підприємств певних галузей та громадським організаціям звіту про проведений аналіз;
- 6) аналіз провідних галузей регіону, визначення рівня конкурентоспроможності окремих підприємств;
- 7) вибір ключових підприємств, які стануть базовими для створення кластера;
- 8) підготовка робочою групою концептуальної моделі створення кластера;
- 9) розроблення проектів та програм щодо підготовки та формування кластера;
- 10) реалізація проектів та програми формування кластера;
- 11) оцінювання виконання проектів. Складання кінцевих звітів щодо досягнення визначеної мети, фінансова звітність;
- 12) аналіз діючої структури та організаційно-інформаційне обслуговування кластера.

Рис. 2.10. Схема формування промислових кластерів

Виникнення і розвиток економічних кластерів є закономірним процесом. Передумовою до їх утворення є спільна наукова або виробнича база. У підприємств, розташованих в одному регіоні, багато загальних інтересів і можливостей для підвищення продуктивності праці, загальних обмежень сталого розвитку. Створюючи умови для формування кластера, державні органи управління формують сприятливий клімат для підприємств цього регіону. Розвиток існуючих та нових кластерів є джерелом довгострокового економічного зростання та частиною регіональної стратегії розвитку. Регіональна влада, використовуючи в управлінні кластерний підхід, може сприяти новим позитивним змінам ринкової структури, що підвищуватиме соціально-економічну ефективність розвитку регіону, поєднуючи потенціал

кластера і позитивні зовнішні макроекономічні чинники та соціально-політичні фактори. Кластерний підхід сприяє більш ефективній взаємодії з бізнесом, враховуючи його стратегічні орієнтири та пріоритети розвитку, дає можливість цілеспрямованого, реального і вмотивованого довгострокового планування ресурсів регіону та розвитку територій. Позитивний ефект роботи кластерів посилює і розвиває економічну ситуацію в регіоні, сприяє економічному зростанню регіону, тому кластери мають пріоритетне значення для органів влади, особливо у зв'язку з посиленням соціальної складової.

Таким чином, результатами реалізації кластерної політики є зростання продуктивності та інноваційної активності виробничих підприємств, що входять в економічний кластер, а також підвищення інтенсивності розвитку малого і середнього підприємництва, активізація залучення прямих інвестицій, забезпечення прискореного соціально-економічного розвитку регіонів базування кластерів.

На нашу думку, кластерні формування у виробничому секторі регіону мають певні особливості, що виділяють їх серед інших територіально-виробничих формувань, а саме:

- територіальна близькість підприємств;
- стійкі господарські зв'язки та взаємодоповнюваність;
- інноваційно-інвестиційний напрям розвитку;
- координація взаємодії учасників для підвищення якості виготовленої продукції, більш ефективного використання наявних ресурсів;
- підтримка органами місцевої влади.

Однією з характерних рис кластера у системі виробничо-територіальних взаємодій суб'єктів господарювання є фактор взаємодоповнюваності. Крім того, підприємства економічних кластерів, використовуючи нові досягнення науки і техніки, виходять на нові ринки.

Промисловість є однією з пріоритетних щодо залучення інвестицій, а тому всередині кластера повинні розвиватися вертикально взаємопов'язані сектори. Інвестиції дозволяють швидко розвиватися підприємствам у межах кластеру. Крім того, стимулювати інвестиції у регіон можна за допомогою надання пільг територіям, у межах яких працюватимуть кластери.

Ефективність роботи одного підприємства діалектично пов'язана з іншими. Відповідно фінансово-виробниче зростання промислових підприємств сприятиме розширенню спектра товарів та послуг постачальників.

Тільки використовуючи стратегії вертикальної інтеграції всередині кластерів, сильні підприємства можуть підвищувати ефективність виробництва, що виражається, зокрема, і у придбанні акцій підприємств-суміжників, і в наданні їм різних форм підтримки (фінансової, інноваційної, управлінської та ін.).

Серед передумов формування кластерів в економіці регіону можна виділити такі (табл. 2.2).

Нині в Україні прослідковується тенденція до прискорення формування кластерних об'єднань з ініціативи центральних органів влади. Крім того, кластерна модель успішна в силу здатності її суб'єктів реалістично оцінювати місцеві факторні та інституційні передумови розвитку, що актуалізує необхідність її ініціювання «знизу» [86].

Передумови формування кластерів в економіці регіону

Група чинників	Характеристика
1. Організаційні	1.1. Спільний ринок товарів та послуг
	1.2. Висококваліфікаційні кадри
	1.3. Наявність капіталу та основних засобів
	1.4. Скорочення постійних витрат за рахунок ефекту масштабу
	1.5. Доступ до внутрішньої інформації підприємств
	1.6. Зацікавленість у підтримці з боку органів регіональної влади
2. Фінансово-економічні	2.1. Створення координаційно-логістичного центру
	2.2. Фінансування керівного органу за рахунок добровільних внесків учасників
	2.3. Високий рівень довіри, свобода виходу зі складу кластера
	2.4. Зростання частки на ринку і відповідно доходів та відрахувань до всіх фондів
	2.5. Можливість спільних закупівель сировини, матеріалів та ін.
3. Синергетичні	3.1. Зростання прибутку
	3.2. Підвищення конкурентоспроможності кожного підприємства
	3.3. Покращення якості товарів та послуг
	3.4. Гармонізація інтересів учасників кластерного утворення
	3.5. Сталий та динамічний розвиток підприємств у складі кластера
	3.6. Підвищення ефективності використання інвестицій

Для ефективного розвитку кластерних утворень у галузях економіки необхідно, перш за все, забезпечити дотримання механізму формування інтегрованих структур. Кластерна модель, створена на основі взаємовигідної інтеграції суб'єктів ринку, сприятиме їх швидкому та ефективному входженню у ринкове середовище. Внаслідок кластеризації формується сприятливе підприємницьке середовище, зростає економічна активність суб'єктів господарювання всіх форм власності, прискорюються інноваційно-інвестиційні процеси, створюються ефективні економічні моделі розвитку виробництва.

Таким чином, для стимулювання економічного розвитку регіонів необхідно започаткувати на місцевому рівні стимулювання кластерного підходу для розвитку регіону через створення спеціальних стратегій, щоб підтримати створення та розвиток процесів кластеризації.

2.4. Економічний потенціал кластера

У періоди світових фінансових криз, підвищеного ризику та невизначеності умов функціонування суб'єктів господарювання проблема їх адаптації до мінливих умов зовнішнього середовища суттєво загострюється. Динамізм внутрішнього та зовнішнього середовища кластерних утворень вимагає посилення уваги їх менеджменту до пошуку довготермінових конкурентних переваг, що є вагомим гарантом тривалого успішного функціонування учасників кластера і залежить від формування та ефективної реалізації його економічного потенціалу.

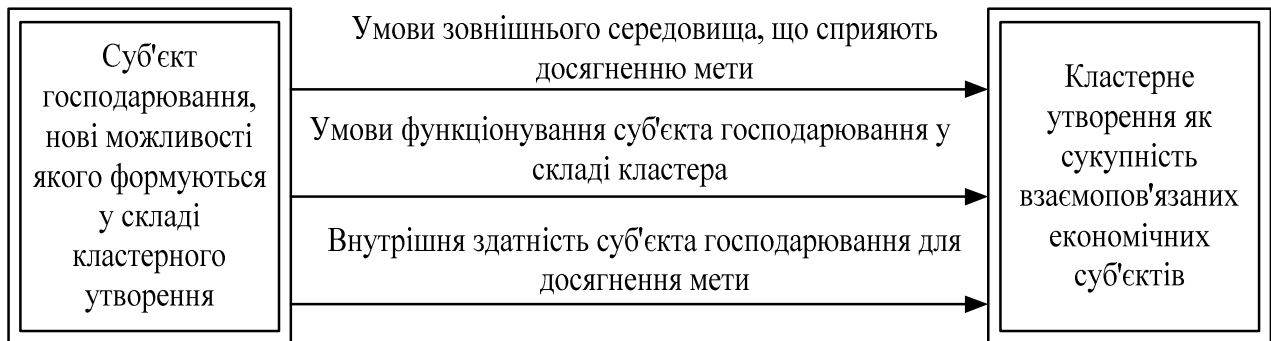
Інструментом боротьби з кризовими явищами в економіці регіонів є розгортання процесів кластеризації, результативна діяльність яких з нарощування виробничого потенціалу можлива завдяки побудові ефективного механізму управління економічним потенціалом кластерних утворень.

Основний зміст поняття «економічний потенціал» полягає в інтегральному відображенні поточних і майбутніх можливостей економічної системи трансформувати вхідні ресурси за допомогою притаманних їй персоналу підприємницьких здібностей в економічні блага і, таким чином, максимально задовольняти корпоративні та суспільні інтереси [123].

На нашу думку, реалізація економічних можливостей підприємств повною мірою може проявитись у межах кластерного утворення. Це здійснюється за таких умов:

- наявність чіткої мети, яка мобілізує наявний економічний потенціал кластера для її досягнення;
- наявність у підприємств кластера необхідних ресурсів та техніко-технологічних засобів для досягнення мети;
- ефективна взаємодія підприємств у системі внутрішніх господарських зв'язків кластерного утворення;
- умови зовнішнього середовища кластера, які сприятимуть досягненню мети.

Ієрархічні рівні формування нових економічних можливостей підприємства у складі кластерного утворення представлені на рис. 2.11.

Рис. 2.11. Ієрархічні рівні формування нових економічних можливостей суб'єкта господарювання як елемента кластерного утворення

Реалізація економічних можливостей суб'єкта господарювання у межах кластерного утворення виявляється у нарощуванні фінансово-економічних результатів його діяльності.

Тобто формування кластера відбувається на основі інтересів його потенційних учасників (рис. 2.12).

Нарощування економічних можливостей підприємства у складі кластерного утворення здійснюється за наявності економічних ресурсів, які є у його розпорядженні, та умов внутрішнього і зовнішнього середовища, які дозволяють використати ці ресурси для досягнення цілей розвитку як підприємства, так і кластера.

Рис. 2.12. Інтереси потенційних учасників кластерного утворення

Кластеризація здійснює позитивний вплив на збільшення економічних можливостей як економічного суб'єкта, що входить до кластерного утворення, так і самого кластера та регіону в цілому, де реалізуються властивості систем – ефект емерджентності, синергетичний ефект та ін., які сприяють зміцненню економічного потенціалу та економічних можливостей (рис. 2.13).

Рис. 2.13. Мотивація процесу кластеризації на різних ієрархічних рівнях економічних систем

Кількісні характеристики процесу кластеризації можна визначити за показниками:

1. Коефіцієнт кластеризації регіону ($K_{кр}$) показує рівень кластеризації економіки регіону:

$$K_{кр} = \frac{\sum_{i=1}^n N_{ку}}{\sum_{j=1}^m N_{сгр}}, \quad (2.1)$$

де $\sum_{i=1}^n N_{ку}$ – загальна кількість кластерних утворень у регіоні;

$\sum_{j=1}^m N_{сгр}$ – загальна кількість суб'єктів господарювання у регіоні.

2. Коефіцієнт інтегративності процесу кластеризації:

$$K_{ін} = \frac{\sum_{k=1}^s N_{сг}^к}{\sum_{j=1}^m N_{сгр}}, \quad (2.2)$$

де $\sum_{k=1}^s N_{сг}^к$ – загальна кількість суб'єктів господарювання, що входить у кластерне утворення;

$\sum_{j=1}^m N_{сгр}$ – загальна кількість суб'єктів господарювання у регіоні.

Створення певних кластерів залежить від бажання суб'єктів господарювання залучитись до процесу кластеризації з метою досягнення певної мети (економічного ефекту) і визначається станом зовнішнього середовища, умовами функціонування у межах кластера та власними можливостями, які залежать від ресурсного забезпечення та рівня менеджменту.

Реалізація нових можливостей суб'єкта господарювання залежить від ефективності управлінських рішень та відповідності тактичних дій стратегічним цілям. Процес трансформації економічних можливостей підприємств у фінансово-економічні результати їх діяльності у процесі формування, функціонування і розвитку кластерних утворень показаний на рис. 2.14.

Більш повне розкриття змісту та сутності економічного потенціалу кластера можливе через аналіз його структури. Виходячи із сутності поняття «економічний потенціал кластера», що полягає у визначенні його як сукупності реалізованих та нереалізованих економічних можливостей учасників кластера, які формуються у певних умовах внутрішнього та зовнішнього середовища за наявності економічних ресурсів, і можуть бути реалізовані системою управління для досягнення стратегічних цілей функціонування кластера.

Основними складовими економічного потенціалу кластера є інституційна, ресурсна, управлінська складові та фактори впливу на потенціал (рис. 2.15).

На нашу думку, економічний потенціал кластера поєднує у собі просторові та часові характеристики та акцентує увагу на трьох типах зв'язків і відносин, а саме:

- економічний потенціал кластера відображає сукупність властивостей, нагромаджених системою у процесі її становлення, і таких, що зумовлюють можливість її функціонування та розвитку. З цього погляду поняття «економічний потенціал» фактично набуває поняття «економічні ресурси»;

- економічний потенціал характеризує рівень практичного застосування і використання наявних можливостей. Це забезпечує розмежування реалізованих і нереалізованих можливостей. У цьому випадку поняття «економічний потенціал» частково збігається з поняттям «економічні резерви»;

- економічний потенціал орієнтується на майбутній розвиток. Як єдність стійкого і мінливого станів, економічний потенціал кластера містить елементи майбутнього розвитку підприємства.

«Економічний потенціал» як узагальнююче поняття охоплює різні види потенціалів, які розрізняються за функціональними ознаками [120].

Наприклад, фінансовий потенціал є сукупністю реалізованих та нереалізованих фінансових можливостей кластера, які формуються у певних умовах зовнішнього та внутрішнього середовища за наявності фінансових ресурсів та можуть бути використані системою управління для досягнення стратегічних цілей функціонування кластера.

Виробничий потенціал кластера є сукупністю реалізованих та нереалізованих його виробничих можливостей, які формуються у певних умовах зовнішнього та внутрішнього середовища за наявності виробничих ресурсів та можуть бути використані системою управління для досягнення стратегічних цілей функціонування кластера.

Аналогічним чином визначаються інші види потенціалів кластера, залежно від того, який функціональний блок розглядається, які ресурси його формують та від яких факторів внутрішнього та зовнішнього середовища залежить його стан та розвиток.

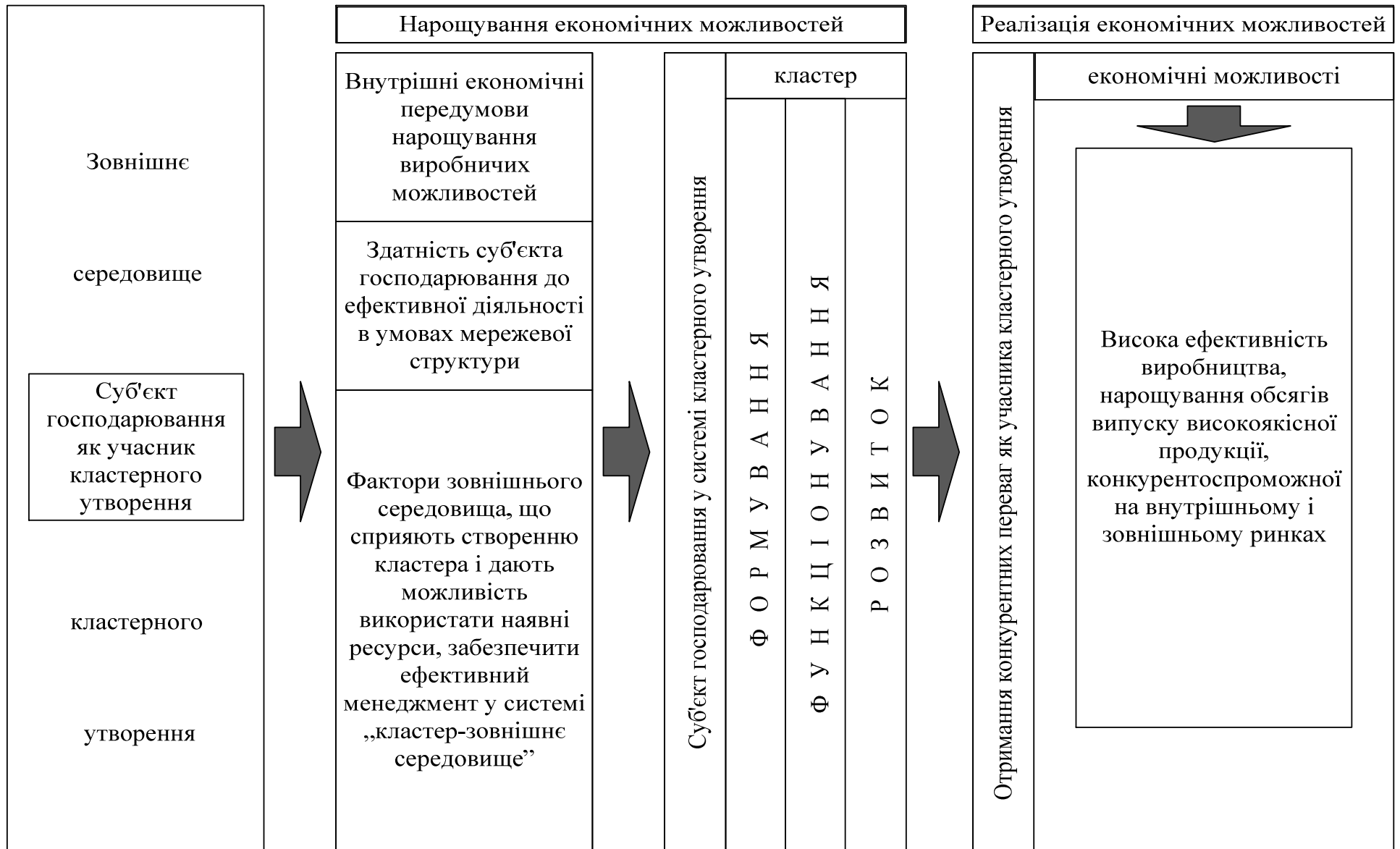

Рис. 2.14. Схема нарощування економічних можливостей підприємства як учасника кластерного утворення

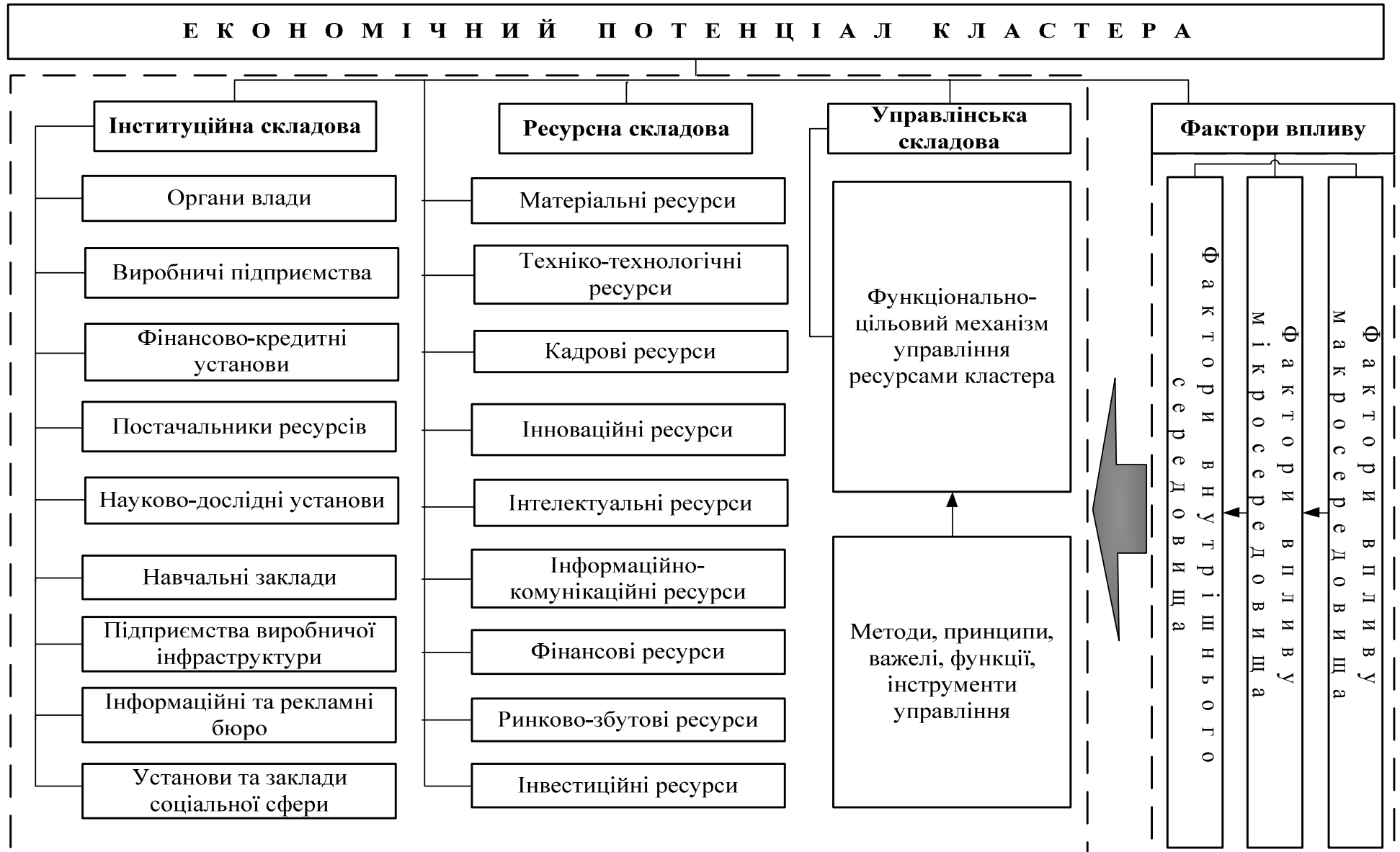

Рис. 2.15. Структура економічного потенціалу кластера

На формування та використання економічного потенціалу кластера впливають фактори макро-, мікро- та внутрішнього середовища. До факторів макросередовища відносяться: демографічні, економічні, природні, науково-технічні, політичні і соціокультурні.

Демографічна ситуація в країні є одним з основних факторів, що визначає ємність споживчого ринку та перспективу кадрового забезпечення виробництва. Вона залежить від народжуваності, старіння і смертності населення, а також від рівня міграції.

Економічні фактори обумовлені загальним станом економіки, рівнем інфляції, величиною курсу національної валюти, станом податкової системи і т. ін. Все це впливає на матеріальний стан населення, а відповідно, і на його купівельну спроможність.

Дія природного фактора визначається географічними та матеріальними параметрами кластера. Враховується географічне розташування у межах регіону, близькість до промислових регіонів, великих міст та розсосередженість його учасників на певній території, яку займає кластер.

Науково-технічний фактор – це група чинників, що пов'язані з науковими розробками нової техніки та прогресивних технологій, їх впровадженням у виробництво, виготовленням інноваційної продукції, запровадженням нових технологій, матеріалів, ноу-хау тощо. Створення нової техніки та технологій підвищує технологічний рівень виробництва, забезпечує випуск конкурентоспроможної продукції.

Політичний фактор виражається у законодавчих та нормативних актах, які визначають, обмежують або стимулюють діяльність кластера, державних установ, міністерств і відомств, що здійснюють регулювання процесів кластеризації, створюють відповідне нормативно-правове поле для діяльності кластерів. Позитивний вплив на функціонування і розвиток кластерних утворень має стабільність та визначеність політичних умов у державі.

Соціокультурні фактори суттєво впливають на вибір населення у придбанні відповідних товарів.

Пріоритетність у споживанні основних видів продукції, задоволення нових потреб широких верств населення залежить від обставин соціально-професійного і соціокультурного плану. Важливе значення для вибору того чи іншого товару мають звички, амбіції, мода, які діють, в основному, на соціально-психологічному рівні.

Мікросередовище складається з учасників ринку, які безпосередньо контактують з кластером і впливають на нього. При аналізі діяльності кластера до факторів мікросередовища доцільно віднести споживачів, конкурентів та посередників.

Споживачі впливають на стан кластера через зміну попиту на його продукцію. У той же час на формування попиту на продукцію підприємства впливає безліч факторів макро- та мікросередовища.

Найбільш впливовим фактором мікросередовища кластера є конкуренти. Конкурентний тиск з боку інших виробників вимагає від кластера регулярних

зусиль щодо підтримки належного технологічного рівня виробництва, створення інноваційної продукції та її збут за конкурентоспроможними цінами.

До посередників як фактора мікросередовища кластера можна віднести компанії, що здійснюють оптові закупки товарів і впливають на його господарську діяльність через якість та рівень цін, що формуються на певному каналі розподілу.

Внутрішнє середовище кластера – це сукупність факторів, що формують його довготермінову прибутковість, є об'єктом управління керівників і перебувають під їх безпосереднім контролем.

Фактори внутрішнього середовища можна умовно розділити на фінансові, інвестиційні, виробничі, ринково-збутові, кадрові. Вони є найбільш дієвими інструментами, за допомогою яких можна здійснювати управління процесами формування та реалізації економічних можливостей учасників кластерного утворення.

Урахування вказаних факторів та постійна діагностика стану макросередовища дозволить координаційному центру кластера здійснювати вчасні та ефективні коригувальні дії щодо реалізації визначеної стратегії сталого розвитку.

Управління економічним потенціалом кластера базується на системному підході, за якого кластер розглядається як складна динамічна організаційно-економічна система, діяльність кожного елемента якої спрямовується на досягнення спільної мети завдяки узгодженню інтересів усіх учасників. Загальний економічний результат діяльності кластерного утворення досягається за рахунок синергетичної взаємодії елементів системи – учасників кластера. Системний підхід в управлінні дозволяє уникнути ситуації, коли прийняте рішення на рівні управління кластера може перетворитися на проблему для деяких його учасників. Під управлінням економічним потенціалом кластера слід розуміти процес цілеспрямованого впливу на складові економічного потенціалу з метою нарощування та максимальної реалізації існуючих економічних можливостей.

Систему управління економічним потенціалом кластера, що являє собою сукупність всіх елементів, підсистем та комунікацій між ними, а також процесів, які забезпечують формування та реалізацію економічних можливостей кластера, доцільно представити як сукупність укрупнених компонентів, принципово необхідних для функціонування та розвитку цієї системи (рис. 2.16).

Такими необхідними компонентами є керована та керуюча підсистеми і механізм їх взаємодії. Керуюча підсистема представлена суб'єктом управління – координаційним центром (радою) кластера, тобто органом управління з необхідною компетенцією і специфікою функцій, що забезпечують прийняття зважених управлінських рішень. Вона визначає місію, цілі та завдання діяльності кластера, стратегію його розвитку, формує і передає управлінські рішення, здійснює управлінський вплив на керовану підсистему.

Керованою підсистемою (об'єктом управління) є економічний потенціал кластера, що включає три основні блоки – ресурсну й управлінську складову та певні фактори, які впливають на процеси формування та реалізацію його економічного потенціалу.

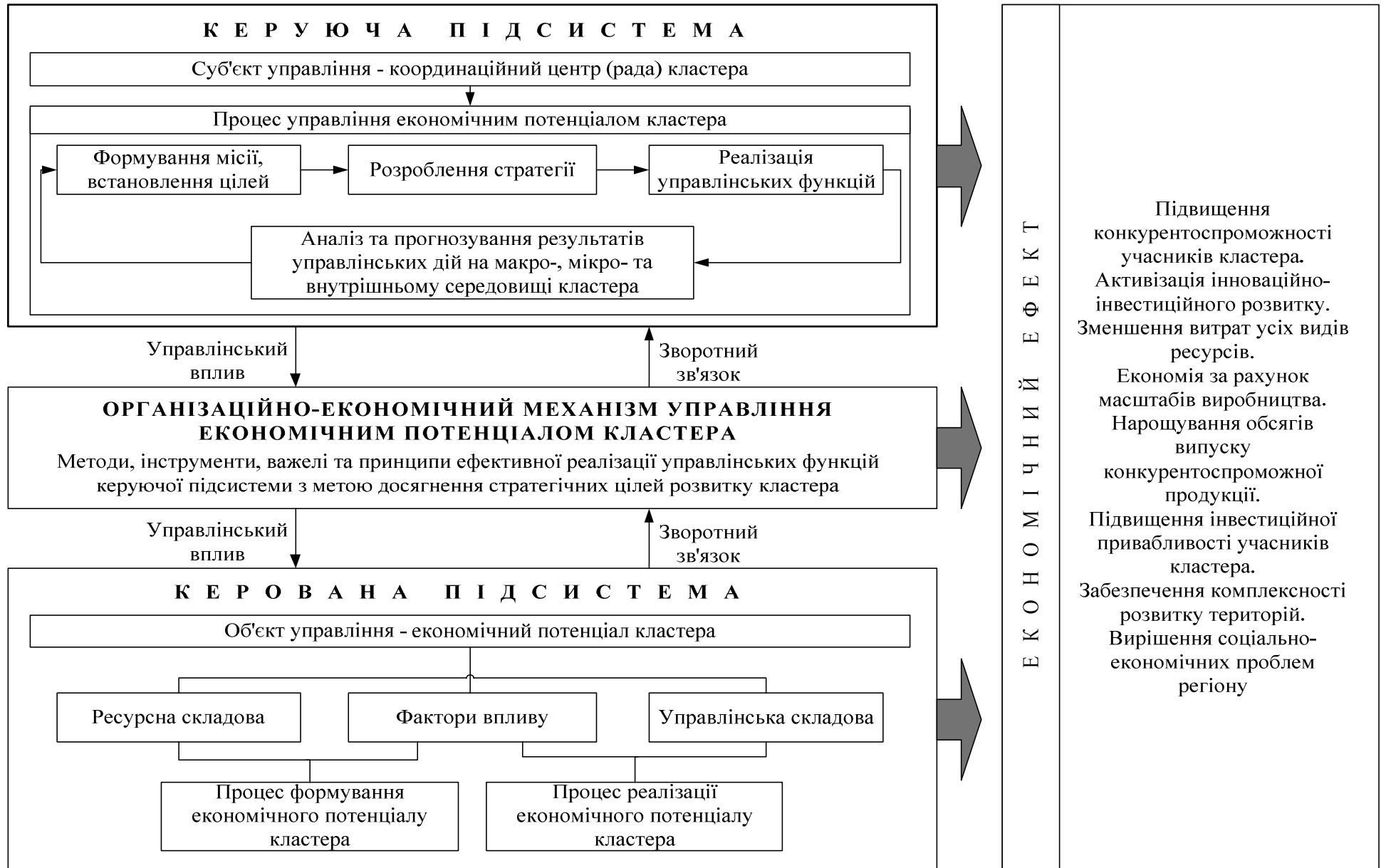

Рис. 2.16. Схеми управління економічним потенціалом кластера

Взаємодія керованої та керуючої підсистем забезпечується завдяки організаційно-економічному механізму управління, спрямованого на реалізацію управлінських функцій координаційного центру кластера.

Організаційно-економічний механізм управління економічним потенціалом кластера є інтегрованою сукупністю елементів, взаємопов'язаних реалізацією загальних та спеціальних функцій управління економічним потенціалом з метою досягнення стратегічних цілей розвитку кластера (рис. 2.17).

Організаційно-економічний механізм управління є головним елементом системи управління економічним потенціалом кластера, що забезпечує управлінську дію на ті складові, від стану та взаємозв'язку яких залежить економічний результат його функціонування.

Виконання механізмом функцій інтеграції, цілеспрямування, планування, заохочення, мобілізації, контролювання та регулювання здійснюється через методичну та забезпечуючі складові на основі принципів, важелів, індикаторів та інструментів підсистеми забезпечення реалізації функцій функціональної підсистеми механізму.

Реалізація методичних підходів підсистеми управління здійснюється через відповідні важелі та принципи з урахуванням забезпечуючої складової, де передбачено використання таких факторів, як правове, нормативне, інформаційно-комунікативне, ресурсне та організаційне забезпечення.

Результативність функціонування механізму оцінюється певними показниками, які вказують на досягнення мети його створення.

Вагомим елементом механізму є методична складова, яка забезпечує ефективне функціонування інших його елементів. Методика балансування інтересів учасників кластера реалізує функції інтеграції, цілеспрямування, заохочення, мобілізації та планування, спрямовані на посилення взаємодії учасників, їх ефективне співробітництво, залучення нових членів з метою нарощування економічного потенціалу кластера.

Теоретико-методичний підхід до організації процесів, що забезпечують ефективне функціонування кластера, спрямований на створення сприятливих умов для збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможної продукції, нарощування виробничих потужностей кластера, його техніко-технологічних та інноваційних можливостей.

Інтеграційна модель оцінювання економічного потенціалу кластера дозволяє дати повну характеристику наявних його економічних можливостей. Модель спрямована на виявлення проблем, розроблення заходів щодо їх усунення та визначення перспектив подальшого нарощування ресурсної та управлінської складових економічного потенціалу.

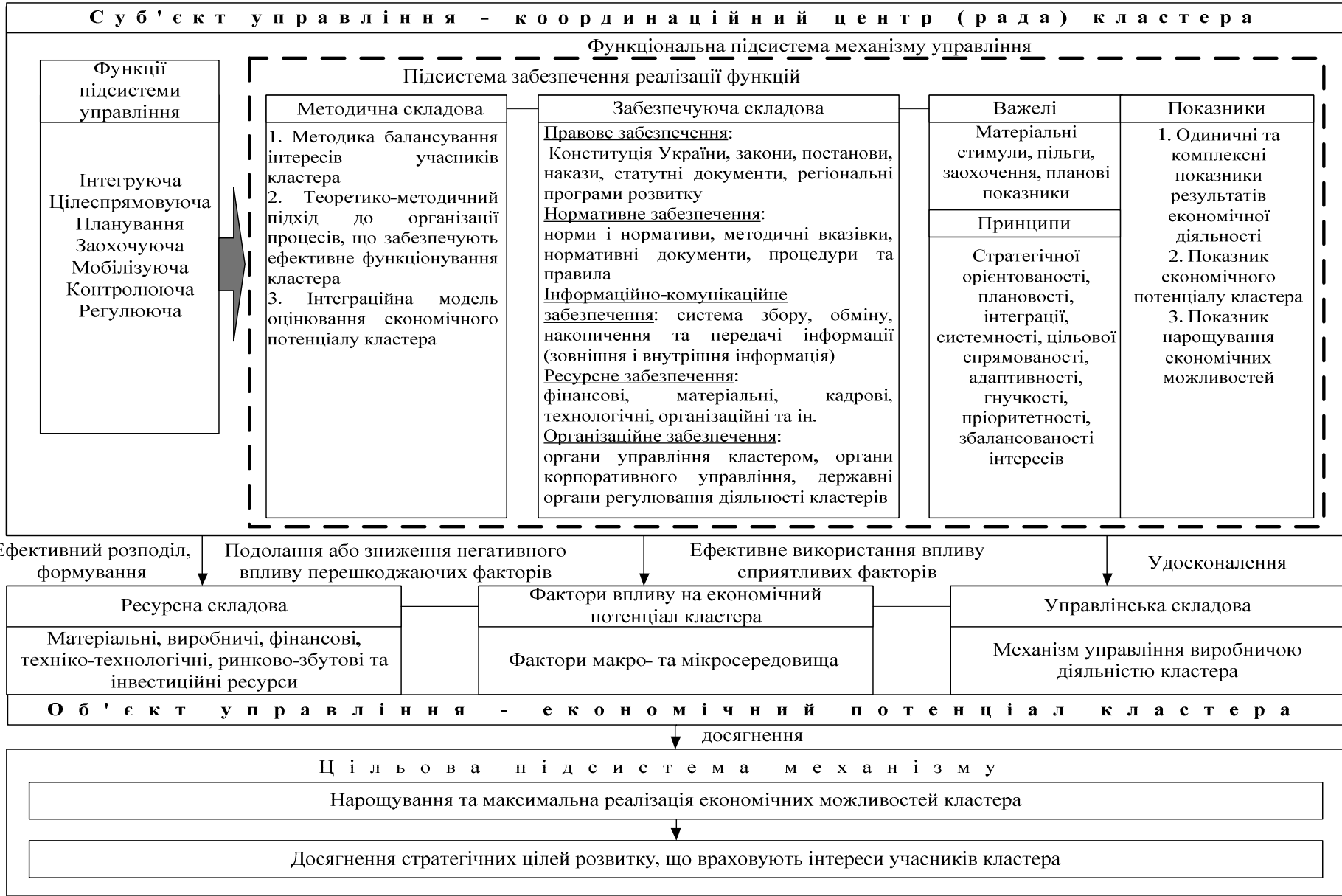

Рис. 2.17. Організаційно-економічний механізм управління економічним потенціалом кластера

Важливу роль у складі організаційно-економічного механізму виконують економічні важелі. До них відносяться матеріальні стимули, пільги, заохочення та планові показники. Вказані важелі мають свою характеристику та виконують визначені функції і у своїй сукупності є взаємозалежними. Такі важелі, як матеріальні стимули, пільги, заохочення спрямовані на активізацію діяльності учасників кластера. Що стосується планових показників, то вони спонукають до виконання та перевиконання планів, до лідерства за показниками якості та обсягами випуску конкурентоспроможної продукції. Також планові показники виконують інформаційну функцію, надають необхідні дані про терміни та обсяги виконаної роботи.

Основними принципами управління економічним потенціалом кластера є принципи стратегічної орієнтованості, плановості, інтеграції, системності, цільової спрямованості, адаптивності, гнучкості, пріоритетності, збалансованості інтересів.

Планові показники є інструментом контролю за ефективністю здійснення оперативної діяльності, характеризують ступінь реалізації економічних можливостей кластера та ступінь досягнення його стратегічних цілей розвитку.

Як планові показники можуть бути прийняті комплексні та одиничні показники економічного потенціалу кластера, економічна сутність яких визначається видом кластера та сферою його діяльності.

Таким чином, організаційно-економічний механізм управління економічним потенціалом кластера здійснює реалізацію управлінських рішень, що надходять від координаційного центру кластера, використовуючи відповідні способи, методи та інструменти. Управлінські рішення стосуються формування та накопичення необхідних економічних ресурсів, їх розподілу, подолання або зниження негативного впливу факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, що перешкоджають розвитку економічного потенціалу кластера, вдосконалення системи управління його виробничою діяльністю.

Поряд з функціональною підсистемою важлива роль в управлінні економічним потенціалом кластера належить цільовій підсистемі, яка відображає основну мету функціонування системи та механізму управління економічним потенціалом кластера.

Визначення цілей – важливий етап стратегічного управління економічним потенціалом кластера, тому що досягненню визначених цілей підпорядковується вся діяльність його учасників.

Відносини та рівень співробітництва учасників кластера суттєво впливають на ефективність його діяльності. Вони створюють мікросередовище кластера, в якому формується його економічний потенціал. Тому створення сприятливих умов для ефективного функціонування учасників є пріоритетним завданням координаційного центру кластера.

2.5. Синергетичний ефект функціонування кластерів

В умовах глобалізації та посилення конкуренції на ринках, де значний вплив мають транснаціональні корпорації, невеликим підприємствам складно розвиватися та утримувати його частку. При цьому виникає об'єктивна необхідність активної співпраці виробничих підприємств кластера та учасників

ринку. Кластерні формування дозволяють використовувати кращий досвід, швидше впроваджувати інновації у виробничий процес, розвивати бізнес [7; 8; 117; 214; 222; 224].

Під час об'єднання виробничих підприємств у кластер повинно бути забезпечено вирішення таких завдань:

- інтегрування в новій структурі інформаційних систем, що забезпечують такі види діяльності: закупівля запасних частин, палива, митне оформлення, система управління товарними потоками та виробничим процесом, внутрішня логістика, управління якістю продукції, фінансовий і управлінський облік;

- залучення ресурсів (інвестицій);
- розроблення стратегії розвитку;
- забезпечення обов'язкової співпраці в межах кластера;
- впровадження ресурсозберігаючих технологій та здійснення реінвестицій;

- вирішення соціально-економічних та екологічних проблем на регіональному рівні;

- використання досвіду, набутого іншими кластерами.

Під час формування кластерів виникають такі ефекти:

1) зниження транзакційних витрат за рахунок більш ефективного розподілу поточних витрат, більшість з яких не відображається у бухгалтерському обліку. У складі кластера витрати, пов'язані з пошуком постачальників, споживачів, нових партнерів по бізнесу, з подальшою договірною діяльністю між суб'єктами ринку, з захистом прав власності тощо розподіляються на всіх учасників;

2) підвищення рівня конкурентоспроможності. Діяльність кластерів спрямована на підвищення ефективності на довготерміновий період та реалізується через покращення якості продукції, зниження цін на товари і послуги, оптимізацію організаційної структури підприємств у межах кластера, раціональне використання інвестиційних ресурсів, оновлення матеріально-технічної бази виробництва, впровадження інновацій, що визначає рівень конкурентоспроможності;

3) економічний ефект виражається через ефект масштабу, економії на основі централізації і скорочення витрат, удосконалення системи документообігу, диверсифікації, що забезпечує зниження ризиків і формування довготривалих конкурентних переваг;

4) синергетичний ефект проявляється у перевищенні результату над сумою ефектів. Це досягається через інтенсивний обмін інформаційними, фінансовими, кадровими, інноваційними ресурсами у межах загальної системи ділових стосунків, дотримання пріоритетів внутрішньокластерного планування.

В економічній літературі синергія (у перекладі з грецького – співдружність, співучасть визначається як вигода, отримана від комбінування двох або більше елементів (або бізнесів) таким чином, що продуктивність отриманої комбінації вища, ніж сума її окремих елементів (або бізнесів). Виділяють два типи синергії в

бізнесі – внутрішня та зовнішня. Внутрішня синергія полягає в економії від масштабів та ефективній співпраці. Зазвичай прикладами тут стають компанії, які можуть ефективно обслуговувати сегмент ринку завдяки адаптації пропозиції, спочатку спрямованої на інший сегмент. Поширення знань та досвіду на кілька сегментів – бізнес-модель багатьох компаній сфери обслуговування та роздрібно торгівлі. Внутрішня синергія (найбільш поширена форма синергії) орієнтується на цільову групу та пропозиції. Можливо, вона менш цінна через те, що її вигоди обмежені межами очікуваної економії на витратах. Внутрішній ефект полягає в отриманні додаткового соціально-економічного ефекту підприємствами кластера через зниження витрат, підвищення рівня інноваційно-інвестиційного розвитку, зростання продуктивності праці.

Зовнішня синергія проявляється при органічно організованій співпраці підприємств, що дозволяє зменшити сукупні витрати, та реалізується через зростання сумарної вартості підприємства. Опосередковано через інші неприбуткові сегменти ринку підприємства здійснюють свій вплив на ті його частки, що є для них найбільш прибутковими. Зовнішній синергетичний ефект проявляється через додаткові робочі місця у регіоні, розширення доступу до інформації, збільшення рівня заробітної плати.

Синергетичний ефект досягається за рахунок акумуляції ресурсів і розширення масштабів виробництва. У результаті відбувається оптимізація міжгалузевих зв'язків, вихід підприємств на міжнародні ринки, скорочуються витрати і підвищується конкурентоспроможність продукції. При цьому при формуванні кластерів повинні забезпечуватись економічні інтереси всіх його учасників, а також нарощуватись та більш раціонально використовуватись їх потенціал. Крім того, формування кластерів передбачає отримання більшого прибутку у складі об'єднання порівняно з результатами самостійно функціонуючих підприємств, що інтегруються [218].

Взагалі синергетичний ефект передбачає досягнення структурованості економічної системи за рахунок ефективного управління і є наслідком об'єднання підсистем, результати взаємодії яких можуть бути додатними або від'ємними, при цьому позитивний ефект визначається формулою $2+2>4$, а негативний $2+2<4$. Ефект синергії в управлінні кластером – це неоднорідне, взаємопов'язане, складно структуроване явище, що охоплює різні функціональні напрями діяльності і формалізується лише за допомогою складних математичних методів, одним з яких є теорія фракталів.

У процесі підвищення ефективності взаємодії підприємств кластера за рахунок комплексного інтегрального впливу певних чинників (науково-інноваційних, організаційно-економічних, техніко-технологічних, управлінських) на цілеспрямовану взаємодію учасників кластера виникає певний синергетичний ефект. Цей ефект створюється через раціоналізацію та оптимізацію виробничих зв'язків у процесі інтеграції підприємств в єдину організаційно-економічну систему, яка спрямована на економію всіх видів ресурсів, створення якісної конкурентоспроможної продукції.

На рис. 2.18 наведена схема формування синергетичного ефекту кластерного утворення.

Рис. 2.18. Схема формування синергетичного ефекту взаємодії учасників кластера

Одним із підходів до кількісного оцінювання синергетичного ефекту кластера є його оцінювання, яке розраховується як сума синергетичних ефектів суб'єктів господарювання, що в нього входять:

$$E_{CK} = \sum_{i=1}^n E_{i\ cнк} + \sum_{j=1}^m E_{j\ coi} , \quad (2.3)$$

де E_{CK} – синергетичний ефект кластера;

$E_{i\ cнк}$ – синергетичний ефект i -го підприємства, що входить до кластера;

n – кількість підприємств, що входять до кластера;

$E_{j\ coi}$ – синергетичний ефект j -го об'єкта інфраструктурного забезпечення, що обслуговують підприємства кластера;

m – кількість об'єктів інфраструктурного забезпечення.

Синергетичний ефект регіону за участю кластерних утворень може бути розрахований за формулою:

$$E_{CP} = \sum_{j=1}^p E_{j\ cк} + \sum_{k=1}^s E_{k\ cн} , \quad (2.4)$$

де E_{CP} – синергетичний ефект регіону;

$E_{j\ cк}$ – синергетичний ефект j -го кластерного утворення у регіоні;

p – кількість кластерних утворень у регіоні;

$E_{k\ cн}$ – синергетичний ефект k -го підприємства в цьому регіоні, що знаходяться за межами кластера;

s – кількість підприємств регіону, що знаходяться за межами кластера.

Враховуючи формулу (2.3), формула (2.4) набуває вигляд:

$$E_{CP} = \sum_{j=1}^p \left(\sum_{i=1}^n E_{i\ cнк} + \sum_{j=1}^m E_{j\ coi} \right) + \sum_{k=1}^s E_{k\ cн} . \quad (2.5)$$

Розвиток процесів інтеграції, насичення ринку новими товарами та послугами посилює конкуренцію і змушує виробників шукати нові шляхи нарощування своєї конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках. Основним напрямком досягнення успіху в умовах, що склалися, є більш детальніше вивчення способів одержання максимального синергетичного

ефекту і використання його для подальшого нарощування техніко-технологічного потенціалу суб'єктів господарювання.

Як видно із формули (2.5), синергетичний ефект кластерного утворення і регіону у цілому залежить від первинних носіїв синергетичного ефекту, а саме – суб'єктів господарювання різних форм власності і відповідно об'єктів інфраструктурного забезпечення їх функціонування.

Тобто кількісне оцінювання синергетичного ефекту кластера і регіону визначається в кінцевому підсумку кількісним оцінюванням відповідного показника суб'єктів господарювання.

Синергетичний ефект кластерного утворення виявляється як у межах кластера, так і поза кластером (рис. 2.19), що сприяє нарощуванню сукупного виробничого потенціалу регіону, підвищенню його конкурентоспроможності.

На основі аналізу літературних джерел [3; 5; 62] можна виділити такі види синергетичних ефектів:

- операційний – обумовлений зменшенням функцій, що дублюються в межах великої компанії та ефектом масштабу за рахунок розподілу умовно-постійних і витрат на збут та на більший обсяг виробництва, але існує гранична межа, вище якої витрати вже не спадають;

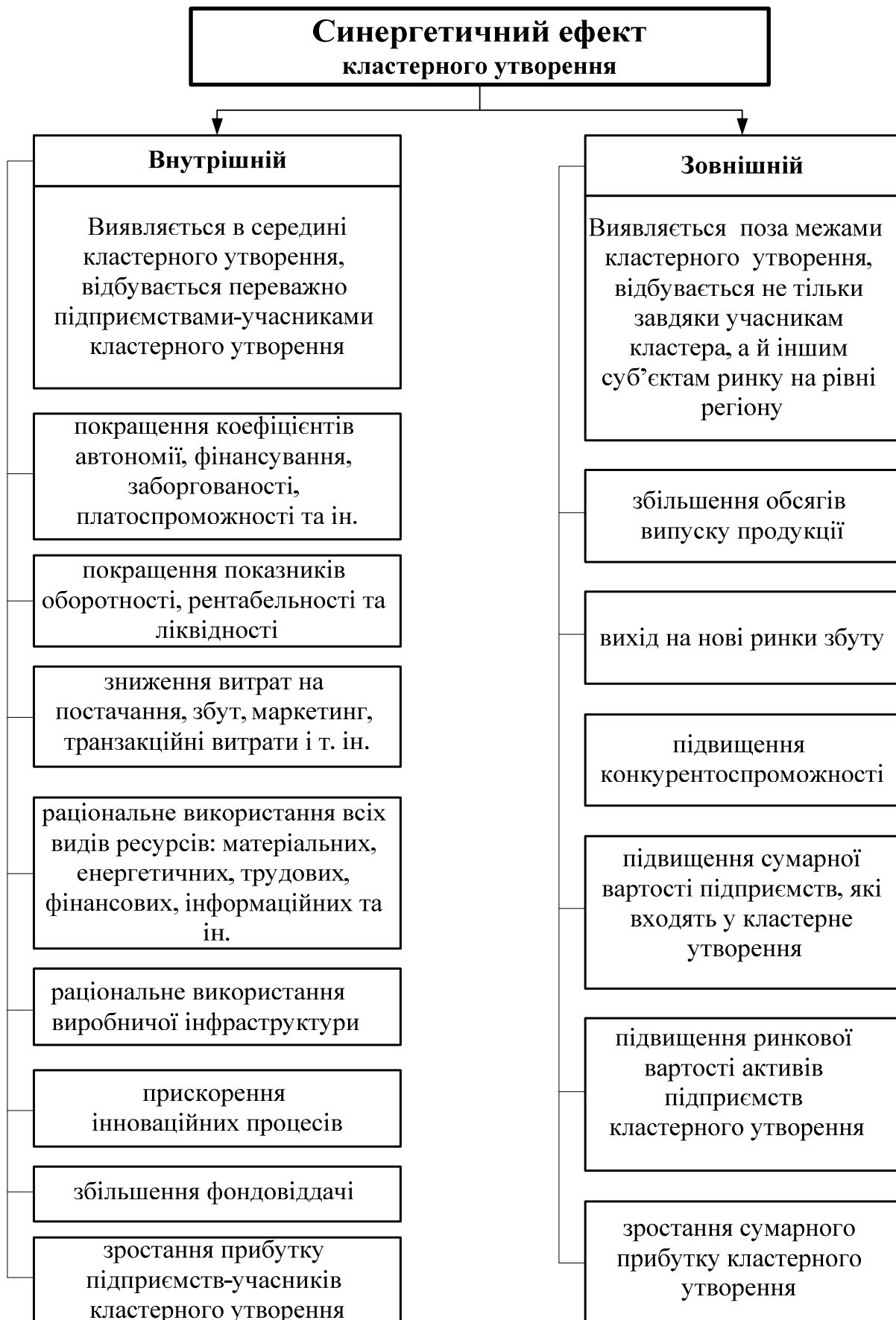
- інвестиційний – виявляється в економії інвестиційних ресурсів і обумовлений масштабами інвестицій кластера, їх потенційними можливостями, що забезпечує збільшення вартості таких підприємств на ринку за рахунок зростання значення мультиплікатора;

- фінансовий – виявляється у зниженні вартості джерел фінансування, поточних ризиків та потреби у початковому капіталі, збільшення частки банківського кредитування на пільгових умовах;

- управлінський – обумовлений економією витрат живої й уречевленої праці, одержаної у сфері управління матеріальним виробництвом за рахунок оптимізації, раціоналізації і зменшення кількості неефективних рішень управлінської діяльності, поліпшення контролю якості;

- інформаційний – викликаний появою нових можливостей отримання потрібної для кластера інформації для ефективного управління всіма його ресурсами, створення інформаційного та технічного середовища для ефективного регулювання діяльності, зменшення залежності від коливань ринку через збільшення частки підприємств одного кластера на ринках, зростання можливостей виходу підприємств на нові ринки.

Під час розрахунку показників і критеріїв соціальної ефективності можна виділити такі: підвищення рівня зайнятості населення у працездатному віці; задоволеність умовами роботи; зростання рівня забезпеченості населення житлом; поліпшення стану довкілля; підвищення доступності та якості товарів і послуг; покращення охорони здоров'я, освіти, культури, житлово-комунального господарства. Таким чином, під час формування кластерів досягається соціальний ефект, що в цілому позитивно впливає на економіку регіону [97].

Рис. 2.19. Складові синергетичного ефекту кластерного утворення

Соціальний ефект може бути прямий (безпосередньо пов'язаний із створенням та функціонуванням кластерів) та непрямий (додаткові інвестиції,

підвищення інвестиційної привабливості та виробничої розвиненості регіону). У результаті інвестиції, вкладені у кластер, сприяють додатковому приросту капіталовкладень в інші галузі економіки безпосередньо в регіоні і в межах держави. Непрямий соціальний ефект функціонування та розвитку виробничих кластерів фрактально зростає. Це відбувається за такою схемою: отриманий від додаткових інвестицій прибуток вкладається у подальший розвиток виробничих підприємств. Крім того, зростають доходи населення у вигляді заробітної плати працівників кластера, що означає підвищення рівня внутрішнього платоспроможного попиту та стає додатковим чинником розвитку економіки, створення додаткових робочих місць, збільшення податкових надходжень. Соціальні ефекти можуть бути універсальними (виникають при створенні будь-якого кластера) і специфічними (залежно від особливостей регіонів).

Соціальний ефект від створення кластерів очевидний і полягає у такому:

1) модернізація або створення додаткових робочих місць. Нові робочі місця з'являються на підприємствах, що входять до складу кластера. Одночасно із формуванням, наприклад, транспортних кластерів розвиваються суміжні галузі, де також створюються додаткові робочі місця. З плином часу кластер розвивається, оновлюється рухомий склад. Ефект створення і роботи транспортного кластера, що отримується у вигляді прибутку, який реінвестується в економіку, породжує синергетичний ефект, що виражається у формі створення робочих місць у різних галузях економіки, розширенні зайнятості, скороченні безробіття. Модернізація робочих місць проявляється у поліпшенні умов праці, зменшенні випадків загальної і професійної захворюваності, виробничого травматизму, підвищенні тривалості життя;

2) підвищення рівня та якості життя населення. Одним із непрямих соціальних ефектів є зростання доходів населення і розширення платоспроможного попиту в результаті високого рівня оплати праці робітників перевезень, зайнятих на нових робочих місцях, створених підприємствами кластера. У довготерміновій перспективі сумарний результат від поліпшення умов праці й екологічної ситуації пов'язаний зі зростанням рівня життя населення, поліпшенням здоров'я населення, збільшенням тривалості життя;

3) зростання податків внаслідок ефективної роботи підприємств у складі кластера. Додатково отримані податки дозволяють збільшити бюджетне фінансування освіти, охорони здоров'я, культури, соціальної політики, включаючи субсидії та субвенції. Таким чином, у результаті інноваційності та ефективного управління кластером підвищується заробітна плата працівників державних підприємств регіону, створюються нові робочі місця у різних галузях, що позначаються на рівні та якості життя населення;

4) поліпшення екологічної ситуації. Відбувається в результаті оновлення матеріально-технічної бази виробництва та впровадження нових енергозберігаючих, екологічно безпечних технологій;

5) підвищення освітнього і кваліфікаційного рівня робочої сили, скорочення частки низькокваліфікованої праці. Підвищення професійно-кваліфікаційних вимог до працівників є стимулом для розвитку системи професійної освіти;

б) міграція додаткової робочої сили. У деяких випадках необхідне залучення населення з інших регіонів для забезпечення потреб кластера у робочій силі. Створення нових робочих місць і підвищення рівня життя у регіоні стимулюють додатковий міграційний приплив населення, зниження соціальної напруги у суспільстві, забезпечення соціальної стабільності і соціальної підтримки інституційних перетворень.

Але під час створення кластерів можна отримати і негативний соціальний ефект, який може виражатися у:

- скороченні робочих місць внаслідок модернізації виробництва;
- банкрутстві конкуруючих підприємств і, як наслідок, вивільненні робочої сили;
- виникненні диспропорцій у потребі робочої сили у результаті її відтоку з інших регіонів, а також з підприємств цього регіону;
- погіршенні екологічної ситуації;
- виникненні соціальної напруженості, соціальних конфліктів;
- появи тимчасових високооплачуваних робочих місць у депресивних регіонах і в регіонах з низьким рівнем життя, яка не супроводжується збільшенням відрахувань на соціальні потреби і вкладенням прибутку в розвиток місцевої економіки, що може призвести до жорсткої сегментації ринку праці і посилення соціальної напруженості.

На нашу думку, збільшити синергетичний ефект роботи кластера в умовах посилення циклічності та кризових явищ можна за допомогою зростання притоку грошових ресурсів і зменшення їх відтоку завдяки реалізації таких заходів:

1) зменшення розміру поточних зовнішніх і внутрішніх фінансових зобов'язань під час скорочення розмірів поточних матеріально-технічних, запасів, потреб у трудових та інших ресурсах; розмірів короткотермінових фінансових зобов'язань, зміні структури кредиторської заборгованості, зменшенні загальногосподарських та загальновиробничих витрат;

2) збільшення надходження грошових потоків від інвестиційної, операційної та фінансової діяльності через перетворення частини ліквідних та необоротних активів у гроші (ліквідація портфеля короткотермінових фінансових вкладень, прискорення інкасації дебіторської заборгованості, збільшення розміру знижки під час здійснення дострокової оплати за продукцію, що постачається;

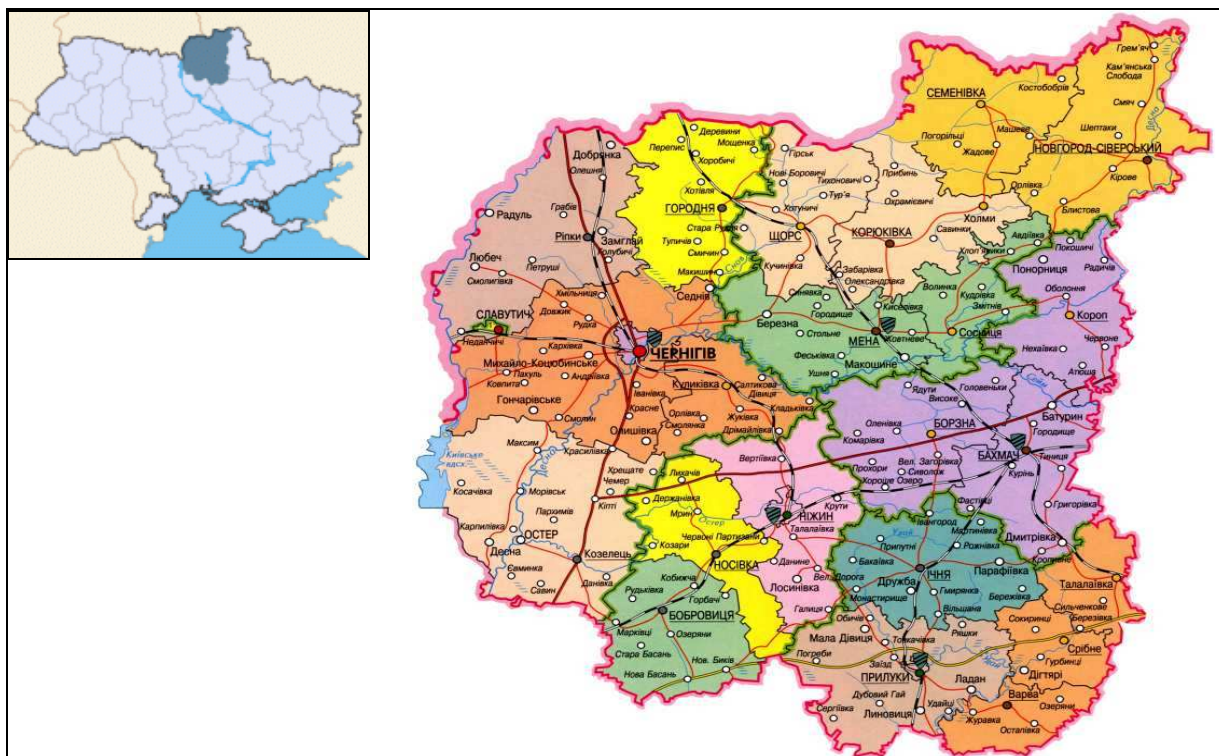
3) ефективне управління грошовими потоками забезпечує зниження ризику неплатоспроможності підприємства на основі збільшення надходження і зменшення виплат грошових коштів. Достатньо ефективне управління надходженнями та виплатами грошових коштів дозволяє знижувати потребу підприємства у поточному і страховому залишках грошових коштів, які обслуговують операційний процес, а також резерв інвестиційних ресурсів, що формується у процесі здійснення реального інвестування.

Таким чином, синергетичний ефект виробничої діяльності кластера є комплексним показником відображення результативності функціонування економіки регіону. Для його кількісного виміру доцільно застосовувати системний підхід, який включає сукупність критеріїв оцінювання ефекту функціонування кластера.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ТА СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ КЛАСТЕРИЗАЦІЇ У БАЗОВИХ ГАЛУЗЯХ ЕКОНОМІКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Організаційно-економічні передумови готовності Чернігівської області до процесу кластеризації

Природні та економічні особливості Чернігівської області створюють організаційно-економічні передумови готовності регіону до процесу кластеризації. Чернігівська область – одна із найбільших областей України, що розташована у її північній частині і межує з Російською Федерацією (199 км державного кордону) та Республікою Білорусь (227 км державного кордону).

Область має розвинуту транспортну систему, що відіграє стратегічне значення у вирішенні питань об'єднання ринків України, Росії та Білорусі. Її перетинають автошляхи державного значення: Одеса – Київ – С. Петербург та Київ – Москва. Розгалужена і мережа залізниць (загальна довжина близько 892 км).

Територія Чернігівської області становить – 31,9 тис.км².

Кількість населення на 1 січня 2013 р. – 1077,8 тис. осіб.

Кількість районів у Чернігівській області – 22: Бахмацький, Бобрівський, Борзнянський, Варвинський, Городнянський, Ічнянський, Козелецький, Коропський, Корюківський, Куликівський, Менський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Носівський, Прилуцький, Ріпкинський, Семенівський, Сосницький, Срібнянський, Талалаївський, Чернігівський, Щорський.

Чернігівська область межує з Гомельською областю Республіки Білорусь; Брянською областю Російської Федерації; Київською, Полтавською та Сумською областями України.

Кількість населених пунктів Чернігівської області на 1 січня 2013 року становить – 1481.

Протяжність залізничних шляхів загального користування, що перетинають територію області, становить 768 км. З них 553 км належать Південно-Західній залізниці, 215 – Південній. Територією області проходить головна пасажирська магістраль Москва – Київ – Одеса, а також міжнародний транспортний коридор № 9 Хельсінки – С. Петербург – Київ (Москва) – Одеса (Кишинів) – Бухарест. Щорічно залізничним транспортом відправляється близько 750 тис. тонн вантажів і майже 12 млн пасажирів. Як транспортна артерія, використовується річка Десна. Територією області проходять магістральний газопровід Дашава-Москва та нафтопровід Гнідинці-Кременчук. Довжина шляхів сполучення області показана в табл. 3.1 [172-174].

Таблиця 3.1

Довжина шляхів сполучення (на кінець року, км)

Показники	Роки						
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	908	891	877	877	856	856	851
Довжина автомобільних доріг загального користування у тому числі з твердим покриттям	7654	7680	7712	7717	7717	7717	7717
Експлуатаційна довжина тролейбусних ліній загального користування (в однопутному обчисленні)	103	103	103	103	103	107	107

Чернігівська область має значні обсяги корисних копалин. Загальнодержавне значення мають запаси високоякісних скляних пісків (Ріпкинський район) та нафти. Нафтогазоконденсатні родовища зосереджені в Ічнянському, Прилуцькому, Варвинському, Талалаївському районах і входять до Дніпровсько-Донецької нафтогазоносною області.

Велике промислове значення мають родовища крейди у Новгород-Сіверському районі та цегельної сировини по всій території області. Налічується близько 15 родовищ глин, придатних для виготовлення кахлів, гончарних виробів і виробів художньої кераміки.

На території області відкрито одне із двох існуючих в Україні родовище бішофіту (Новоподільське Ічнянського району) – унікальне за своїми запасами і лікувальними якостями, у центральній частині якого знаходяться джерела мінеральних вод.

Промисловість Чернігівської області – це багатогалузевий комплекс, який об'єднує підприємства машинобудівної, харчової, легкої, деревообробної, целюлозно-паперової, хімічної та нафтохімічної промисловості, паливно-енергетичного комплексу, будівельних матеріалів, енергозабезпечення та ін.

Головне завдання промислової політики в області – створення сучасного інтегрованого промислово-технологічного комплексу, який би забезпечував виробництво конкурентоспроможної наукомісткої продукції для внутрішніх потреб та експорту. Розширення й модернізація промислового виробництва, збільшення випуску промислової продукції є основою для розвитку інших галузей економіки й стабілізації соціальної сфери регіону.

Промислові підприємства області у 2010 році реалізували продукції (товарів та послуг) на суму 13,2 млрд грн, 71,5 % якої становила продукція переробної промисловості. В обсязі реалізації продукції добувної та переробної промисловості 54,8 % займали товари широкого вжитку, 39 % – сировинна продукція, 5,9 % – продукція інвестиційного призначення та 0,3 % – товари тривалого використання.

Область єдина в Україні випускає пожежні машини, білкову оболонку, окремі види обладнання для галузей АПК.

Промисловий комплекс представлений майже всіма основними галузями матеріального виробництва, але найбільш питому вагу серед них мають харчова, машинобудівна, деревообробна, целюлозно-паперова, легка і паливна галузі.

Деякі промислові підприємства області є основними виробниками окремих видів продукції, серед них – ПАТ «Слов'янські шпалери - КФТП» (Корюківська фабрика технічних паперів) – один з найбільших і відомих на ринку виробник шпалер; Ніжинський завод «Сільмаш» – монополіст на внутрішньому ринку по випуску обладнання для галузі птахівництва та ін.

Будівельна індустрія і промисловість будівельних матеріалів області представлені підприємствами по виробництву цегли, залізобетонних та столярних виробів. Існуючі потужності дозволяють виробляти 450 млн шт ум. цегли, 490 тис. м³ збірних бетонних та залізобетонних виробів, 110 тис. м² столярних виробів на рік [172-174].

Виробничий, науковий та кадровий потенціал будівельного комплексу області здатний забезпечити реалізацію найскладніших інвестиційних проектів.

Важливу роль у соціально-економічному житті регіону відіграє мале підприємство, яке сприяє розвитку виробництва конкурентоспроможних товарів, реалізує підприємницький потенціал громадян, знижує соціальну напругу.

Малі підприємства області випускають різноманітну продукцію: крохмаль, крупи, рибу продукцію, меблі, вироби культурно-побутового, господарського призначення, обладнання для підприємств торгівлі та громадського харчування, поліграфічну продукцію, нестандартне обладнання тощо.

Під час аналізу динаміки розвитку малого підприємництва в області протягом останніх років спостерігається стала тенденція до зростання кількості суб'єктів підприємництва та економічних показників їх діяльності. Збільшується кількість малих підприємств на 10 тис. осіб наявного населення, при цьому темп зростання цього показника вищий від загальнодержавного. Більше 80 % нових робочих місць, створених за останні роки в області, припадають саме на сферу малого бізнесу.

Пріоритетними напрямками розвитку малого підприємництва в області визначені: розроблення та впровадження у виробництво нових інформаційно-комунікаційних, енергозберігаючих, безвідходних та екологічно безпечних технологій; вирощування та перероблення сільгосппродукції; запровадження виробничих процесів з використанням місцевої сировини та відходів виробництва; виробництво будівельних матеріалів; туристичний бізнес; народні промисли; виробництво продуктів харчування; «зелений туризм» та ресторанний бізнес. Впроваджуються програми підтримки підприємництва,

спрямовані на створення сприятливих умов для розвитку цього важливого сектору економіки.

Чернігівська область має потужний сільськогосподарський потенціал і є однією з найбільш аграрнорозвинутих в Україні. Сільськогосподарські угіддя займають площу 2,1 млн га.

Значне місце належить тваринництву, в основному, це скотарство молочно-м'ясного напрямку, свинарство і птахівництво.

Галузь сільського господарства майже повністю, за винятком олії і рибопродуктів, забезпечує продовольчі потреби області у продуктах харчування та по більшості з них має значні експортні можливості.

Чернігівщина має зосереджений значний туристичний потенціал. Більше 20 % території становлять рекреаційні угіддя. Найбільша їх площа у Козелецькому, Чернігівському та Новгород-Сіверському районах. Сприятливі кліматичні умови, різноманітна флора та фауна, наявність 610 природних заповідних об'єктів роблять регіон привабливим як для короткочасного, так і довготривалого відпочинку. Чернігівська область відома великою кількістю визначних пам'яток історії та архітектури XI-XII та XVII-XIX століть. Понад 200 з них мають світове значення.

Аналіз зовнішньоекономічної діяльності Чернігівської області свідчить, що впродовж останніх років спостерігається стабільне зростання зовнішньоторговельного обороту. Підприємства й організації області здійснюють зовнішньоекономічні стосунки більш ніж зі 100 країнами світу. У структурі експорту переважає продукція деревообробної, целюлозно-паперової, машинобудівної і легкої промисловості, готові харчові продукти. Близько двох третин загального обсягу експортних поставок припадає на країни СНД – Росію, Білорусь, Литву, Узбекистан, Грузію, Молдову.

У структурі імпорту на країни СНД припадає 45 %, на країни далекого зарубіжжя – 55 %. У загальному обсязі імпортних поставок основне місце (83 %) займає продукція промислової групи – різноманітне обладнання, нафтопродукти, транспортні засоби, папір, сировина для потреб легкої промисловості [172-174].

Поставки товару йдуть, в основному, з Росії, Білорусі, Німеччини, США, Нідерландів, Бразилії, Греції. Особливу роль у зовнішньоекономічних зв'язках області відіграє Росія. На неї припадає більше 60 % обсягів зовнішньоторговельного обороту з країнами СНД.

Основні інвестиційні запити регіону обумовлені необхідністю реконструкції переробних підприємств з метою поглибленої переробки сировини. Це підприємства м'ясопереробної галузі, цукрові та льонозаводи. Актуальним є створення підприємств по виробництву деревинно-стружкових плит, видобутку крейди, бішофіту, впровадження прогресивних технологій переробки відходів деревини і т. ін.

У Чернігівській області функціонує і розвивається науково-дослідний комплекс, у складі якого 9 науково-дослідних і проектно-конструкторських установ. Науково-технічний потенціал області представлений 22-ма організаціями та установами, близько половини з яких (45,5 %) належить до галузевого

сектору науки, майже чверть – вищі навчальні заклади, кожна п'ята організація представляє академічний сектор науки, 13,6 % – заводську науку [1].

До наукових закладів державного значення відносяться Чернігівське відділення державного геологорозвідувального інституту та Інститут сільськогосподарської мікробіології УААН. Сьогодні значний обсяг науково-дослідних робіт виконується у вищих навчальних закладах. Науково-дослідною роботою займаються також окремі науково-виробничі та промислові підприємства, конструкторські бюро.

Протягом останніх років спостерігається зростання інноваційної активності підприємств. За цим показником Чернігівщина посідає третє місце в Україні. З 2010 року в області впроваджено 25 технологічних процесів, з них маловідходних, ресурсозберігаючих та безвідходних – 9, придбано 8 нових технологій, освоєно виробництво 46 інноваційних видів продукції, з них 14 видів техніки.

Інноваційний потенціал області дає можливість здійснювати ефективну регіональну інноваційну політику, базуючись на кадровому складі науково-технічної та інноваційної сфери, інформаційному забезпеченні в галузі інновацій та науково-технічних розроблень, наявній матеріально-технічній базі.

Основні завдання в економічній і соціальній політиці області спрямовуються на підвищення інвестиційної привабливості об'єктів вкладення капіталу, активізацію інноваційної діяльності, інтенсифікацію зовнішньо-економічних зв'язків, підтримку малого та середнього підприємництва, розбудову та модернізацію виробничої і соціальної інфраструктури, зниження рівня зареєстрованого безробіття.

Динаміка основних соціально-економічних показників області показана в табл. 3.2. Фінансовий результат підприємств від звичайної діяльності до оподаткування за 2012 рік становив 1163,7 млн грн. Частка прибуткових підприємств становила 64,2 %. Основна частина прибутку сформована у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві (35,5 %), промисловості (54,3 %), торгівлі, ремонті автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (4,0 %). Обсяги експорту та імпорту товарів становили відповідно 418,7 млн дол США та 562,5 млн дол США і збільшились порівняно з 2010 р. на 28,9 % та на 47,6 % [172-174].

Таблиця 3.2

Основні соціально-економічні показники

Показники	Роки						
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
1	2	3	4	5	6	7	8
Валовий регіональний продукт (у фактичних цінах), млн грн	3073	7627	14918	14636	17008	21165	...
у розрахунку на одну особу, грн	2407	6474	13213	13121	15406	19357	...
Бюджет області, млн грн							
доходи	422,0	1213,6	2786,7	2903,2	3493,3	4071,6	5047,8
видатки	416,4	1213,6	2828,5	2887,7	3506,8	4053,5	4905,1
Доходи населення, млн грн	...	8650	17908	18917	23021	26277	28777
Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування, млн грн	140,8	295,9	-107,8	-386,7	1334,7	-137,8	1163,7

Закінчення табл. 3.2

1	2	3	4	5	6	7	8
Продукція промисловості, млн грн	2820	6107	10324	10571	12147	15251	19412
Продукція сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.), млн грн	6255,8	6966,4	6871,3	6716,2	6510,5	8455,2	9151,9
рослинництва	3562,4	4121,2	4032,1	4028,1	4177,8	6166,2	6823,5
тваринництва	2693,4	2845,2	2839,2	2688,1	2332,7	2289	2328,4
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млн грн	431	1333	3053	1588	1890,9	2397	2737,3
Введення в експлуатацію загальної площі житла, тис. м ²	94,7	152,6	203,6	104,8	160,0	157,7	191,4
Перевезення вантажів усіма видами транспорту, млн т	13,4	15,6	15,8	12,4	12,5	13,3	12,9
Відправлення (перевезення) пасажирів усіма видами транспорту, млн	193,7	166,0	145,7	140,2	137,6	115,3	133,7
Роздрібний товарооборот підприємств (у фактичних цінах), млн грн	715,7	1578,1	3902,6	3710,6	4385,0	5463,8	6293,4
Обсяг реалізованих послуг (у ринкових цінах), включаючи ПДВ, млн грн	298,5	931,9	2345,7	2374,1	2533,2	2864,1	3125,2
Експорт товарів та послуг, млн дол США	133,6	253,7	425,3	302,6	331,0	425,8	550,3
Імпорт товарів та послуг, млн дол США	177,1	260,5	397,6	342,3	401,1	603	571,6
Чисельність постійного населення (на кінець року), тис. осіб	1253,8	1159,9	1112,8	1101,2	1089,7	1080	1069,3
Природний приріст, скорочення (-) населення, осіб	-16367	-16613	-13743	-11698	-11553	-10045	-9986
Кількість зайнятих у всіх сферах економічної діяльності, тис.	520,5	517,9	501,4	479,8	480,1	475,3	475,3
Кількість зареєстрованих безробітних (на кінець року), тис.	38,0	25,3	30,6	17,2	18,5	15,3	15
у тому числі жінок	22,4	14,7	15,1	8,7	9,5	8,1	7,9
Рівень зареєстрованого безробіття (на кінець року), відсотків	5,7	3,8	4,7	2,7	2,9	2,4	2,4
Рівень безробіття населення у віці 15-70 років (за методологією МОП), відсотків	11,3	7,9	7,6	11,1	10,5	10,4	9,8
Середньомісячна заробітна плата працівників, грн	177	602	1370	1465	1711	1974	2308

Партнерами підприємств та організацій області були 110 країн світу, з них 26 – країни ЄС. Вагомий вплив на розвиток економіки здійснюють добувна та переробна промисловість, зростає частка нафтохімічної, паливно-енергетичної, деревообробної, будівельної, машинобудівної, харчової та легкої галузей. Зростає обсяг виробництва товарів для внутрішнього ринку. Питома вага Чернігівської області в Україні у 2012 році показана в табл. 3.3 [172-174].

Таблиця 3.3

Питома вага Чернігівської області в Україні у 2012 році

Показники	Україна	Чернігівська область	Питома вага%
1	2	3	4
Територія, тис. км ²	603,5	31,9	5,3
Чисельність населення (на кінець року), тис. осіб	45553	1077,8	2,4

Закінчення табл. 3.3

1	2	3	4
Реалізація продукції промисловості (у відпускних цінах без ПДВ та акцизу), млн грн	1120325,4	13165,4	1,2
у тому числі товари широкого використання	163958,6	5620,1	3,4
товари тривалого використання	10446,0	30,9	0,3
Обсяг реалізованої інноваційної продукції, млн грн	42386,7	221,3	0,5
Виробництво м'яса (у забійній вазі), тис. т	2143,8	39,2	1,6
молока, тис. т	11086,0	578,4	5,1
яєць, млн шт	18689,8	264,0	1,4
Поголів'я, тис. голів			
великої рогатої худоби	4425,8	238,8	5,3
свиней	7373,2	206,6	2,9
Виробництво, тис. т зернових культур	56746,8	2481,4	6,4
цукрових буряків	18740,5	544,6	3,0
картоплі	24247,7	1755,9	7,0
овочів	9832,9	203,8	2,1
Інвестиції в основний капітал (у фактичних цінах), млн грн	209130,0	2454,6	1,2
Введення в експлуатацію житла, тис. м ² заг. площ	9410,4	157,7	1,8
Роздрібний товарооборот підприємств (у фактичних цінах), млн грн	350059,2	5463,8	1,6
Зовнішня торгівля товарами, млн дол США			
експорт товарів	68394,2	418,7	0,8
імпорт товарів	82608,2	562,5	0,6

Як видно з таблиці 3.3, Чернігівська область з територією 5,3 %, населенням 2,4 % населення України має значний аграрний потенціал та невикористані можливості в інших галузях економіки. Завдяки розвиненій транспортній інфраструктурі, значним покладам корисних копалин (нафта, газ, конденсат, скляні піски, бішофіт і т. ін.), наявності потужних підприємств паливно-енергетичного комплексу, машинобудівної, харчової, хімічної, легкої галузей промисловості, здатних виробляти конкурентоспроможну продукцію, область має гарні перспективи нарощування обсягів виробництва в основних галузях економіки регіону.

Область має сильні позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках, зокрема в переробній промисловості. Нарощування обсягів конкурентоспроможної продукції у базових галузях регіону планується за рахунок впровадження перспективних інноваційних проектів у машинобудуванні, виробництві будівельних матеріалів, хімічній, харчовій, легкій промисловості, впровадженні енергозберігаючих технологій тощо. Існує перспектива підвищення конкурентоспроможності економіки області через формування кластерів, зокрема, у туристичній галузі, будівництві, агропромисловому секторі та ін. Сприяють економічному зростанню області і можливості залучення інвестицій у реальний сектор економіки. Нарощування обсягів житлового будівництва, наявність вільних земельних ділянок та незадіяних виробничих приміщень, потужний резерв висококваліфікованих трудових ресурсів, необхідність модернізації існуючої матеріально-технічної бази виробничих підприємств, привабливість

інвестиційних проектів в агропромисловому комплексі і т. ін. створює сприятливі умови для притоку як вітчизняного, так і зарубіжного капіталу.

Аналіз результатів соціально-економічних показників розвитку Чернігівської області та досягнутого фінансово-економічного стану дозволяє сформулювати стартові показники результатів економічної діяльності підприємств області, що передують процесам кластеризації (табл. 3.4) [172-174].

Таблиця 3.4

Стартові показники результатів економічної діяльності підприємств області, що передують процесам кластеризації

Найменування показника	Кількісне значення показника у 2012 р.
1	2
Дохід	
Валовий регіональний продукт, млн грн	21165
Валова додана вартість, млн грн	19328
Частка області у валовій доданій вартості України, %	1,7
Рівень зайнятості населення, %	60,1
Економічно активне населення, тис. осіб	527,1
Середній рівень заробітної плати, грн	2308
Зайняте населення, тис. осіб	475,5
Вклад	
Населення (наявне), тис. чол.	1077,8
Зайнятість у структурах High-Tech організацій (% від загальної чисельності працюючих)	дані відсутні
Рівень освіти, тис. осіб	127,7
- початкова	93,2
- середня	7,6
- вища	19,1
Інвестиції	
- капітальні інвестиції, млн грн	2737,3
- прями іноземні інвестиції, тис. дол США	105306,8
Витрати на R&D, тис. грн.	32373,6
Персонал у структурах R&D, осіб	1997
Інфраструктура:	
- експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування, км	851
- довжина автомобільних доріг загального користування, км	7717
- мобільний зв'язок (% користування)	78,2
- телефонний зв'язок (% користування)	10,6
Рівень зареєстрованого безробіття, %	
Рівень безробіття населення у віці 15–70 років (за методологією МОП), %	9,8
Наявність професійної робочої сили (по галузях), тис. осіб	
Добувна промисловість	3604
Переробна промисловість	29632
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	11431
Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів із хутра	3535
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	1065

Закінчення табл. 3.4.

1	2
Оброблення деревини та виробництво виробів із деревини, крім меблів	973
Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	1782
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	–
Хімічне виробництво	251
Виробництво гумових та пластмасових виробів	724
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	791
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	1117
Виробництво машин та устаткування	2477
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	2653
Виробництво транспортних засобів та устаткування	1908
Інші галузі промисловості	925
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	8972
Демографічні дані області, тис. осіб	
Природній приріст (скорочення)	-9986
Сальдо міграції	x
У тому числі міжрегіональна міграція	x
Міждержавна міграція	-0,6
Галузева структура області (частка сектору в економіці області), %	
Промисловість	9,1
Будівництво	2,9
Діяльність транспорту та зв'язку	8,4
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	21,4
Державне управління	5,2
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	9,6
Освіта	4,4
Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	1,5
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	4,5

Ефективність процесів кластеризації економіки регіону багато у чому залежить від рівня його інституційного потенціалу. Це стосується розвитку небанківських фінансово-кредитних установ, сучасної інноваційної інфраструктури, зокрема, наукових, технологічних парків, інноваційних центрів, венчурних фірм і т. ін.

Значну роль інвестиційний потенціал відіграє у підтримці розвитку малого бізнесу. Це стосується наявності бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів, фондів підтримки підприємництва, інформаційно-консультативних установ тощо. Малий бізнес має значні потенційні можливості щодо вирішення економічних і соціальних проблем регіону. Легка адаптація до умов ринкової економіки, швидке пристосування до коливань ринкової кон'юнктури, заповнення незайнятих ринкових ніш, значний потенціал створення нових робочих місць характеризує малий бізнес як інструмент ефективного відродження економіки регіону.

Конкурентні переваги Чернігівської області як передумова розвитку процесів кластеризації:

- сприятливі кліматичні умови, вигідне географічне положення та унікальні історичні та археологічні пам'ятки;
- наявність науково-освітніх та дослідних центрів;
- близькість до столичного регіону;
- спільні кордони з країнами СНД (Російською Федерацією, Республікою Білорусь);
- розвинена система телекомунікацій;
- новітні технології у виробничих галузях економіки;
- вирощування і переробка значних обсягів сільськогосподарської продукції;
- активізація малого підприємництва в усіх галузях господарства регіону;
- сприятливий інвестиційний клімат, підтримка владними структурами прогресивних змін в економіці регіону.

Створенню кластерів повинні передувати ретельні економічні розрахунки, зважені рішення, що стосуються аналізу позитивних і негативних сторін кластеризації у певних галузях та сферах діяльності області. Остаточне прийняття рішень щодо реалізації кластерних ініціатив можливе за умов отримання економічного ефекту від діяльності певного кластерного утворення.

3.2. Створення інноваційного кластера

Світовий досвід показує, що темпи зростання обсягів виробництва в кластері значно вищі, ніж у середньому по країні, а тому саме кластери доцільно розглядати як основу покращення всіх економічних показників. Сьогодні зростання конкурентоспроможності регіонів можливе за рахунок створення інноваційно орієнтованих кластерів як сучасних форм прискорення інноваційних процесів, поєднання інтеграції, спеціалізації та кооперації суб'єктів інноваційної сфери у межах організаційно-економічних утворень. Перспективним напрямком функціонування таких видів кластерів є розроблення та впровадження інновацій в усіх стадіях виробничого процесу.

Вивчення та розгляд кластерних ініціатив щодо створення інноваційних кластерів набуває сьогодні особливої актуальності.

Активізація інноваційних процесів і зростання продуктивності більш характерні для інноваційних кластерів, ніж для окремо функціонуючих інноваційних підприємств. Участь в інноваційному кластері дозволяє отримати доступ до нових технологій, методів роботи або можливостей, швидко дізнаватися про нові комплектуючі вироби й устаткування, методи просування на ринок товарів та послуг і т. ін. Цьому сприяє взаємодія учасників кластера і особисті контакти.

Інноваційний кластер як нове науково-технологічне формування, що виникає у результаті інтеграції споріднених суб'єктів господарювання в інноваційній та відновлювальній сферах регіону, має великі потенційні можливості щодо прискорення інноваційного розвитку та технологічного оновлення основних фондів підприємств регіону. Прискорення процесів інноваційного розвитку економіки регіону, каталізатором яких є інноваційний кластер, досягається завдяки консолідації потенціалу різних наукових установ,

інноваційних структур, банківських та інших фінансово-кредитних установ, які мають тісні організаційно-економічні зв'язки. Кластери завдяки горизонтальним зв'язкам його учасників, що концентрують свої зусилля у певних напрямках діяльності, мають можливість підтримувати ініціативу своїх партнерів, сприяти творчому процесу, генерувати нові ідеї, ноу-хау, винаходи, що прискорює процеси інноваційних перетворень.

Становлення інноваційних кластерів здійснюється на таких засадах:

- спрямованості на інноваційний розвиток економіки;
- оптимального використання всіх наявних ресурсів;
- сприятливого інноваційно-інвестиційного клімату;
- широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій;
- посилення інноваційного розвитку регіону або галузі на основі підвищення інноваційної активності підприємств.

Концепція становлення інноваційних кластерів базується на зв'язках і взаємозалежності інноваційних та інвестиційних інститутів, технологічно розвинених та інноваційно орієнтованих підприємств та установ, об'єднаних у мережеву структуру, діяльність яких може координувати певний управлінський орган.

До інноваційного кластера можуть входити інноваційні структури з різних галузей економіки регіону, фінансово-кредитні установи, які посилюють його можливості з погляду накопичення потенціалу інвестиційного забезпечення інноваційного оновлення матеріально-технічної бази його учасників, певних галузей та регіону в цілому.

Реально функціонуючі інноваційні кластери повною мірою реалізують свої можливості за наявності дієвих схем та механізмів фінансування інновацій, що забезпечує надійне фінансування інноваційних проектів у вигляді прямих інвестицій, мобілізованих коштів амортизаційного фонду чи тимчасово вільних коштів партнерів. У цьому випадку у більш вигідному становищі знаходяться кластери, що мають у своїй структурі капітал на спільній економічній основі. Із зростанням ефективності функціонування підприємств, які входять до кластерів, значно розширюються перспективи отримання інвестицій із зовнішніх джерел. Інвестиційне забезпечення інноваційного процесу, який реалізується під егідою інноваційних кластерів, є запорукою прискорення інноваційного оновлення економіки регіону.

За рахунок об'єднання фірм у кластер вони можуть зекономити кошти на виконанні деяких стадій інноваційного процесу, в тому числі на експерименті та випробуванні нових зразків продукції. Як правило, більші підприємства кластера розвивають тісні відносини з невеликими інноваційними фірмами, допомагаючи їх становленню, а потім поглинають їх, якщо ті ефективно працюють на ринку. Результатами реалізації кластерної стратегії є зростання продуктивності та інноваційної активності підприємств регіону.

Формуванню та розвитку інноваційних кластерів сприяють:

- 1) створення координаційного центру інноваційного розвитку, що забезпечуватиме стратегічне планування діяльності, інформаційну підтримку кожного учасника кластера й активізацію співпраці між ними;

2) розвиток механізмів підтримки інноваційних проектів та програм, спрямованих на впровадження нової техніки, прогресивних технологій, ноу-хау, а також на підвищення конкурентоспроможності регіону у цілому;

3) стимулювання розроблення нових технологій, розвиток механізмів комерціалізації інновацій на підприємствах кластера;

4) активізація співпраці між науково-дослідними установами і підприємствами, стимулювання заходів щодо розвитку механізмів впровадження системи управління якістю;

5) надання податкових пільг відповідно до чинного законодавства, розроблення і фінансування державою регіональних проектів по виконанню дослідно-конструкторських і дослідно-технологічних робіт з тематики, запропонованої учасниками кластера, фінансова підтримка прикладних досліджень у сфері інновацій, отримання професійного досвіду, знань, умінь та навиків, що забезпечують передумови для розвитку кластерних ініціатив;

6) зниження впливу обмежувальних регулятивних заходів, підтримка державою розвитку інноваційних кластерів, стимулювання інновацій, комерціалізація технологій;

7) інформаційно-аналітична, консультаційна та освітня підтримка регіональними органами влади процесів кластеризації в економіці регіону та відображення необхідності формування інноваційних кластерів;

8) обмін досвідом з аналогічними кластерами інших держав;

9) інтеграція науково-дослідних інститутів та навчальних закладів для спільної реалізації і розроблення програм та проектів розвитку регіону, створення умов з організації освітнього процесу, залучення досвідчених кадрів;

10) підготовка і підвищення кваліфікації робітників підприємств, стажування на новітніх виробництвах;

11) підвищення конкурентоспроможності продукції, збільшення у регіоні частки устаткування і прогресивних технологій власного виробництва [158].

Основною характерною рисою інноваційних кластерів є не повне злиття компаній, а формування ефективної взаємодії, збереження статусу юридичної особи і співпраця підприємств за межами кластера. Взаємозв'язки між підприємствами інноваційного кластера здійснюються на основі вертикальної (купівля-продаж продукції) та горизонтальної взаємодії (додаткові вироби і послуги, використання новітніх технологій). Здатність ефективно використовувати внутрішні і мобілізувати зовнішні ресурси, високий рівень організації взаємодії підприємств визначають конкурентоспроможність інноваційного кластера у цілому.

Створення інноваційних кластерів забезпечить:

1) тісну співпрацю між підприємствами і науково-дослідними установами;

2) залучення цільових інвестицій до розвитку нових технологій виробництва та інноваційної інфраструктури;

3) активізацію проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, співпрацю і цільову підготовку персоналу інститутами та університетами, довготермінові партнерські дослідження з розроблення інноваційних проектів;

4) розроблення та впровадження нових інноваційних продуктів, застосування ефективних механізмів залучення інвестицій в інноваційний розвиток регіону;

5) створення та розвиток сучасної інноваційної інфраструктури, у тому числі – бізнес-інкубаторів і технопарків, центрів трансфера технологій та інновацій;

б) активізацію інноваційного процесу на підприємствах, субсидування частини витрат підприємств по створенню промислових зразків, реєстрації і правовому захисту винаходів і інших розроблень інтелектуальної власності.

Чернігівська область має значний інтелектуальний потенціал, який є основою науково-технічного та інноваційного розвитку і визначає перспективний соціально-економічний стан регіону.

Інтелектуальний потенціал області представлений 20 організаціями та установами, близько половини з яких (45,5 %) належить до галузевого сектору науки, четверта частина – вищі навчальні заклади, кожна п'ята організація представляє академічний сектор науки, 13,6 % – заводську науку (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Розподіл організацій, які виконували наукові та науково-технічні роботи, за секторами наук

Показник	Роки							
	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Усього	25	22	22	22	22	22	21	20
Академічний	3	5	4	4	4	4	4	3
Галузевий	16	9	10	10	10	10	10	10
Вузівський	4	5	5	5	5	5	5	5
Заводський	2	3	3	3	3	3	2	2

Більшість (45,5 %) науково-дослідних установ зосереджено у м. Чернігові, 18,2 % – у м. Ніжині, 9,1 % – у м. Прилуки, решта – (27,2 %) знаходиться в шести районах області.

Показники діяльності науково-інноваційної сфери Чернігівського регіону наведені в таблицях 3.6-3.8 [172-174].

Таблиця 3.6

Обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами організацій (підприємств), за видами робіт (у фактичних цінах; тис. грн)

Роки	Усього	За видами робіт			
		фундаментальні дослідження	прикладні дослідження	науково-технічні розроблення	науково-технічні послуги
2000	10957,6	767,8	3660,8	4666,8	1862,2
2005	22527,6	2783,4	7297,5	9841,2	2605,5
2008	38214,0	4928,7	17324,1	13582,6	2378,6
2009	40936,9	5227,4	14552,3	19796,6	1360,6
2010	32373,6	5815,5	13735,3	12314,0	508,8
2011	32480,5	6071,6	15173,0	10608,5	627,4
2012	34130,7	8834,7	12822,2	11515,7	958,1

Для реалізації стратегічних напрямів інноваційної діяльності в області необхідно здійснити такі заходи:

– впровадити нові технології щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки;

– здійснити технічне і технологічне оновлення виробництв, діяльність яких відповідає пріоритетним напрямам інноваційного розвитку області;

– забезпечити взаємодію науки, освіти, виробництва, установ фінансово-кредитної сфери, адміністративних органів області у розвитку інноваційної діяльності;

– посилити ефективне використання ринкових механізмів, підтримку малого підприємництва у науково-виробничій сфері;

– створити інноваційну інфраструктуру, здатну забезпечити інноваційну діяльність підприємств;

– удосконалити інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності;

– поглибити міжнародну науково-технічну кооперацію, сприяти трансферу технологій, захисту вітчизняної продукції на внутрішньому ринку та її просуванню на зовнішній ринок;

– забезпечити підготовку кадрів у сфері інноваційної діяльності.

Сучасний стан кадрового потенціалу інноваційної сфери області потребує суттєвого нарощування (табл. 3.7) [172-174].

Таблиця 3.7

Динаміка кадрового забезпечення інноваційної сфери області

Показники	Роки							
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Кількість спеціалістів, які виконували наукові та науково-технічні роботи	1898	1165	819	683	665	667	547	520
з них мали науковий ступінь								
доктора наук	8	21	9	11	11	11	9	9
кандидата наук	129	77	68	70	71	66	59	51
Кількість працівників, які виконували наукові та науково-технічні роботи за сумісництвом	34	303	191	1175	1433	1331	1431	733
з них мали науковий ступінь								
доктора наук	...	23	22	66	109	88	103	67
кандидата наук	4	100	100	465	621	618	685	368

Результати роботи наукових установ та організацій області мають прикладний характер.

Науково-дослідні станції області пропонують споживачам нові сорти сільськогосподарських культур, основні характеристики яких відповідають міжнародним стандартам та перевершують існуючі світові аналоги.

В області створюється сучасна продукція машинобудівної, приладобудівної та авіакосмічної галузей, електронні системи зв'язку, комп'ютерні та телекомунікаційні технології тощо.

Науковими організаціями протягом 2012 року виконано 187 наукових робіт. З них 35 спрямовано на створення нових технологій, 12 – нових видів продукції, 23 – нових видів матеріалів, 14 – нових видів рослин, 6 – нових видів

техніки та ін. Серед створених нових технологій більше половини – ресурсозберігаючі [172-174].

Основні наукові роботи проводяться у сфері біологічних, геологічних, технічних, педагогічних, економічних, сільськогосподарських наук. Серед найбільш ефективних – розроблення мікробіологічних засобів для захисту рослин і тварин від хвороб, створення нових сортів рослин, нових технологій та обладнання, нових видів матеріалів, техніки, ресурсо- та енергозбереження у провідних галузях господарського комплексу.

Витрати на виконання науково-дослідних робіт профінансовані, в основному, за рахунок бюджетних коштів, науково-технічних послуг – за власні кошти та кошти замовників.

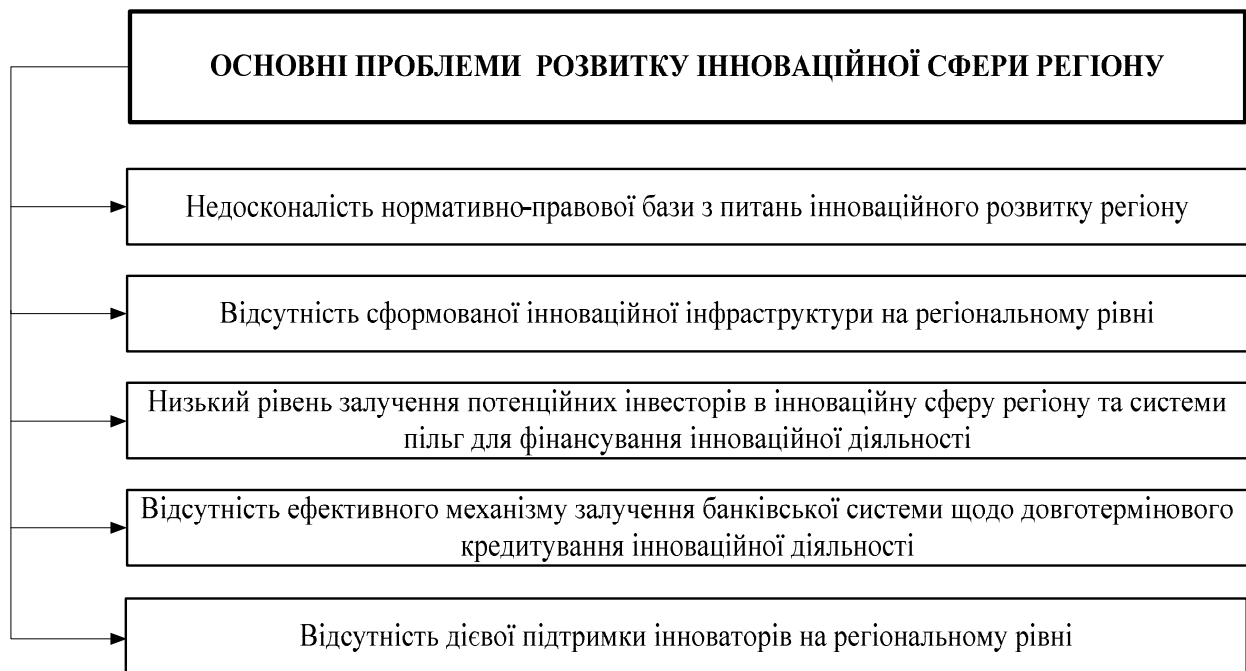
Прямої державної підтримки потребує створення інфраструктури інноваційної діяльності, до якої (в першу чергу) входить система науково-технічної інформації, а також інноваційних структур, які сприяли б розвитку співробітництва технологічно пов'язаних між собою підприємств, наукових установ, фінансових інституцій, адміністративних органів.

Науково-технологічний потенціал області визначив такі стратегічні напрями інноваційного розвитку:

- впровадження нових технологій пошуково-розвідувального буріння, нових методів і технологій нафтогазоконденсатовилучення;
- розроблення, створення та впровадження теплогенераторів і котлів, що працюють на відходах агропромислового виробництва, торфу;
- розроблення та виробництво продукції для потреб авіакосмічної галузі й оборони країни;
- розроблення та впровадження обладнання і техніки нового покоління для сільськогосподарської галузі;
- розроблення та впровадження електронних систем зв'язку, комп'ютерних та телекомунікаційних технологій, волокнооптичних систем;
- освоєння виробництва продукції хімічної галузі з новими властивостями широкого спектра застосування;
- розроблення та впровадження нових енерго- та ресурсозберігаючих технологій, освоєння виробництва нових видів продукції у текстильній промисловості;
- селекційна робота, впровадження нових сортів сільськогосподарських культур;
- розроблення та широке впровадження мікробіологічних препаратів та біотехнологій у рослинництві і тваринництві з метою підвищення урожайності, стійкості рослин до захворювань, якості сільськогосподарської продукції [157].

Для вирішення проблеми підвищення інноваційної та інвестиційної активності суб'єктів господарювання необхідно здійснити такі заходи: знизити податкове навантаження; розробити дієвий механізм капіталізації прибутку; забезпечити систему державних замовлень, гарантій і програм; створити ринок ефективних інноваційних і інвестиційних проектів.

Основними проблемами розвитку інноваційної сфери Чернігівського регіону є такі (рис. 3.1):

Рис. 3.1. Основні проблеми розвитку інноваційної сфери регіону

Ефективним механізмом позабюджетного фінансування інноваційної діяльності є кредитування комерційними банками суб'єктів інноваційної діяльності.

Нині в області фінансово-кредитну підтримку інноваційної діяльності підприємств здійснює «Регіональний фонд підтримки підприємництва по Чернігівській області» та його структурний підрозділ – «Ресурсний центр», який забезпечує відбір та фінансування проектів інноваційної спрямованості.

Державна політика управління і регулювання інноваційного розвитку повинна мати системний характер та сприяти побудові ефективної системи взаємодії науки, освіти, виробництва, фінансово-кредитної сфери у розвитку інноваційної діяльності. Потребує вдосконалення механізм формування структури та обсягів витрат державного бюджету на розвиток науки та підтримку інноваційних процесів, надання йому більшої прозорості й обґрунтованості.

Певної уваги вимагає і розгортання інфраструктури захисту прав інтелектуальної власності.

Одним з найбільш важливих механізмів державного впливу на забезпечення інноваційно орієнтованої перебудови структури економіки є законодавче стимулювання інноваційної діяльності на всіх її етапах і створення нормативно-правового середовища, сприятливого для високотехнологічних галузей виробництва [176].

Визначальну роль в науковій сфері області відіграють вищі навчальні заклади, наукова діяльність яких спрямована на дослідження проблемних питань, що входять до пріоритетних напрямків розвитку науки і техніки. Науково-дослідні роботи виконуються згідно з тематичними планами та за прямими угодами з підприємствами й організаціями.

З метою вдосконалення координації та підвищення якості наукових досліджень створюються спеціалізовані науково-дослідні інститути, науково-дослідні лабораторії та центри. Сучасна структура наукових та науково-технічних робіт за галузями наук показана на рис. 3.2 [172-174].

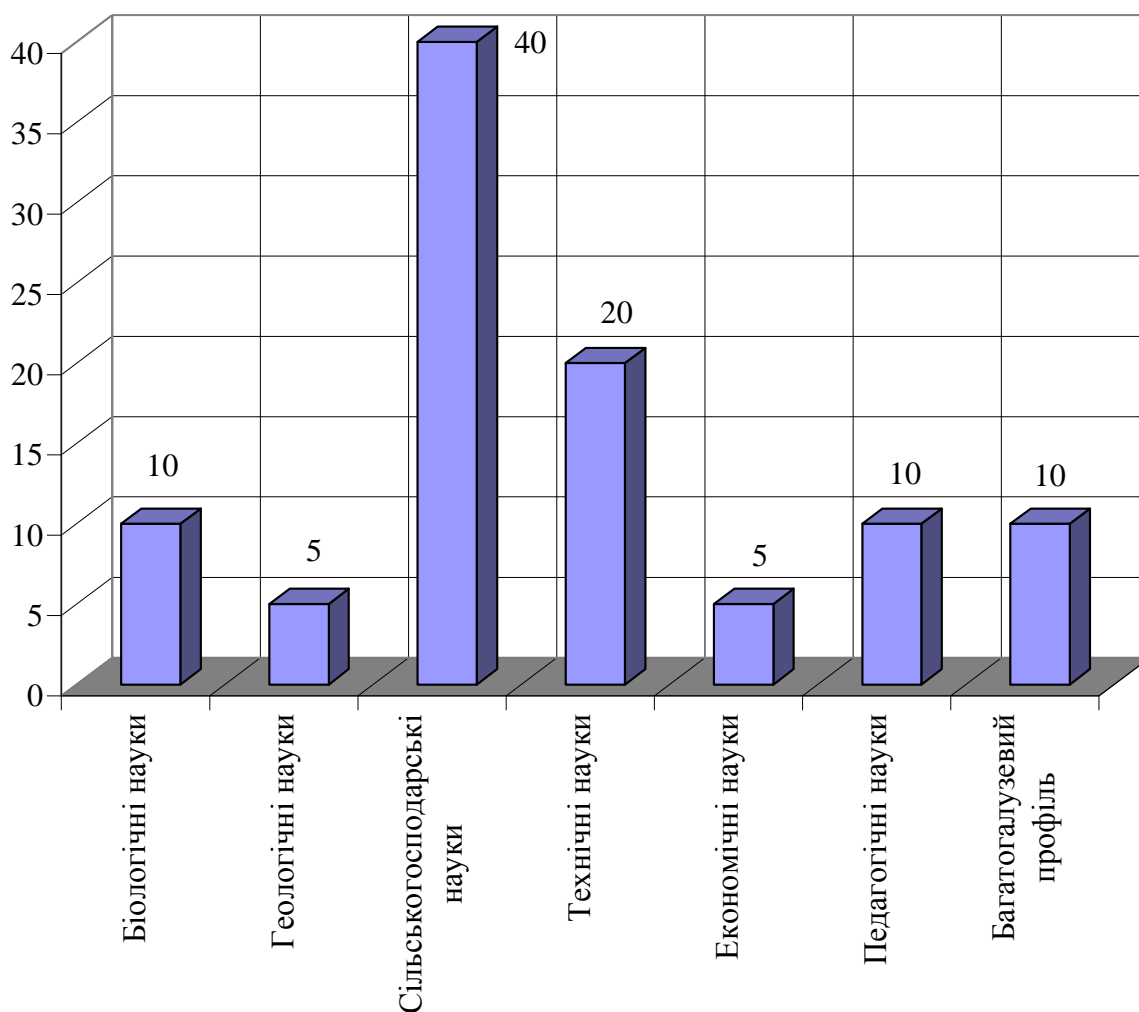

Рис. 3.2. Структура наукових та науково-технічних робіт за галузями наук у 2012 році (% до загальної кількості)

Розвиток науково-технічної сфери області стикається з такими проблемами [158]:

- пропонувані наукові результати світового рівня не знаходять застосування в економіці через низьку сприйнятливість підприємницького сектору до інновацій на фоні нестачі обігових коштів;

- темпи розвитку й структура науково-технічної та інноваційної сфери не відповідають попиту на передові технології з боку господарського комплексу;

- триває вплив наукових кадрів і скорочення матеріально-технічних засобів;

- відсутній механізм дієвих економічних стимулів, які б заохочували суб'єкти господарської діяльності до здійснення технологічної модернізації підприємств за допомогою активного запровадження нових науково-технічних розробок;

- зменшення кредитування господарської діяльності комерційними банками (чи практично повна його відсутність).

Пріоритетами у науково-технологічному розвитку області визначені:

- посилення конкурентоспроможності сектору наукових досліджень і розробок, забезпечення його інтеграції в європейський дослідницький простір;

- збільшення обсягів бюджетного фінансування наукової сфери;
- спрямування регіонального науково-технічного потенціалу на забезпечення потреб інноваційного розвитку економіки регіону й організацію виробництва високотехнологічної продукції;

- підвищення ефективності інфраструктури інноваційної діяльності.

Успішна реалізація завдань структурно-інноваційної стратегії значною мірою залежить від ефективної системи мобілізації інвестиційних ресурсів та управління ними. Для ефективного і динамічного розвитку інноваційної сфери необхідна наявність надійного та відпрацьованого механізму фінансування інноваційної діяльності, що передбачає залучення коштів з різних інвестиційних джерел.

Основні завдання та шляхи реалізації інноваційного розвитку економіки регіону на основі кластерного підходу зображено на рис. 3.3. Один з головних пріоритетів розвитку області – підвищення конкурентоспроможності промисловості, посилення її інноваційної спрямованості через впровадження систем управління якістю (стандарт ISO серії 9000, ISO серії 14000), які забезпечують якість продукції на всіх етапах її виробничого (життєвого) циклу і сприяють підвищенню результативності діяльності організації. Динаміка інноваційного розвитку промислового комплексу (табл. 3.8) показує наявність проблем в інноваційній сфері регіону [172-174].

Таблиця 3.8

Основні показники інноваційного розвитку промислового комплексу області

Назва показника	Одиниця виміру	Роки					
		2007	2008	2009	2010	2011	2012
Кількість інноваційно активних підприємств	одиниць	41	42	50	40	42	43
їх частка у загальній кількості промислових підприємств	%	15,5	17,4	21,0	17,0	17,8	20,4
Впроваджено нових технологічних процесів, всього	одиниць	32	34	29	16	19	28
з них маловідходних, ресурсозберігаючих	одиниць	16	15	12	9	5	4
Освоєно інноваційних видів продукції, усього	одиниць	38	58	46	40	42	42
з них нових видів машин, устаткування, приладів, апаратів	одиниць	18	19	14	23	25	29
Обсяг реалізованої інноваційної продукції	млн грн	398,9	394,2	508,6	1084,7	2213,1	1901,6
Загальний обсяг інноваційних витрат	млн грн	225,4	385,7	156,8	220,2	495,3	394,7

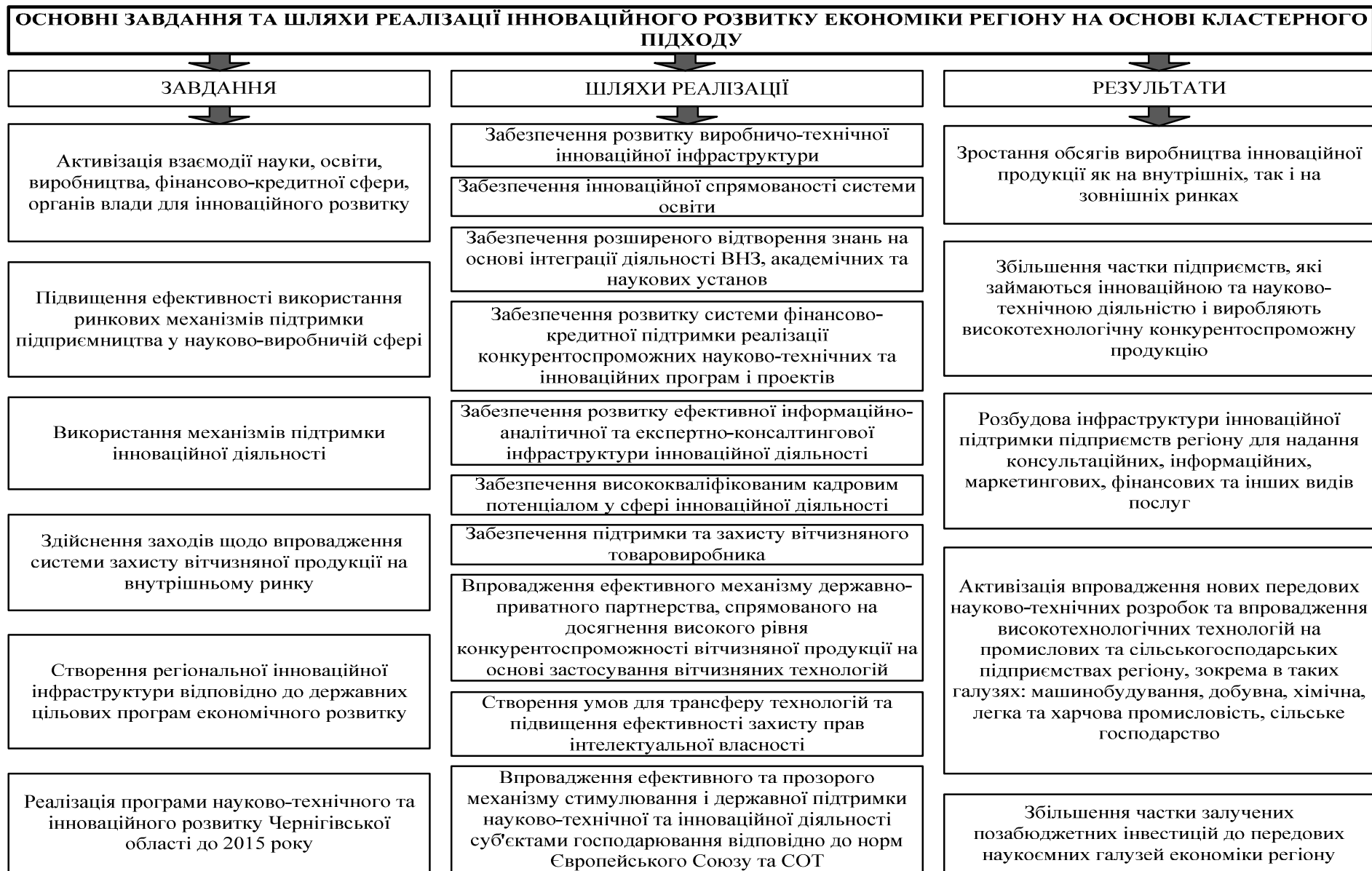

Рис. 3.3. Основні завдання та шляхи реалізації інноваційного розвитку економіки регіону на основі кластерного підходу

Інноваційному розвитку сприятиме спрямування інвестицій у сучасні ресурсозберігаючі, екологічно безпечні технології, виробництво нових видів конкурентоспроможної продукції. На середньотермінову перспективу очікується поступове зростання виробництва інновацій, темпи якого будуть залежати від відновлення повноцінної роботи машинобудування, хімічної та інших галузей.

Інноваційні кластери сприяють реалізації інноваційної моделі розвитку економіки регіону на основі відтворення та ефективного використання науково-технічного потенціалу, прискореного технічного і технологічного оновлення виробництва. Створення інноваційних кластерів дасть суттєвий поштовх у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку регіону. Схема інноваційного кластера наведена на рис. 3.4.

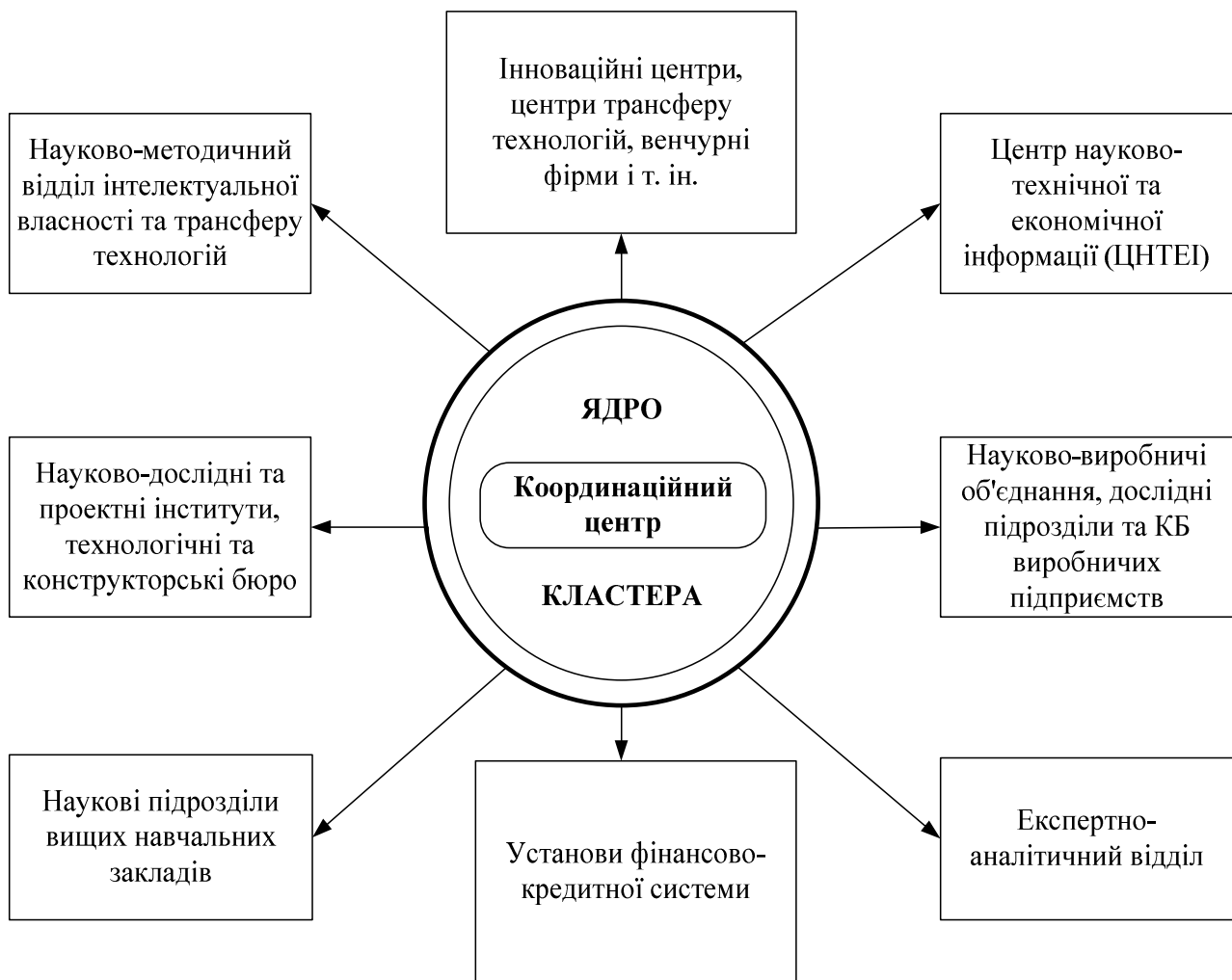
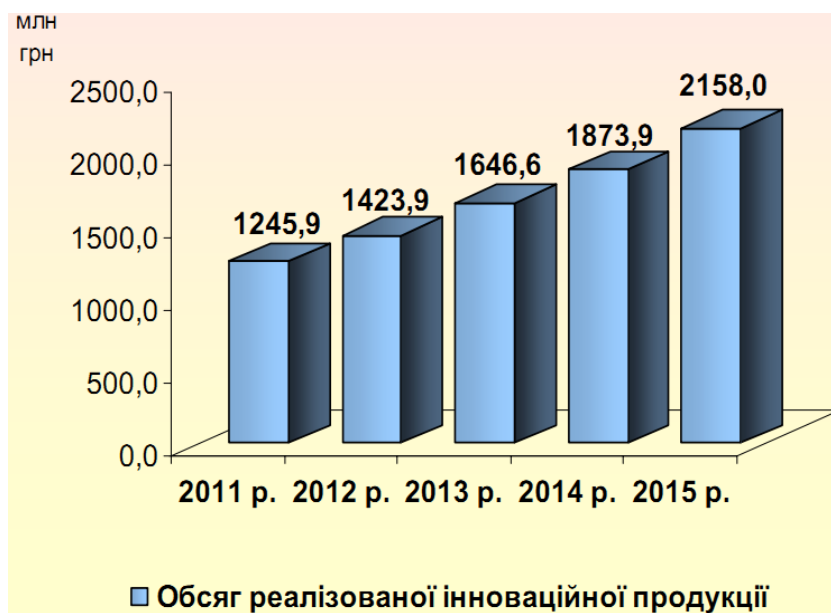

Рис. 3.4. Схема інноваційного кластера

У результаті започаткування роботи інноваційного кластера в межах програми «Чернігівщина – 2015. Спільний шлях до добробуту» [2] прогнозується збільшення обсягу реалізації інноваційної продукції, збільшення частки інноваційно активних підприємств, технологічних процесів, а також фінансування науково-технічних розробок (рис. 3.5-3.8).

Рис. 3.5. Прогнозні показники збільшення обсягу реалізації інноваційної продукції у результаті функціонування інноваційного кластера

Крім того, впровадження інноваційної моделі розвитку економіки регіону та забезпечення стабільного економічного зростання буде досягнуто на основі ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоспроможної продукції, запровадження державно-приватного партнерства, розвитку інноваційної інфраструктури [158].

Рис. 3.6. Прогнозні показники збільшення частки інноваційно активних підприємств у результаті функціонування інноваційного кластера

Протягом 2012-2015 років очікується підвищення ролі машинобудівної галузі у впровадженні нових технологічних процесів, у тому числі ресурсозберігаючих та маловідходних, а також впровадження прогресивних технологій на підприємствах хімічної, целюлозно-паперової, поліграфічної, легкої, харчової та добувної промисловості [158].

Рис. 3.7. Прогнозні показники впровадження нових технологічних процесів у результаті функціонування інноваційного кластера

Рис. 3.8. Прогнозні показники фінансування науково-технічних розробок у результаті функціонування інноваційного кластера

Вважаємо, що регіональна інноваційна політика повинна здійснювати, насамперед, за допомогою реалізації стратегії інноваційного розвитку регіону на основі кластерного підходу (рис. 3.9).

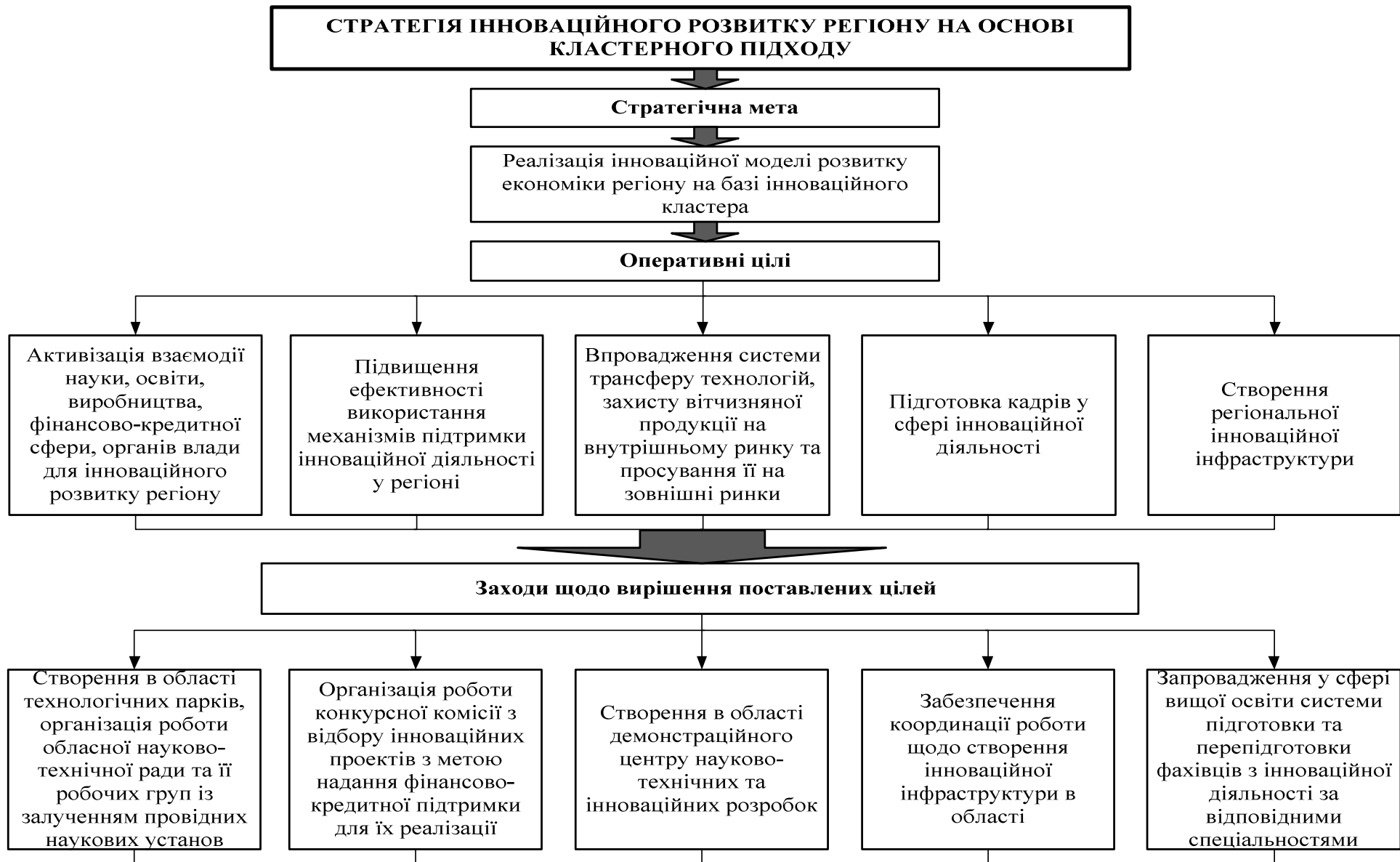

Рис. 3.9. Стратегія інноваційного розвитку регіону на основі кластерного підходу

Для активізації розвитку інноваційних процесів у регіоні, залучення нових суб'єктів ринку до інноваційної діяльності, підвищення інноваційного іміджу регіону необхідно започаткувати створення інноваційних кластерів, які забезпечують взаємну узгодженість технологічних, економічних і значною мірою соціальних параметрів інноваційного зростання.

До перспективних інноваційних проектів підприємств та організацій відносно визначених пріоритетних напрямків розвитку області, а також організаційних заходів із забезпеченням фінансової підтримки запропонованих напрямків належить:

- технічне і технологічне переобладнання підприємств, впровадження науково-технічних розробок у виробництво;
- створення у регіоні розвиненої інноваційної інфраструктури, сприяння трансферу технологій;
- розвиток інформаційного забезпечення науково-технічної та інноваційної діяльності;
- сприяння розвитку інноваційної діяльності у сфері малого підприємництва;
- сприяння впровадженню інновацій в аграрному секторі регіону [158].

Реалізація інноваційно-інвестиційних пріоритетів на основі кластерів сприятиме технологічному переоснащенню виробничих підприємств, розбудові інноваційної інфраструктури області, розвитку промислового виробництва, аграрного сектору, покращенню соціально-економічного стану в регіоні тощо.

Пріоритетні напрями інноваційного розвитку Чернігівського регіону показані на рис. 3.10.

Отже, об'єднані у кластери наукові, науково-технічні установи, промислові підприємства різних форм власності, які взаємопов'язані у процесі створення інноваційного продукту, отримують можливості збільшення залучення інвестицій, розширення сфери інноваційної діяльності, нарощування обсягів виробництва інноваційної продукції [44].

Варто зазначити, що безпосередня практична підтримка кластерної концепції розвитку повинна проявлятися не стільки в субсидуванні та пільговому оподаткуванні окремих видів економічної діяльності чи підприємств (державні цільові гарантії, зниження ставки податку на інноваційний прибуток, отриманий у результаті впровадження у виробництво прогресивних технологій), скільки в інфраструктурному забезпеченні, створенні дослідних розробок, впровадженні інноваційних стипендій, гарантіях на наукові програми, масштабному кредитуванні малого і середнього, а також венчурного бізнесу, прискореній амортизації основних фондів промислових підприємств [124].

Формування, функціонування та розвиток інноваційних кластерів на регіональному рівні має відбуватися за активної участі органів державної влади, які мають визначати інституційне середовище їх розвитку.

Пріоритетні напрями інноваційного розвитку Чернігівського регіону за галузями

Паливно-енергетичний комплекс

- реконструкція локальних електричних мереж з використанням високотехнологічного обладнання та передових технологій;
- впровадження енергозберігаючих технологій (утилізація витоків тепла, використання енергії масопотоків, енергоекономічні джерела світла);
- впровадження нових технологій пошуково-розвідувального буріння; нові методи і технології нафтогазоконденсатовилучення;
- впровадження нових енергозберігаючих технологій у торф'яній галузі, розширення виробництва нових видів торф'яної продукції, переведення систем опалення на місцеве торф'яне паливо;
- розроблення, створення та впровадження теплогенераторів і котлів, що працюють на відходах агропромислового виробництва, торфу;
- розвиток нетрадиційної енергетики (використання геотермальної енергії, енергії малих річок та ін.)

Високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості

- впровадження сільськогосподарської техніки нового покоління;
- проведення селекційної роботи; впровадження нових сортів сільськогосподарських культур;
- розроблення нових технологій у льонарстві, зерновому господарстві та картоплярстві;
- розвиток м'ясо-молочного скотарства;
- впровадження продуктивних систем у кормовиробництві;
- розроблення та широке впровадження мікробіологічних препаратів та біотехнологій у рослинництві і тваринництві з метою підвищення урожайності, стійкості рослин до захворювань, якості сільськогосподарської продукції;
- оздоровлення насінневого матеріалу, діагностика захворювань рослин;
- розроблення та застосування біопрепаратів у тваринництві для лікування, профілактики захворювань, підвищення продуктивності;
- виробництво екологічно чистих харчових продуктів та продуктів з високими оздоровчими властивостями із зернових культур

Машинобудування та приладобудування

- розроблення та виробництво продукції для потреб авіакосмічної галузі й оборони країни;
- розроблення та впровадження засобів діагностики, агрегатів, приладів та комплектуючих техніки нового покоління;
- виготовлення нових видів протипожежної техніки, засобів пожежогасіння;
- розроблення обладнання, комплектуючих та нових технологій для складання та виробництва автомобілів, автобусів, тролейбусів;
- розроблення та виробництво обладнання нового покоління для сільськогосподарської галузі

Мікроелектроніка, інформаційні технології, телекомунікації

розроблення та впровадження електронних систем зв'язку, комп'ютерних та телекомунікаційних технологій; волоконнооптичних систем

Удосконалення хімічних технологій, нові матеріали

- випуск продукції хімічного виробництва з новими властивостями широкого спектра застосування;
- реконструкція діючих виробництв, модернізація та оновлення обладнання з метою випуску конкурентоспроможної продукції

Легка промисловість

- розроблення та впровадження нових енерго- та ресурсозберігаючих технологій, освоєння виробництва нових видів продукції у текстильній промисловості

Охорона й оздоровлення людини та навколишнього природного середовища

- впровадження нових технологій по знешкодженню та переробці відходів виробництва і споживання;
- застосування новітніх енергозберігаючих технологій водоочиснення; реконструкція системи водозабезпечення, каналізаційних мереж;
- формування екологічної культури населення

Рис. 3.10. Пріоритетні напрями інноваційного розвитку Чернігівського регіону за галузями

Пошук і запровадження інноваційних підходів щодо вдосконалення правових, економічних та організаційних засад регіонального розвитку є невід'ємною умовою забезпечення економічної та соціальної єдності, зростання конкурентоспроможності Чернігівського регіону.

Таким чином, впровадження кластерної моделі як інструменту реалізації стратегії нарощування інноваційного потенціалу регіону забезпечить:

- збільшення інвестицій у розвиток економіки регіону;
- залучення ресурсів у перспективну діяльність кластера з неефективних видів економічної діяльності;
- підвищення конкурентоспроможності компаній регіону, розширення їх частки на ринку;
- зростання темпів розроблення та впровадження інновацій;
- зменшення безробіття, вирішення інших соціальних завдань регіону.

Кластерна стратегія сталого розвитку економіки регіону націлена на покращення соціально-економічної ситуації у суспільстві, створення сприятливого ділового середовища, підвищення стандартів життя та добробуту населення регіона, виведення його з стану депресії.

3.3. Науково-освітній кластер

Розвиток сучасного світу невпинно підтверджує незмінну та всім відому істину: освічена людина, освічене суспільство – основні рушії прогресу і розвитку держави.

Процеси, що відбуваються у межах модернізації освіти на регіональному та національному рівнях, поки що не приносять бажаних результатів. Саме тому на сьогодні актуальним постає питання реформування галузі на основі кластерного підходу.

Під кластерним підходом у сфері науково-освітньої діяльності слід розуміти об'єднання за територіальною ознакою навчальних закладів різних рівнів акредитації для забезпечення їх взаєморозвитку та посилення конкурентних переваг.

Реалізація кластерного підходу дає змогу отримати новий якісний результат за рахунок інтеграції зусиль усіх партнерів. Орієнтація навчальних закладів на потреби регіонів, забезпечення якісно нового рівня підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, активізація й розвиток наукових досліджень та інноваційної діяльності, підвищення їх результативності й ефективності – головна мета вітчизняної системи освіти.

Слід зазначити, що існує багато думок щодо поняття «освітній кластер». Наприклад, М.С. Чванова [199] та В.М. Юр'єв [212] розуміють під освітнім кластером об'єднання ВНЗ і підприємств однієї галузі з метою підготовки кадрів та проведення актуальних практико-орієнтованих досліджень. Однак така форма організації більше схожа на галузевий кластер або ж на об'єднання за формою мережевої структури, куди входить освітня установа.

О.Є. Гаврилова, Ф.Т. Шагеева, Л.Л. Нікітіна у своїх дослідженнях визначають освітній кластер як сукупність установ професійної освіти,

взаємопов'язаних між собою та об'єднаних за галузевою ознакою, що знаходяться в партнерських відносинах з підприємствами галузі [39]. В нанотехнологічному словнику РОСНАНО освітній кластер визначається як система спільного взаємонавчання та інструментів самонавчання в інноваційному ланцюжку «наука-технології-бізнес», заснована, в основному, на горизонтальних зв'язках всередині ланцюжка [121].

Отже, освітній кластер являє собою групу навчальних закладів, локалізованих на одній території, які формують як кінцевий продукт освітню послугу та конкурують і взаємодіють між собою [90]. Слід зазначити, що в освітньому кластері пріоритет надається ВНЗ, оскільки початок ХХІ ст. характеризується посиленням ролі саме університетів як основних суб'єктів формування та розвитку наукового потенціалу регіону; сформованістю системи інтегруючих функцій університету в єдиній національно-регіональній системі освіти, що відображено в документах Болонського процесу.

Світовий досвід має успішні приклади, коли університети являють собою сполучні ланки, що координують діяльність інших учасників кластера.

За даними Європейської кластерної обсерваторії, на території країн Євросоюзу функціонують близько 69 освітніх кластерів (Оксфорд, Амстердам, Лондон, Варшава, Париж та ін.), які мають різний рівень інноваційного розвитку, заробітної плати, обсяг експорту освітніх послуг та ін. Яскравим прикладом освітнього кластера, створеного «з нуля», є міжнародне Академічне містечко в Дубаї [91]. До його складу входить більше 30 навчальних закладів з різних регіонів та понад 450 компаній (професійні навчальні центри, мовні школи, приватні і державні школи, школи вихідного дня, тренінгові центри, центри професійної перепідготовки, центри оцінювання персоналу, науково-дослідні інститути, спортивні та культурні центри тощо). Крім того, успішно функціонують технополіси в Японії, дослідницькі парки в США, коледжі та кампуси з регіональною спеціалізацією в Каліфорнії, де працює група дослідницьких і навчальних підрозділів, що безпосередньо підпорядковані факультетам (коледжам) університету і роблять свій внесок у розвиток регіональної економіки. Вони є частиною інтелектуальної інфраструктури регіону, спрямованої на розвиток місцевої економіки.

Тобто освітній кластер – це більш ширше (з погляду ринку освітніх послуг) поняття порівняно з такими формами міжгалузевої інтеграції, як вертикально інтегровані холдингові структури, асоціації, стратегічні альянси, мережеві об'єднання, спільні підприємства, технопарки, бізнес-інкубатори, промислові парки, особливі економічні зони тощо.

За даними Головного управління статистики на Чернігівщині, підготовку фахівців із вищою освітою здійснюють 19 самостійних вищих навчальних закладів, зокрема три університети, один інститут, сім коледжів, чотири технікуми й стільки ж училищ. Найбільшою популярністю серед студентів користуються спеціальності за напрямками підготовки: економіка та підприємництво, гуманітарні науки, право, педагогічна освіта, медицина.

Щорічно вищу освіту у вищих навчальних закладах області здобувають понад 25 тис. студентів, з яких половина навчається за рахунок державного

бюджету. Таким чином, на кожні 10 тис. жителів Чернігівщини у ВНЗ різних рівнів акредитації навчається майже 250 осіб.

Вищі навчальні заклади Чернігівщини щороку випускають близько 7 тис. фахівців різного рівня, з яких майже кожний другий отримує кваліфікацію спеціаліста, кожний третій – молодшого спеціаліста, кожний сьомий – бакалавра та кожний дев'ятий – магістра.

Крім того, на території області у відокремлених структурних підрозділах ВНЗ інших регіонів України щороку навчається близько 5 тис. студентів і до 2 тис фахівців випускається з вищою освітою.

Освітній потенціал регіону також становлять навчальні заклади, які охоплюють широкий спектр напрямів підготовки фахівців (табл. 3.9) [172-174].

Таблиця 3.9

Навчальні заклади Чернігівської області

Тип навчального закладу, контингент	Роки					
	2000/01	2005/06	2008/09	2009/10	2010/11	2011/012
Кількість загальноосвітніх навчально-виховних закладів	843	778	719	689	674	654
у них учнів, тис. осіб	166,5	128,8	107,7	103,3	97,6	96,7
Закінчили школу II ступеня з отриманням свідоцтва, тис. осіб	17,6	15,2	13,2	7,8	13,7	11,2
Закінчили школу III ступеня з отриманням атестата, тис. осіб	13,8	13,8	10,9	10,3	9,7	5,7
Із загальної кількості – денних середніх навчальних закладів	837	772	714	686	671	652
у них учнів, тис. осіб	164,1	127,4	106,9	102,7	97,1	96,2
Кількість професійно-технічних навчальних закладів	22	23	22	22	21	21
у них учнів, тис. осіб	10,3	9,7	8,2	7,8	8,1	7,3
Підготовлено (випущено) кваліфікованих робітників, тис. осіб	6,3	6,0	5,0	4,9	4,9	4,7
Кількість ВНЗ I-II рівнів акредитації	20	21	17	17	17	16
у них студентів, тис. осіб	15,7	15,4	9,9	9,0	9,4	8,6
завершили цикл навчання, тис. осіб	4,6	4,5	3,0	3,2	2,9	2,4
з них випущено	–	4,3	3,0	3,2	2,9	2,3
Кількість ВНЗ III-IV рівнів акредитації	4	5	5	5	5	5
у них студентів, тис. осіб	19,5	26,7	26,1	24,9	22,9	20,6
завершили цикл навчання, тис. осіб	3,0	8,3	9,7	9,6	10,0	9,6
з них випущено	–	4,9	6,5	5,4	5,5	5,7

Послуги у перепідготовці та післядипломній освіті надає Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського.

Лідером з надання освітніх послуг у підготовці фахівців з технічних та гуманітарних спеціальностей і державних службовців, у перепідготовці та післядипломній освіті за різними спеціальностями є Чернігівський національний технологічний університет, який першим серед ВНЗ області отримав сертифікат управління якістю до міжнародного стандарту ISO 9000.

У 2012 році розпочав свою діяльність обласний комунальний позашкільний навчальний заклад «Чернігівська Мала академія наук учнівської молоді»

Чернігівської обласної ради. На сьогодні у складі Чернігівського територіального відділення МАН України налічується 107 наукових товариств учнів, у яких дослідницькою діяльністю охоплено 1636 школярів (8 кл. – 356 уч., 9 кл. – 409 уч., 10 кл. – 439 уч., 11 кл. – 432 уч.). З метою формування наукового світогляду підростаючого покоління до науково-дослідницької діяльності залучаються також школярі 7 класів [172-174].

Покращення та підвищення ефективності науково-дослідницької роботи з обдарованою учнівською молоддю неможливе без співпраці з науково-педагогічними колективами вищих навчальних закладів.

Крім того, зазнає суттєвих коректив спектр напрямів підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах області. На вимогу часу відкриваються нові перспективні спеціальності.

Зміна освітніх стандартів зумовлює потребу принципового переосмислення всіх факторів, від яких залежить якість навчально-виховного процесу, змісту, методів, форм навчання і виховання, системи контролю й оцінювання. Відповідно до цього скориговані навчальні плани та програми ВНЗ. З метою активізації роботи з обдарованою і талановитою студентською молоддю широко практикується навчання за індивідуальними графіками, залучення студентів до науково-дослідницької роботи, підготовки науково-практичних конференцій, семінарів.

У вищих навчальних закладах області навчаються близько 42 тисяч студентів, з них 25,2 тисячі чоловік – на денних відділеннях (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Кількість осіб, які навчалися в навчальних закладах

Тип навчального закладу, контингент	Роки					
	2000/01	2005/06	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12
Загальноосвітні навчальні заклади, тис. осіб	1313	1101	956	927	885	885
Професійно-технічні навчальні заклади, тис. осіб	82	83	73	70	74	67
У вищих навчальних закладах I-II рівнів акредитації, тис. осіб	124	131	88	81	85	79
III-IV рівнів акредитації, тис. осіб	154	228	232	224	208	189

Серед них 9 тисяч студентів навчається у технікумах, училищах і коледжах та 16,2 тисячі – у ВНЗ III-IV рівнів акредитації. Структура контингенту диверсифікована за джерелами фінансування підготовки. У відокремлених структурних підрозділах здобувають освіту близько 10 тисяч студентів, з них майже 3 тисячі за денною формою навчання, 1,4 тисячі – за дистанційною, 5,6 – за заочною.

Несприятлива демографічна ситуація та певні соціально-економічні чинники привели до скорочення контингенту учнів та зменшення кількості навчальних закладів, особливо у сільській місцевості. Так, у 2007-2008 навчальному році в області функціонувало 718 загальноосвітніх навчальних закладів, а у 2010-2011 їх кількість зменшилась до 661 (табл. 3.11) [172-174].

Показники розвитку галузі освіти Чернігівської області

Назва показника	Одиниця виміру	Роки					
		2007	2008	2009	2010	2011	2012
Охоплення дітей дошкільною освітою (до кількості дітей дошкільного віку)	%	50,5	54,8	58,3	58,2	56	58
Кількість загальноосвітніх навчальних закладів	шт	718	703	675	661	654	642
Наповнюваність класів, класів-комплектів учнями	осіб	16,9	16,7	16,7	16,4	16,2	15,8
Кількість малокомплектних шкіл	шт	309	327	327	343	343	345
Охоплення профільним навчанням учнів старшої школи	%	77,5	81,8	82	86,6	87	87,4
Кількість учнів на один персональний комп'ютер	осіб	22,2	16,2	14,2	13,8	13,9	14,2
Рівень охоплення гарячим харчуванням школярів	%	75	76,6	79,8	82,2	81,3	80,2
Охоплення підвозом учнів, які проживають за межею пішохідної доступності	% до потреби	94,8	96,5	96,6	97,9	97,6	96,5
Охоплення дітей позашкільною освітою (до кількості дітей шкільного віку)	%	35,5	37,9	38,8	40,8	41,2	41,6
Випуск кваліфікованих робітників	осіб	4487	3965	3843	4059	4699	3883
Перепідготовка та підвищення кваліфікації незайнятого населення	осіб	611	507	536	486	470	463
Створення навчально-практичних центрів галузевого спрямування	шт	2	1	1	1	1	1
Міжнародне співробітництво у сфері професійно-технічної освіти (стажування педагогічних працівників та учнів за кордоном)	осіб	14	10	28	32	36	43

Крім того, на початок 2010/11 навчального року 6438 студентів навчалися на території області у відокремлених структурних підрозділах ВНЗ III-IV рівнів, головні заклади яких знаходяться на території інших регіонів. Внесені корективи до правил прийому дали можливість підвищити функції соціального захисту молоді, яка вступає до ВНЗ. Сьогодні у вищих навчальних закладах області I-IV рівнів акредитації навчається 222 студенти-сироти, які знаходяться на повному державному утриманні. Здобувають вищу освіту 99 дітей, які перебувають під опікою.

Скорочення контингенту приводить до зростання частки малокомплектних шкіл у мережі загальноосвітніх навчальних закладів. У 2010-2011 навчальному році таких шкіл було 343 або 51,9 % (2007-2008 н. р. – 43 %).

Забезпеченню доступності та якості надання освітніх послуг, ефективному використанню матеріально-технічних, кадрових, фінансових та управлінських ресурсів сприяє діяльність 115 опорних навчальних закладів, які є центрами освітніх округів.

У межах реалізації програми «Шкільний автобус» загальноосвітні навчальні заклади області отримали 141 транспортну одиницю, у тому числі 39

за кошти державного бюджету, 87 – обласного, 15 – у межах Проекту «Рівний доступ до якісної освіти в Україні». Регулярним підвозом у 2010-2011 навчальному році було забезпечено 97,9 % учнів, які проживають за межею пішохідної доступності (2007-2008 н.р. – 94,8 %).

У 2010-2011 навчальному році рівень комп'ютерного забезпечення освітніх установ становив 13,8 учнів на один комп'ютер (по Україні – 32) (2007-2008 н.р. – 22,2 учні), у закладах освіти області встановлено 556 навчальних комп'ютерних комплексів (НКК) [172-174].

В області не лише збережено, а і розширено мережу позашкільних навчальних закладів. Змістовне дозвілля учнів, попередження негативних проявів серед неповнолітніх у позаурочний час забезпечують 68 позашкільних навчальних закладів, у гуртках та секціях яких свої навички та вміння розвивають 40,8 % дітей шкільного віку (2007-2008 н.р. – 35,5 %).

Для забезпечення економіки регіону кваліфікованими робітничими кадрами функціонує 21 професійно-технічний заклад, де здійснюється навчання за 77 робітничими професіями, переважна більшість з яких інтегровані.

На Чернігівщині у 2012 році введено в дію шість об'єктів освітньої галузі. Серед них і унікальний для сільської місцевості Седнівський навчально-виховний комплекс у Чернігівському районі, подібних якому на сьогодні в Україні немає.

Щодо міста Чернігова, то тут зосереджена половина всіх самостійних вищих навчальних закладів області. Серед них Чернігівський державний технологічний університет, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, Чернігівський державний інститут економіки і управління, коледжі, технікуми й училища. На початок 2011/12 навчального року тут здобували вищу освіту 20,5 тис. студентів, з них 16,4 тис. навчалися в закладах III-IV рівнів акредитації. У 2011р. до вищих навчальних закладів міста було прийнято 3,6 тис. студентів, випущено з вищою освітою 5,4 тис. осіб.

Діяльність вищих навчальних закладів спрямована на реалізацію стратегії, яка передбачає науково-педагогічне та методичне зростання потенціалу викладацького складу, їх мотивацію до якісної професійної діяльності, соціального захисту. Навчальний процес у ВНЗ I-II рівнів акредитації забезпечують 1183 викладачі, у тому числі 16 кандидатів наук. Основний персонал викладачів університетів та інститутів становить 1678 осіб. Серед них 82 доктори наук, 83 професори, 531 кандидат наук, 395 доцентів. Крім того, у місті діють структурні підрозділи вищих навчальних закладів інших регіонів України, де також навчається значна частина молоді.

Розвиток економіки регіону неможливий без наявності робітничих кадрів. В області функціонує 21 професійно-технічний навчальний заклад державної форми власності, у т. ч. три вищих професійних училища, один центр професійно-технічної освіти, 13 професійних ліцеїв, два професійно-технічних училища та два навчальні заклади при установах виконання покарань.

У професійно-технічних навчальних закладах області навчається 7834 учні, 52 відсотки з них одночасно з професією отримують повну загальну середню освіту, 65 відсотків юнаків та дівчат навчаються за технологічно складними та інтегрованими професіями. Зменшення учнівського контингенту

в ПТНЗ за минулий навчальний рік становило 527 осіб. Навчально-виховний процес забезпечують 912 педагогічних працівників, серед яких 76 викладачів-методистів і старших викладачів, 107 майстрів виробничого навчання I та II категорій [172-174].

У 2011 році ПТНЗ області закінчили 3886 учнів, працевлаштовано 2825 учнів за набутими професіями у таких галузях економіки:

- промисловість – 1165 чол.;
- будівництво – 569 чол.;
- сільське господарське – 243 чол.;
- житлово-комунальне господарство та сфера обслуговування – 289 чол.;
- транспорт – 252 чол.;
- торгівля та громадське харчування – 307 чол.

Працевлаштування випускників навчальних закладів у 2009 році за договорами із замовниками кадрів становить – 2825 учнів (72,7 %) [172-174].

Основною причиною непрацевлаштованості випускників є невиконання умов договорів між ПТНЗ та замовниками кадрів.

Крім того, щорічно ПТНЗ здійснюють професійну перепідготовку та підвищення кваліфікації безробітних громадян. Так, у минулому навчальному році на базі 9 навчальних закладів пройшли професійну перепідготовку та підвищення кваліфікації 785 безробітних з 15 професій. Прийнято на навчання у 2011 році 4120 осіб.

З метою мобільного реагування на вимоги регіонального ринку праці 19 ПТНЗ області лише за минулий навчальний рік отримали ліцензії на право надання освітніх послуг з 60 професій (нових для конкретного закладу), більшість з яких інтегровані.

Розширилась мережа закладів (з 3-х до 10-ти), що проводять підготовку кваліфікованих робітників для будівельної галузі. Це говорить про те, що більшість навчальних установ адекватно реагують на зміни попиту на робітничі професії, яких потребує сучасний ринок праці, і, які надають можливість випускникам краще адаптуватися у складних соціально-економічних умовах.

З метою підвищення рівня професійної підготовки робітничих кадрів на базі провідних професійно-технічних навчальних закладів області створено 7 навчально-практичних центрів (НПЦ) з практичної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців для різних галузей економіки (сільське господарство, будівництво, промисловість, транспорт, громадське харчування, сфери побуту). Успішно працює НПЦ сучасних швейних технологій та дизайну Чернігівського вищого професійного училища побутового обслуговування. На його базі у 2011-2012 навчальному році проведено курси підвищення кваліфікації майстрів виробничого навчання швейного профілю ПТНЗ України. Училище працює за сучасними технологіями САПР «GULIVI».

Регіональний навчально-практичний будівельний центр Чернігівського професійного будівельного ліцею продовжував працювати над реалізацією проекту «Сучасні будівельні технології з використанням матеріалів компанії «Хенкель Баутехнік (Україна)».

На базі Сосницького професійного аграрного ліцею працює НПЦ з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців для агропромислового комплексу. Центр дає можливість ознайомити учнів (слухачів), майстрів виробничого навчання, викладачів спеціальностей із сучасною вітчизняною та зарубіжною сільськогосподарською технікою, яку безкоштовно надає ЗАТ «Інтерагросистема» (м. Мена), сучасними технологіями обробки ґрунту. У минулому навчальному році 165 учнів, майстрів виробничого навчання з 6-ти аграрних ліцеїв області пройшли практичну підготовку на базі НПЦ.

У 2009-2010 навчальному році відкрито два навчально-практичних центри: перукарського мистецтва та декоративної косметики і ресторанного сервісу, що дозволить застосовувати інноваційні виробничі технології в навчально-виробничому процесі та підвищувати рівень професійної підготовки учнів ПТНЗ.

На нашу думку, важливою умовою виживання та розвитку ПТНЗ є пошук додаткових джерел фінансування та розширення сфери навчально-виробничої діяльності. Разом з тим залишається проблемним питання оновлення матеріально-технічної бази закладів. З державного бюджету кошти на нову техніку, запчастини, паливно-мастильні матеріали, добрива за останні 20 років не виділялись.

Інформатизація професійно-технічної освіти – це резерв підвищення її якості і доступності. На сьогодні в ПТНЗ області 604 сучасних ПК, на один персональний комп'ютер припадає 15 учнів. До мережі Інтернет підключені 20 ПТНЗ та НМЦ ПТО, мають власні сайти 10 закладів.

Продовжується робота щодо розширення міжнародних зв'язків ПТНЗ. Досвід щодо здійснення навчального процесу у професійних школах, впровадження сучасних виробничих технологій на фірмах Німеччини запроваджують сім професійно-технічних навчальних закладів (Чернігівське ВПУ, центр ПТО, ліцеї залізничного транспорту, деревообробної промисловості, Ніжинський професійний ліцей побуту та сервісу, Прилуцький професійний ліцей та Щорське вище професійне училище лісового господарства).

Завдяки співпраці Чернігівського центру ПТО з Центром молодих спеціалістів м. Комменжа (Франція) вивчаються та впроваджуються передові виробничі технології при підготовці фахівців для сфери ресторанного сервісу. За минулий навчальний рік 14 педагогічних працівників області пройшли стажування за кордоном, зокрема п'ять майстрів виробничого навчання та викладачів спеціальностей пройшли стажування на базі професійних шкіл м. Меммінгена (Німеччина).

Слід зазначити, що пріоритетними напрямками розвитку професійно-технічної освіти Чернігівщини є:

- створення сприятливих умов для розвитку інноваційно-педагогічної діяльності викладачів, майстрів виробничого навчання;
- робота над удосконаленням співпраці із замовниками кадрів завдяки укладанню тристоронніх угод між ПТНЗ, учнем та замовником кадрів, де передбачається виділення коштів на вдосконалення матеріально-технічної бази

навчального закладу, впровадження в навчальний процес новітніх сучасних виробничих технологій, доплата до стипендії учням, використання виробничої бази підприємств (організацій) для організації виробничого навчання та виробничої практики учнів ПТНЗ;

- оновлення змісту професійно-технічної освіти за допомогою залучення роботодавців до активної участі в розробленні робочих навчальних планів і програм при розробленні Державних стандартів та їх апробації з конкретних робітничих професій;

- розроблення механізму багатоканального та різнорівневого фінансування ПТНЗ для вдосконалення матеріально-технічної бази навчальних закладів, забезпечення сучасними засобами навчання, комп'ютерною технікою, обладнанням, у тому числі:

- 1) коштами замовників кадрів;
- 2) коштами інвесторів, у т.ч. іноземних;
- 3) спонсорською допомогою;
- 4) коштами від виробничої діяльності;
- 5) коштами, отриманими від оренди незадіяних приміщень;
- 6) коштами місцевих бюджетів;

- поширення міжнародного співробітництва ПТНЗ з професійними школами, підприємствами Німеччини, Італії, Франції, Туреччини, Білорусі;

- робота над збільшенням обсягів охоплення школярів допрофесійною підготовкою на базі ПТНЗ;

- удосконалення мережі ПТНЗ (перепрофілювання, оптимізація);

- створення обласної школи кадрового резерву;

- впровадження інноваційних проектів, у тому числі створення навчально-практичних центрів галузевого спрямування, експериментальних виробничих майданчиків, з метою підвищення рівня професійної підготовки учнів, кваліфікації педагогічних працівників;

- впровадження нових методик навчання (педагогічні, виробничі, інформаційно-комунікативні тощо) [158; 176].

Щодо науково-дослідної роботи ВНЗ області, то аналіз статистичних даних, результатів та ефективності виконання науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт дає можливість визначити певні позитивні тенденції й окреслити проблеми, які потребують вирішення.

На базі ВНЗ створені та функціонують науково-дослідні лабораторії, в яких сконцентровані висококваліфікований науковий потенціал та новітнє обладнання.

До наукової та науково-технічної роботи залучено 2259 штатних фахівців, серед них 41 доктор та 462 кандидати наук. Їх зусиллями за умов мінімального фінансування виконано чимало наукових розроблень. Дослідження проводяться з урахуванням пріоритетних напрямків розвитку педагогічних, психологічних, природничих, гуманітарних, технічних та економічних наук.

У Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя та Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Т.Г. Шевченка

розроблено комплексні програми досліджень, пов'язаних з реформуванням шкільної та вузівської освіти. Провідним напрямком психолого-педагогічних досліджень є проблеми пізнавальної діяльності учнів та студентів у процесі навчання. Зокрема, Чернігівським національним педагогічним університетом ім. Т.Г. Шевченка розроблено і впроваджено модульно-рейтингову систему контролю знань, умінь та навичок, запропоновано і перевірено засоби діагностики динаміки розвитку професійних умінь майбутніх вчителів у системі вищої педагогічної освіти.

Науковці Чернігівського державного технологічного університету особливу увагу приділяють проблемам екологічно чистої енергетики та ресурсозберігаючих технологій, виготовленню нових речовин і матеріалів, перспективним інформаційним технологіям. Основні результати наукових досліджень обговорювались на міжнародних науково-практичних конференціях. Також на базі університету проведено міжнародний науковий семінар на тему «Міжнародна інтеграція в енергетиці як фактор економічної безпеки держави» за участю представників Росії, Білорусі та регіонів України.

Значний внесок у розроблення тем регіонального характеру роблять науково-дослідні лабораторії Чернігівського державного інституту економіки і управління. Так, науковці фінансово-економічного факультету зайняли нішу вирішення проблем регіональної економіки у межах прикордонного співробітництва і є постійними учасниками міжнародних конференцій з цього напрямку. Вчені інженерно-будівельного факультету є активними впроваджувачами сучасних земельних відносин, нових методів геодезичних вимірювань, створення кадастрів та формування сучасної інфраструктури просторової інформації на базі геоінформаційних систем і технологій з використанням дистанційних засобів зондування земної поверхні.

Науково-дослідна лабораторія Ніжинського агротехнічного інституту проводить значну координаційну дослідницьку роботу сільськогосподарського напрямку. Спільно з Ніжинською агенцією регіонального розвитку ведеться робота щодо відродження огіркового промислу у межах проекту фондів ОБСЄ та Євразія. У межах досліджень з механізації та електрифікації сільського господарства проводиться розроблення модифікацій електромагнітного стимуля-тора біологічних процесів сільськогосподарської техніки.

Як свідчать результати дослідження, протягом останніх років значно активізувалося наукове співробітництво із зарубіжними ВНЗ, науковими міжнародними фондами та організаціями. Зокрема, в Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Т.Г. Шевченка укладено трьохсторонню угоду з Гомельським і Брянським університетами про створення Міжнародного інституту славістики. Одним із завдань є популяризація здобутків української та світової науки шляхом видання науково-популярної літератури. Університет продовжує роботу у напрямку зміцнення постійних зв'язків із зарубіжними навчальними закладами: науковим товариством імені Макса Планка (ФРН), науковими центрами США, Німеччини, Японії у вивченні рідких кристалів. Продовжила свої дослідження Міжнародна українсько-російсько-норвезька археологічна експедиція.

Чернігівським державним технологічним університетом укладено чимало договорів про науково-технічне та науково-педагогічне співробітництво: з Талліннським технічним університетом, Московським торгово-економічним університетом споживчої кооперації, Білоруським торгово-економічним університетом споживчої кооперації; Вітебським державним технологічним університетом, Інститутом механіки металополімерних систем Академії наук Білорусі, Санкт-Петербурзьким технічним університетом і Московським енергетичним університетом.

Проводиться робота щодо забезпечення багатоканального фінансування науково-дослідних робіт. Шість вищих навчальних закладів Чернігівщини III-IV рівнів акредитації та Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського ведуть наукову роботу, до якої залучено понад 1,5 тис. фахівців (серед яких 61 доктор та 468 кандидатів наук), а також обдаровану студентську молодь. На базі закладів освіти створені та функціонують науково-дослідні лабораторії, в яких сконцентровані висококваліфікований науковий потенціал, передові технології та сучасне обладнання.

Так, у Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Т.Г. Шевченка створена науково-дослідницька кафедра, яка фінансується за грантом Міжнародного фонду «Відродження» і є складовою Мегапроекту «Вища освіта – лідерство для прогресу». У межах цього проекту наукові працівники історичного факультету активно співпрацюють з науковими центрами Росії, Білорусі, Польщі, Німеччини та інших європейських країн.

Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя налагодив плідну співпрацю з Університетом Айова (США) з реалізації спільного проекту «Реформи і оновлення педагогічної освіти в Україні та США», який передбачає виконання 9 спільних наукових тем з питань розроблення та впровадження сучасних інформаційних технологій у навчальний процес, опрацювання нових і вдосконалення діючих навчальних планів і програм. Підписано декілька договорів про співробітництво: з Мозирським державним педагогічним інститутом ім. Н.К. Крупської в напрямку вдосконалення навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі та підвищення професійно-педагогічного і спеціального рівня підготовки майбутніх вчителів; з Національним парком «Прип'ятський» у плані взаємних консультацій, обміну літературою, спільних публікацій, участі членів кафедри зоології в інвентаризації фауни парку.

Кафедри вищих навчальних закладів Чернігівщини підтримують творчі відносини з провідними закордонними освітньо-науковими організаціями та відомими вченими, зокрема з Росії та Білорусі. Частина колективних тем мають не тільки регіональне, але й міжнародне значення, наприклад, «Література і культура Полісся», «Рослинність Полісся» тощо.

У напрямку взаємодії у сфері використання новітніх технологій Чернігівським державним технологічним університетом проведена науково-дослідницька робота з вивчення теоретичних і практичних проблем підвищення якісних параметрів електроенергії. Розроблена теорія нового класу джерела живлення радіоелектронної апаратури, яка відповідає енергетичним стандартам, прийнятим у країнах Євросоюзу. Результати наукових досліджень

обговорювались на двох міжнародних конференціях за участю російських та білоруських колег.

Освіта Чернігівщини – невід’ємна складова державної системи освіти України. Водночас вона має самобутні регіональні особливості, пов’язані зі складною демографічною ситуацією, специфікою розвитку економіки та її аграрного сектору, традицій, побуту, культури і соціальних факторів. Вважаємо, що пріоритетом розвитку освіти у регіоні є рівний доступ до якісної освіти, який забезпечується дошкільною, загальною середньою, позашкільною, професійно-технічною та вищою освітою.

Проте реальна ситуація, яка склалася в галузі, вимагає внесення змін у сферу освіти, зокрема вищої, яку необхідно адаптувати відповідно до сучасних потреб економіки регіону та його інноваційного розвитку.

У Верховній Раді України знаходиться проект нового закону «Про вищу освіту». В його обговоренні неодноразово брали участь викладацькі та студентські колективи вищих навчальних закладів Чернігівщини, які надавали пропозиції і поправки, більшість з яких враховано. Зокрема, науково-педагогічний колектив Чернігівського державного технологічного університету пропонував відмовитись від визначення типів ВНЗ за параметром кількості студентів денної форми навчання. В існуючому урядовому законопроекті типи вищих навчальних закладів визначаються з урахуванням наукової складової у їх діяльності.

Законопроект розширює автономію вищих навчальних закладів у більшості сфер їх діяльності. У квітні Кабінет Міністрів України затвердив Положення про навчання студентів та стажування аспірантів, наукових і науково-педагогічних працівників у провідних вищих навчальних закладах та наукових установах за кордоном, а у травні – затвердив порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для навчання, стажування, підвищення кваліфікації студентів, аспірантів, науково-педагогічних та педагогічних працівників за кордоном.

Так, Чернігівським державним технологічним університетом укладено контракти на навчання студентів та стажування співробітників у одному з університетів Великобританії та Швеції. У жовтні 2011 року вісім кращих студентів інженерних спеціальностей університету відбули на навчання, а три молодих доценти – на стажування до Гліндвордського університету. Цей ВНЗ в Уельсі – один із найпрестижніших у Великобританії, оскільки дає ґрунтовну та якісну освіту. Крім того, Чернігівським державним технологічним університетом укладено договори з провідними польськими вищими навчальними закладами, а також з Талліннським технологічним університетом (Естонія) щодо співпраці у напрямку стажування найкращих студентів, аспірантів та викладачів, з метою обміну досвідом та підвищення кваліфікації.

Слід зазначити, що прийняття закону «Про вищу освіту» полегшить укладання подібних контактів українських вищих навчальних закладів із зарубіжними ВНЗ. Адже реалізація урядової програми освітньої співпраці у нинішніх умовах потребувала прийняття п’яти підзаконних актів, щоб виділені кошти на поїздки студентів, аспірантів, викладачів можна було використати.

Таким чином, після аналізу стану системи освіти Чернігівського регіону можна визначити такі проблеми:

- значне скорочення учнівського контингенту за останні 10 років, пов'язане зі складною демографічною ситуацією;
- недостатнє охоплення дошкільною освітою дітей сільської місцевості;
- зростання кількості малокомплектних шкіл, що негативно впливає на фінансову забезпеченість галузі та якість надання освітніх послуг;
- низьке матеріально-технічне забезпечення закладів освіти в області;
- низький рівень інформаційно-комунікативних технологій, які використовуються у навчанні;
- недостатній рівень фінансування галузі освіти тощо.

За такої ситуації актуальним стає питання впровадження кластерного підходу для розвитку системи освіти Чернігівського регіону. Слід зазначити, що саме Чернігів має стати центром вищої освіти в області, оскільки саме тут знаходяться провідні навчальні заклади з передовими технологіями, потужною матеріальною базою та інноваційною складовою. Структура науково-освітнього кластера зображена на рис. 3.11.

Отже, для підвищення якості й конкурентоспроможності освіти в Чернігівському регіоні на основі кластерного підходу першочерговими є такі завдання:

- реалізація обласної цільової програми розвитку дошкільної освіти на 2011-2017 роки, якою передбачено розширення мережі дошкільних навчальних закладів та відкриття додаткових типових груп на базі діючих дитячих садків відповідно до освітніх запитів населення та демографічних прогнозів;
- впровадження обов'язкової дошкільної освіти для дітей з 5-річного віку. Поліпшення умов утримання дітей у дошкільних навчальних закладах;
- приведення мережі загальноосвітніх навчальних закладів у відповідність до потреб населення та фінансових можливостей адміністративних територій;
- покращання матеріально-технічної бази опорних шкіл та підвищення ефективності функціонування освітніх округів;
- реалізація обласної програми «Забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів області ліцензійними електронними засобами навчального призначення та мультимедійним обладнанням» на 2011-2016 роки з метою ефективного використання наявної комп'ютерної техніки та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій усіма учасниками навчально-виховного процесу;
- збагачення інтелектуального потенціалу регіону завдяки підтримці і розвитку здібної й обдарованої учнівської та студентської молоді;
- створення додаткових можливостей для духовного, інтелектуального і фізичного розвитку осіб, які бажають здобути позашкільну освіту;
- розширення мережі гуртків позашкільних навчальних закладів на базі сільських шкіл;

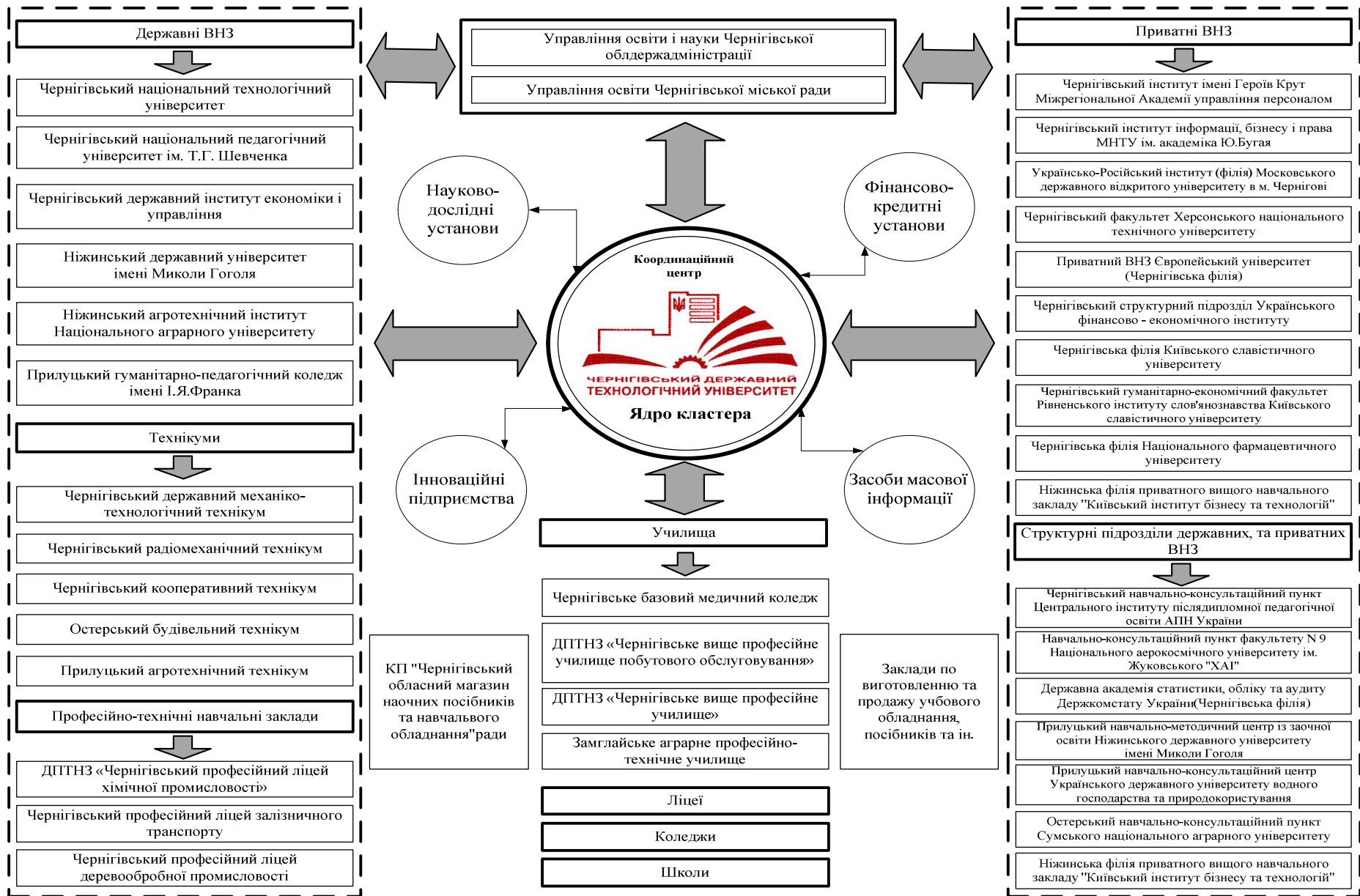

Рис. 3.11. Структура науково-освітнього кластера

- поліпшення матеріально-технічної та навчально-методичної бази позашкільних навчальних закладів;

- реалізація обласної програми розвитку позашкільної освіти та підтримки обдарованої молоді на період до 2015 року;

- забезпечення доступності освіти в усіх навчальних закладах для дітей з особливостями психофізичного розвитку, впровадження інклюзивної освіти;

- реалізація регіональної програми розвитку системи професійно-технічної освіти на 2009-2013 роки «Робітник Чернігівщини», якою передбачено забезпечення економіки області кваліфікованими робітничими кадрами відповідно до потреб ринку праці та роботодавців, підвищення рівня підготовки трудового потенціалу завдяки створенню навчально-практичних центрів галузевого спрямування, впровадженню в навчально-виробничий процес науково-технічних досягнень та новітніх виробничих і педагогічних технологій, відкриттю нових, актуальних на ринку праці професій;

- покращання навчально-матеріальної бази інтернатних закладів. Наближення умов проживання вихованців до домашніх, підготовка їх до самостійного життя;

- забезпечення ефективної роботи з професійної орієнтації молоді, підвищення престижу робітничих професій, соціального статусу робітників у суспільстві, ефективного функціонування в мережі Інтернет веб-сайту «Професійно-технічна освіта»;

- розроблення проекту регіональної цільової програми розвитку професійно-технічної освіти на 2011-2015 роки з метою модернізації навчально-матеріальної бази професійно-технічних навчальних закладів;

- оптимізація мережі вищих навчальних закладів області з метою підвищення якості підготовки фахівців;

- організація взаємодії професійно-технічних та вищих навчальних закладів з підприємствами та установами з питань підготовки кадрів відповідно до потреб регіонального ринку праці;

- підвищення престижності професії вчителя. Виплата заохочувальних премій для педагогічних та науково-педагогічних працівників [158; 176].

Одним із пріоритетів розвитку освіти в регіоні, підвищення її якості та конкурентоспроможності на основі кластерного підходу є рівний доступ до якісної освіти, який забезпечується дошкільною, загальною середньою, позашкільною, професійно-технічною та вищою освітою.

Досягнення цієї мети буде здійснюватись за рахунок підвищення рівня якості надання освітніх послуг через реалізацію системи функціонування освітніх округів, впровадження поглибленого вивчення окремих предметів, допрофільної, профільної підготовки, забезпечення конкурентоспроможності випускника на ринку праці.

У межах кластера передбачається відкриття 65 дошкільних закладів, покращання матеріально-технічної бази навчальних закладів та впровадження в них енергоефективних заходів, придбання транспортних засобів і облаштування доріг до опорних шкіл. Планується завершити будівництво шкіл: у

с. Григорівка Бахмацького району, с. Нова Басань, с. Рудьківка Бобровицького району, с. Машево Семенівського району, а також у м. Батурин, м. Прилуки, м. Мена, м. Носівка.

Крім того, для підготовки робітничих кадрів відповідно до потреб регіонального ринку праці планується відкрити центри професійно-технічної освіти з упровадження інноваційних технологій:

– 2012 рік – ЦПТО впровадження інноваційних технологій при підготовці кваліфікованих робітників для легкої промисловості на базі ДПТНЗ «Чернігівське вище професійне училище побутового обслуговування»;

– 2013 рік – ЦПТО впровадження інноваційних технологій при підготовці кваліфікованих робітників для торгівлі і громадського харчування на базі ДПТНЗ «Чернігівський центр професійно-технічної освіти»;

– 2014 рік – ЦПТО впровадження інноваційних технологій при підготовці кваліфікованих робітників для сільського господарства на ДПТНЗ «Куликівський професійний аграрний ліцей»;

– 2015 рік – ЦПТО впровадження інноваційних технологій при підготовці кваліфікованих робітників для машинобудування та металообробки на базі ДПТНЗ «Чернігівське вище професійне училище»;

– 2015 рік – ЦПТО впровадження інноваційних технологій при підготовці кваліфікованих робітників для сільського господарства на базі Сосницького професійного аграрного ліцею [158; 176].

Отже, вважаємо, що перехід від галузевої до кластерної організації у системі освіти передбачає необхідність розроблення нової державної політики як на ринку освітніх послуг, так і на ринку праці.

Ефективне поєднання внутрішньокластерної кооперації з внутрішньою конкуренцією в межах кластера – основа кластерного механізму підвищення конкурентоспроможності економіки регіону. Тому створення науково-освітнього кластера зможе суттєво змінити ситуацію в усій системі освіти регіону, а також створити умови для її вдосконалення та інноваційного розвитку.

3.4. Кластеризація у транспортній галузі

Глобалізація та інтеграція економічних відносин висувають нові вимоги до функціонування підприємств. У сучасних умовах вони можуть швидше розвиватись лише за умови об'єднання у певні організаційні утворення, що дають змогу конкурувати з транснаціональними корпораціями, які активно розширюють свою експансію на український ринок. Територія нашої держави має вигідне геополітичне положення, а, відповідно, значний транзитний потенціал, який, в основному, і приваблює міжнародних перевізників. У таких умовах виникає необхідність у процесах локалізації і диференціації організаційних форм функціонування всіх видів транспортних підприємств, що об'єктивно зумовлені самоорганізацією та адаптацією їх до ринкового зовнішнього середовища [11; 18; 31; 45; 46; 49; 56; 74; 133; 149]. А тому доцільним стає створення таких нових формувань, як транспортні кластери

(рис. 3.12). Еволюцію транспортного кластера можна розглядати як поетапний процес. Спочатку відбувається формування найпростіших видів, що включають тільки автотранспортні підприємства певної території, об'єднані за територіальною, технологічною або іншою ознакою. Згодом до нього залучаються місцева влада, навчальні заклади та науково-дослідні установи. Подальше формування транспортного кластера передбачає симбіоз регіону, науково-дослідних установ, навчальних закладів, транспортних підприємств, підприємств та установ інших галузей. При цьому за рахунок взаємоузгодження попиту і пропозиції, нарощування транспортних можливостей кластера можна знизити рівень дефіциту провізної спроможності у регіоні [20; 28; 40; 42; 47; 68; 105; 164; 181].

Транспортні та інші підприємства, науково-дослідні установи і регіональні органи влади, які входять до кластера, отримують більший ефект за рахунок синергії порівняно з тим, який би могли отримувати, працюючи окремо. Кластери, як показує світовий досвід, більш гнучко реагують на зовнішні зміни, створюють збалансовану структуру матеріальної і нематеріальної сфери, посилюючи спеціалізацію, кооперацію і взаємодію між учасниками регіонального ринку транспортних послуг.

Об'єктивною необхідністю при створенні транспортного кластера є забезпечення ефективної роботи на транспортному ринку логістичних посередників, транспортно-експедиційних фірм нового покоління і логістичних транспортно-розподільних та інформаційно-аналітичних центрів.

Їх становлення і розвиток потребує досягнення партнерських, взаємовигідних відносин з іншими учасниками обслуговування вантажних перевезень. Транспортні кластери та інфраструктура повинні забезпечити раціональне управління переміщенням вантажів, а також супровідними інформаційними та фінансовими потоками.

Створення кластера стимулює транспортні підприємства до більш ефективного та раціонального використання наявних фінансів, формує передумови для зменшення загальних витрат, покращення якості та обсягів послуг, що надаються, прискорює інноваційно-інвестиційний розвиток галузі.

Формування на базі транспортних кластерів логістико-координаційних центрів дозволяє гнучко реагувати на зміни і враховувати динаміку кон'юнктури ринку. До таких змін можуть відноситись коливання попиту на транспортні послуги, відкриття на території регіону нових транспортних підприємств, зміни транспортних тарифів, переорієнтація основних шляхів доставки вантажів, зміна відсоткових ставок по залучених коштах та ін. При цьому вантажі розподіляються таким чином, щоб у пікові періоди навантажень забезпечити якісну їх доставку.

Рис. 3.12. Формування транспортних кластерів

Логістико-координаційний центр кластера інтегрує інформаційні потоки, регулює і збалансовує взаємозв'язок та розвиток його елементів [73; 77; 152]. Ключові завдання логістико-координаційних центрів, на нашу думку, полягають в:

- управлінні рухом потоків від вантажоутворюючих до вантажоотримуючих галузей;
- розробленні документації, що обслуговує відносини споживачів та постачальників транспортних послуг;
- забезпеченні впровадження у роботу підприємств автотранспорту новітніх інформаційних систем;
- формуванні гармонійної структури;
- організації логістичного реінжиніринга.

Основним чинником, що забезпечує переваги при транспортуванні продукції на основі створення логістико-координаційного центру, є якісно нові послуги транспортних підприємств щодо збору і розподілу вантажів, що дозволяє досягти ефективної роботи у процесі постачання і збуту товарно-матеріальних цінностей. Поява таких послуг забезпечує прискорення перевезення на великі відстані від постачальників до виробників або ринків збуту кінцевої продукції і часто виключає окремі складові, що існують у традиційних системах переміщення вантажів.

Операції, що при цьому здійснюються, зазвичай, менш витратні і забезпечують вищу якість обслуговування. Крім того, компанії, що користуються послугами логістичного центру, отримують прямі вигоди, а саме: зменшується тривалість циклу оброблення замовлення, прискорюється швидкість обігу оборотних засобів підприємств виробничої сфери тощо.

За попереднім оцінюванням експертів створення логістичного центру у межах транспортного кластера на території регіону дозволить:

- скоротити термін доставки вантажів на 25-30 %;
- знизити рівень запасів продукції у споживачів на 15-20 %;
- забезпечити комплексний облік усіх витрат на перевезення вантажів, а не тільки перевізних тарифів, які складають лише частину сукупних витрат на переміщення продукції;
- підвищити рівень якості транспортного обслуговування за рахунок злагодженого виконання комплексу робіт щодо постачання, збуту і перевезення продукції.

Одна з характерних рис кластера у системі виробничо-територіальних взаємодій суб'єктів господарювання – фактор взаємодоповнюваності. Крім того, підприємства транспортних кластерів, використовуючи нові фінансові можливості, можуть придбати сучасні зразки рухомого складу з підвищеними експлуатаційними характеристиками та вийти на нові ринки транспортних послуг.

Транспортна галузь є однією із пріоритетних щодо залучення інвестицій, які дозволяють швидко розвиватися підприємствам у межах кластера. Стимулювати надходження інвестицій можна також за допомогою надання пільг територіям, у межах яких працюватимуть кластери.

Ефективність роботи одного підприємства у межах тісних економічних відносин діалектично пов'язана з іншими. Відповідно фінансово-виробниче

зростання транспортних підприємств сприятиме нарощуванню виробничого потенціалу постачальників, розширенню спектра їхніх товарів та послуг.

Високу конкурентоспроможність і стабільність функціонування транспортних кластерів визначають чинники, які стосуються забезпечення координації руху, що створює необхідні умови їх ефективної роботи на ринку транспортних послуг.

При стійкому розвитку економіки та активізації інтеграційних процесів для багатьох підприємств особливо актуальною стає проблема підвищення конкурентоспроможності. Автотранспортні підприємства з перевезень вантажів намагаються знизити свої сукупні витрати для мінімізації існуючих тарифів. Це можливо на основі збалансованої діяльності транспортного ринку, науково обґрунтованих маршрутів і підтримки з боку місцевої влади. А тому на сьогодні існує об'єктивна необхідність прискорення процесів кластеризації у транспортній галузі. Під транспортним кластером слід розуміти інтегровану сукупність регіональних підприємств різних видів транспорту, ліцензійних складів, органів місцевої влади, навчальних закладів, фінансово-кредитних установ та науково-дослідних інститутів з діючою інфраструктурою, сучасними комунікаційними зв'язками, спрямованими на досягнення спільного стійкого розвитку, задоволення попиту у пасажирських та вантажних перевезеннях.

Транспортна галузь Чернігівської області представлена такими видами транспорту, як автомобільний, залізничний, річковий, трубопровідний. При порівнянні обсягів перевезень пасажирів вказаними видами транспорту та щільності шляхів сполучення (табл. 3.12-3.13) [172-174], можна зробити висновок, що автомобільний транспорт з відповідною мережею шляхів та іншими об'єктами транспортної інфраструктури, які забезпечують належне його функціонування є основою транспортно-дорожнього комплексу регіону, а, відповідно, і створення транспортних кластерів.

Таблиця 3.12

Відправлення (перевезення) пасажирів за видами транспорту, тис.

Показник	Роки							
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Увесь транспорт	267935	193682	166038	145692	140173	137611	115279	133652
Наземний	267764	193663	166010	145667	140158	137595	115259	133632
Залізничний	17175	22545	12823	12667	12581	12493	10213	9339
Автомобільний (автобуси)	161089	70332	78437	91196	87087	85970	70411	83869

Підприємства автомобільного транспорту, з урахуванням перевезень, виконаних фізичними особами-підприємцями, у січні-серпні 2012 р. перевезли 1244,2 тис. тонн вантажів (79,9 % до січня-серпня 2011р.). Обсяг виконаного вантажообороту становив 508,0 млн ткм (68,8 %) [172-174].

Послугами пасажирського транспорту області скористалися 82,0 млн пасажирів, що на 18,7 % більше, ніж у січні-серпні 2011р. Пасажирооборот зріс на 11,0 % й становив 670,5 млн пас. км.

Послугами автомобільного транспорту (з урахуванням перевезень фізичними особами-підприємцями) скористалися 55,9 млн пасажирів, що на 19,5 % більше, ніж у січні-серпні 2011р. Обсяг виконаного пасажирообороту

зріс на 9,3 % і становив 550,1 млн пас. км. Перевезення пасажирів автотранспортом фізичних осіб-підприємців зросли на 14,3 %. Обсяг пасажирських перевезень, виконаний тролейбусним транспортом, зріс на 17,0 %, пасажирооборот – на 19,6 %.

Таблиця 3.13

Щільність шляхів сполучення (на кінець року; км шляхів на 1 тис. км² території)

Показник	Роки							
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування	28	28	28	27	27	27	27	27
Автомобільні дороги загального користування з твердим покриттям	202	219	224	226	226	226	227	227

Послугами річкового транспорту з початку року скористалися на 25,6 % пасажирів більше, ніж за відповідний період 2011р., пасажирооборот зріс на 15,1 % [172-174].

Транспортні кластери – досить складні формування, а тому необхідно вивчити всі внутрішні та зовнішні їх зв'язки для адекватного та гнучкого управління ними. За своєю суттю транспортний кластер не штучна, а самоорганізована відкрита система, яка активно взаємодіє з іншими економічними структурами регіону і має власну інституціональну основу [78; 118; 196-197]. Складність вивчення цієї системи полягає у принциповій новизні її створення порівняно з територіально-виробничими комплексами, вільними економічними зонами та іншими видами економічних систем. Раніше основна увага при їх формуванні приділялася галузевому підходу, але на сьогодні доведено, що ефективний розвиток будь-якої системи можна забезпечити тільки за наявності співпраці органів влади, науково-дослідних установ та підприємств конкретної галузі. Можна зробити висновок, що транспортний кластер, по-перше, треба розглядати як самостійну систему, що прагне до саморозвитку, дослідивши при цьому внутрішні взаємозв'язки та взаємозалежності, по-друге, слід враховувати вплив певних факторів, що визначають його стійкий розвиток. А тому характеристика та економічний розвиток транспортної системи на основі управління системоформуючими зв'язками транспортного кластера набуває особливої актуальності.

Всі види транспортних кластерів є складними, динамічними системами. Основні загальні та специфічні їх риси наведено у табл. 3.14.

Таблиця 3.14

Загальні та специфічні риси транспортного кластера як системи

Ознака	Загальні риси	Специфічні риси
1	2	3
1. Основні		
Ієрархічність	Пріоритет інтересів системи більш широкого (глобального) рівня перед інтересами її компонентів; кожен компонент системи може розглядатися як система (підсистема) більш широкої глобальної системи	Система має певну ієрархію від екіпажу транспортного засобу, сукупності транспорту певного маршруту та виду і до об'єднання підприємств

Продовження табл. 3.14

1	2	3
Емерджентність	Цілі (функції) компонентів системи не завжди збігаються з цілями (функціями) системи	Функціонування підприємств у межах кластера забезпечує доставку пасажирів до кінцевого пункту прибуття, чого не може досягти окреме підприємство
Мультиплікативність	І позитивні, і негативні ефекти функціонування компонентів у системі мають властивість множення, а не додавання	Взаємозв'язки елементів кластера нелінійні, а точніше фрактальні
Цілеспрямованість	Діяльність системи підпорядкована певній меті	У межах кластера всі учасники намагаються досягти максимальної ефективності своєї діяльності
Альтернативність	Альтернативність шляхів функціонування та розвитку	Кожне підприємство розробляє власну стратегію розвитку
Стійкість		Навіть при різкій зміні зовнішніх факторів (зміни у законодавстві, негативні погодні умови та ін.) кластер не припиняє свого існування
2. Пов'язані зі структурою		
Централізація	З часом одна зі складових системи стає домінуючою	Головна мета транспортного кластера – максимізація прибутку від перевезення пасажирів, тому основними його елементами є транспортні підприємства, при цьому кластер має координаційний центр
Цілісність	Первинність цілого стосовно частин: поява у системі нової функції, нової якості органічно впливає зі складових її елементів, але не властивих жодному з них, взятому ізольовано	Робота кожного підприємства окремо не дозволяє досягти такого рівня ефективності, як співпраця у межах кластера
Структурність	Можлива декомпозиція системи на компоненти, встановлення зв'язків між ними	Між учасниками кластера встановлюються сталі та довготривалі зв'язки
Диференціація	Складові системи не є взаємозамінними, наявна спеціалізація кожної функції	Кожне підприємство кластера має свої особливості
3. Пов'язані з ресурсами та особливостями взаємодії із середовищем		
Комунікативність	Існування складної системи комунікацій із середовищем у вигляді ієрархії	Зовнішнє та внутрішнє середовище коригує роботу системи
Перетворення енергії	Вхідний потік у процесі функціонування перетворюється на вихідний	Якісні транспортні послуги та максимізація прибутку є основним результатом діяльності кластера
Від'ємна ентропія	Згідно з другим законом термодинаміки при русі до стану рівноваги система прагне до максимальної ентропії. Відкриті системи можуть змінити це прагнення, отримуючи вільну енергію. Це пластична функція самооновлення елементів робочих органів і систем організму	У процесі функціонування транспортний кластер намагається досягти максимуму ентропії

1	2	3
Адаптивність	Прагнення до стану стійкої рівноваги, яке передбачає адаптацію параметрів системи до мінливих параметрів зовнішнього середовища (проте «нестійкість» не у всіх випадках дисфункціональна для системи, вона може виступати і як умова динамічного розвитку)	Система здатна змінювати свої характеристики роботи
Надійність	Функціонування системи при виході з ладу одного компонента, збереженість проектних значень параметрів системи протягом запланованого періоду	Кластер намагається функціонувати за будь-яких умов, але більша надійність досягається при перевезеннях, які дотуються з бюджету
Інтерактивність	Здатність до взаємодії та діалогу	Транспортний кластер активно взаємодіє з іншими системами
Інтегративність	Наявність системоутворюючих, системозберігаючих факторів	Є спільна мета, яка об'єднує підприємства у межах кластера
Еквіфінальність	Здатність системи досягати станів, незалежних від вихідних умов, і визначатися тільки параметрами системи	Координація та злагоджена робота всіх учасників кластера дозволяє отримати найкращі результати
Спадковість	Сьогодення і майбутнє системи певною мірою визначається минулим станом	Потенціал системи прямо пропорційно визначає ефективність його розвитку
Наявність кінцевої мети	Об'єднання елементів у систему відбувається на основі спільної мети	За допомогою об'єднання підприємства швидше і простіше можуть досягти поставлених завдань
Циклічність розвитку	Повторюваність станів	Економіка України є відкритою економічною системою, а тому на її складові, однією з яких є транспортний кластер, впливають світові економічні процеси, що відрізняються циклічністю
Розвиток	Необхідна зміна системи, що визначається внутрішніми протиріччями	Зміни перевезень кількісного та якісного характеру
Ефект синергії	Односпрямованість (або цілеспрямованість) дій компонентів посилює ефективність функціонування системи	Сума ефектів складових транспортних кластерів є мультиплікативною
Самоорганізація	Процес упорядкування, що відбувається у системі за рахунок її елементів	Кластер має певну структуру, а кожний елемент виконує свої функції

Створення транспортних кластерів має такі переваги:

- зниження собівартості та транспортного тарифу;
- посилення відповідальності за якість надання транспортних послуг;
- уникнення конфлікту між потребою регіону і можливостями підприємств транспортного кластера за рахунок більш скоординованих дій, що виражається у зведенні до мінімуму дефіциту провізних спроможностей і підвищенні коефіцієнта використання рухомого складу;

підприємств транспортного кластера за рахунок більш скоординованих дій, що виражається у зведенні до мінімуму дефіциту провізних спроможностей і підвищенні коефіцієнта використання рухомого складу;

- підвищення ефективності діяльності автотранспортних підприємств кластера за допомогою отриманого синергетичного ефекту;
- покращання фінансової стійкості підприємств (показник надійності);
- підвищення конкурентоспроможності і залучення додаткових вантажопотоків;
- сприяння підвищенню інвестиційної привабливості підприємств автомобільного транспорту.

Створення транспортного кластера дозволяє збільшити обсяги вантажних та пасажирських перевезень, покращити привабливість транспортного бізнесу, прискорити подальший економічний розвиток регіону (рис. 3.13).

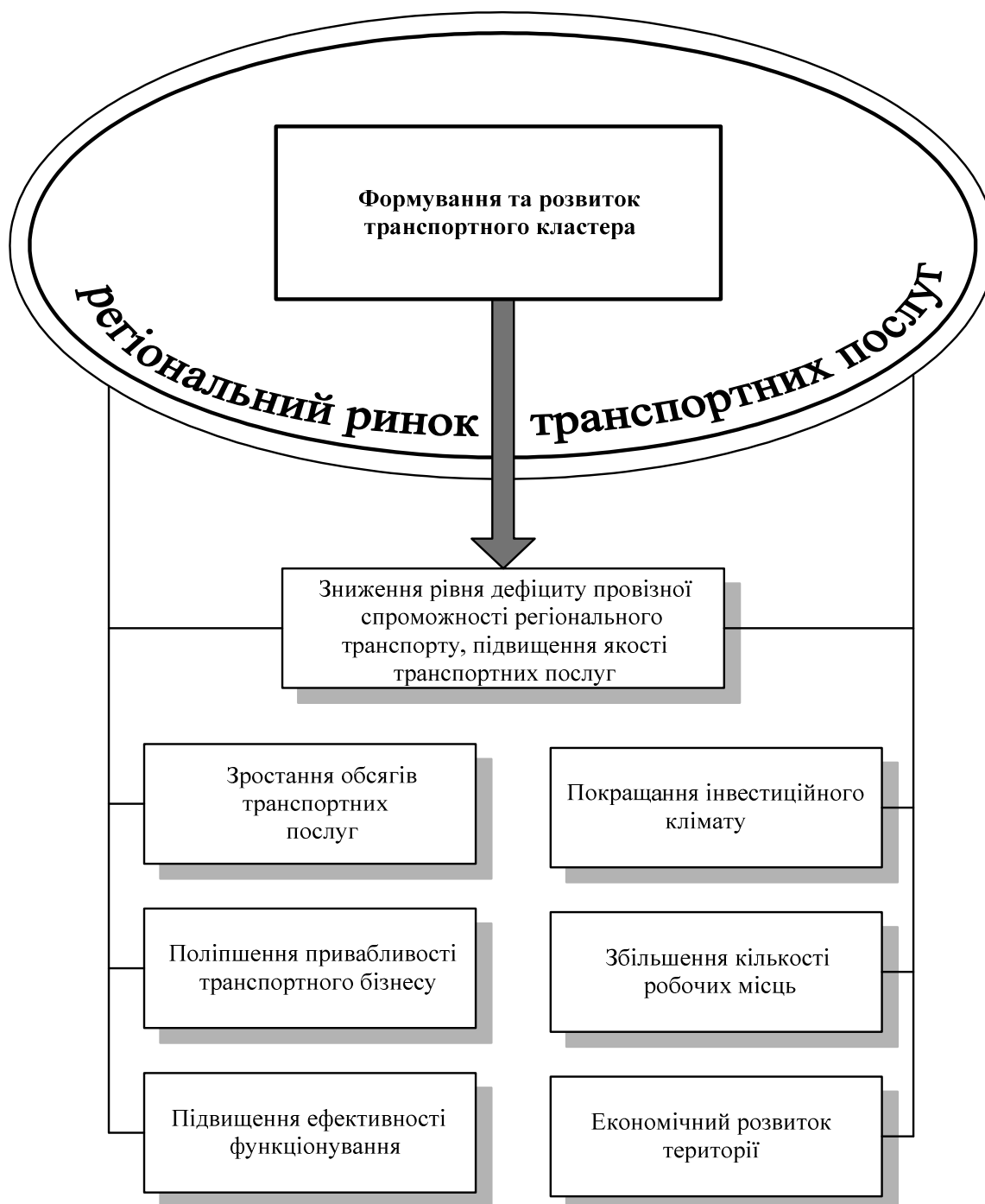

Рис. 3.13. Роль і значення транспортного кластера в економіці регіону

Місцеві органи влади завжди намагаються розвивати і підтримувати підприємства, які функціонують на їхній території, а тому створенню транспортного кластера приділяється належна увага. Кластеризація у базових галузях регіону покращує інвестиційний клімат, збільшує кількість робочих місць та сприяє економічному розвитку території. Вхідження до транспортного кластера науково-дослідних установ та навчальних закладів активізуватиме їх наукову діяльність, сприятиме підвищенню кількості наукових розробок, спрямованих на інноваційний розвиток підприємств автомобільного транспорту.

Транспортні кластери мають більш широкі можливості порівняно з окремими транспортними підприємствами. Складові та елементи транспортних кластерів тісно взаємопов'язані, що обумовлює чітку збалансованість і пропорційність організаційно-економічних відносин всередині кластера, приводить до консолідації зусиль підприємств різних сфер і галузей, діяльність яких спрямовується на соціально-економічний розвиток регіону.

Ефективне функціонування транспортних кластерів стикається з такими проблемами:

- зі створенням незалежних держав зникли «старі» ланцюги перевезень, що привело до нераціонального використання ресурсів і зниження ефективності транспорту;

- слабкий ступінь використання потенціалу територіального розміщення підприємств та низький рівень транзитних перевезень;

- неприпустимо низький рівень транспортних технологій, їх невідповідність сучасному виробництву, торгівлі, складським і митним технологіям, що (в кінцевому рахунку) гальмує задоволення зростаючого попиту на високоякісні транспортні послуги, зменшує собівартість перевезень, оптимальне використання існуючої транспортної інфраструктури;

- повільне оновлення основних фондів, невідповідність їх технічного рівня перспективним вимогам. Рівень зносу досяг 55-70 % і продовжує збільшуватися;

- відставання у розвитку інформаційних технологій як на базі самих підприємств, так і у відносинах з іншими суб'єктами ринку;

- низький рівень розвитку транспортної інфраструктури, перевантаження автодоріг (особливо у великих містах);

- недостатня ефективність фінансово-економічного механізму управління, що стримує розвиток підприємств.

На основі сформованих проблем можна виділити такі напрямки розвитку транспортних кластерів:

Перший – удосконалення управління автотранспортними підприємствами кластера за участі логістико-координаційного центру. Мета діяльності транспортного кластера – задоволення попиту споживачів і отримання стабільного зростаючого прибутку від перевезення у довготерміновий період, а це можливо тільки за наявності збору, оброблення й аналізу інформації про ринок транспортних послуг та отримання на основі цих даних прогнозних показників і планів розвитку. Управлінням важливо отримувати аналітичні дані роботи кластера і на їх основі приймати відповідні рішення. На основі розроблених планів визначаються перспективні напрямки розвитку кластера.

Другий – визначення найбільш привабливих територій для розміщення нових підприємств кластера або розвитку вже існуючих. Для цього доцільно оцінити привабливість певної території з погляду розширення ринку транспортних послуг. У подальшому необхідно визначитись з найбільш ефективними напрямками розвитку, враховуючи при цьому інтереси споживачів.

Третій – підвищення якості послуг, що набуває особливої актуальності в умовах зростання конкуренції на ринку пасажирських та вантажних перевезень. Якість транспортної послуги – це сукупність характеристик і ознак, на основі яких задовольняються потреби споживачів. До них відносять: надійність, вчасність доставки, збереження вантажу, комплексність та повноту задоволення попиту й інше.

Четвертий – вихід на міжнародні транспортні ринки. Забезпечення розвитку цього напрямку можливе лише за умови модернізації транспортної інфраструктури, створення нових зразків рухомого складу, які відповідають світовим стандартам, розвитку мережі міжнародних транспортних коридорів, які сприятимуть активізації інтеграційних процесів до світової економічної спільноти, а також покращанню конкурентних позицій держави та підприємств на світовому ринку.

П'ятий – забезпечення цінової доступності. Тариф на перевезення враховує собівартість перевезення і, орієнтуючись на кон'юнктуру ринку, забезпечує певний рівень рентабельності. Кожен вантажовідправник або вантажоотримувач може ознайомитись з його обґрунтуванням. Тарифи корегуються з плином часу, при цьому враховується рівень інфляції та зростання основних витрат на перевезення, і розраховуються для кожного виду рухомого складу й умов перевезення (тип доріг).

Шостий – застосування прогресивних методів управління підприємствами кластера та координація їх роботи з метою підвищення ефективності функціонування. Доцільно цю функцію покласти на територіальне асоціативне об'єднання автоперевізників, завданням якого є постійна координація господарської діяльності підприємств, що входять до його складу. Асоціація сприяє розвитку перевезення вантажів та пасажирів автомобільним транспортом як в Україні, так і у міжнародному сполученні, представляє інтереси своїх учасників в органах державної влади, міжнародних організаціях, захищає їх права, забезпечує зв'язки з громадськістю. Участь в асоціації не обмежує її учасників у комерційній, громадській та будь-якій іншій діяльності, що не заборонена законодавством.

3.5. Кластеризація у будівельній галузі

Ефективне функціонування економіки кожної країни неможливе без налагодженої діяльності всіх її галузей, взаємодії між всіма суб'єктами господарювання. Один з важливих сегментів економіки – будівельний комплекс, від роботи якого залежить певною мірою розвиток таких галузей, як виробництво будівельних матеріалів і відповідного обладнання, машинобудування, металургія і металообробка, нафтохімія та виробництво скла,

деревообробна і фарфоро-фаянсова промисловість, транспорт та безліч інших виробництв, підприємств малого та середнього бізнесу, який спеціалізується на оздоблювальних і ремонтних роботах, виробництві та встановленні меблів та ін. Якщо взяти до уваги постійний дефіцит житлової площі, офісних приміщень, об'єктів соціально-культурного призначення, то можна впевнено прогнозувати подальший розвиток цього сектору економіки, актуальність аналізу інтеграційних тенденцій у цій галузі та розроблення ефективних шляхів розвитку її мережевих структур.

Становлення України як самостійної держави істотно змінило умови, в яких функціонує будівельний комплекс. Розвиваючись лише за умови сталого покращання економіки країни, галузь будівництва, у свою чергу, здатна створювати мультиплікаційний ефект і позитивно впливати на зайнятість населення, рівень заробітної плати, розвиток торгівлі та сфери послуг [208].

Житлова проблема на сьогодні – одна із найгостріших в Україні і, зокрема, в області. Незадовільний стан забезпечення житлом пільгових соціально незахищених категорій громадян вимагає вжиття заходів щодо створення сприятливих умов для залучення широких верств населення до житлового будівництва через солідарну участь громадян та держави.

Отже, ця галузь здатна вирішити найважливіші для України проблеми, а саме:

1) будівництво житла дозволяє зменшувати соціальну напругу, пов'язану з його дефіцитом. Якщо ж згадати, що значну частку житлового фонду України становлять будівлі, термін експлуатації яких добігає кінця, то масштаби цієї проблеми набувають катастрофічного значення;

2) будівництво є важливим фактором покращання інвестиційної активності. Більша частина основних фондів експлуатується ще з часів Радянського Союзу і потребує оновлення, будівництво нових заводів, фабрик, цехів буде сприяти подальшому збільшенню ВВП;

3) саме розвиток будівництва транспортної інфраструктури дозволить державі реалізувати концепцію транзитної держави.

Будівництво здатне поглинути значну частину продукції експортно-орієнтованих галузей економіки, компенсувати певною мірою спад зовнішнього попиту. Це, у свою чергу, дасть поштовх до розвитку вітчизняної металургії та забезпечить загальносвітовий попит на метал та металеві вироби. Таким чином, з стратегічного погляду розвиток будівництва має стати пріоритетним напрямом в економічній політиці як окремих регіонів, так і України в цілому.

Будівельний комплекс – це складна міжгалузєва система, кожна зі складових якої є сукупністю корпорацій, концернів, підприємств і організацій, що виробляють будівельні матеріали і здійснюють виробниче (промислове, сільськогосподарське, дорожнє), культурно-побутове, житлове та інші види будівництва [4].

Слід зазначити, що існують проблеми у сфері житлового будівництва, ринку доступного житла. Це:

- обмеженість бюджетних коштів;
- низька платоспроможність населення, скорочення обсягів кредитування;

- недоступність комерційних житлових кредитів внаслідок їх високої вартості для більшості громадян (надаються переважно для придбання житла на вторинному ринку, що не сприяє збільшенню обсягів житлового будівництва та зниженню його вартості);

- не впроваджуються нові механізми для вирішення житлових питань завдяки спільній участі громадян та держави у фінансуванні будівництва (придбання) житла, зокрема, надання цільових житлових субсидій, застосування системи заощадження коштів для будівництва (придбання) житла;

- негативно впливає на забезпечення житлом громадян і постійне подорожчання вартості будівництва житла;

- практично не реалізується Програма реконструкції житлових будинків масових серій, впровадження якої стримується відсутністю джерел фінансування. Через дефіцит коштів такі видатки у місцевих бюджетах не передбачаються, а з державного бюджету взагалі не виділяються;

- зростання цін на ресурси, що використовуються у будівництві, дефіцит на будівельному ринку якісних вітчизняних та висока вартість окремих імпортованих будівельних матеріалів;

- збільшення витрат замовника (забудовника), пов'язаних з відведенням земельних ділянок під будівництво та з відрахуваннями органам місцевого самоврядування (відрахування у порядку пайової участі на розвиток соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури населеного пункту, витрати на будівництво позамайданчикових інженерних мереж відповідно до технічних умов, на розвиток матеріально-технічної бази, пожежних служб, безкоштовна передача збудованої житлової площі місцевим органам самоврядування для забезпечення житлом громадян або відрахування на зазначені цілі до міського та районного бюджетів, безкоштовна передача житлової площі для службового житла).

Тому виникає необхідність створення сучасних організаційно-економічних систем, які спроможні забезпечити ефективне функціонування будівельної галузі. Мова йде про кластерні утворення. Десятирічний досвід активного впровадження і розвитку кластерів в Україні показав необхідність запровадження таких виробничих систем в усіх галузях економіки. Тому необхідно створювати нові кластерні об'єднання у регіонах, у тому числі і на Чернігівщині. Одним із найактуальніших кластерів є будівельний. При його створенні необхідно визначити основні напрями розвитку виробництва за видами будівельних матеріалів: цегла силікатна та керамічна, збірний залізобетон, товарний бетон, асфальтобетон, поліетиленові труби, лісоматеріали, дерев'яні віконні і дверні блоки, металопластикові вироби, гіпсокартон, тротуарна, облицювальна плитка, профнастил, металоконструкції, опалубка для монолітбуду, радіатори опалювання, пожежні гідранти, люки чавунні, покриття підлоги і стін, лакофарбні вироби, керамзитовий гравій, кабельно-провідникова продукція та електролічильники, облицювальний матеріал з натурального каменя, щебінь і пісок тощо.

Кластеризація у будівельному комплексі виникла завдяки Першій Подільській Асоціації і це стало поштовхом до розвитку перших кластерів у країні, орієнтованих на внутрішній ринок.

У 2000 році було створено будівельний кластер, який об'єднує не тільки будівельників чи виробників будівельних матеріалів, але й проектувальників,

дизайнерів, юристів, торговельні об'єднання, приватних підприємців, аудиторів та консультаційні фірми. Керівник будівельного кластера М. Малий підкреслює, що у його межах сформувалися єдині фінансові відносини, що виражаються у фінансовій підтримці один одного за допомогою закупівлі через торговельні точки продукції членів кластера [24].

Формування кластера розпочалося з ознайомлювальних зустрічей з представниками будівельних компаній та супроводжувалося візитами до декількох підприємств та проектів з будівництва у Хмельницькому. Після спілкування бізнесмени побачили перспективи співробітництва між компаніями у кластері з позитивного та практичного погляду. У 1999-2000 рр. сформувалася група лідерів, що включала представників компаній та приватних підприємців, залучених до будівництва. Вона започаткувала недержавну організацію Будівельного кластера (zareєстровану 14 серпня 2000 р.) як Хмельницьку регіональну громадську організацію. Перша Подільська Асоціація призначила координатора Будівельного кластера, за прямої підтримки якого започатковано спеціальну неприбуткову громадську організацію. Будівельний кластер є сьогодні одним із найуспішніших в Україні. Він складається з 32 компаній, які включають 21 підприємство, залучені до будівництва, виробництва будівельних матеріалів та торгівлі, два банки, два навчальні заклади, три архітектурно-конструкторські інститути, три клієнтські компанії та аудиторську компанію. Три фінансові установи залучають фонди клієнтів, які бажають почати будівництво або реструктуризацію квартир та будинків. Фінансові компанії розповсюджують контракти серед будівельних компаній і забезпечують для них кращі умови виробництва та фінансування [145].

Вже сьогодні собівартість одного квадратного метра збудованого житла у місті Хмельницькому є однією з найнижчих в Україні, а обсяг будівництва торговельних, виробничих, банківських та житлових об'єктів не поступається найбільш розвинутим регіонам Європи.

Створення будівельного кластера у цьому регіоні стало можливим, тому що Хмельницька область має значні фінансові потоки завдяки великому оптово-роздрібному ринку та значні валютні перерахування від громадян, які працюють за кордоном. Починаючи з залучення інвестицій у житлове будівництво, кластер також шукає шляхи вкладення приватних інвестицій у спорудження офісів та промислових приміщень. Іншою передумовою успішного розвитку будівельного кластера є наявність корисних копалин. Хмельницька область видобуває велику кількість мінералів, з яких більше 100 вже використовується у будівництві. Місцеві ресурси стимулюють виробництво будівельних матеріалів та процес будівництва.

Розвиток кластера будівництва на Поділлі – перспективний напрямок у практиці кластеризації в Україні. Велика кількість кластерів орієнтована на експорт, а кластеризація у будівельній галузі (на відміну від інших) кінцевим продуктом має сучасне комфортабельне житло. Це сектор, орієнтований на внутрішній місцевий ринок, що сприяє покращанню економічного розвитку регіону. Таким чином можна відмітити такі позитивні моменти при реалізації на практиці кластерного підходу:

- підтримка функціонування вже існуючих підприємств;
- залучення всіх ресурсів для створення нових виробництв;
- покращання якісних характеристик продукції;
- збільшення робочих місць у регіоні.

Аналітичний огляд результатів реалізації кластерної стратегії щодо будівельної галузі у Хмельницькій області показує, що кластеризація економіки регіону веде до позитивних структурних зрушень. Реструктуризація промислових підприємств дає змогу підвищити їх інвестиційну, інноваційну та кредитну привабливість, що (у свою чергу) покращує інвестиційний клімат у регіоні. Іншою позитивною стороною кластерних процесів є посилення диверсифікації виробленої продукції. У будівельному кластері регіону розробляються та впроваджуються у виробництво нові будівельні матеріали.

Кластер будівництва та будівельних матеріалів має ініціювати закупівлю матеріалів, у тому числі і лицувальної цегли, що виробляється у сусідніх регіонах, з метою заощадження фінансових ресурсів на обсягах замовлення та транспортуванні.

В Україні небагато прикладів ефективного співробітництва між компаніями кластера, що позитивно впливає на бізнес-середовище країни. Яскравим прикладом є кластер будівництва та будівельних матеріалів Поділля, що має серед своїх членів два банки, які інтенсивно співпрацюють з будівельними компаніями та індивідуальними житловими інвесторами. Крім того, кластер включає навчальні заклади та впроваджує програми стажування для студентів. Будівельний кластер у Подільському регіоні через рік після початку свого функціонування підштовхнув членів кластера приєднатися до довготермінового проекту співпраці. У будівельному кластері Поділля значна кількість сухих сумішей (клеїв, штукатурки та ін.) імпортувалася та становила значну частину вартості житлового будівництва. Вплив різних чинників на функціонування будівельної галузі можна визначити, розглянувши процеси на рівні окремого регіону. Для більш детального аналізу ситуації в галузі та визначення тенденцій її функціонування, розглянемо будівельний сектор економіки Чернігівського регіону (табл. 3.15) [172-174].

Таблиця 3.15

Основні показники будівництва Чернігівської області

Основні показники	Роки							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Обсяг реалізованої будівельної продукції (у фактичних цінах), млн грн	484,9	738,4	1176,5	1127	743,5	506,7	541,2	598,3
Середньорічна кількість найманих працівників, зайнятих у будівництві, тис.	10,9	12,2	12,4	10,9	8,7	7,4	7,9	8,7
Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників у будівництві, грн	618	838	1099	1340	1198	1271	1325	1354
Рентабельність операційної діяльності будівельних підприємств, відсотків	3,6	3,4	4,6	0,5	-0,9	-6,2	-4,2	-3,1
Основні засоби будівництва (у фактичних цінах), млн грн	825	770	377	437	547	556	586	601

За період 2005-2008 рр. обсяг реалізованої продукції галузі будівництва зріс, це відбулося одночасно зі зростанням кількості будівельних підприємств, проте вже в 2009 р. відбулося значне зниження обсягів будівництва. Зростання кількості суб'єктів господарювання в галузі свідчить про її привабливість для інвестування. У той же час слід засвідчити скорочення зайнятих у будівництві підприємств, що в поєднанні зі зростанням обсягів реалізованої продукції за досліджуваній період свідчить про зростання продуктивності праці, а отже, відповідно, є позитивною тенденцією. Також спостерігається зростання середньої заробітної плати в галузі.

Практика реалізації кластерної моделі у регіонах України засвідчує важливу її специфіку, що виявляється при формуванні будівельних кластерів. У кластери об'єднуються підприємства не однієї, а різних галузей і навіть секторів економіки (рис. 3.14)

Динаміка обсягів житлового будівництва в Чернігівській області показана в табл. 3.16 [172-174].

Таблиця 3.16

Введення в експлуатацію житла в Чернігівській обл. (2000-2011 рр.)

Рік	Введено, всього тис. м ² загальної площі	У т.ч. індивідуальними забудовниками тис. м ² загальної площі
2000	94,7	62,9
2001	104,2	62,9
2002	92,4	59,8
2003	104,5	58,4
2004	124,2	76,3
2005	152,6	74,4
2006	124,9	80,3
2007	186,5	97,4
2008	203,6	96,9
2009	104,8	40,3
2010	160,0	109,2
2011	157,7	107,4
2012	191,4	112,3

Проаналізувавши статистичні дані, можна відмітити позитивну тенденцію у будівництві житлових приміщень, а саме – зростання кількості введеного в експлуатацію житла в Чернігівській області та м. Чернігові, починаючи з 2003р. А в 2009 р. у зв'язку з кризовими явищами в економіці спостерігається різке падіння обсягів будівництва на Чернігівщині. Проте за 2010 рік введено в експлуатацію житла 160 тис. м², що у 1,5 рази більше порівняно з 2009 роком. Разом з тим рівня житлового будівництва у 2007-2008 рр. поки що не досягнуто. За 2011р. за рахунок спорудження нових житлових будинків та розширення існуючого житлового фонду в області введено в експлуатацію 614 житлових будівель загальною площею 157,7 тис. м², з яких 126,7 тис. м² побудовано в міських поселеннях, 31,0 тис. м² – у сільській місцевості. Обсяги введеного житла проти 2010 р. становили 98,5 %, у т.ч. у міських поселеннях – 123,5 %, у сільській місцевості – 54,0 %. За рахунок коштів державного бюджету введено 8,5 тис. м² житла [172-174].

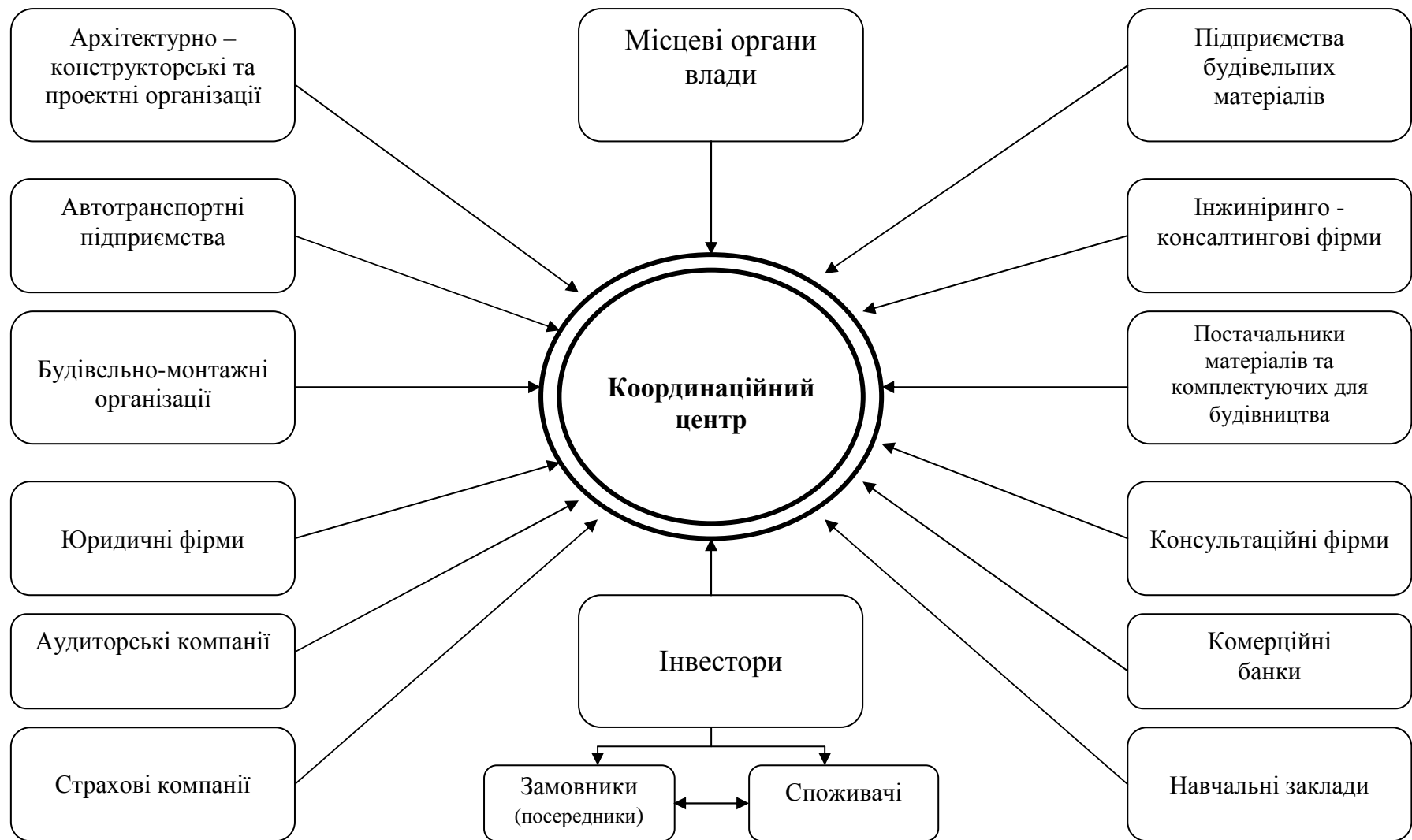

Рис. 3.14. Учасники будівельного кластера

Станом на 1 січня 2013р. житловий фонд Чернігівської області налічував 30 млн м² загальної площі, майже половина якої – сільське житло. У середньому на кожного жителя області припадало 26,2 м² загальної площі (у міських поселеннях – 21,7 м², у сільській місцевості – 33,8 м²). Найкраще забезпеченими житлом були жителі Козелецького (35,9 м²), Ріпкинського (34,2 м²), Куликівського (33,7 м²) та Семенівського (33,0 м²) районів, найменше – міст Ніжин (18,9 м²) та Чернігів (19,6 м²).

Житловий фонд області налічував 564,2 тис. квартир, серед них найбільше – двокімнатних (40,5 %). Підприємствами області за 2012 р. виконані будівельні роботи на суму 533,7 млн грн, що в порівнянних цінах становить 91,7 % до обсягів будівництва у 2011 р. [172-174].

Обсяги будівельних робіт із підготовки будівельних ділянок збільшилися в 1,6 рази. Зменшилися обсяги за такими видами економічної діяльності, як будівництво будівель та споруд (на 12,1 %), установлення інженерного устаткування будівель та споруд (на 29,3 %), роботи з завершення будівництва (на 67,6 %). Нове будівництво, реконструкція та технічне переозброєння склали 72,8 % від загального обсягу виконаних будівельних робіт, капітальний і поточний ремонт – 21,7 % та 5,5 % відповідно. Більше половини (53,4 % загального обсягу будівництва) виконали підприємства м. Чернігова, 30,6 % – м. Прилук та 3,9 % – м. Ніжина. Збільшення обсягів будівельних робіт відбулося на підприємствах, що займаються встановленням інженерного устаткування будівель та споруд – у 1,6 рази, та підготовкою будівельних ділянок – на 7,1 %. Зменшення обсягів робіт спостерігалось за таким видом будівельної діяльності, як зведення будівель і споруд – на 39,6 %. Значно зменшили обсяги робіт підприємства, що здійснюють будівництво житла.

Без достатньої кількості ресурсів процес функціонування будь-якого виробництва неможливий. У першу чергу, на обсяги виконаних робіт у галузі впливають інвестиції, оскільки за достатньої кількості інвестування є можливість закінчити розпочаті роботи без залучення інших джерел фінансування. На рис. 3.15 наведено графік обсягів виконаних робіт та обсяги інвестицій у будівельну галузь Чернігівського регіону за період 2001-2012 рр.

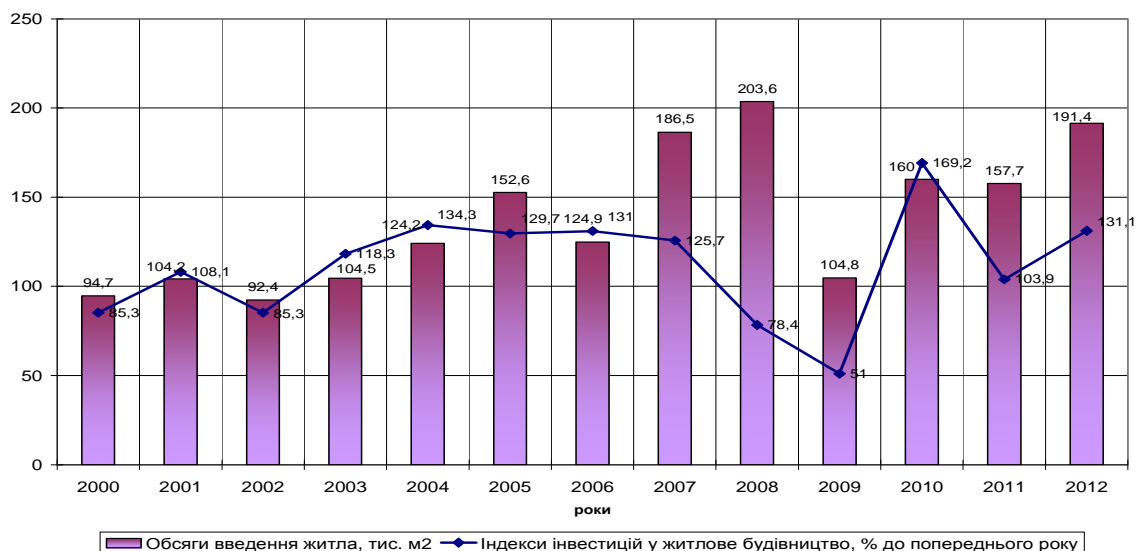

Рис. 3.15. Індекси інвестицій у житлове будівництво та обсяги введення житла у 2001-2012 рр.

Як видно з рис. 3.15, у 2009 році спостерігається різкий обвал як обсягів введення житла, так і інвестицій у житлове будівництво. Причинами такої негативної ситуації для будівельної галузі стала відсутність фінансування під прийнятті державою антикризові заходи з підтримки будівельного ринку, а також те, що не розроблені або знаходяться на різних етапах розроблення процедури, передбачені антикризовими законами. Ще одна з причин такого суттєвого падіння обсягів будівництва – відсутність споживчого кредитування.

Слід зазначити, що сьогодні є актуальним питання зупинення падіння житлового будівництва, ніж його зростання. Аналіз ситуації, яка склалася в будівельній галузі України, показує, що її підприємства недостатньо інтегровані з банківськими установами. Криза 2008-2009 років, насамперед, показала неможливість ефективного функціонування окремих підприємств як на ринку будівництва, так і в цілому в кожній галузі економіки. Як свідчить отриманий досвід, при різкому зменшенні кредитування будівельні підприємства опинилися у ситуації, коли просто не змогли виконати свої зобов'язання перед замовниками як на ринку житлового, так і промислового будівництва.

Відсутність реально сформованих інтегрованих структур, які б включали у себе не тільки виробничі підприємства, а й фінансово кредитні установи, підприємства з виробництва будівельних матеріалів тощо є однією з причин значного падіння не тільки будівництва, а й обсягів виробництва у суміжних галузях. У той же час, на нашу думку, ситуацію можна було б стабілізувати з меншими втратами як для економіки в цілому, так і для окремих підприємств, оскільки можливість акумулювати інвестиційні потоки окремими підприємствами значно менша, ніж кластерними утвореннями.

Тому з метою недопущення повторення впливу дестабілізаційних чинників у будівництві та забезпечення стабілізації розвитку підприємств галузі ми пропонуємо на державному рівні стимулювати формування будівельних кластерів з урахуванням особливостей окремих регіонів. Держава має забезпечити створення сприятливої економічної політики, податкових пільг, можливості використання частини прибутку на розширення виробництва, а також енергозберігаючих інноваційних технологій тощо. Будівельний кластер повинен об'єднувати будівельні організації, транспортні підприємства, підприємства будівельних матеріалів, комунального господарства, торговельні об'єднання, ріелторські агентства, аудиторські та консультаційні фірми, фінансові установи тощо. Це сприятиме зростанню ефективності функціонування будівельної галузі у регіоні. Ще одним стримуючим чинником розвитку будівельної галузі є недосконала територіальна організація будівництва.

Таким чином, будівельний кластер – це добровільне територіально-господарське об'єднання будівельних і будівельно-монтажних підприємств та підприємств, пов'язаних з будівництвом галузей, які взаємодіють з науковими організаціями, громадськими об'єднаннями та органами місцевої влади з метою нарощування обсягів будівництва та підвищення конкурентоспроможних переваг продукції.

Економічний ефект від створення кластерів у будівельній сфері обумовлений виробничо-будівельною кооперацією, яка дозволяє ефективно

використовувати сукупний потенціал мережевих партнерів; знизити витрати на модернізацію будівельної продукції завдяки передачі частини робіт партнерам, які спеціалізуються на конкретних видах діяльності; підвищити ефективність: процесу забезпечення будівельного виробництва матеріалами, деталями, конструкціями на основі встановлення довготермінових партнерських зв'язків; виконання окремих управлінських функцій за рахунок поділу праці, спеціалізації, залучення спеціалізованих організацій будівельного профілю; робіт у галузі збуту, сервісного обслуговування та придбання необхідних ресурсів; забезпечити надійність мережевих партнерів в інвестиційно-виробничій кооперації [25].

Слід зазначити, що основними напрямками державної підтримки житлового будівництва в області є реалізація відповідних цільових програм.

У 2010 році розпочата реалізація національного проекту «Доступне житло». В його межах впроваджується обласна Програма будівництва (придбання) доступного житла на 2010-2017 роки. Її безпосередніми учасниками вже стали 44 сім'ї, які перебували на квартирному обліку та мають право на отримання такого житла [26].

У подальшому збільшиться кількість забудовників та будинків, в які будуть вкладатись кошти за цією програмою, розшириться їх географія по області.

У межах реалізації обласної Програми підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» за 2010 рік укладено 479 кредитних угод на загальну суму близько 11,5 млн гривень. Всього введено в дію 39 житлових будинків загальною площею 4,2 тис. м², придбано 6 житлових будинків площею 498 м².

У межах реалізації програми «Молодій родині Чернігівщини – доступне житло» регіональним управлінням державної спеціалізованої установи «Державний Фонд сприяння молодіжному житловому будівництву» укладаються пільгові кредитні угоди на будівництво та придбання житла для молодих сімей.

Таким чином, створення будівельного кластера у Чернігівському регіоні можливе за участю тих підприємств та організацій, які вже накопичили певні організаційно-економічні зв'язки у будівельній галузі, або потенційно можуть бути залучені до сфери будівельного бізнесу. Структура кластера, створеного на базі координаційної ради при облдержадміністрації (рис. 3.16), та кластера, створеного на базі провідного виробничого підприємства (рис. 3.17), показує різні варіанти реалізації кластерних ініціатив у будівельній галузі регіону.

З початку заснування кластера з будівництва та будівельних матеріалів необхідно проводити регулярні зустрічі потенційних його учасників. Для підтримки комунікацій необхідно створити робочий інформаційний центр у складі координаційної ради кластера, який повинен поширювати інформацію про співпрацю, технології та можливості реклами серед компаній кластера, а також проводити моніторинг змін у законодавстві та випускати інформаційний бюлетень по галузях будівництва та будівельних матеріалів.

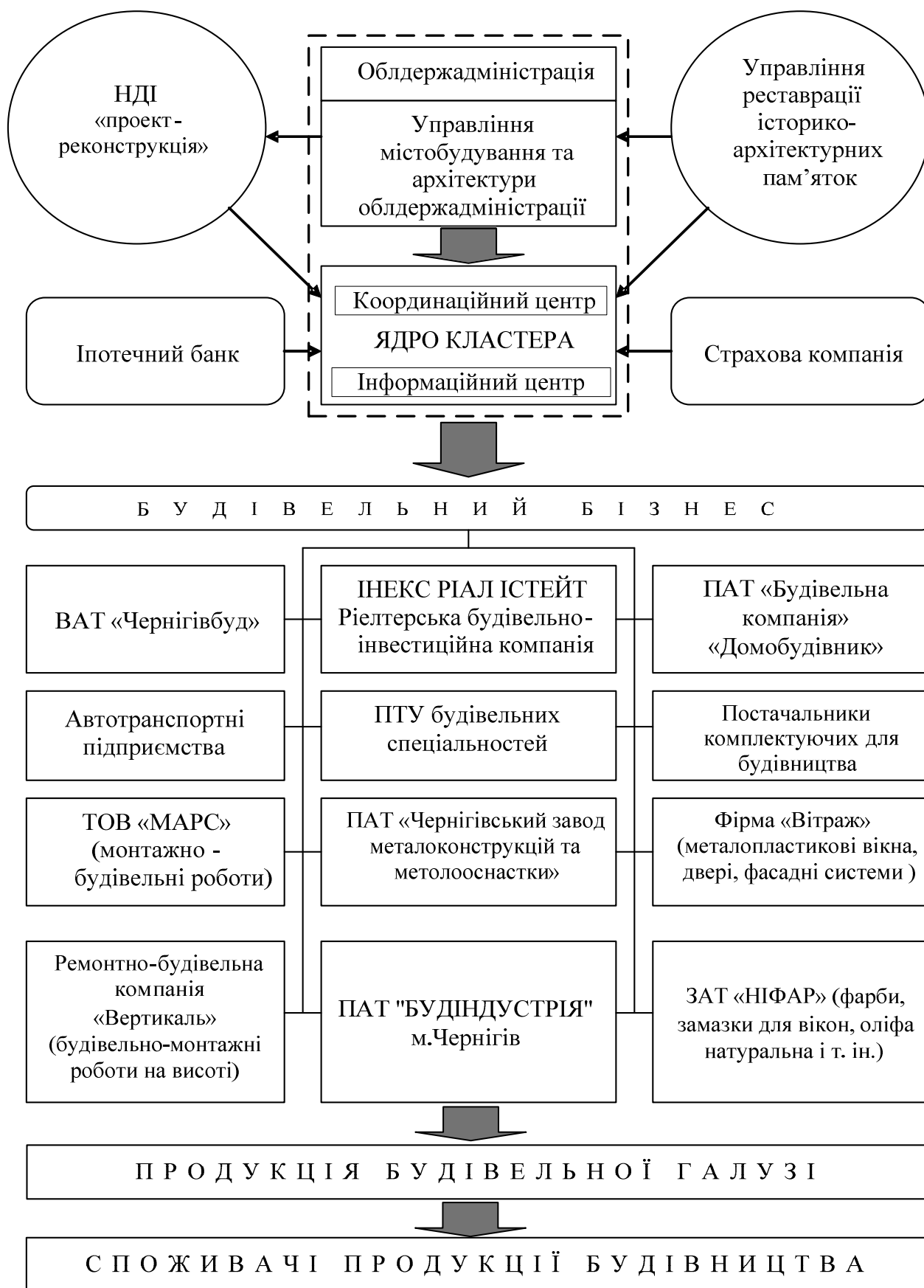

Рис. 3.16. Структура будівельного кластера на базі координаційної ради

Рис. 3.17. Структура будівельного кластера на базі провідного виробничого підприємства галузі

Кластер будівельних підприємств Чернігівської області має значний потенціал для залучення інвестицій. Без інноваційних проєктів, новаторських ідей, прогресивних технологій у галузі будівництва та виробництва сучасних будівельних матеріалів ефективного залучення інвестицій неможливе.

Аналіз регіонального ринку Чернігівщини показав нерівномірність розподілу підприємств та обсягів виконаних робіт, попиту на житлове будівництво, постійне зростання обсягів будівництва в містах обласного значення та стагнацію чи падіння будівництва у районах, залежність обсягів будівництва від інвестицій у галузь. Недостатня інтегрованість підприємств галузі будівництва з фінансово-кредитними установами не дозволяє максимально ефективно використовувати інвестиційні ресурси.

Отже, головним чинником ефективного розвитку і функціонування галузі будівництва є створення будівельних кластерів з інтегруванням до них не тільки підприємств будівельної галузі, а й фінансово-кредитних установ, що повинно забезпечити повномасштабне фінансування процесу будівництва. На нашу думку, ефективного функціонування будівельного кластера в країні можливе за умови постійної державної підтримки та контролю за існуючими процесами, спрямованості учасників кластера на реалізацію спільної мети щодо нарощування виробничого та інноваційного потенціалу, випуску конкурентоспроможної продукції, подальшого економічного зростання.

3.6. Кластеризація у машинобудівній галузі

Машинобудування – провідна галузь економіки будь-якої держави світу, яка визначає структуру її промисловості та рівень науково-технічного розвитку, забезпечує підвищення конкурентоспроможності інших галузей.

В умовах складних глобалізаційних перетворень інноваційний чинник для машинобудування стає визначальним та стратегічним і передбачає впровадження ресурсозберігаючих технологій, використання прогресивного обладнання, вихід на нові ринки збуту з конкурентоспроможною продукцією. При цьому зростає роль держави в розбудові конкурентоспроможного інноваційного середовища та інтенсифікації інноваційної діяльності промисловості, що дозволить Україні зайняти гідне місце на новосформованих світових ринках [202].

Для України, з урахуванням кризового стану, з якого вона ще повністю не вийшла, активізація інноваційної діяльності, перехід на інноваційний шлях розвитку є першочерговим завданням. Особливу роль в інноваційному процесі займає машинобудування, яке має забезпечити впровадження інновацій у всіх сферах виробництва.

Вітчизняне машинобудування займає провідну позицію у структурі промисловості України. За результатами 2008 року машинобудування становило 14 % у загальній структурі промисловості і практично наздогнало харчову (14,5 %) та енергетичну галузі (14,2 %) країни [172-174].

Підприємства машинобудування мають відмінні від інших галузей особливості розміщення. Вони майже не залежать від природних умов і ресурсів, їх продукція має широке коло споживачів. Внаслідок цього

машинобудування розвинуте в усіх регіонах країни, різниця полягає лише у рівні розвитку галузей, їх значенні на різних територіях. В одних регіонах вони є галузями спеціалізації, в інших – задовольняють потреби тільки цього регіону. Один із важливих принципів розміщення машинобудівних підприємств – орієнтація на сировину. Металомісткі виробництва, здебільшого, знаходяться в районах металургійної промисловості. Більшість галузей машинобудівного комплексу належить до трудомістких. Постійно зростають вимоги до кваліфікації робочої сили.

В усіх галузях машинобудування зростає значення науково-дослідних та дослідницько-конструкторських робіт. Такі виробництва тяжіють до найбільших міст і агломерацій, де сконцентрована наукова база країни.

На місце розташування підприємств, які випускають продукцію, що важко транспортується, також значно впливає споживач, а принципом розміщення складальних виробництв, що мають розгалужені коопераційні зв'язки з іншими центрами, є вигідність економіко-географічного (особливо транспортного) положення. Велике значення машинобудування у промисловому комплексі визначається тим, що воно виробляє знаряддя праці як для галузей, які виготовляють засоби виробництва (робочі машини і апарати, верстати, технологічне та силове устаткування, контрольно-вимірювальні прилади, технічні засоби автоматики тощо), так і для галузей, які виробляють предмети споживання (машини для сільського господарства, технологічне устаткування для легкої і харчової промисловості і т. п.), а також самі предмети споживання (легкові автомобілі, побутову техніку, телевізори, радіоприймачі, відеотехніку, годинники тощо). Крім того, машинобудування виробляє різноманітне устаткування для будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі, спеціальне обладнання для невиробничих галузей, а також продукцію оборонного призначення [202].

Машинобудуванню як галузі притаманні розгалужені внутрігалузові та міжгалузові зв'язки, високий рівень спеціалізації і кооперування. Велика номенклатура продукції, її типорозмірів і модифікацій привела до міжнародного розподілу праці у цій галузі, а сам продукт став предметом спеціалізації та міжнародного обміну.

Продукція галузі – наукоємна і у багатьох напрямках розвивається на базі високих технологій та вимагає задіяння у виробничому процесі висококваліфікованих кадрів з багаторічним досвідом.

Чернігівська область не відноситься до регіонів із розвиненим машинобудуванням, проте за обсягами виробництва окремих видів продукції її частка в Україні досить вагома. Так, за 2010 р. підприємствами області вироблено 5,7 % від загальної кількості автобусів, 7 % – деревообробних верстатів, майже всі пожежні машини.

Внутрішні науково-дослідні розробки, придбане обладнання та програмне забезпечення дали можливість упродовж 2009 р. впровадити 20 нових технологічних процесів, 18 інноваційних видів продукції та придбати нові технології.

Порівняно із січнем-серпнем 2009 р. суттєво зросло виробництво талів та підйомників, вогнегасників, устаткування для птахівництва, верстатів для

оброблення деревини, машин для сортування, подрібнення, змішування й аналогічного оброблення ґрунту, апаратури електродіагностичної, проводів та кабелів електричних низьковольтних, автобусів (табл. 3.17) [172-174].

Таблиця 3.17

Виробництво окремих видів продукції підприємствами з виробництва готових металевих виробів та машинобудування, шт

Показник	Роки							
	2003	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Котли центрального опалення	21	15063	11193	10912	2118	–	77	155
Насоси для рідин та підйомники рідин	488	451	750	443	379	231	685	1057
Насоси вакуумні	317	166	178	137	–	–	–	–
Устаткування для фільтрування та очищення рідин	4465	6360	4399	6186	7871	7314	7528	7114
Устаткування для птахівництва, інкубатори і брудери	–	31	19	74	92	66	48	49
Верстати для оброблення деревини	413	569	589	363	100	177	289	301
Бетонозмішувачі чи розчинозмішувачі	25	27	40	12	6	16	20	22
Преси й обладнання для вироблення вина, сидру, фруктових соків та аналогічних напоїв	5	19	10	3	6	8	–	–
Печі пекарські неелектричні, сушарки для сільськогосподарських продуктів	8	24	30	22	3	6	15	8
Машини та устаткування різне для харчової промисловості	22	29	71	41	40	7	14	16
Форми для лиття і моделі ливарні	6	221	328	346	224	221	118	158
Реактори електричні, котушки індуктивності та перетворювачі статичні електричні	528	5270	160	201	93	–	–	–
Апаратура електрична низьковольтна, тис.	1564	1724	1042	1072	1186	555	391	356
Інструменти та медична апаратура, що використовується в хірургії, стоматології та ветеринарії, тис.	0,0	0,6	0,7	0,5	0,3	0,4	0,6	0,6
Меблі медичні, хірургічні, стоматологічні та ветеринарні та їх частини	462	53	83	88	19	34	21	102
Прилади для вимірювання фізичних та хімічних величин	8402	14381	97232	71233	19821	39415	53733	31890
Автобуси	–	573	1332	1397	86	310	571	169
Машини пожежні	88	70	182	135	423	120	105	64

У машинобудуванні Чернігівщини зайнято 7,7 тис. осіб, або кожен шостий від загальної кількості працюючих у промисловості. Підприємствами галузі за січень-серпень 2010 р. реалізовано промислової продукції (товарів, послуг) на суму 294,1 млн грн, з якої 86,1 % – продукція інвестиційного призначення, індекс промислового виробництва до січня-серпня 2009 р. становив 98,9 %. З початку 2010 р. підприємствами машинобудування вироблено 143 насоси для перекачування рідин, 91 верстат для деревообробки, 20 машин для сортування, подрібнення, змішування й аналогічного оброблення

грунту, 186 форм для лиття та ливарних моделей, 52 машини спеціального призначення, 24 тис. приладів для вимірювання фізичних та хімічних величин, 157 автобусів, 19 причепів та напівпричепів, 75 пожежних машин [172-174].

Крім того, машинобудівниками області виробляються вали трансмісійні та кривошипи, колеса та зубчасті передачі, устаткування для фільтрування та очищення рідин, сільськогосподарські машини, верстати для формування й оброблення металів, машини та устаткування для виробництва продуктів харчування, напоїв, електроустаткування, медичні меблі, світильники, устаткування електросигнальне, вузли та деталі до локомотивів та безліч іншої корисної продукції [202].

У 2011 р. підприємства машинобудування посіли третє місце серед основних видів діяльності переробної промисловості області. Ними вироблено близько третини спеціалізованих автомобілів, кожний восьмий автобус та верстат для оброблення деревини, майже всі пожежні машини.

Крім того, у 2011 р. в області було випущено перший тролейбус, 307 автобусів, що майже вдвічі більше, ніж у попередньому році, також удвічі зросло виробництво верстатів для оброблення деревини, проводів та кабелів електричних, устаткування електросигнального для забезпечення регулювання, контролю та безпеки на автомагістралях. Більше вироблено устаткування для фільтрування та очищення рідин, для птахівництва, апаратури електродіагностичної, вогнегасників.

На розвиток підприємств машинобудування з початку 2011 р. спрямовано 7,3 млн грн інвестицій в основний капітал або 2,4 % усіх інвестицій промисловості.

Кожне п'яте інноваційно активне підприємство області належить до машинобудування. Упродовж 2010 р. впроваджено 12 нових технологічних процесів, з яких половина – маловідходні та ресурсозберігаючі, 23 інноваційні види продукції [202].

За період січня-червня 2012 р. на підприємствах машинобудування обсяг промислового виробництва становив 91,1 % проти січня-червня 2011 р. Збільшилося виробництво верстатів для оброблення деревини, устаткування для птахівництва та для фільтрування й очищення рідин, низьковольтної електричної апаратури, але менше випущено автобусів, пожежних машин [172-174].

Сьогодні регіональна частка галузі у машинобудівному комплексі України з виробництва продукції становить 0,6 %. Стратегія розвитку машинобудування регіону орієнтується, насамперед, на максимальне використання наявного виробничого потенціалу, його нарощування та технологічне оновлення.

Однак криза вітчизняного машинобудівного комплексу позначилася і на роботі машинобудівних підприємств області. Вже у найближчі роки проблемою їх розвитку може стати нестача ресурсів для фінансування капітальних вкладень, що приведе до обмеження можливостей в оновленні виробничого апарату, розширенні ринку машин і устаткування та попиту на інноваційну продукцію.

Машинобудування поступово втрачає свої позиції в промисловому комплексі Чернігівщини, хоча і сьогодні зосереджує значну частину промислового потенціалу регіону.

Основними напрямками спеціалізації машинобудування в області є: транспортне, сільськогосподарське, будівельно-шляхове і комунальне машинобудування, електронне приладобудування, виробництво засобів зв'язку та медичного обладнання [158; 176].

Машинобудівний комплекс Чернігівської області об'єднує 36 підприємств: з оброблення металу, виробництва металевих конструкцій і виробів, електричного та електронного устаткування, сільськогосподарської, будівельної техніки, обладнання для нафтопромислового комплексу, медичних приладів та інструментів, точних вимірювальних пристроїв, транспортного машинобудування. Серед провідних підприємств галузі ПАТ «Чернігівський завод радіоприладів «ЧеЗаРа»», ПАТ «Чернігівавтодеталь», ТОВ «Прилуцький завод протипожежного і спеціального машинобудування «Пожспецмаш»», ПАТ «Завод «Ніжинсільмаш»», ДП НВК «Прогрес», ВАТ «Ніжинський механічний завод», ДП «Ніжинський ремонтний завод інженерного озброєння», ТОВ «Контракт-М», ТОВ «Науково-виробниче підприємство «Метекол»».

За останні три роки на підприємствах машинобудування впроваджено 46 нових технологічних процесів (70 % від загальнообласного показника) та десятки найменувань нових видів продукції.

На сьогодні продукція підприємств області знайшла споживачів у більш, ніж 20 країнах [158, 176]. Слід зазначити, що високий потенціал інноваційного розвитку мають підприємства машинобудівної галузі, а саме: ПАТ «Чернігівський завод радіоприладів», ТОВ «Український кардан», ПАТ «Чернігівський автозавод», ТОВ «Прилуцький завод протипожежного і спеціального машинобудування «Пожспецмаш»», ПАТ «Завод Ніжинсільмаш», ДП НВК «Прогрес», ПАТ «Ніжинський механічний завод» та ін.

Зокрема, ПАТ «Чернігівавтодеталь» – це сучасне машинобудівне підприємство, що спеціалізується на виробництві ковальських поковок, автомобільних вузлів та деталей, карданних валів. Паралельно випускає широку номенклатуру запчастин до автомобілів і сільськогосподарської техніки. Здійснює крупновузлове складання мікроавтобусів, вантажних і легкових автомобілів сімейства «ГАЗ»: «Волга», «Газель», «Соболь», «Швидка допомога» та ін. Основні партнери – автомобільний завод ВАТ «ГАЗ» (Росія), фірма IFA (Німеччина) і заводи сільськогосподарського машинобудування Росії і України. ПАТ «Чернігівавтодеталь» першим у автомобілебудівній галузі України отримало сертифікат відповідності системи якості стандарту ISO-9001.

ПАТ «Чернігівський завод радіоприладів» (далі ПАТ «ЧеЗаРа») – одне з провідних підприємств Національного космічного агентства України, сьогодні кожний пілотований космічний апарат українського чи російського походження забезпечується його навігаційно-телеметричною апаратурою. Завод бере участь у міжнародних програмах: Cospas – рятування потерпілих на морі, GLONAS – глобальне космічне угруповання, SeCat – європейський супутник зв'язку та ін. ПАТ «ЧеЗаРа» – лідер з виробництва сучасного обладнання для міських АТС, провідний виробник датчико-перетворюючої апаратури. На такий же рівень прагне піднятися ще один важливий для України напрямок діяльності – виробництво медичної техніки. Найближчі перспективи підприємства – активна

участь у розвитку міжнародного співробітництва в галузі спеціального та комерційного космосу, забезпечення населення України сучасними ширококосмуговими послугами супутникового зв'язку та цифрового мовлення, розвиток волоконно-оптичних систем з використанням оптичних мультиплексорів, розвиток апаратури зв'язку з використанням технологій xDSL, доведення до кожного споживача, кожного населеного пункту високошвидкісного цифрового доступу до інформаційної мережі Інтернет, розроблення та виробництво сучасних приладів на базі біометричної системи контролю, впровадження та виробництво обладнання для прискорення розвитку медичної та фармацевтичної промисловості.

Прилуцьке державне підприємство «Пожспецмаш» – основний в Україні виробник пожежних машин та протипожежної техніки. Головні напрямки діяльності – проектування, розроблення, виробництво й реалізація пожежних автоцистерн та автоцистерн термосів для питної води і технічної рідини; пожежних автомобілів різних модифікацій та установок порошкового гасіння; пожежних аеродромних автомобілів; автомобілів пожежних першої допомоги; пожежних штабних автомобілів; агрегатів та автомобілів для гасіння лісних пожеж; пожежних автонасосних станцій; рукавних пожежних автомобілів; уніфікованих моторних підігрівачів; обладнання автоматичних систем пожежогашіння; вогнегасників [202].

Ніжинський науково-виробничий комплекс «Прогрес» спеціалізується на розроблення та виробництві складних оптико-електронних приладів і гігроскопічних пристроїв, медичної техніки, фотооб'єктивів, діапроекторів, товарів народного споживання.

ПАТ «Завод «Ніжинсільмаш» – основний в Україні постачальник обладнання для птахівництва – виробляє комплекти устаткування з каскадними триярусними клітковими батареями, технологічне обладнання для утримання курей-несучок та для підлогового вирощування птиці, завантажувачі та бункери для сухих кормів тощо.

ПАТ «Ніжинський механічний завод» випускає різноманітне обладнання для виноробної, хлібопекарної і рибопереробної промисловості, обладнання для виробництва сухого молока, спирту ВКД (високооктанової кисневоємної добавки до бензинів), сушильні установки СКМ роторно-дискового і роторно-трубчатого типу (для сушки післяспиртової барди і пивної дробини), гальмівні локомотивні чавунні колодки, залізничні гальмівні башмаки, техніку для присадибних господарств. Проте виробничі потужності підприємств машинобудування Чернігівської області на сьогодні залишаються недозавантаженими. Головними проблемами розвитку машинобудівної галузі регіону, на нашу думку, є:

- зменшення кількості замовлень на виробництво космічної техніки через низьку купівельну спроможність російських та вітчизняних споживачів;
- відсутність державних замовлень на виробництво пожежної техніки;
- матеріально-технічний знос обладнання на підприємствах;
- брак коштів на інноваційне відновлення матеріально-технічної бази виробництва;

- недосконалість процедури тендерних закупівель для підприємств ВПК (військово-промислового комплексу);
- незадовільні умови праці на підприємствах галузі;
- низький рівень заробітної плати працівників галузі тощо [176].

Тому важливим пріоритетом у розвитку машинобудування та у формуванні промислового комплексу Чернігівського регіону є випереджуючі темпи його інноваційного розвитку, зростання обсягів випуску конкурентоспроможної продукції на основі вдосконалених виробничих зв'язків, організаційної структури виробництва, що пов'язано з розгортанням процесів кластеризації в галузі.

Пріоритетом кластерної стратегії розвитку машинобудування повинен стати малокапіталомісткий варіант підтримання й оновлення виробничого апарату та вдосконалення галузевої структури. Основним джерелом фінансування капіталовкладень на цьому етапі мають бути власні кошти підприємств і прирівняні до них (амортизаційні відрахування, частина прибутку, акціонерна участь, кредити тощо). При обмежених ресурсах капітальних вкладень зростає значення інноваційної діяльності. Відтворення виробничого апарату і компенсація його зносу в усіх галузях мають поєднуватись із впровадженням нових технологій і техніки нових поколінь, новітньої продукції, підвищенням конкурентоспроможності виробництва.

Інноваційні процеси у машинобудуванні Чернігівської області мають можливість скористатися науково-технічним потенціалом всієї України і зарубіжжя. На загальнодержавному рівні пріоритетними визначені наукомісткі галузі, серед них – авіакосмічна, суднобудівна, виробництво військової техніки, важке і сільськогосподарське машинобудування, верстатобудівна та інструментальна, електротехнічна і приладобудівна, виробництво засобів зв'язку, інформатики та складної апаратури, медичного устаткування, радіо-, електронна, автобудівна та ін.

Для галузі в цілому та її окремих підприємств стратегічним завданням є визначення свого місця і партнерів для виробництва продукції пріоритетного призначення та продукції підвищеної якості. Серед продукції, на виробництві якої спеціалізуються підприємства області і яка відповідає пріоритетним напрямам держави, є продукція виробників-монополістів (пожежні машини, автоцементовози, протруювачі насіння, комплекти устаткування для вирощування й утримання курей, апаратура цифрових систем передачі даних для телефонних систем зв'язку тощо). З урахуванням стану виробничого потенціалу пріоритетним напрямом розвитку машинобудування області можна вважати прискорений розвиток машинобудівного комплексу в цілому з підвищенням його частки у продукції промисловості, а саме [158, 176]:

- розвиток автомобільної промисловості (виробництво вузлів і деталей, запасних частин);
- виробництво сільськогосподарських машин, особливо для тваринництва і кормовиробництва;
- виробництво нових поколінь протипожежної техніки;

- виробництво нафтопромислового, бурового та геологорозвідувального обладнання і запасних частин до нього;
- виробництво обладнання для переробних галузей АПК;
- виробництво обладнання для переробки полімерних матеріалів, легкої промисловості і запчастин до нього;
- виробництво високотехнологічної і наукоємної продукції (засоби зв'язку, медична техніка, електронна промисловість, медичні прилади та інструменти та ін.);
- виробництво широкої номенклатури споживчих товарів, орієнтованої на всі верстви населення з різним рівнем купівельної спроможності;
- виробництво продукції всіх галузей комплексу, яка за технічним рівнем та наукоємністю знаходиться на рівні передових зразків і конкурентоспроможна на ринках;
- виробництво продукції, необхідної для конкурентного розвитку інших видів економічної діяльності на території області, забезпечення потреб населення;
- впровадження інноваційної стратегії розвитку промисловості на основі поєднання науково-технічної, виробничої і фінансової сфер;
- проведення у найближчий період інвестиційної політики у напрямі зміни структури основних фондів в усіх галузях, спрямування 40-50 % амортизаційних відрахувань від вартості основних фондів першої групи на збільшення частки основних фондів третьої групи (машин і устаткування).

На нашу думку, для забезпечення випереджаючого розвитку машинобудівної галузі органам виконавчої влади необхідно здійснити:

- вивчення кон'юнктури внутрішнього ринку і суміжних областей у продукції машинобудування підприємств області та інформаційне забезпечення;
- сприяння утворенню угруповань кластерного типу для вирішення проблем області (зокрема, ремонту і модернізації техніки);
- розроблення і втілення обласних міжгалузевих програм розвитку із залученням підприємств та організацій машинобудування;
- розвиток територій пріоритетного розвитку та активізація прикордонного і транскордонного (у тому числі єврорегіонального) співробітництва;
- першочергову підтримку виробництва пріоритетних видів продукції.

Пріоритетні напрямками розвитку машинобудівної галузі Чернігівської області показано на рис. 3.18.

Отже, наявність в області потужного комплексу промислових підприємств з випуску сільськогосподарської техніки, транспортних засобів, машин і устаткування, промислового обладнання потребує створення машинобудівного кластера, який має об'єднати науку та виробництво, забезпечити потреби в усіх видах ресурсів (фінансових, матеріальних, кадрових і т. ін.), наповнення бюджетів та розвиток соціальної сфери.

Для підвищення конкурентоспроможності Чернігівського регіону актуальним є використання потенціалу, що закладений у створенні машинобудівного кластера.

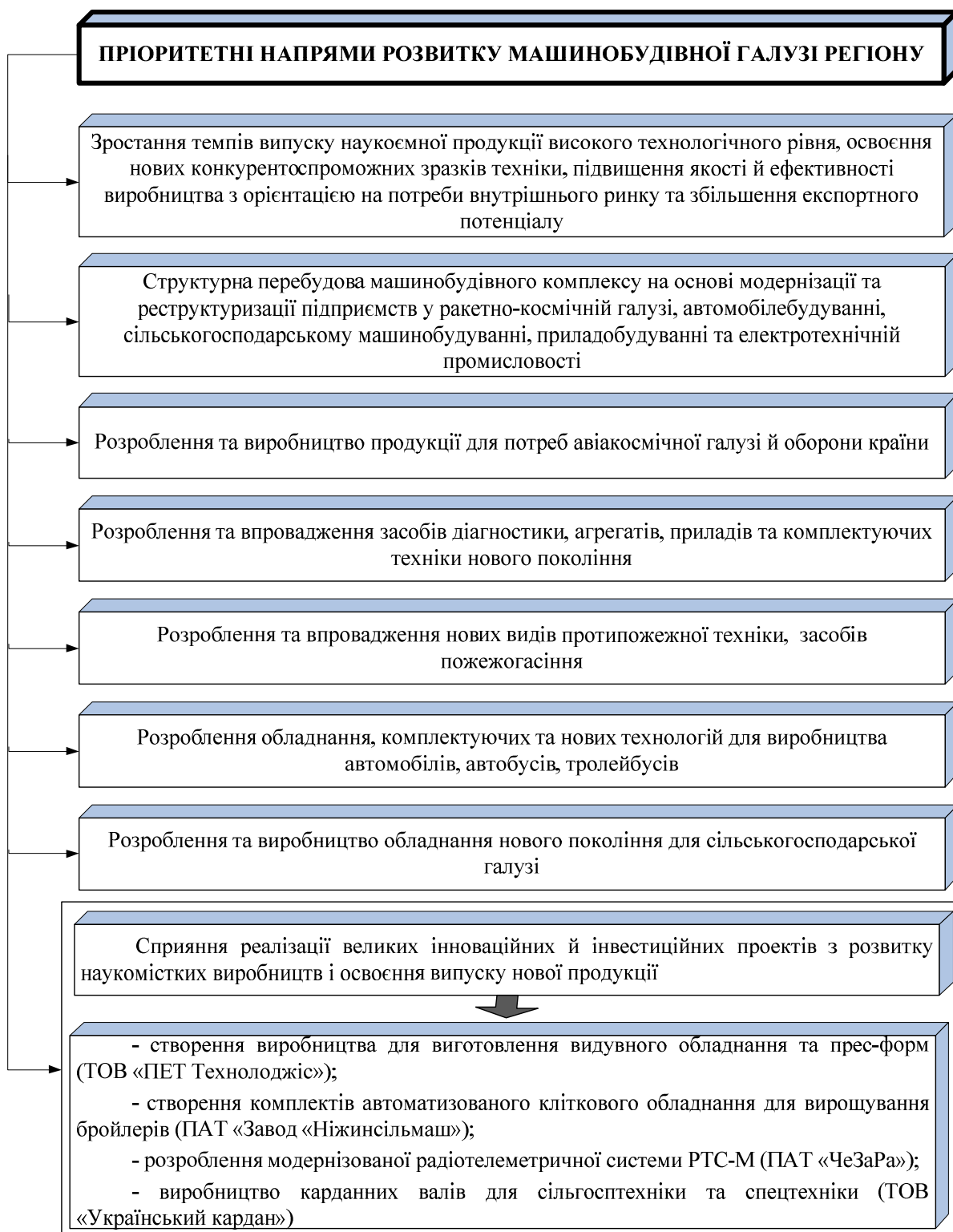

Рис. 3.18. Пріоритетні напрями розвитку машинобудування Чернігівської області

Тому доцільно запропонувати створення регіонального кластера, який би об'єднував провідні машинобудівні підприємства області, такі як: ПАТ «Ніжинський дослідно-механічний завод», ТОВ «Прилуцький завод протипожежного і спеціального машинобудування «Пожспецмаш»», ЗАТ «Чернігівкабель», ЗАТ «Чернігівський механічний завод», МПП «Магістр - Ерго», НВО «Група компаній Магр», НВП «Конструкторське бюро «Пожспецмаш»», ТОВ «Інжен», ТОВ «Полімаш», ТОВ «Прес», ТОВ «Тан»,

ВАТ «Бахмацький завод полімерного машинобудування», ВАТ «Городнянський механічний завод», ВАТ «Завод «Бахмачнафтогазмаш», ВАТ «Завод металоконструкцій та металооснастки», ВАТ «Котельний завод «Колвіенергомаш», ВАТ «Макошинський завод «Сільгоспмаш»», ПАТ «Ніжинсільмаш», ВАТ «Ніжинський механічний завод», ВАТ «Носівський завод «Побідит», ВАТ «Прилуктваринмаш», ВАТ «Будмаш», ВАТ «Хімтекстильмаш», ВАТ «Чернігів Вторчормет», ВАТ «Чернігівавтодеталь», ВАТ «Чернігівський завод «Металіст», ВАТ «Чернігівський завод «Метиз»», ВАТ «Чернігівський інструментальний завод», ВАТ «Чернігівський ремонтно-механічний завод «Жовтневий молот»», ВАТ «Чернігівське підприємство спецавтотранспорту», ВАТ «Щорський електромеханічний завод», фірма «Родник», ПП «Кронос», ПП «Магр» та ін.

Концепція створення регіонального кластера полягає у розвитку взаємодії підприємств машинобудування з розглянутими суб'єктами за допомогою кластерного підходу [21] (рис. 3.19).

У результаті об'єднання в кластер машинобудівні підприємства регіону отримують численні конкурентні переваги від спільної діяльності та взаємодії. Регіональний кластер дасть змогу підприємствам машинобудування успішно вирішувати завдання щодо досягнення повного завантаження виробничих потужностей і збільшення обсягів виробництва продукції; зниження витрат на одиницю продукції. Це також дозволить отримати можливість налагодити виготовлення комплектуючих та сировини вітчизняними постачальниками; здійснити перехід від продажів окремих видів продукції до спільного виконання комплексного завдання «під ключ»; знизити витрати технічного обслуговування обладнання за рахунок централізації ремонтних робіт; отримати можливість спільного використання й маневрування наявними виробничими й складськими потужностями, ресурсами. Об'єднання також сприятиме мінімізації витрат завдяки спільній діяльності в галузі маркетингу, реклами, управління; поглибленню коопераційних зв'язків та поділу праці; зменшенню витрат на утримання дилерських і сервісних мереж, на проведення виставок, презентацій тощо. Учасники отримають можливість створити спільну торгову марку; сформуванню спільну модель управління підприємствами; закріпити й збільшити інноваційну складову у роботі; скоротити відсотки по залученому капіталу за рахунок більш масштабних гарантій; підвищити якісні характеристики продукції завдяки розробленню нових конструкцій і модернізації продукції, яка виготовляється [21].

Чернігівська регіон є успішним та інвестиційно привабливим з погляду розвитку машинобудування та має всі передумови стати ініціатором впровадження високотехнологічних розроблень і наукоємних технологій для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринків вітчизняною високоякісною продукцією.

Досягнення цієї мети буде здійснюватись за рахунок розвитку промислового потенціалу регіону на основі впровадження наукоємних виробничих розроблень і технологій, підвищення інноваційної й інвестиційної активності з випереджальним розвитком машинобудівного комплексу.

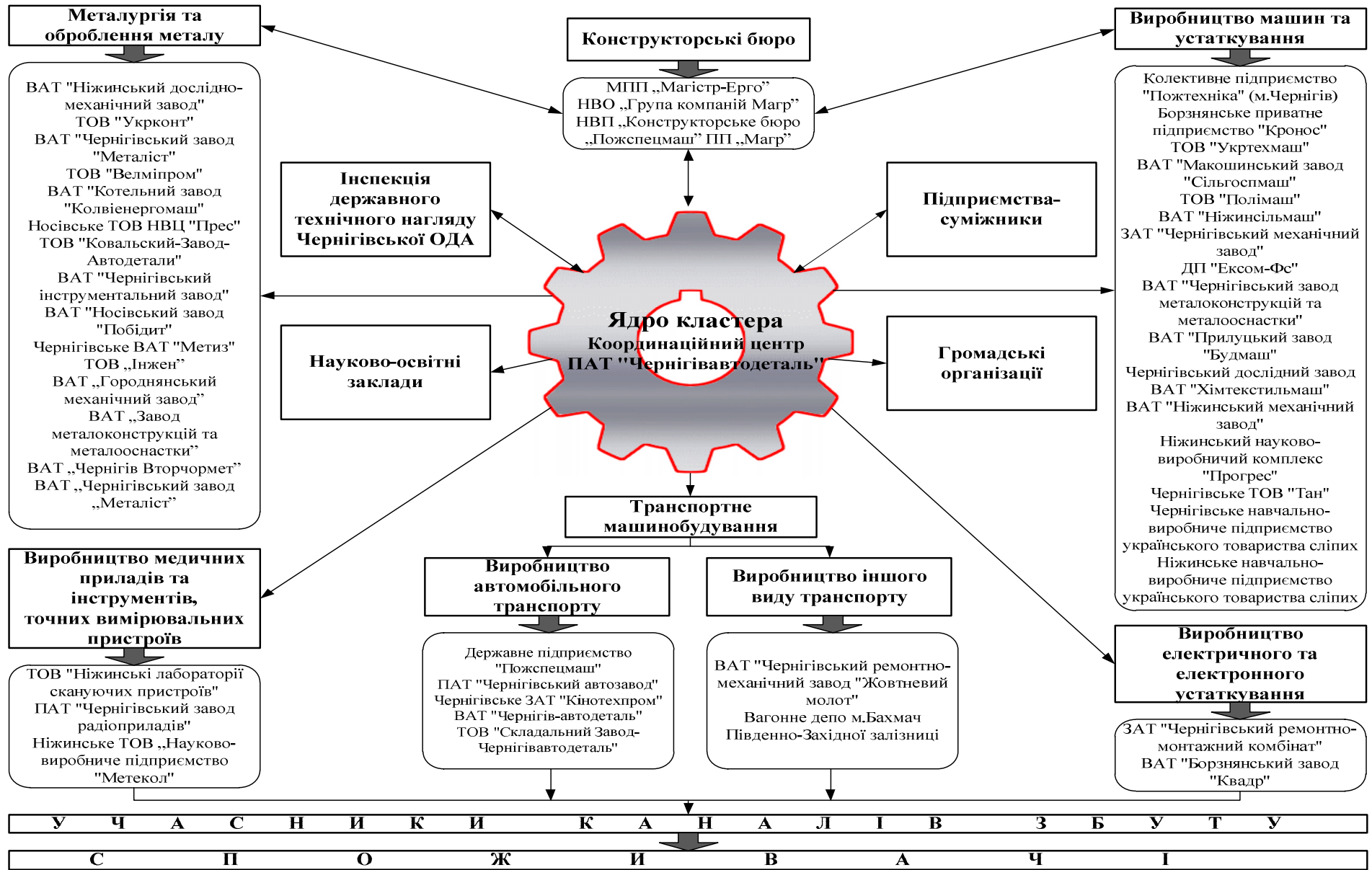

Рис. 3.19. Машинобудівний кластер

У цілому формування і розвиток кластерів машинобудівних підприємств приведе до підвищення конкурентоспроможності економіки Чернігівського регіону, активізації інноваційних процесів і реальних механізмів узгодження інтересів влади, бізнесу, науки та освіти.

3.7. Кластеризація у текстильній галузі

Легка промисловість України – одна з найбільш соціально значущих галузей економіки, що може забезпечити велику кількість робочих місць для населення. Вона охоплює підприємства, які випускають текстильну, трикотажну, швейну, шкіряну, взуттєву, хутрову та іншу продукцію, орієнтовану на широке коло споживачів, і потребує значних обсягів трудових ресурсів та сировини.

Галузь складається з 17 підгалузей, має виробничий потенціал, здатний виробляти широкий спектр товарів широкого вжитку і промислового призначення. Водночас легка промисловість пов'язана з багатьма суміжними галузями й обслуговує весь господарський комплекс країни.

Легка промисловість, продукція якої спрямована на якісне задоволення індивідуальних потреб споживачів, є суттєвим та необхідним сегментом виробничого комплексу України, виступає одним з показників добробуту населення та забезпечує значні надходження до бюджету. Вагомий економічний статус легкої промисловості безпосередньо впливає на загальний рівень національної економіки та визначає його гідне місце у системі світового господарства.

Сьогодні сфера застосування текстильних матеріалів не обмежується виготовленням одягу чи предметів домашнього вжитку. Широко використовується продукція галузі також і в медицині, транспортних засобах та на природоохоронних об'єктах. У зв'язку з цим з'являються нові можливості та стимули для розвитку легкої промисловості та її інноваційного відродження. Відновлення позитивної динаміки розвитку текстильної галузі сприятиме гармонійному розвитку регіонів, вирішенню соціальних проблем, підняттю малого та середнього бізнесу.

Дослідженню теоретичних і практичних питань різних аспектів розвитку легкої та, зокрема, текстильної промисловості присвячено значну кількість досліджень вітчизняних учених, таких як: О. Наумов, Б. Кваснюк, Я. Базилюк, І. Крючкова, А. Гречан, Я. Ромусік та інші. Незважаючи на проведення ґрунтовних досліджень, недостатньо уваги приділялося системному визначенню проблем функціонування галузі в умовах посткризової ситуації та шляхів виходу з неї [57].

Легка промисловість України могла б вирішити проблему зайнятості населення, проте чітко простежується тенденція до зменшення кількості осіб, які працюють у цій сфері. Якщо на початку 90-х років зайнятість становила 750 тис. осіб, то у 2009 році цей показник скоротився майже у 8 разів. Це пояснюється загальним кризовим становищем галузі. Дешеві і неякісні імпортні товари, низька конкурентоспроможність вітчизняних, проблеми кредитування, скорочення споживчого попиту, система оподаткування – все це призвело до

занепаду галузі в Україні, а як наслідок – до скорочення зайнятості в легкій промисловості [108].

На жаль, сьогодні текстильна промисловість працює у нелегких економічних умовах, спричинених системними проблемами галузі, наслідками кризових явищ у світовій та вітчизняній економіці, нестабільною фінансовою ситуацією та залежністю від імпортованої сировини. Серед головних проблем її розвитку фахівці виділяють такі: відсутність необхідних ринкових інститутів і інструментів та інформаційного забезпечення; занепад вітчизняної сировинної бази; розрив зв'язків технологічного та організаційного характеру між промисловими підприємствами та сировинною базою; низька ефективність первинної обробки сировини; нестача власних фінансових ресурсів; неможливість отримання середньо- та довготермінових кредитів і висока вартість їх обслуговування; невизначеність стратегічних напрямів та відсутність цілеспрямованої державної політики, політичного, економічного і правового захисту вітчизняних виробників; залежність текстильної промисловості від імпортованої сировини; неконтрольованість імпорту-експорту текстильної сировини та продукції, складності в здійсненні зовнішньо торговельних операцій [108].

До чинників, які здатні сприяти прискореному розвитку галузі, слід віднести: значний рівень доданої вартості, що створюється у процесі виробництва; швидкий обіг капіталу; значну ємність внутрішнього ринку товарів текстильної промисловості (близько 30 млрд грн щороку); можливість використання вітчизняної сировини та напівфабрикатів, таких як: вовна, льон, хімічні матеріали; наявність успішних компаній-брендів.

У зв'язку з фінансово-економічною кризою обсяг виробництва текстильної промисловості зазнав значного скорочення, яке було зумовлено: суттєвим падінням обсягів реалізації продукції галузі на внутрішньому ринку через різке зниження платоспроможного попиту населення; скасуванням митних тарифів при вступі України до СОТ; низьким рівнем захисту внутрішнього ринку України як від так званої «сірої» продукції національного виробника, так і неконтрольованого ввозу на митну територію України продукції іноземного походження без обкладання відповідними податками, що обумовлювало порівняно низьку ціну реалізації на ринку України цієї продукції. Якщо у 2008-2009 рр. темпи падіння були найбільшими (10,6 % і 25,8 % відповідно), то у 2010 р. зростання виробництва становило 7,8 % порівняно з 2009 р. У 2010 р. текстильна промисловість працювала з найвищими позитивними темпами економічного зростання серед підгалузей легкої промисловості, що пов'язано зі стабілізацією умов роботи підприємств з виробництва пряжі і тканин [57].

Легка промисловість традиційно є однією з невід'ємних складових економіки Чернігівщини. Її частка в загальному обсязі промислової продукції області становить 3,6 %.

У 2011 році підприємствами легкої промисловості вироблено 1,3 млн м² різних видів тканин, більше ніж 7 тис. пар панчішно-шкарпеткових виробів, 137,6 тис. шт постільної білизни, пошито 68,7 тис. шт жіночих пальт, напівпальт, 110 тис. шт жакетів, блейзерів, піджаків та курток жіночих, 24,4 тис. шт спідниць, 20 тис. шт брюк та бриджів жіночих, 34,8 тис. шт блузок.

Серед основних виробників продукції легкої промисловості – ЗАТ “КСК «Чексіл»”, ВАТ “Чернігівська швейна фабрика «Елегант»”, ЗАТ “Виробничо-торгова фірма «Сіверянка»”, ПП «ТК-Стиль» та ін.

В області зосереджено виробництво майже всіх основних видів товарів текстильної галузі, які виробляються в Україні. Зокрема, підприємствами Чернігівщини вироблено майже половину вовняних тканин, більше ніж 15 % пальт та напівпальт жіночих і дівчачих тощо.

Щорічно підприємствами текстильної галузі виробляється щонайменше 1 млн м² різних видів тканин, 60 тис. шт постільної білизни, 308 тис. пар взуття, понад 62 тис. шт жіночих пальт, напівпальт, 118 тис. шт жакетів, блейзерів, піджаків та курток жіночих, 27 тис. шт спідниць, 5 тис. шт брюк та бриджив жіночих [172-174].

За підсумками 2011 р., на підприємствах текстильної галузі випуск промислової продукції становив 93,5 % проти 2010 р. Порівняно з 2010 р. на 3,3 % зросло виробництво взуття. Скоротилося виробництво кордної тканини, постільної білизни, тканин. У січні-лютому 2012 р. порівняно з відповідним періодом 2011 р. на підприємствах текстильної галузі виробництво продукції становило 81,9 %, вироблено 448,1 тис. м² тканин, 7,9 тис. шт ковдр та пледів, 23,0 тис. шт постільної білизни.

Основними виробниками текстильної продукції Чернігівської області є:

- дочірнє підприємство «Дігтярівська фабрика ім. 8 Березня»;
- дочірнє підприємство «Рескі-Льон»;
- закрите акціонерне товариство «Анта»;
- закрите акціонерне товариство «Вербена»;
- закрите акціонерне товариство «Десна»;
- закрите акціонерне товариство “Камвольно-суконна компанія «Чексіл»”;
- закрите акціонерне товариство «Либідь»;
- закрите акціонерне товариство «Прилучанка»;
- закрите акціонерне товариство “Виробничо-торговельна фірма «Ніжинка»”;
- закрите акціонерне товариство «Виробничо-торгова фірма «Сіверянка»;
- закрите акціонерне товариство “Виробничо-торговельне підприємство художніх виробів «Ярославна»”;
- закрите акціонерне товариство “ВШВО «ДІСІ-Ніжинка»”;
- закрите акціонерне товариство “Фабрика «Аврора»”;
- закрите акціонерне товариство «Еліта»;
- колективне товариство «Веста»;
- Новгород-Сіверська бавовноткацька фабрика;
- товариство з обмеженою відповідальністю «Суконна фабрика»;
- товариство з обмеженою відповідальністю “Фабрика «Деснянка»”;
- товариство з обмеженою відповідальністю “Спільне українсько-американське підприємство «Чексіл-Аріадна»”;
- Остерська бавовноткацька фабрика;

- відкрите акціонерне товариство “Прилуцька панчішна фабрика ім. 8 Березня”;
- відкрите акціонерне товариство «Прилуцька швейна фабрика»;
- відкрите акціонерне товариство “Виробничо-торговельне підприємство «Надія»”;
- відкрите акціонерне товариство «Радуль»;
- відкрите акціонерне товариство “Чернігівська швейна фабрика «Еlegant»”;
- відкрите акціонерне товариство «Панчішна фабрика»;
- приватне підприємство «ТК-Стиль».

Значну роль у текстильній промисловості відіграють такі підприємства, як ЗАТ “Камвольно-суконна компанія «Чексіл»”, яке виробляє понад 85 % загальнодержавного обсягу вовняних тканин, ТОВ «Новофіл», єдиний виробник оплетеної еластомірної нитки в Україні. Виробництво є екологічно чистим, технологія оплетення нитки є новою для нашої країни.

ЗАТ “Камвольно-суконна компанія «Чексіл»” за останні два роки на 90 % провела технічне переобладнання суконного виробництва і запровадила новітні технології.

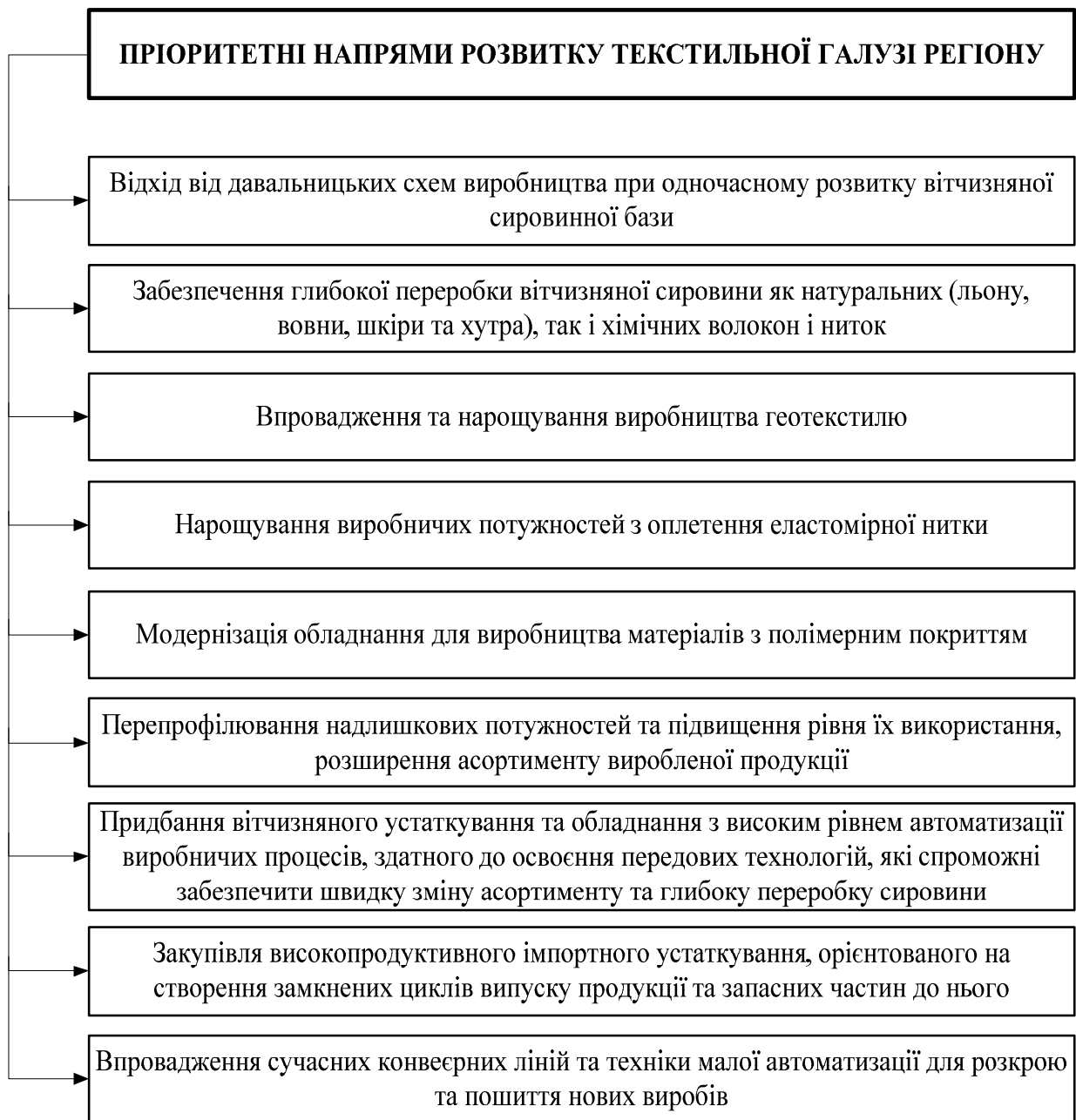
Проте, незважаючи на велику кількість підприємств текстильної промисловості в області, на сьогодні існують проблеми у розвитку цієї галузі, а саме:

- незахищеність внутрішнього ринку від конкуренції незаконно ввезеної, неякісної продукції;
- висока питома вага давальницьких схем та занепад вітчизняної сировинної бази;
- зниження купівельної спроможності як вітчизняних, так і європейських споживачів;
- значний матеріально-технічний знос обладнання;
- застарілі технології виготовлення продукції, що не відповідають світовим стандартам якості тощо.

Тому пріоритетним напрямом у розвитку цієї галузі буде розроблення та впровадження нових енерго- та ресурсозберігаючих технологій, освоєння виробництва нових видів продукції. Що стосується текстильної промисловості Чернігівського регіону, то пріоритетними є такі напрями (рис. 3.20).

Реалізація визначених пріоритетів спрямована на вирішення таких завдань [158]:

- підвищення виробничого потенціалу текстильної промисловості, вдосконалення технічного оснащення, зростання продуктивності праці;
- підвищення коефіцієнта оновлення активної частини основних виробничих фондів та зростання виробничих потужностей до 2017 року на 20-25 відсотків, підвищення рівня їх використання;
- поліпшення умов праці, що позитивно позначиться на здоров’ї робітників галузі;
- забезпечення випуску необхідних обсягів продукції, підвищення її якості та конкурентоспроможності;
- створення умов для реалізації пілотних інвестиційних проектів.

Рис. 3.20. Інноваційні пріоритети текстильної галузі регіону

Комплекс дій щодо підвищення конкурентоспроможності виробників та продукції текстильної промисловості реалізується на основі таких заходів:

- впровадження постійно діючої системи оцінювання якості та споживчих показників вітчизняної продукції і зарубіжних аналогів, своєчасне виявлення причин низьких конкурентних позицій вітчизняних виробників, розроблення пропозицій щодо їх усунення;
- здійснення оперативного моніторингу ринків збуту товарів текстильної промисловості, визначення тенденцій моди для формування пропозицій щодо вдосконалення асортименту;
- узгодження системи управління конкурентоспроможністю продукції з інноваційними проектами та інституціональними перетвореннями;
- розроблення концепції створення асортименту якісної продукції нового покоління та широкого застосування, яка буде за своїм споживчим призначенням

перевищувати імпортні аналоги та використовуватись для готелів, ресторанів, санаторіїв, транспорту, а також для виготовлення захисного одягу під час проведення аварійних робіт у радіаційно- та хімічно агресивному середовищі;

– освоєння інноваційного асортименту виробів технічного та оборонного призначення з поліпшеними експлуатаційними характеристиками та захисними властивостями;

– розроблення технологічних регламентів, які визначають вимоги до безпеки та якості продукції з урахуванням міжнародних систем стандартизації.

Впровадження цього комплексу заходів вимагає залучення значних інвестицій для формування науково-інноваційного потенціалу галузі. Очікувані результати збільшують ринкові можливості підприємств (рис. 3.21).

Рис. 3.21. Ринкові можливості конкурентоспроможного виробництва

Підвищення конкурентоспроможності виробництва можливе за рахунок прискорення інноваційних процесів у галузі.

Комплекс заходів інноваційної діяльності та НДДКР реалізується через розроблення та виробництво інноваційної продукції з високою часткою доданої вартості, а також модифікації продукції на базі створення:

– наукоємних технологій глибокої переробки сировинних ресурсів (льону, шерсті, бавовни, хімічних волокон та ниток) з використанням досягнень у сфері біотехнологій, лазерній, радіаційній та плазменій технологіях, які забезпечують енерго-, ресурсозбереження, використання відходів промислового виробництва, перехід галузі на екологічно безпечні матеріали та ресурсозберігаючі технології;

- прогресивних технологій з виробництва споживчих товарів нового покоління, тканин із заданими властивостями (терапевтичними, протипухлинними, протиалергійними, вогнестійкими, біоактивними та ін.), які забезпечують підвищену комфортність та привабливість виробів;

- нових технологій з виробництва екологічно безпечних препаратів та принципово нових виробів медичного асортименту (лікарських біологічно активних перев'язуючих засобів; реабілітаційних корсажів, пов'язок, марлі, бинтів та ін.), комплектів для новонароджених, медичної вати та інших виробів, які забезпечують збереження здоров'я і більш високу якість життя людини;

- прогресивних технологій, що забезпечують випуск нових текстильних матеріалів з підвищеними експлуатаційними властивостями (вогнестійкістю, морозостійкістю, масло- і бензостійкістю, довговічністю) для покриття технічних та транспортних засобів;

- технологій з виробництва продукції цивільного та оборонного призначення: камуфляжні, вогне- та термостійкі тканини для покриття техніки; засоби індивідуального та групового захисту людей, які працюють в екстремальних умовах та ін.

Високий потенціал інноваційного розвитку мають підприємства: ЗАТ «Камвольно-суконна компанія «Чексіл»», ЗАТ «Виробничо-торгова фірма «Сіверянка»», ТОВ «Новофіл» та ін.

Пріоритетна увага та стимулюючий вплив органів виконавчої влади мають бути зосереджені на таких напрямках [176]:

- відновлення і розширення фундаментальних та прикладних досліджень, спрямованих на створення наукових розробок, які здатні стати новою технологічною основою галузі і забезпечити нарощування виробництва конкурентоспроможної наукоємної продукції;

- поглиблення наукових галузевих досліджень з метою оцінювання кон'юнктури товарних ринків, прогнозування пріоритетних напрямів реформування текстильної промисловості та вдосконалення ринкових механізмів;

- удосконалення організаційних форм підприємств та їх галузевих і територіальних об'єднань, створення нових виробництв, реалізація повного циклу виробничого процесу з залученням суміжних галузей;

- розроблення та впровадження нових технологій глибокої переробки сировини;

- технологічне оновлення обладнання та устаткування підприємств;

- розширення асортименту продукції;

- автоматизація та комп'ютеризація систем управління тощо.

Комплекс заходів по забезпеченню виробництв галузі вітчизняною сировиною реалізується на основі:

- розроблення вимог до якості й асортименту сировинних ресурсів для текстильного виробництва;

- моніторингу світового і вітчизняного ринку сировинних ресурсів та кон'юнктури цін на сировину з метою розроблення пропозицій щодо закупки сировини, барвників і текстильних допоміжних речовин в обсягах і

асортименті, необхідних для забезпечення прогнозованого обсягу виробництва продукції текстильної промисловості;

– розроблення пропозицій про невідкладні заходи розвитку вітчизняної сировинної бази для текстильної промисловості та пропозицій з розширення асортименту та підвищення якості хімічних волокон та ниток.

Впровадження вказаних заходів суттєво знизить обсяги давальницької сировини та сприятиме підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів за рахунок зменшення виробничих витрат.

Забезпечення виробника вітчизняною сировиною приведе до:

– збільшення ємності вітчизняного ринку сировинних ресурсів для текстильної промисловості;

– розширення асортименту сировинних ресурсів, підвищення якості продукції та виходу на зовнішні ринки;

– зміцнення коопераційних зв'язків між виробниками і постачальниками та узгодження міжгалузевих та регіональних зв'язків.

Механізм структурних зрушень у сфері споживання продукції текстильної промисловості орієнтований, перш за все, на захист вітчизняного виробника та створення цивілізованого внутрішнього ринку (рис. 3.22).

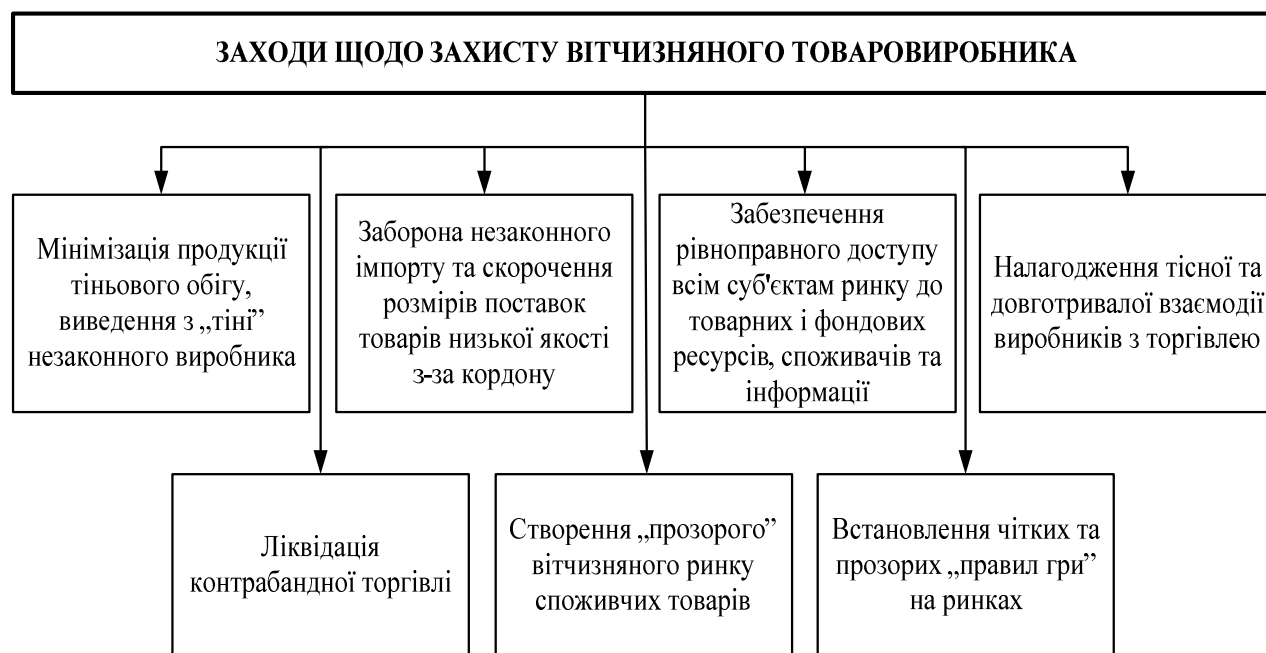

Рис. 3.22. Заходи щодо захисту вітчизняного виробника

Кардинально змінити ситуацію, яка склалась в умовах негативних наслідків кризових явищ, можливо лише на основі реалізації кластерної стратегії розвитку текстильної галузі Чернігівського регіону. Суттєвим поштовхом у модернізації галузі може стати створення текстильного промислового кластера. Успішним прикладом такого утворення може слугувати кластер текстильної промисловості на Хмельниччині.

Створення кластера текстильної промисловості Чернігівщини дасть змогу активізувати інноваційну діяльність, підвищити ефективність виробництва на новому техніко-технологічному рівні та створити необхідні умови для стабільного зростання обсягів виробництва конкурентоспроможних виробів.

Важливим фактором ефективного розвитку кластера текстильної промисловості є забезпечення кадровим потенціалом, який буде відповідати сучасній кадровій політиці галузі. Підготовкою кадрів необхідного профілю займаються відповідні навчальні заклади області, серед яких – Чернігівський державний технологічний університет, Чернігівське професійно-технічне училище легкої промисловості, Чернігівський професійний ліцей побуту та ін. Структура текстильного кластера зображена на рис. 3.23.

Таким чином, підприємства текстильної промисловості регіону мають значні можливості економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності завдяки нарощуванню виробничого потенціалу, наявній сировинній базі та людським ресурсам.

На сьогодні в регіоні достатньо можливостей для розвитку та відродження цієї престижної галузі виробництва, що дозволить зробити прорив в економічному зростанні Чернігівського регіону.

Впровадження кластерних принципів організації текстильного виробництва надасть значні можливості як для підвищення конкурентоспроможності місцевого бізнесу у текстильній галузі, так і для підвищення ефективності економічної політики регіональної влади.

Кластери створюють основу для притоку іноземних інвестицій, активізації широкого кола підприємців і міцного розвитку малого та середнього підприємництва, підвищення гнучкості та мобілізації діяльності великих підприємств. Вони виступають і як інструмент діалогу між діловими колами, сприяють розвитку конкурентних переваг певних виробництв на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Саме такого підходу потребує текстильна галузь Чернігівщини, яка має давні традиції та значний історичний досвід. Крім того, Чернігівська область має всі передумови для формування, функціонування та розвитку мегакластера у текстильній галузі, в якому будуть успішно функціонувати мінікластери: виробництва пряжі, тканин та одягу.

Новгород-Сіверське, Дегтярівське ткацьке виробництво, потенційні можливості виготовлення льняних тканин, потужні підприємства ЗАТ КСК «Чексіл» та ПАТ «Чернігівське «Хімволокно»», наявність чи не єдиної в Україні навчальної бази для текстильників можуть стати одним з форпостів зростання економіки регіону.

У своєму зверненні до Ради ЄС 13 вересня 2006 р. Європейська комісія підкреслила, що «бути частиною кластера є важливою конкурентною перевагою бізнесу. Кластери допомагають заповнити порожнечу між бізнесом, дослідженнями й ресурсами, таким чином швидше видаючи знання на ринок. Успішні кластери пропагують інтенсивну конкуренцію одночасно зі співробітництвом. Вони збільшують продуктивність, залучають інвестиції, пропагують дослідження, підсилюють промислову базу, розробляють спеціальні продукти і послуги та стають основою для розвитку навичок...» [158; 176].

За першість у створенні текстильного кластера може успішно позмагатись і Чернігівщина – для цього вона має всі можливості: досвід, сировинний матеріал, навчальну базу, виробничі потужності та інше.

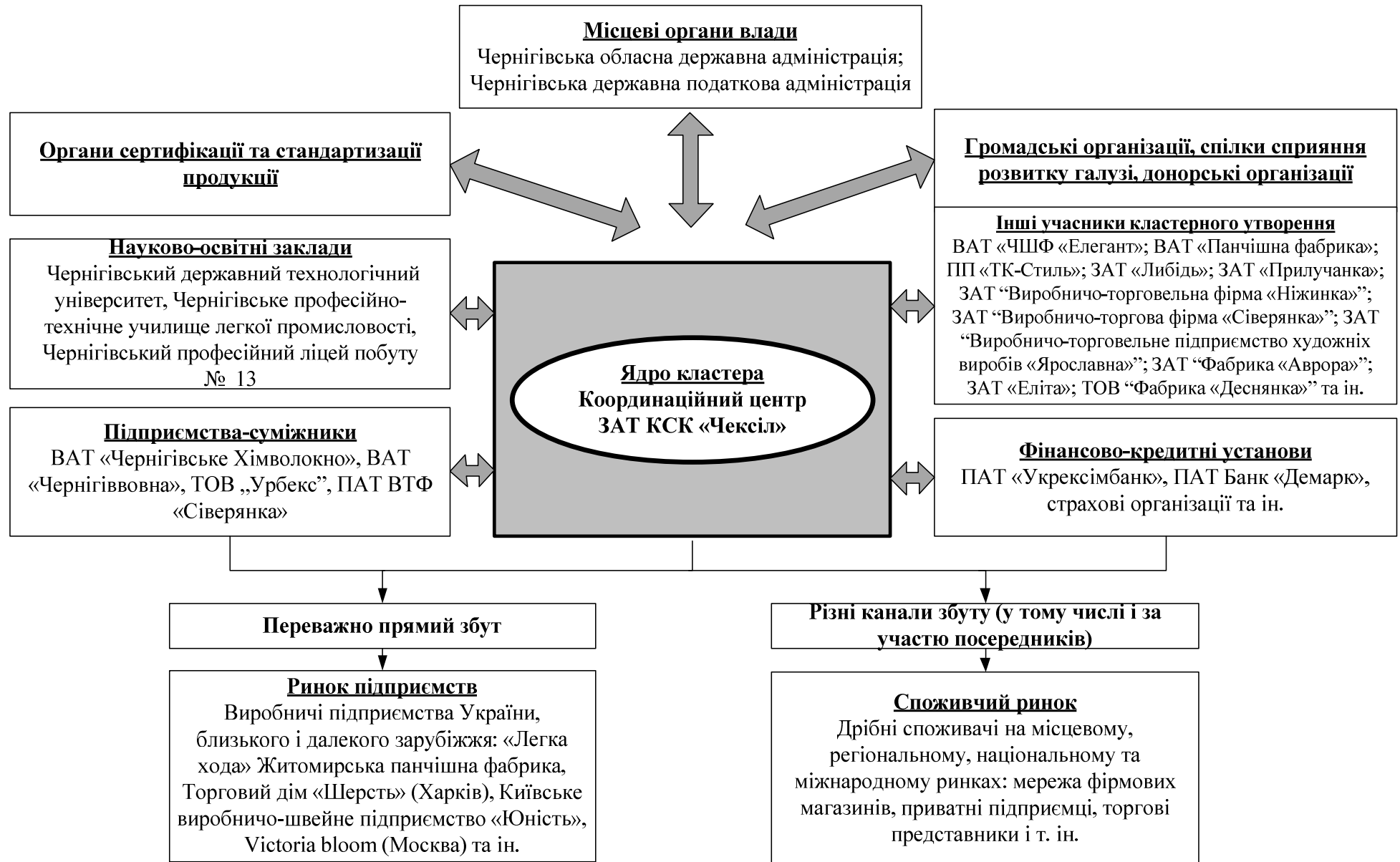

Рис. 3.23. Структура текстильного кластера

3.8. Кластеризація у паливно-енергетичній галузі

3.8.1. Перспектива створення нафтогазового кластера

Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) України, його стан, можливості та перспективи розвитку багато у чому впливають на економічну ситуацію в країні та умови сталого розвитку суспільства. Саме ступінь його готовності щодо забезпечення країни паливно-енергетичними ресурсами та її енергетичної незалежності є одним з найбільш впливових і вагомих важелів економіки нашої держави. ПЕК – це потужна міжгалузева територіальна система, невід’ємна частина єдиного господарського комплексу країни, базова складова важкої індустрії. Паливно-енергетичний комплекс України – це сукупність секторів економіки, до якої входять суб’єкти господарювання, діяльність яких пов’язана з розвідкою, видобутком, переробкою, виробництвом, зберіганням, транспортуванням, передачею, розподілом, торгівлею, збутом або продажем і використанням енергетичних продуктів (енергоносіїв). До складу ПЕК входять галузі паливної промисловості (вугільна, нафтова, газова, торф’яна, сланцева) та електроенергетика, що включає теплові, гідро- та атомні електростанції, а також трубопровідний транспорт і лінії електропередач. Соціально-економічний стан країни та значне його покращення нерозривно пов’язані з рівнем розвитку всього паливно-енергетичного комплексу, вдосконаленням енергетичного балансу з обов’язковим врахуванням досягнень науково-технічного прогресу.

Паливна енергетика України – могутній потенціал та рушійна сила сталого розвитку економіки нашої держави. Великі запаси сировини, раціональний науковий підхід до розвідування та видобутку енергоресурсів, вмiле управління та використання енергетичного потенціалу – все це має важливе значення для зростання та розширення масштабів паливної промисловості, розвитку та вдосконалення енергетичних технологій, стабільних стійких зовнішньоекономічних зв’язків з іншими державами світу, для забезпечення надійності енергопостачання регіонів країни в умовах зростання енергодефіциту на світовому енергетичному ринку. Вирішення деяких проблем потребує вдосконалення організаційно-економічного механізму для визначення дієвих шляхів їх реалізації, управління ресурсним забезпеченням енергетичної безпеки України та окремих її регіонів на основі виявлення передумов відродження паливно-енергетичного комплексу країни й обґрунтування напрямків його розвитку [76].

Створення конкурентоспроможної та ефективної економіки України в перспективі значною мірою залежить від стану базових галузей промисловості, серед яких важливе місце займає паливно-енергетичний комплекс. ПЕК визначає можливість забезпечення стабільного функціонування і розвитку матеріальної і нематеріальної сфер виробництва, безпосередньо впливаючи на конкурентоспроможність вітчизняної продукції, а, отже, і на рівень добробуту населення. Від його розвитку залежать темпи, масштаби і техніко-економічні показники виробництва промисловості, сільського господарства, транспорту. Освоєння паливно-енергетичних ресурсів у межах економічних районів є основою формування і подальшого розвитку їх промислових комплексів.

В останні роки енергетична безпека країни цілком залежить від імпорту енергоресурсів. Це великі фінансові витрати. Але ж Україна має великі запаси природних ресурсів, у тому числі й енергетичних, а отже і реальну можливість відмовитись від позичених енергоресурсів за умов раціональної організації використання нових технологій видобутку, збагачення, диверсифікації, споживання та застосування як традиційних вітчизняних корисних копалин, так і нетрадиційних енергоносіїв.

Розроблення інноваційних проектів та вирішення проблеми їх інвестиційного забезпечення – це найважливіші передумови подолання кризових явищ у ПЕК та підвищення конкурентоспроможності економіки.

Одним з важливих факторів стабілізації роботи паливно-енергетичного комплексу є реалізація в Україні широкомасштабної політики енергозбереження. За часів перебування у складі СРСР економіка нашої держави йшла у напрямку розвитку переважно енергоємних галузей промисловості: гірничо-видобувної, металургійної, хімічної, важкого машинобудування. У результаті – на початку 90-х років Україна отримала у спадок непомірно велику кількість застарілого технічно зношеного обладнання, устаткування та енергозатратні технології. Це стало однією з основних причин енергетичної та економічної кризи, яка суттєво позначилася на ефективності використання енергоресурсів в окремих галузях економіки. У 1994 році Верховна Рада прийняла Закон України «Про енергозбереження», який визначив правові, економічні, соціальні та екологічні основи енергозбереження для всіх підприємств, об'єднань та організацій, розташованих на території держави.

Розвиток паливно-енергетичного комплексу впливає на темпи, масштаби і техніко-економічні показники промисловості, сільського господарства, транспорту. Освоєння паливно-енергетичних ресурсів у межах економічних районів є основою формування і подальшого розвитку їх промислових комплексів [76].

Ці та інші проблеми знайшли своє відображення у працях багатьох зарубіжних та вітчизняних учених. Питання дослідження, виявлення нових родовищ та видобутку енергетичної сировини, розвитку паливно-енергетичного сектору, збереження цієї важливої базової галузі завжди були і на сьогодні залишаються актуальними, потребують досконалого вивчення та вирішення. Багато уваги цьому питанню приділили такі провідні науковці, як М.П. Бутко, В.М. Геєць, Б.М. Данилишин, М.І. Долішній, С.І. Дорогунцов, С.І. Іщук, В.В. Ковалевський, В.С. Міщенко, О.Л. Михайлюк, В.Б. Козлов, Б.З. Піріашвілі, В.Ф. Савченко, В.К. Симоненко, О.І. Шаблій, А.І. Юфа та багато інших.

Однак на сьогодні залишаються невирішеними важливі проблеми, що стосуються перспектив розвитку та стабілізації стану ПЕК регіону і країни в цілому. Це видобуток паливних ресурсів, економіко-організаційні питання розвитку ПЕК та оптимізації енергозберігаючої політики, формування реальних паливно-енергетичних балансів на рівні держави, а також окремих регіонів, енергозатрати й енергетична безпека тощо.

Паливна галузь Чернігівської області представлена нафтогазовою та торф'яною промисловістю.

Область за запасами газу та нафти належить до Східного нафтогазоносного регіону України. На її території зосереджені значні запаси нафти, природного газу, вуглеводнів та торфу. За запасами цих енергетичних ресурсів, обсягом видобутку нафти, газу (включаючи газовий конденсат) з початку розроблення родовищ вона перевищує всі нафтовидобувні області, в тому числі такі, як Івано-Франківська, Сумська, Львівська, Полтавська. А от за обсягами газу (суто вільний газ та газ газових шапок) вона значно поступається основним газонасним областям.

На території області розвідано більше 300 родовищ з 16 видів різноманітних корисних копалин, з яких до промислового розроблення в різний час залучалась лише третина.

Майже 60 % мінерально-сировинної бази складають корисні копалини паливно-енергетичного комплексу (вуглеводнева сировина та торф), майже 30 % припадає на будівельну сировину, близько 8 % – підземні води, решта – нерудні корисні копалини для металургії, бішофіт та агрохімічна сировина (рис. 3.24) [172-174].

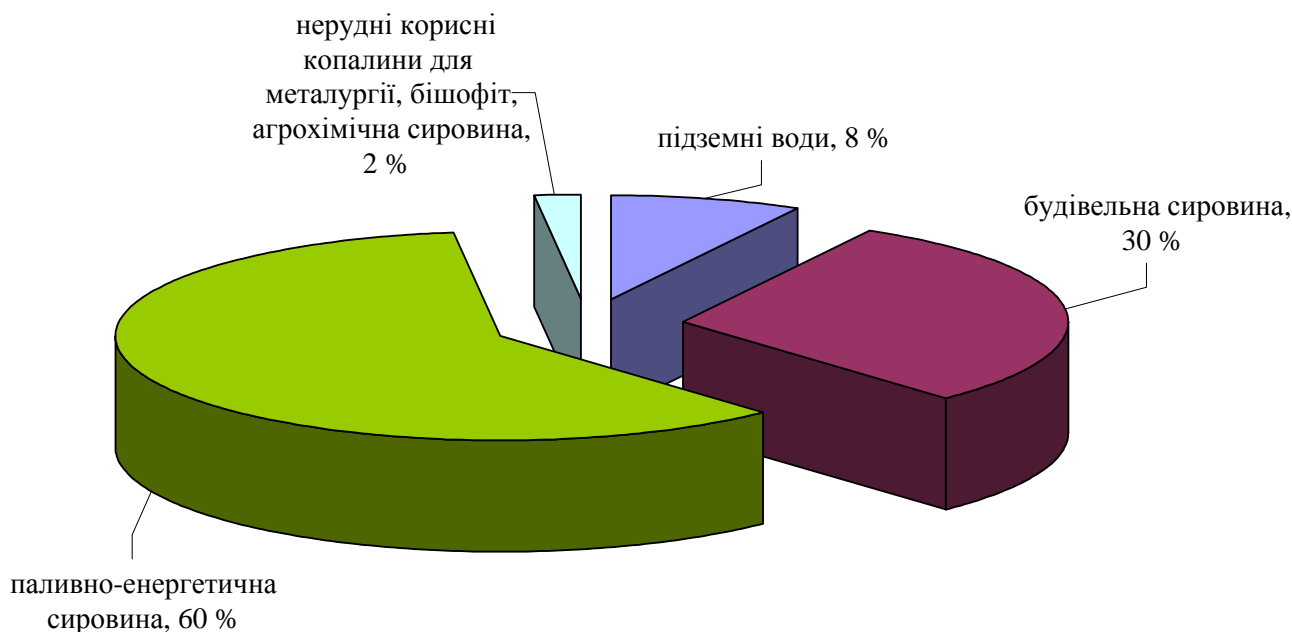

Рис. 3.24. Структура мінерально-сировинної бази Чернігівської області

На території Чернігівської області налічується 428 родовищ різноманітних корисних копалин, серед яких 194 можуть розроблятися. Мінерально-сировинний потенціал регіону на 66,7 % складається з паливно-енергетичних корисних копалин – нафти, газу, конденсату, торфу.

За даними геологорозвідувальних робіт та досліджень, в області налічується 25 родовищ нафти, на яких видобувні балансові запаси становлять близько 12,7 млн т, що становить 9,45 % запасів України. Ще 17 родовищ знаходяться у стадії розроблення, їх видобувні запаси – близько 11,8 млн т.

Вільний газ на території Чернігівської області представлений 11 родовищами. Видобувні балансові запаси – 10,5 млрд м³, що становить 1 % від запасів України. Експлуатуються 7 родовищ із балансовими запасами 8,3 млрд м³.

Газ розчинений представлений 19 родовищами, видобувні його запаси – 1,5 млрд м³, що становить 4,18 % від запасів України. З них експлуатуються 17 родовищ.

Конденсат представлений 11 родовищами з сумарними запасами 2,36 млн т. Цей показник становить 2,95 % від запасів України. В області розробляється 7 родовищ із загальними запасами 2,09 млн т.

Серед родовищ вуглеводнів унікальними по запасах і якості сировини є Гнідинцівське, Леляківське і Талалаївське. Вони становлять основу сировинної бази нафтогазовидобувної промисловості області (понад 50 % запасів і 80 % видобутку) (рис. 3.25) [76].

Умовні позначення:

▲ – нафта; ▲△ – нафта та газ; ■ – торф

Рис. 3.25. Родовища нафти, газу та торфу Чернігівської області

Багатими на родовища і дуже перспективними для пошуків вуглеводнів є надра Варвинського, Прилуцького, Талалаївського, Срібнянського, Ічнянського та інших районів.

За офіційними даними запаси вуглеводневої сировини на Чернігівщині становлять – 11,2 млн т (11 % від українських запасів) нафти; 2,3 млн т (6 %) газового конденсату; 9,8 млрд куб. м (6,7 %) газу (табл. 3.18) [172-174].

Таблиця 3.18

Структура споживання енергетичних матеріалів та продуктів переробки нафти, %

Показник	Роки							
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
вугілля кам'яне	12,4	7,9	8,8	13,5	16,9	17,2	19,2	19,1
газ природний	43,7	57,3	60,7	55,8	51,8	55,0	54,4	54,1
нафта сира	–	10,9	11,2	11,2	11,8	9,2	7,5	7,1
бензин моторний	10,0	7,1	6,0	6,6	6,6	6,4	6,1	5,8
газойлі (дизельне пальне)	13,8	8,2	6,1	6,5	6,4	6,4	7,0	7,6
мазути топкові важкі	13,0	0,7	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2
пропан і бутан скраплені	–	0,9	0,6	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0
масла мастильні	–	0,5	0,4	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2
брикети і напівбрикети торф'яні	0,3	0,7	0,6	0,4	0,3	0,4	0,3	0,4
торф неагломерований паливний	3,3	1,2	0,9	0,5	0,5	0,7	0,6	0,6
дрова для опалення	0,3	3,2	3,6	2,9	2,9	2,6	2,6	2,9

З 1959 року на території Чернігівщині за статистикою з розвіданих 25 родовищ добуто 115 млн т нафти, більше 10 млрд куб. м газу.

Сьогодні Прилуцьке нафтогазовидобувне управління «Чернігівнафтогаз» ВАТ «Укрнафта» експлуатує 15 родовищ нафти і газу та забезпечує видобуток 18 % української нафти та 6 % газу.

Велика кількість родовищ знаходиться у пізній стадії розроблення, 63 % видобутку здійснюється у семи важковидобувних родовищах.

Нафтові родовища Чернігівської області відносяться до категорії дрібних (за величиною видобувних запасів нафти до 10 млн т), крім Гнідинцівського та Леляківського, видобувні запаси яких віднесені до великих (від 30 до 300 млн т нафти). Із 20 родовищ розробляються 18, розвідуються лише 2.

Всі газові родовища, як і нафтові, віднесені до категорії дрібних, що свідчить про значну розпорошеність запасів.

Сучасний стан нафто- та газовидобутку в області, високий рівень виснаженості діючих родовищ, а також недостатні обсяги геофізичних досліджень і пошуково-розвідувального буріння унеможливають зростання обсягів видобутку на період до 2015 р. Найбільш реальний варіант – стабілізація обсягів видобутку нафти (у тому числі газового конденсату) і газу на сучасному рівні, тобто близько 500 тис. т і 100 млн м³ [172-174].

Щоб не допустити спаду нафто- й газовидобутку, потрібно (перш за все) прискорити і збільшити масштаби геофізичних досліджень та пошуково-розвідувального буріння.

Гнідинцівський газопереробний завод, що працює на вуглеводневій сировині Чернігівської, Полтавської, Сумської областей, є технічно застарілим підприємством як з погляду технології, так і екологічної безпеки. Для

підвищення ефективності використання вуглеводневої сировини у процесі її переробки, розширення асортименту й поліпшення якості продукції завод потрібно реконструювати.

Ці природні ресурси використовують як високоефективне паливо і цінну сировину для хімічної промисловості. Їхнє прискорене залучення до промислової розробки, швидке зростання нафтогазовидобутку та його багаторічна стабілізація перебуває на досить високому рівні. Тобто йдеться про освоєння власних великих нафтових і газових родовищ [200].

Довгі роки Україна була основним районом видобутку природного газу в колишньому СРСР і багато років український газ використовувався для газифікації міст і сіл Росії. З України було прокладено потужні газопроводи до Москви і Ленінграда. Український газ надходив також до Молдови, Білорусі, республік Прибалтики. Україна ж, маючи власний газ, була газифікована чи не найгірше в СРСР. І хоча видобуток нафти і газу в нашій державі зменшується, проте ми маємо і деякі позитивні фактори: велику кількість потужних нафто- та газопереробних підприємств, у той час як в Росії бракує цього, та великі газосховища. Оскільки газ зберігати у трубах неможливо, Росія вимушена закачувати його великі обсяги в українські газосховища, щоб у подальшому продавати в країни Західної та Центральної Європи. Це дає нам додаткові валютні надходження. Нафту і природний газ в Україні видобувають у Прикарпатті, причорноморському нафтогазоносному регіоні та на Лівобережжі, у Чернігівській, Сумській та Полтавській областях.

Перше родовище нафти та газу на Чернігівщині було відкрито у 1959 році неподалік села Гнідинці Варвинського району. Тоді ж, у Прилуцькому районі, поряд з селом Сухополова започатковано буріння пошукової свердловини №1 проектною глибиною 3000 м. А вже в грудні почали буріння свердловини №4 проектною глибиною 2000 м для з'ясування промислової нафтоносності відкладень.

На сьогодні видобуток нафти триває на 18-ти родовищах Прилуцького, Талалаївського, Ічнянського районів Чернігівської області та Роменського району Сумщини [112].

Геологорозвідувальні дослідження показують, що нафтогазові та торф'яні родовища Чернігівщини не безмежні, але ще далеко не всі освоєні і неповністю визначені обсяги запасів їх сировини.

Економічний стан в енергетиці коливається, ціни на нафту та природний газ швидко злітають вгору. За нинішніх темпів зростання цін природний газ вже в найближчі роки для багатьох регіонів може стати недоступним. Тому саме торфу приділяють велику увагу і розглядають як альтернативний вид палива в енергетиці не тільки нашого регіону, але й України в цілому [213]. Питому вагу споживання енергетичних матеріалів та продуктів переробки нафти за окремими видами економічної діяльності у 2012 році показано в табл. 3.19.

*Споживання енергетичних матеріалів та продуктів переробки нафти
за окремими видами економічної діяльності у 2012 році*

Показник	Спожито палива	Питома вага споживання, відсотків				
		сільське господарство, мисливство, лісове господарство	промисловість	будівництво	діяльність транспорту та зв'язку	підприємства та організації інших видів діяльності
Усього, тис. т умовного палива	1954,5	9,8	82,4	0,6	2,0	5,2
Вугілля кам'яне, тис. т	511,9	0,0	96,6	0,0	0,0	3,4
Газ природний, млн м ³	968,5	2,0	91,9	0,3	1,4	4,4
Нафта сира, тис. т	101,8	–	99,7	0,3	–	–
Бензин моторний, тис. т	80,7	14,9	16,7	1,0	2,2	65,2
Газойлі (дизельне пальне), тис. т	107,6	58,9	10,0	2,1	11,1	17,9
Мазути топкові важкі, тис. т	–	–	–	15,6	–	84,4
Пропан і бутан скраплені, тис. т	12,9	9,8	58,9	1,2	1,5	28,6
Масла мастильні, тис. т	2,4	56,2	27,4	2,8	8,4	5,2
Брикети торф'яні, тис. т	12,0	0,5	45,7	–	1,7	52,1
Торф неагломерований паливний, тис. т	38,6	–	99,9	–	–	0,1
Дрова для опалення, тис. м ³ щільних	225,6	80,4	4,9	0,1	1,6	13,0

Крім того, ще однією гострою проблемою ПЕК регіону є будівництво об'єктів газифікації у населених пунктах Чернігівської області.

Нині всі міста області газифіковано природним газом. Залишились не газифікованими 3 селища і 950 сільських населених пунктів. Рівень газифікації у цілому по області становить 59,4 %, при середньому по Україні – 57,9 %, у т. ч. у сільській місцевості – 32,04 % (Україна – 27 %), у містах – 85,12 % (Україна – 73,8 %) [172-174].

Слід зазначити, що протягом останніх років виділення бюджетних коштів на газифікацію населених пунктів практично припинилося. Для прискорення вирішення проблеми газифікації населених пунктів області уже в найближчі роки необхідно побудувати 3,4 тис. км міжселищних газопроводів на суму близько 900,0 млн грн, для підведення газу до населених пунктів прокласти 3,75 тис. км розподільчих газопроводів на суму 500,0 млн гривень. Недостатнє фінансування призводить до призупинення будівництва підвідних газопроводів до сільських населених пунктів, в яких вуличні газопроводи вже побудовані за кошти населення. Тому без допомоги держави і самого населення неможливе вирішення проблеми газифікації.

В області у стадії будівництва знаходяться 46 підвідних газопроводів з високим ступенем будівельної готовності, які повністю забезпечені проектно-

кошторисною документацією та комплексними висновками державної експертизи. У 2009-2010 роках НАК «Нафтогаз України» частково розпочала фінансування 16 підвідних газопроводів на суму 8675,5 тис. грн, але для повного введення об'єктів в експлуатацію необхідно ще 73,5 млн грн. Вирішення проблеми фінансування НАК «Нафтогаз України» в межах Програми будівництва підвідних газопроводів з високим рівнем будівельної готовності дасть можливість ввести в експлуатацію 402,73 км газових мереж та підключити до газопостачання 13,6 тис. домоволодінь сільських мешканців.

Основними пріоритетними завданнями розвитку газифікації населених пунктів регіону, на нашу думку, є:

- продовження реалізації програми будівництва підвідних газопроводів з високим рівнем будівельної готовності за рахунок коштів НАК «Нафтогаз України» та ПАТ «Чернігівгаз»;
- реалізація обласної Програми підтримки індивідуального житлового будівництва на селі «Власний дім» у частині надання кредитів на будівництво вуличних газопроводів, газифікації будинків;
- добудова раніше розпочатих об'єктів;
- залучення коштів інвесторів, населення, кредитних ресурсів фінансових установ та інших джерел, незаборонених законодавством, для газифікації населених пунктів.

Добудова об'єктів газифікації зменшить кількість об'єктів незавершеного будівництва в області [158].

Важко назвати завдання, яке було б актуальнішим для нашого регіону, ніж відкриття нових потужних запасів нафти і природного газу, особливо сьогодні, коли питання паливно-енергетичної безпеки для нашої країни стоїть досить гостро.

Регіон має значний паливно-енергетичний потенціал, представлений підприємствами з видобування паливно-енергетичних корисних копалин; виробництва продуктів нафтопереробки; постачання та збереження нафти, газу та нафтопродуктів, їх розподілення.

Розвідку запасів і видобуток нафти, природного газу й газового конденсату на території області здійснюють в, основному, ДП НАК «Надра України» «Чернігівнафтогазгеологія» та Прилуцьке НГВУ «Чернігівнафтогаз» ПАТ «Укрнафта». Основні показники паливно-енергетичного потенціалу Чернігівського регіону наведені у табл. 3.20.

Таблиця 3.20

Основні показники паливно-енергетичного потенціалу Чернігівського регіону

Назва показника	Одиниця виміру	Роки					
		2007	2008	2009	2010	2011	2012
Видобуток корисних копалин							
Нафта	тис. т	539,4	506,2	491,7	472,1	453,6	398,4
Газ (природний + попутний)	млн м ³	174,5	170,0	153,0	147,0	145,2	140,1
Конденсат	тис. т	33,8	73,0	65,7	65,4	64,8	62,7
Торф	тис. т	45,0	46,0	44,7	51,0	52,3	52,8

У 2008 році на території області видобуто 506,2 тис. тонн нафти та 106,4 млн куб. м природного газу. Нині серед шести нафтовидобувних районів України чернігівські нафтовики займають друге місце по видобутку нафти.

У 2012 році у добувній промисловості приріст продукції становив 13,1 %. Збільшився видобуток природного газу, більше вироблено торф'яних брикетів та напівбрикетів, проте зменшився видобуток нафти [172-174].

У виробництві продуктів нафтопереробки задіяний лише Гнідинцівський газопереробний завод ПАТ «Укрнафта», який виробляє скраплений газ та легку фракцію.

Разом з тим у зв'язку зі зменшенням запасів на родовищах, очікується поступове скорочення надходжень вуглеводневої сировини у наступні роки для переробки, що спричинить суттєве зменшення обсягів виробництва підприємством і негативно впливає на загальнообласний показник.

Транспортування природного газу по розподільних трубопроводах області здійснює підприємство з газопостачання та газифікації ПАТ «Чернігівгаз». Крім того, підприємство проводить облік обсягів використання природного газу всіма категоріями споживачів, закупівлю і поставку газу населенню та бюджетним установам, виконує роботи з газифікації населених пунктів регіону.

Основними проблемами у сфері використання паливно-енергетичного потенціалу регіону є:

- вичерпання вуглеводневої сировини;
- значне скорочення геологорозвідувальних робіт;
- недостатня вивченість родовищ корисних копалин як перепона для комплексного їх розроблення;
- виснаження вуглеводневого ресурсного потенціалу основних родовищ нафти і газу;
- освоєння важковидобувних запасів залишкових нафт заводнених родовищ;
- недостатність фінансування та складність відведення земельних ділянок під буріння нових свердловин;
- низький рівень заробітної плати працівників галузі та незадовільне матеріально-технічне забезпечення;
- недосконалість нормативно-правової бази, яка перешкоджає створенню чіткого загального державного механізму контролю за використанням природних надр тощо.

Тому необхідно забезпечити раціональне використання паливно-енергетичного потенціалу як складової сталого розвитку регіону.

З цією метою запропонуємо заходи, що сприятимуть раціональному та ефективному використанню паливно-енергетичного потенціалу області, а саме:

- ефективного використання родовищ;
- надання кредитів на будівництво вуличних газопроводів, газифікації будинків;
- залучення коштів інвесторів, населення, кредитних ресурсів фінансових установ та інших джерел;

- реалізація програми будівництва підвідних газопроводів НАК «Нафтогаз України» та ВАТ «Чернігівгаз»;
- добудова раніше розпочатих об'єктів газифікації;
- впровадження стратегії формування, функціонування та розвитку нафтогазового кластера.

З метою підвищення ефективності функціонування та розвитку ПЕК регіону необхідно проаналізувати передумови і визначити можливості щодо започаткування процесів кластеризації. Процес формування кластерів повинен починатися з визначення організаційно-економічних та техніко-технологічних зв'язків між потенційними учасниками кластера і розроблення стратегії подальших організаційних рішень. Один із можливих варіантів нафтогазового кластера наведений на рис. 3.26.

Розвиток енергетики має вирішальний вплив на стан економіки в державі та рівень життя населення. Метою соціальної держави має бути забезпечення умов для зростання добробуту громадян.

Однією з найважливіших складових добробуту у цивілізованих державах є забезпечення громадян і компаній необхідними енергоресурсами. Запорукою реалізації цієї мети має стати надійне, економічно обґрунтоване й екологічно безпечне задоволення потреб населення та економіки в енергетичних продуктах.

Замість забезпечення екстенсивного розвитку, яким економіка України рухалась протягом десятиліть, енергетика повинна перейти на ефективне забезпечення сталого розвитку економіки. Забезпечення економіки та соціальної сфери країни основними видами енергоносіїв (електричною й тепловою енергією, моторними й котельно-пічними видами палива, а також природним газом) і сировинними ресурсами для потреб хімічної та металургійної промисловості (коксівним вугіллям, продуктами нафто- і газопереробки) покладається на паливно-енергетичний комплекс України [65].

Чернігівщина як інвестиційно привабливий регіон з модернізованою конкурентоспроможною промисловістю, ініціатор впровадження високотехнологічних розробок і наукоємних технологій для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринків вітчизняною високоякісною продукцією має всі перспективи для подальшого розвитку паливно-енергетичного комплексу на основі кластерного підходу у розрізі Енергетичної стратегії України на період до 2030 р.

Вважаємо, що реалізація кластерного підходу в паливно-енергетичному комплексі регіону дозволить:

- сформувати цілісну та дієву систему управління і регулювання в паливно-енергетичному секторі, розвинути конкурентні відносини на ринку енергоносіїв і ринків пов'язаних послуг;
- створити умови для істотного зменшення енергоємності економіки за рахунок впровадження нових технологій, прогресивних стандартів, сучасних систем контролю, управління й обліку, транспортування та споживання енергетичних продуктів і розвитку ринкових механізмів стимулювання енергозбереження;

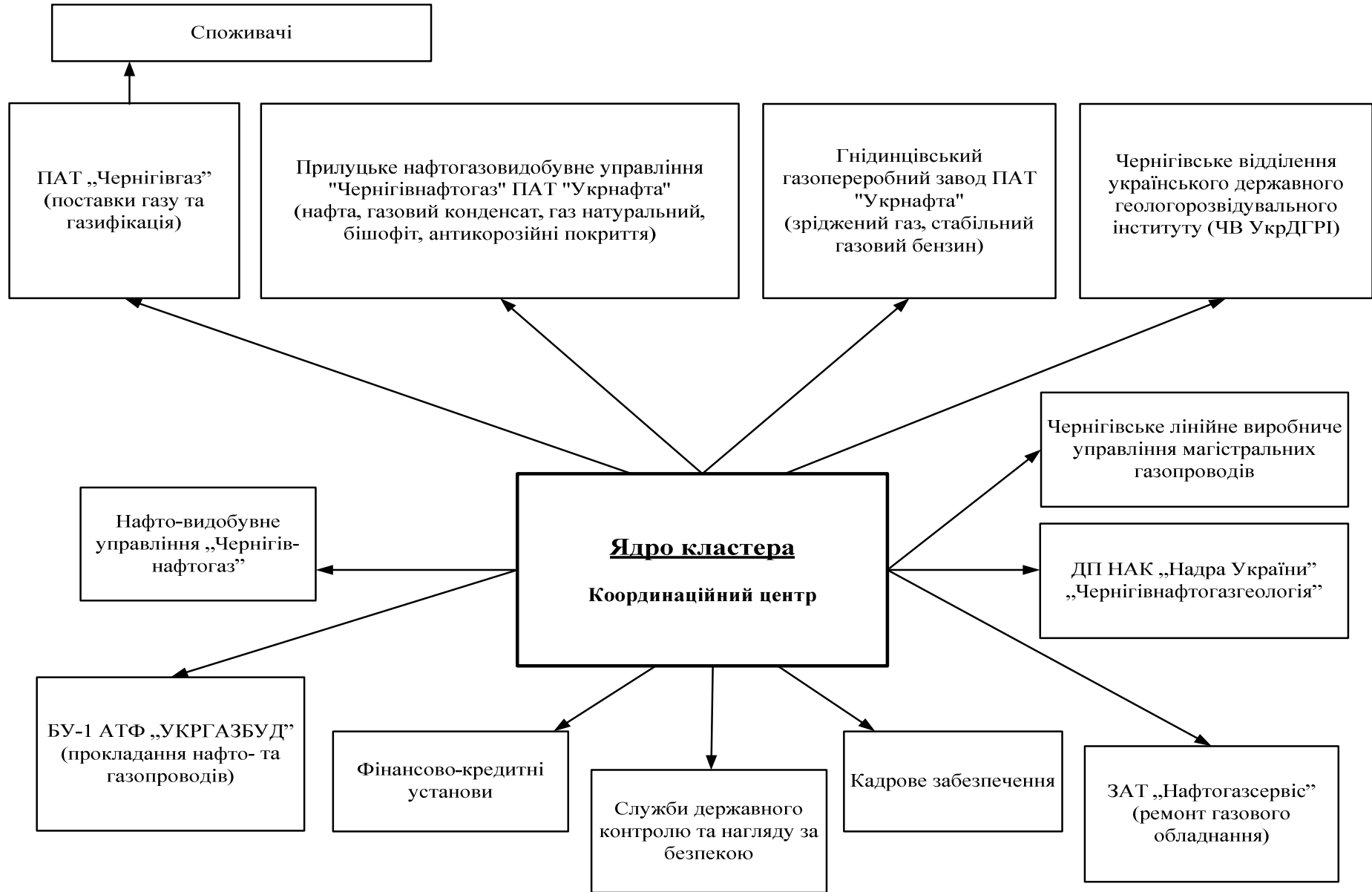

Рис. 3.26. Структура нафтогазового кластера

- збільшити видобуток та виробництво енергоресурсів з урахуванням економіки видобування, а також збільшити обсяги енергії та енергопродуктів, видобутих із нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії;

- збалансувати та економічно обґрунтувати цінову політику відносно енергетичних продуктів, яка забезпечить покриття видатків на їх виробництво й доставку до кінцевого споживача, а також створити відповідні умови для надійного функціонування та сталого розвитку підприємств ПЕК;

- створити сприятливі умови для залучення до ПЕК приватних інвестицій, нових технологій і сучасного досвіду ефективної роботи.

Забезпечення інноваційного оновлення матеріальної складової паливно-енергетичного комплексу Чернігівської області можливе завдяки створенню кластерних утворень, у межах яких повинен забезпечуватись повноцінний процес єднання наукової, виробничої та освітянської сфер задля створення основи для реалізації інноваційних підходів оновлення матеріальної бази енергетичної галузі регіону. Функціонування та розвиток кластерних утворень дозволить системно підійти до вирішення цих питань і забезпечить якісно кращі результати роботи паливно-енергетичного комплексу Чернігівської області.

3.8.2. Ідея створення торф'яного кластера

Одним із шляхів вирішення питання сталого енергопостачання та зменшення витрат на енергоносії є активне і широке використання торфу.

Це значний енергетичний та агрохімічний потенціал нашої країни, який нині успішно використовується як комунально-побутове місцеве паливо і є джерелом сировини для інших галузей вітчизняного виробництва. Торф як дешеве й екологічно чисте паливо широко використовується у світі. Наприклад, у Фінляндії на ньому працює 80 % усієї енергетики, у Канаді – 64 %. Статистичні дані свідчать, що Чернігівська область за запасами торфу посідає друге місце в Україні [76]. За даними геологорозвідувальних досліджень, його запаси на сіверській землі становлять 256 торф'яних родовищ з геологічними запасами 260,6 млн т, з яких балансові 113,3 млн т. Частка запасів торфу в області від загальнодержавних становить 12 % [76]. Перспективними для пошуків і видобутку торфу є надра Ріпкинського, Семенівського Чернігівського, Коропського, Корюківського, Прилуцького, Менського, Сосницького, Борзнянського та Городянського районів. У цих районах торф відрізняється високою якістю, помірною зольністю – 10-16 % і ступенем розкладання – 25-35 % [172-174].

Торф – це високоякісна сировина, яку широко застосовують для виробництва екологічно чистого палива, а в багатьох країнах світу ще і як альтернативне джерело енергії для промислових і побутових потреб. Крім цього, торф широко використовується в аграрній сфері як компонент для добрив, виготовлення природних кондиціонерів для сільського господарства країн з посушливим кліматом, а також як сировина для виготовлення будівельних матеріалів.

Головним підприємством, що займається цим альтернативним енергетичним ресурсом, є державне підприємство «Чернігівторф», яке здійснює

підготовку родовищ до промислового розроблення, видобуток кускового та фрезерного паливного торфу, торфу для приготування компостів, виробництво торфобрикетів, а також іншої продукції на його основі [76].

Через зменшення попиту видобуток торфу зменшився з 290,1 тис. т у 1995 р. до 59,6 тис. т у 2000 р., 72,7 тис. т – у 2005 р., а виробництво торф'яного брикету – з 100 тис. т у 1995 р. до 30 тис. т у 2000 р., 25,7 тис. т у 2005 р. Торф для потреб сільгоспвиробників не видобувається зовсім. І хоча теплоємність торфу на 15-20 % нижча за вугілля, але він має певні переваги перед «чорним золотом». По-перше, торф значно дешевший, а по-друге, має властивість значно довше «зберігати температуру», тому що процес горіння та тління триваліший. Зменшення обсягів його видобутку пояснюється менталітетом вітчизняних споживачів та проблемами збуту продукції. Але в умовах, коли запасів природного газу замало, а вугілля видобувати все важче та дорожче, питання альтернативних джерел тепла набуває все більшої актуальності. На Чернігівщині значно збільшилося споживання торфопродукції. Зокрема, установами бюджетної сфери – в 10 разів. Майже вся потреба у твердому паливі забезпечується за рахунок торфобрикету у Козелецькому, Семенівському, Чернігівському, Новгород-Сіверському районах [172-174].

На підприємствах Чернігівського регіону впроваджуються заходи по випуску нових видів палива. На Смолинському торфобрикетному заводі планується ввести в дію лінію по випуску євробрикету, який за своїми якісними характеристиками наближається до кращих марок вугілля, а за екологічністю перевищує їх, завдяки чому користується великим попитом за кордоном. Доведено, що під час використання як палива торф'яного брикету на існуючих котлах та системах опалення при нинішніх обсягах споживання твердого палива та цінах на вугілля економія бюджетних коштів за рік становить близько 1,5 млн грн [127].

З урахуванням перспектив споживання торфопродукції визначені завдання розвитку торф'яної галузі в Чернігівській області, а саме:

- розширення пошуково-розвідувальних робіт з метою виявлення нових запасів торфу, підвищення віддачі існуючих родовищ, освоєння нових торф'яних ділянок та впровадження прогресивних технологій видобування і сучасних технологій торфопереробки;

- впровадження нових енергозберігаючих технологій у торф'яній галузі, розширення виробництва нових видів торф'яної продукції, переведення системи опалення на місцеве торф'яне паливо;

- оздоровлення підприємств паливно-енергетичної галузі завдяки реконструкції і технічного переоснащення, виведення з експлуатації екологічно шкідливих виробництв, морально і фізично застарілих технологій і обладнання.

Значне підвищення цін на енергоносії, погіршення якості вугілля, що поставляється в область, сприяє збільшенню обсягів використання місцевого палива (в т. ч. торф'яного) населенням, бюджетною сферою, комунально-побутовими споживачами, завдяки чому намітилися тенденції до покращання ситуації у торф'яній галузі області. Крім того, для підвищення конкуренто-

спроможності торфопідприємств розробляються та впроваджуються у виробництво нові види продукції [158].

Про збільшення обсягів видобутку торфу та виготовлення торфопродукції свідчить той факт, що виробнича програма, наприклад Смолинського торфозаводу ДП «Чернігівторф» передбачає видобути 20 тис. тонн фрезерного торфу. Продукція Смолинського торфозаводу користується попитом і постачається не лише до Чернігівського району, а й Ніжинського, Прилуцького, Бобровицького, Носівського, Ріпкинського, Козелецького. З розвитком торф'яного виробництва можна пов'язувати й економічне зростання деяких підприємств і установ регіону, а також можливість нарощувати його експортний потенціал.

Виходячи з унікальних споживчих властивостей та перспектив нарощування видобутку і переробки торфу, виготовлення нових видів торф'яної продукції торф'яне виробництво вимагає особливого підходу до його відродження за участю як владних структур, так і інших учасників, що охоплюють процеси від видобутку до споживання, тобто мова йде про створення торф'яного кластера (рис. 3.27).

Виготовлення торфопродукції повинно стати одним з головних напрямів нарощування паливно-енергетичного потенціалу області. Слід розробити регіональну програму енергозабезпечення, де необхідно передбачити відповідні капіталовкладення в розвиток підприємств по видобутку і переробці торфу.

Сьогодні ведуться роботи щодо освоєння нових торф'яних ділянок та впровадження прогресивних технологій видобування і сучасних технологій торфопереробки.

Створення торф'яного кластера у Чернігівській області має стимулювати залучення коштів інвесторів у його розвиток, що прискорить нарощування обсягів видобутку торфу та його переробку.

Рис. 3.27. Схема торф'яного кластера

3.9. Кластеризація в агропромисловому секторі економіки

Конкурентні переваги української агропромислової сфери, як показує світовий досвід, повинні створюватися, насамперед, на рівні регіонів, які покликані значною мірою забезпечувати соціально-економічний розвиток своєї території і таким чином підвищувати конкурентоспроможність агропромислового сектору держави.

Новою формою організації агропромислового виробництва є агрофірми, які забезпечують виробництво, зберігання, переробку і реалізацію продукції, проектування і будівництво об'єктів виробничого та соціального призначення, що формують єдиний організаційно-економічний комплекс.

На сьогодні агропромисловий комплекс Чернігівського регіону об'єднує близько 250 великих та середніх підприємств по виготовленню, переробці та реалізації продукції, що забезпечують роботою близько 50 тис. осіб або 20,1 % зайнятих в області. Спеціалізація сільського господарства чітко виражена по зонах територій – у поліській частині більший розвиток поряд з зерновими, отримало виробництво картоплі та вирощування льону, а в лісостепу - зернове господарство та вирощування цукрових буряків.

Агропромисловий комплекс належить до найважливіших сфер економіки регіону. Область має індустріально-аграрну структуру господарства. Займаючи 5 % території, де проживає 2,5 % населення України, Чернігівщина володіє значним сільськогосподарським потенціалом і є однією з найбільш аграрно розвинених в Україні. Сільськогосподарський потенціал Чернігівської області є досить потужним і його реалізація дасть поштовх до розвитку не тільки галузей, тісно пов'язаних із сільським господарством, а й інших напрямів соціально-економічного розвитку нашого регіону, і в першу чергу це переробка.

Станом на 1 січня 2013 р. земельний фонд області становить 3190,3 тис. гектарів, в якому сільськогосподарські угіддя займають 2068,4 тис. га (табл. 3.21) [172-174].

Таблиця 3.21

Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь (на 1 січня 2013р., тис. га)

Показник	Загальна земельна площа	Сільськогосподарські угіддя	У тому числі		
			Рілля	Сіножаті	Пасовища
Усього земель	3190,3	2068,4	1413,2	308,3	283,5
землі сільськогосподарських підприємств	985,2	960,1	855,5	58,2	45,4
землі недержавних сільськогосподарських підприємств	959,6	940,6	837,8	57,4	44,7
у тому числі землі фермерських господарств	107,2	106,2	94,7	6,0	5,3
землі державних сільськогосподарських підприємств	25,6	19,5	17,7	0,8	0,7
землі громадян	785,2	766,2	446,2	149,1	133,8
землі користувачів інших категорій	1419,9	342,1	111,5	101,0	104,3

У сільськогосподарських угіддях рілля займає 66,3 % (1409,6 тис. га), перелоги – 3,4 % (70 тис. га), сіножаті – 15,2 % (318 тис. га), пасовища – 13,9 % (290 тис. га), багаторічні насадження – 1,2 % (25 тис. га) (рис. 3.28).

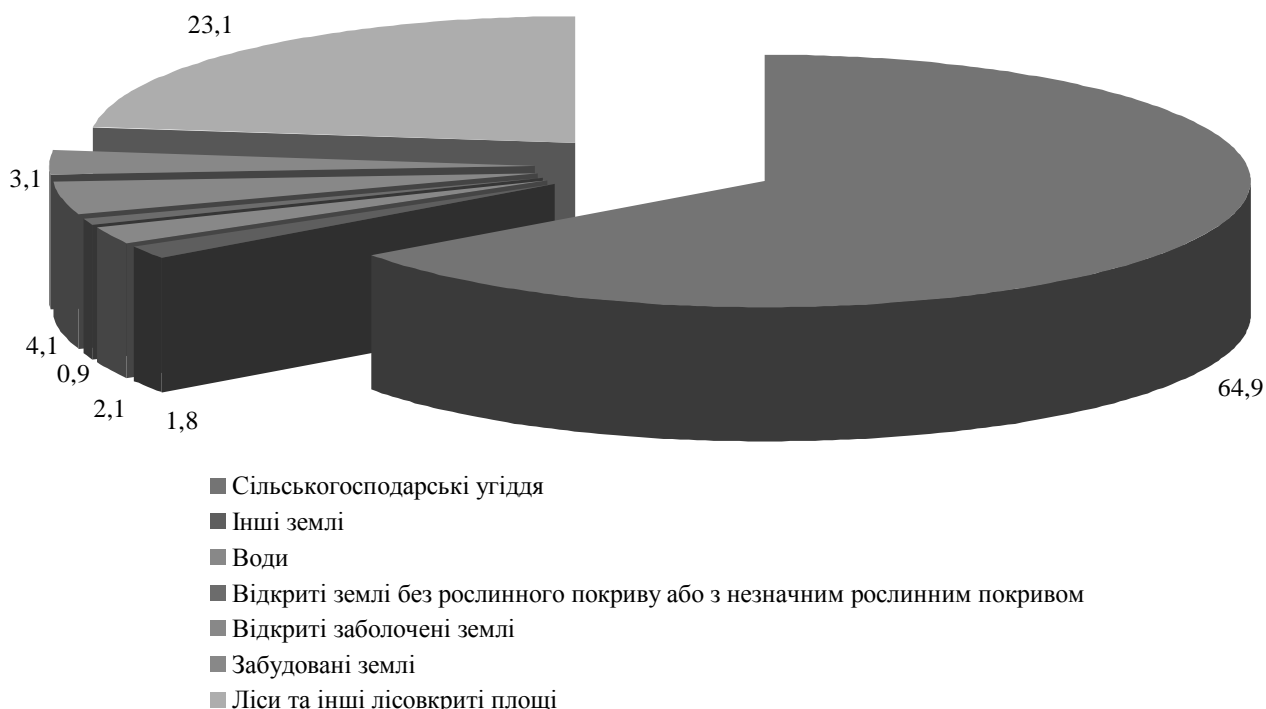

Рис. 3.28. Структура земельного фонду за основними видами угідь та функціональним використанням, %

Станом на 1 січня 2013 р. у Чернігівській області налічується 1481 сільських населених пунктів, у яких проживає 393,1 тисяч осіб. Кількість діючих підприємств за організаційно-правовими формами господарювання на 1 липня 2012 р. налічує 1038 сільськогосподарських підприємств, з них 143 – приватних, 323 – господарських товариств, 465 – фермерських господарств та 65 – підприємства інших форм господарювання (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Кількість діючих підприємств за організаційно-правовими формами господарювання (на 1 липня 2012 р.)

Показник	Сільське господарство		Лісове господарство		Рибне господарство	
	усього	відсотків до загальної кількості	усього	відсотків до загальної кількості	усього	відсотків до загальної кількості
Усього	1038	100,0	38	100,0	13	100,0
Господарські товариства	323	31,1	1	2,6	11	84,6
Приватні підприємства	143	13,8	3	7,9	1	7,7
Виробничі кооперативи	32	3,1	–	–	–	–
Фермерські господарства	465	44,8	–	–	–	–
Державні підприємства	10	1,0	13	34,2	–	–
Підприємства інших форм господарювання	65	6,2	21	55,3	1	7,7

Найбільше фермерських господарств знаходиться у Чернігівському (47), Прилуцькому (41), Ічнянському та Менському (39) районах. На сьогодні

фермери області мають у користуванні 78,8 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 75,3 тис. га ріллі. Із загальної площі сільськогосподарських угідь 89,8 % взято в оренду [172-174].

Характеризуючи структуру спеціалізації сільськогосподарських підприємств Чернігівської області, слід відзначити, що за останнє десятиріччя відбулося суттєве скорочення частки продукції тваринництва. Основною причиною цього є збитковість тваринницької галузі, яка, у свою чергу, зумовлюється значним перевищенням собівартості виробництва продукції над ціною реалізації.

Переробний сектор АПК Чернігівської області налічує 12 м'ясокомбінатів, 19 молокозаводів, 4 цукрових заводи, 5 підприємств з виробництва крохмалю, 7 спиртових заводів, 8 підприємств з переробки зерна, 3 – з виробництва пива, 18 хлібокомбінатів та хлібозаводів, 6 підприємств з переробки овочів та фруктів, один лікєро-горілочаний завод та один – з переробки риби. В області є кондитерська, макаронна, тютюнова фабрики, жиркомбінат.

Чернігівщина забезпечує 10 % загальнодержавного виробництва пива, 8 % – молочних консервів, 7,7 % – макаронних виробів, 7,9 % – тваринного масла, 5,5 % – сирів жирних, 3,2 % – цукру-піску, 15,1 % – цигарок. У цілому АПК області забезпечує понад 40 % валової доданої вартості регіону, в тому числі частка господарств населення – 25 %. Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства досить висока (табл. 3.23) [172-174].

Таблиця 3.23

Частка господарств населення у виробництві продукції сільського господарства, %

Показник	Роки							
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Продукція сільського господарства	35,9	70,3	65,8	60,1	58,6	57,4	45,5	40,5
Продукція рослинництва	37,7	71,2	61,5	57,5	57,3	55,2	39,9	34,4
зернові культури	2,6	12,9	14,0	9,8	9,9	8,9	6,4	5,3
цукрові буряки	–	7,0	18,7	15,3	11,2	5,1	7,2	13,7
соняшник	100,0	10,6	6,6	2,0	1,6	0,6	0,4	0,1
картопля	51,8	95,8	96,4	94,6	93,9	94,3	92,8	90,8
овочі	39,0	87,8	93,8	94,3	96,1	95,6	94,6	95,9
плоди та ягоди	92,4	93,0	94,0	95,6	96,3	87,6	83,2	73,9
Продукція тваринництва	34,5	69,1	71,5	65,3	61,3	61,1	60,7	58,4
м'ясо (у забійній вазі)	26,0	63,0	73,7	60,9	56,6	55,1	54,8	51,0
молоко	28,2	67,0	71,2	71,6	68,7	66,6	66,1	62,5
яйця	69,9	86,1	82,2	79,5	80,8	80,8	85,6	84,8

За підсумками 2012 року, Чернігівщина за темпом аграрного виробництва увійшла в п'ятірку найкращих областей України. Так, згідно з річними рейтинговими показниками Міністерства аграрної політики та продовольства України, Чернігівська область посіла п'яте місце за темпами розвитку аграрного виробництва. За 2012 рік у регіоні вироблено валової продукції сільського господарства на 7,9 % більше, ніж за 2011 рік [172-174].

Агропромисловий комплекс майже повністю, за винятком олії та рибних продуктів, забезпечує продовольчі потреби населення області у сільськогосподарській продукції та по більшості її видів має значні експортні можливості.

У Чернігівській області працює обласна агропромбiржа, у районах – агроторгові будинки, при сільських радах діють 218 суб'єктів господарювання ринкового типу.

Крім того, функціонують 3,2 тисячі обслуговуючих суб'єктів від переробних підприємств, райспоживспілок, райветлікарень, райсількомунгоспів та приватних структур, якими надано послуг сільському населенню за 2012 рік на 52 мільйони гривень та закуплено сільгосппродукції на 311 млн грн.

Виробництво продукції рослинництва зросло на 7,5 %, в основному, за рахунок сільськогосподарських підприємств, де зосереджено основне виробництво зернових та олійних культур.

У 2012 році помітно зросло виробництво основних сільськогосподарських культур по всім категоріям господарств (табл. 3.24) [172-174].

Таблиця 3.24

Виробництво основних сільськогосподарських культур за всіма категоріями господарств, тис. тонн

Показник	Роки							
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Зернові культури	1737,2	832,3	1594,7	2161,4	2049,0	1518,3	2481,4	2939,0
пшениця	804,9	235,5	403,9	575,4	559,1	385,3	457,9	536,7
жито	232,2	161,1	235,4	228,1	217,2	71,9	117,1	168,1
ячмінь	326,7	120,2	209,7	273,1	231,6	127,0	104,2	126,1
овес	155,1	133,1	146,4	167,0	128,9	68,8	72,2	82,1
кукурудза на зерно	73,7	109,2	532,7	858,0	842,4	807,8	1651,1	1956,3
просо	7,7	16,5	3,6	7,3	4,8	4,0	11,5	8,4
гречка	36,3	30,6	15,8	17,1	12,7	7,2	17,5	18,9
зернобобові	100,6	24,1	46,7	35,3	52,1	45,9	48,4	39,4
інші зернові	–	2,0	0,5	0,1	0,2	0,4	1,5	3,0
Цукрові буряки	1045,5	341,4	695,1	367,2	221,4	366,5	544,6	555,9
Льон-довгунець (волокно)	28,7	3,7	6,1	1,1	0,2	0,1	0,5	0,7
Соняшник	2,2	6,6	12,2	36,9	38,0	61,0	137,9	189,4
Ріпак	9,8	4,8	10,5	50,3	68,8	44,6	30,1	74,4
Картопля	1597,6	1471,1	1258,3	1507,0	1534,7	1178,0	1755,9	1630,8
Овочі	175,7	174,9	162,1	238,1	199,0	174,7	203,8	207,8
Кормові коренеплоди (в тому числі цукрові буряки на годівлю худоби)	2134,5	287,0	407,3	527,0	450,7	313,9	468,9	448,8
Кукурудза на силос і зелений корм	5201,5	1063,9	621,1	678,1	494,0	447,6	795,7	645,1
Однорічні трави на сіно	37,8	18,4	53,1	42,4	42,5	86,7	74,3	93,3
Багаторічні трави на сіно	261,7	111,1	104,0	112,2	113,3	142,8	150,1	247,7
Плоди та ягоди	33,9	25,1	11,9	14,9	17,6	15,6	14,3	15,1

За даними Головного управління статистики, у Чернігівській області станом на 1 жовтня 2013 р. господарствами всіх категорій зернових та зернобобових культур (включаючи кукурудзу) скошено та обмолочено на площі 414,0 тис. га, що становить 60,2 % площ, посіяних під урожай поточного року (на початок жовтня 2012 р. – 59,4 % таких площ). Із зібраної площі одержано 1613,6 тис. т зерна (у початково оприбуткованій вазі), що на 15,2 %

більше минулорічного обсягу, у т. ч. сільськогосподарськими підприємствами намолочено 1500,4 тис. т (на 18,3 % більше), господарствами населення – 113,2 тис. т (на 14,4 % менше) [172-174].

Середня врожайність зернових культур становить 39,0 ц з 1 га (рік тому – 33,7 ц), у т. ч. у сільськогосподарських підприємствах – 41,0 ц (35,1 ц), у господарствах населення – 23,7 ц (24,4 ц).

Господарствами всіх категорій овочів відкритого ґрунту зібрано 166,5 тис. т (на 14,3 % більше обсягу минулого року) та накопано 1486,6 тис. т картоплі (на 5,9 % менше). Урожайність овочів становила 176 ц з 1 га (рік тому – 174 ц), картоплі – 189 ц з 1 га (195 ц).

На 1 жовтня 2013 р. у сільськогосподарських підприємствах (крім малих) та підприємствах, що здійснюють зберігання та переробку зернових культур, були в наявності 590,8 тис. т зерна (на 21,9 % менше проти 1 жовтня 2012 р.), у т. ч. 196,2 тис. т пшениці, 58,3 тис. т ячменю, 146,6 тис. т кукурудзи, 130,9 тис. т жита. Насіння соняшнику зберігалось 35,1 тис. т (на 35,1 % менше, ніж рік тому). В аграрних підприємствах було в наявності 425,1 тис. т зернових культур та 21,1 тис. т соняшнику (рис. 3.29) [172-174].

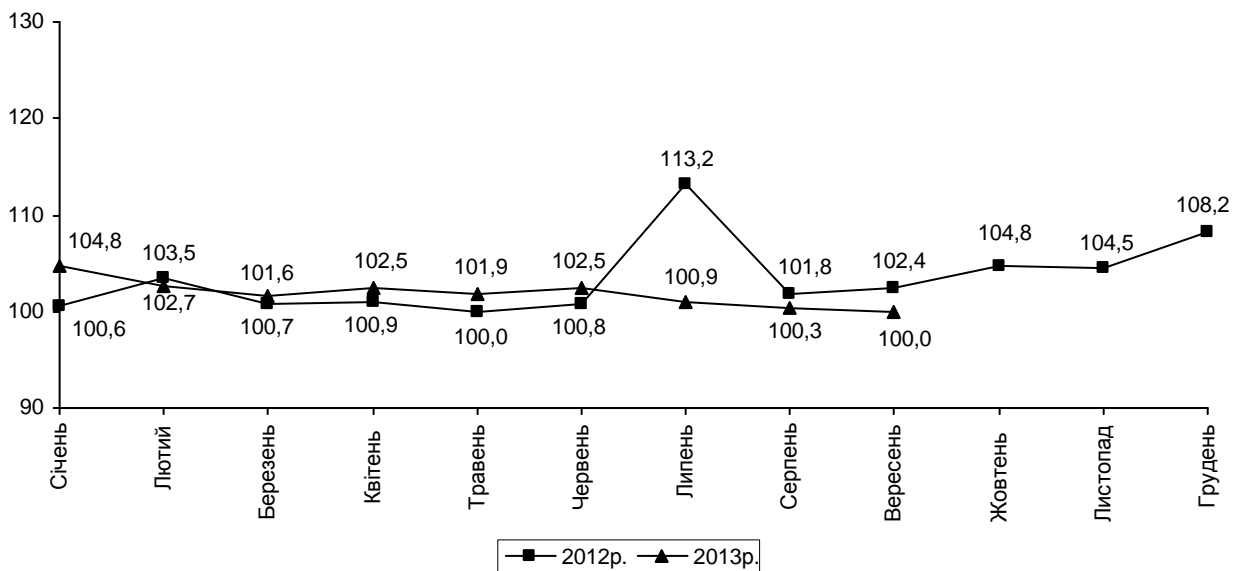

Рис. 3.29. Зміни обсягів сільськогосподарського виробництва у % до відповідного періоду попереднього року

За попередніми даними, в області господарствами всіх категорій у 2012 р. одержано 2927,5 тис. т зерна (на 18,0 % більше обсягу 2011 р.), з них сільськогосподарськими підприємствами вироблені 2772,2 тис. т (94,7 % загального збору), господарствами населення – 155,3 тис. т (5,3 %). У 2012 р. з одного гектара намолочено 43,1 ц зернових (у 2011 р. – 38,4 ц). У сільськогосподарських підприємствах урожайність була вища, ніж у господарствах населення, на 19,0 ц і становила 44,8 ц з гектара. У загальному виробництві зернових культур провідне місце належить кукурудзі – 66,4 %, пшениці – 18,3 %, житу – 5,7 %, ячменю – 4,3 %. Насіння соняшника намолочено 189,4 тис. т, що на 37,4 % більше, ніж у 2011 р. Цукрових буряків (фабричних) зібрано 555,9 тис. т (на 2,1 % більше обсягу 2011 р.). Виробництво

овочів становило 207,8 тис. т (102,0 % рівня 2011 р.), картоплі накопано 1630,8 тис. т (92,9 %). Традиційно основними виробниками картоплі та овочів залишаються господарства населення. Їх частка становить, відповідно, 90,8 % та 95,9 %. Плодів та ягід зібрано 15,1 тис. т (на 5,5 % більше, ніж у 2011 р.).

Динаміка виробництва основних сільськогосподарських культур за категоріями господарств за період 1990-2012 рр. показує високу питому вагу продукції сільськогосподарських підприємств (табл. 3.25) [172-174].

Таблиця 3.25

Виробництво основних сільськогосподарських культур за категоріями господарств, тис. тонн

Роки	Зерно	Цукрові буряки	Льон-довгунець	Картопля	Овочі
сільськогосподарські підприємства					
1990	1691,2	1045,5	28,7	769,9	107,1
2000	725,3	317,5	3,7	62,4	21,3
2005	1371,8	565,0	6,1	44,7	10,0
2008	1948,7	311,1	1,1	82,1	13,5
2009	1845,6	196,7	0,2	93,6	7,7
2010	1382,6	347,7	0,1	67,0	7,6
2011	2322,0	505,6	0,5	126,2	11,1
2012	2783,7	479,7	0,7	149,3	8,6
у тому числі фермерські господарства					
1990	–	–	–	–	–
2000	13,5	22,3	0,2	2,6	3,7
2005	84,6	113,3	0,1	6,5	2,9
2008	147,2	28,9	0,0	24,2	4,5
2009	126,4	27,8	–	28,8	1,6
2010	87,1	54,6	–	23,0	0,9
2011	122,3	95,2	–	38,5	1,6
2012	147,2	102,4	0,5	40,2	1,0
господарства населення					
1990	46,0	–	–	827,7	68,6
2000	107,0	23,9	–	1408,7	153,6
2005	222,9	130,1	0,0	1213,6	152,1
2008	212,7	56,1	–	1424,9	224,6
2009	203,4	24,7	–	1441,1	191,3
2010	135,7	18,8	–	1111,0	167,1
2011	159,4	39,0	–	1629,7	192,7
2012	155,3	76,2	–	1481,5	199,2

Господарства всіх категорій зібрали овочів відкритого ґрунту 90,9 тис. т (на 12,3 % більше, ніж у 2011 році), 621,9 тис. т картоплі (на 13,7 % менше). Урожайність овочів становила 160 ц з 1 га (у 2011 році – 142 ц), картоплі – 198 ц з 1 га (у 2011 р – 203 ц).

Сьогодні в області будуються картоплесховище на 100 тис. тонн та сучасний завод з виробництва картоплепродуктів.

Протягом останніх років одним із негативних явищ у галузі тваринництва є постійне зменшення кількості поголів'я худоби як у господарствах населення, так і в сільськогосподарських підприємствах регіону. Основна причина

зменшення поголів'я – нестабільна і низька закупівельна ціна на продукцію тваринництва. У січні-вересні 2013 р. господарствами всіх категорій реалізовано на забій 46,0 тис. т худоби та птиці (у живій вазі), що на 13,9 % більше, ніж у січні-вересні 2012р., вироблено 455,0 тис. т молока (на 0,6 % більше) та 238,5 млн шт яєць (на 7,1 % більше). На початок жовтня 2013 р. у господарствах населення утримувалося 43,9 % загальної чисельності великої рогатої худоби, у т. ч. корів – 57,4 %; свиней – 58,3 %, овець і кіз – 91,6 % та птиці всіх видів – 81,8 %.

Під посіви озимих культур сільськогосподарські підприємства (крім малих) підготували 141,3 тис. га ґрунту (торік – 132,6 тис. га). Озимих на зерно й зелений корм, включаючи ріпак, під урожай 2013 р. посіяно на площі 48,1 тис. га (в 1,5 рази більше, ніж у 2011 році).

Чернігівщина посідає і одну з лідируючих позицій у галузі молочного скотарства. В області працює 40 оснащених за світовими стандартами доїльних залів, шість тваринницьких об'єктів уже введено в дію в цьому році, на часі – ще три. У тваринництві успішно втілюється більше 40 інвестиційних проектів. Загалом же у першому півріччі в агропромисловий комплекс вкладено 463 мільйони капітальних інвестицій. Питома вага господарств населення в загальному виробництві м'яса становила 46,7 %, молока – 62,8 %, яєць – 85,6 %.

За розрахунками, на 1 жовтня 2013 р. загальне поголів'я великої рогатої худоби налічувало 270,3 тис. голів (на 1,7 % менше, ніж на 1 жовтня 2012 р.), у т. ч. корів – 134,7 тис. (на 2,7 % менше); свиней – 250,4 тис. (на 6,9 % більше), овець і кіз – 48,8 тис. (на 0,4 % менше), птиці всіх видів – 5262,6 тис. голів (на 4,7 % більше) [172-174].

За останні роки спостерігається зростання продуктивності худоби та птиці по всіх категоріях сільськогосподарських підприємств (табл. 3.26).

Таблиця 3.26

Продуктивність худоби та птиці

Роки	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Середній річний удій молока від однієї корови, кг								
Господарства всіх категорій	2675	2177	3159	3534	3897	4075	4239	4420
Сільськогосподарські підприємства	2676	1469	2819	3076	3560	3789	3825	4287
Господарства населення	2671	2875	3325	3762	4078	4240	4494	4507
Середній річний настриг вовни від однієї вівці, кг								
Господарства всіх категорій	2,6	2,1	2,0	1,9	2,0	1,8	1,6	1,5
Сільськогосподарські підприємства	2,6	1,6	1,2	1,0	1,0	0,8	0,5	0,7
Господарства населення	2,7	3,3	2,9	2,7	2,7	2,8	2,9	2,2
Середня річна несучість курей-несучок, яєць								
Сільськогосподарські підприємства	179	195	242	245	242	240	260	255

За минулий рік поголів'я ВРХ збільшилось на 7,8 тис. голів (табл. 3.27). При цьому питома вага сільськогосподарських підприємств Чернігівщини в державному аграрному секторі за чисельністю ВРХ зросла з 9,0 до 9,4 %, в т. ч. корів – з 9,3 до 9,7 % і за їх кількістю область займає друге місце в Україні після Полтавської.

Поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств, тис. голів

Роки	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Господарства всіх категорій								
Велика рогата худоба	1434,2	504,4	345,1	271,3	257,5	242,8	238,8	246,6
у тому числі корови	455,5	258,1	196,6	157,1	147,5	140,6	136,6	134,5
Свині	760,8	275,1	249,0	221,9	245,4	244,6	206,6	219,9
Вівці та кози	199,0	52,2	42,7	34,2	33,7	32,5	34,8	35,3
у тому числі вівці	172,5	8,6	7,5	6,6	7,3	7,3	8,8	9,1
Птиця всіх видів	7436,0	5982,5	5394,0	3711,5	3737,9	3561,9	3691,3	3687,9
Сільськогосподарські підприємства								
Велика рогата худоба	1290,5	347,0	204,2	162,1	156,9	149,7	149,7	152,2
у тому числі корови	331,5	117,9	71,7	60,5	58,7	57,8	57,7	58,0
Свині	534,0	76,1	86,5	101,2	114,7	110,6	79,4	84,2
Вівці та кози	169,8	5,3	4,0	2,9	3,7	3,8	4,2	4,0
у тому числі вівці	169,7	5,3	4,0	2,9	3,7	3,8	4,2	4,0
Птиця всіх видів	1658,3	323,6	425,0	638,6	655,8	512,3	549,9	501,3
у тому числі фермерські господарства								
Велика рогата худоба	–	1,3	3,4	7,1	8,3	9,8	11,4	12,5
У тому числі корови	–	0,4	1,3	2,9	3,3	3,8	4,3	4,8
Свині	–	0,4	9,0	11,6	14,0	13,7	11,5	9,2
Вівці та кози	–	0,0	0,1	0,3	0,5	0,5	0,8	0,8
з них вівці	–	0,0	0,1	0,3	0,5	0,5	0,8	0,8
Птиця всіх видів	–	0,0	0,4	21,9	25,1	9,6	3,5	–
Господарства населення								
Велика рогата худоба	143,7	157,4	140,9	109,2	100,6	93,1	89,1	94,4
у тому числі корови	124,0	140,2	124,9	96,6	88,8	82,8	78,3	76,5
Свині	226,8	199,0	162,5	120,7	130,7	134,0	127,2	135,7
Вівці та кози	29,2	46,9	38,7	31,3	30,0	28,7	30,6	31,3
у тому числі вівці	2,8	3,3	3,5	3,7	3,6	3,5	4,6	5,1
Птиця всіх видів	5777,7	5658,9	4969,0	3072,9	3082,1	3049,6	3141,4	3186,6

Природно-кліматичні умови нашої області, особливо зони Полісся, сприяють виробництву конкурентоспроможної продукції тваринництва, зокрема, молока та м'яса яловичини. Це та галузь, яка може стати локомотивом аграрного сектору і приносити високі та стабільні прибутки будь-якої пори року. У 2012 році відбувається зростання виробництва основних видів продуктів тваринництва (м'яса, молока, яєць та ін.) порівняно з минулими роками по всіх категоріях господарств (табл. 3.28) [172-174]. Сільгоспвиробниками проведено заходи, спрямовані на розвиток тваринницької галузі та відновлення її провідної ролі у сільськогосподарському виробництві регіону.

Основним завданням у галузі тваринництва є стабілізація ситуації по відтворенню поголів'я, збільшення продуктивності худоби та виробництва тваринницької продукції за рахунок покращання кормової бази та селекційної роботи.

В області майже півмільйона гектарів луків і пасовищ. Тому нарощування обсягів виробництва якісного молока і зростання продуктивності дійного стада, на нашу думку, є на сьогодні пріоритетним напрямком розвитку АПК регіону.

*Виробництво основних видів продуктів тваринництва
за категоріями господарств*

Роки	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Господарства всіх категорій								
М'ясо (у забійній вазі)	189,3	64,4	53,2	45,5	40,1	40,3	39,2	34,7
Молоко, тонн	1254,9	601,1	633,6	580,2	591,8	581,1	578,4	581,3
Яйця, млн шт	482,9	339,3	358,7	270,2	247,2	257,0	264,0	271,1
Вовна, тонн	570,0	21,5	15,0	12,6	13,3	12,8	12,4	13,1
Сільськогосподарські підприємства								
М'ясо (у забійній вазі)	140,1	23,8	14,0	17,8	17,4	18,1	17,7	17,0
Молоко, тонн	901,6	198,5	182,4	164,8	185,3	193,8	196,0	218,0
Яйця, млн шт	145,5	47,1	63,9	55,5	47,5	49,4	38,0	41,3
Вовна, тонн	564,0	10,5	5,0	2,6	3,3	2,8	2,4	2,8
у тому числі фермерські господарства								
М'ясо (у забійній вазі)	–	0,2	0,4	1,5	1,2	1,4	1,6	1,4
Молоко, тонн	–	0,7	2,6	7,9	9,3	11,9	15,7	18,0
Яйця, млн шт	–	0,0	0,0	3,7	2,1	0,6	0,7	0,0
Вовна, тонн	–	–	–	–	–	–	–	0,2
Господарства населення								
М'ясо (у забійній вазі)	49,2	40,6	39,2	27,7	22,7	22,2	21,5	17,7
Молоко, тонн	353,3	402,6	451,2	415,4	406,5	387,3	382,4	363,2
Яйця, млн шт	337,4	292,2	294,8	214,7	199,7	207,6	226,0	229,8
Вовна, тонн	6,0	11,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,0	10,3

Проводиться модернізація та переоснащення технологічних процесів з метою підвищення якості молочної сировини і відповідно ціни на неї. У господарствах області працюють 19 доїльних залів, ведеться будівництво ще 19. На сьогодні кожний четвертий доїльний зал, що будується в Україні, належить Чернігівщині.

Другий важливий напрямок роботи – стабілізація та нарощування поголів'я ВРХ і виробництва м'яса яловичини. Це не тільки дасть збільшення грошових надходжень і поліпшення фінансового стану господарств, а й дозволить працевлаштувати значну кількість людей. Тому проводиться робота з активізації процесу залучення інвестицій у галузь.

Головним завданням у землеробстві залишається збереження, відтворення та раціональне використання родючості ґрунтів. Також першочерговими напрямками діяльності Головного управління агропромислового розвитку Чернігівської облдержадміністрації та управлінь агропромислового розвитку райдержадміністрацій залишається впровадження у життя досягнень науки та передового досвіду, ресурсозберігаючих технологій, підвищення врожайності та продуктивності худоби і птиці, за рахунок чого відбудеться значне нарощування обсягів та підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, забезпечення сталого розвитку сільськогосподарських та фермерських господарств і малого підприємництва, поліпшення на цій основі умов життя і праці сільського населення області.

Для здійснення вищезгаданих намірів нашому регіону потрібні інвестиції, які допоможуть у подальшій реалізації надзвичайно потужного аграрного потенціалу Чернігівщини.

У системі управління аграрно-промислового комплексу Чернігівщини, як свідчить аналіз, має бути забезпечене його стабільне та ефективне функціонування, збережено позитивні темпи зростання виробництва, комплексний розвиток виробничої і соціальної інфраструктури села.

На Чернігівщині активно будуються молочні комплекси, елеватори та картоплексховища. На різних стадіях будівництва сьогодні перебуває більше 60 об'єктів. Нині в області працює 30 сучасних молочних комплексів, три з них введено в дію у 2011 році. Найбільшим за потужністю молочним комплексом, запланованим до відкриття у 2013 році, є ферма на 2 тисячі 400 корів у селі Сергіївка Прилуцького району. Її буде товариство з обмеженою відповідальністю «Агрікор Холдинг». Також потужні молочні ферми будуються у Чернігівському та Носівському районах [202].

Серед сільгосп підприємств найбільші обсяги інвестицій надійшли до ТОВ «Чернігівська індустріальна молочна компанія», ПрАТ «Чернігівське головне підприємство з плеїнної справи у тваринництві», ТОВ «Еко Енерджі Україна», ТОВ «АФ ім. І.І. Скачка», ПП «Олишівське», ТОВ «Агрофірма «Іванівка А.Г.», СВК «Полісся» ДП «Левона-С», ЗАТ НВО «Чернігівеліткартопля».

З метою покращання якості молочної продукції, яка відповідала б європейським стандартам, взято курс на будівництво та реконструкцію доїльних залів.

Помітне місце в загальному обсязі залучених інвестицій займають кошти на придбання обладнання та сільськогосподарської техніки для оновлення машино-тракторного парку.

Основними проблемами агропромислового комплексу Чернігівського регіону на сьогодні є:

- знижений рівень родючості для наявних типів ґрунтів області;
- недостатній рівень відновлення виробничо-ресурсного потенціалу галузі, у першу чергу, у тваринництві;
- недостатня конкурентоспроможність порівняно з іншими регіонами за якістю сировини, зокрема зерна, що призводить до недобору сільськогосподарськими товаровиробниками коштів для розвитку галузі;
- закупівля м'ясопереробними підприємствами області низькоякісної дешевої імпортої сировини;
- зменшення поголів'я великої рогатої худоби;
- невідповідність структури посівних площ науково обґрунтованим нормам;
- зниження, а часто і повна відсутність внесення органічних і мінеральних добрив у низькородючі поліські ґрунти;
- складна демографічна ситуація на селі;
- недостатня кількість та швидкоплинність кадрів.

У сучасних умовах розвитку науково-технічного прогресу здійснюється інтеграція науки і виробництва на основі створення науково-виробничих

систем, завданням яких є впровадження у виробництво інтенсивних технологій, досягнень науки і техніки, передового досвіду, поліпшення селекції та насінництва, племінної справи. Такі системи створюються, як правило, за галузевими принципами. Для підвищення конкурентоспроможності економіки регіону, зокрема в агропромисловому секторі, необхідно запровадити передові технології в організації та управлінні регіональним розвитком. Це досягається завдяки кластеризації агровиробництва, що базується на відході від галузевого принципу розвитку економіки регіонів і переході до комплексного використання їхнього потенціалу. Тому питання формування, функціонування та розвитку агропромислових кластерів – актуальна проблема для Чернігівського регіону, який має потужний агропромисловий потенціал.

При формуванні кластерних утворень агропромислового типу до уваги беруть, передусім, їхні основні ознаки [198]:

- добровільне об'єднання підприємств, що займаються агропромисловим виробництвом, установ або інших організацій регіону, однієї чи кількох (як правило, суміжних із сільськогосподарською) галузей, що територіально розташовані близько (географічна локалізація агровиробництва) в агропромислову мережеву структуру;

- конкуренція за завоювання споживача, яку веде не окреме агровиробниче підприємство, а територіальний комплекс організацій – кластер;

- довготермінова кооперація та взаємодоповнюваність високого рівня розвинутоності між організаціями цієї структури;

- об'єднання в одному технологічному циклі виробництва агропромислової продукції по всьому логістичному ланцюгу;

- високий ступінь конкурентоспроможності кінцевої продукції, що виробляється агропромисловим кластерним утворенням.

Крім того, здійснюється аналіз постачальників відповідних ресурсів для його повноцінного функціонування, а також системи заготівель, переробного виробництва, зберігання та збуту, продуктів харчового виробництва та ін. Це дає можливість виділити напрями сільгоспвиробництва, де регіон досяг успіхів у міжрегіональній конкуренції на аграрному ринку України. Разом з тим на основі проведеного аналізу до складу кластерних структур того чи іншого напрямку господарювання доцільно включати також організації з реклами, тари-упакування, транспорту, наукові та навчальні заклади і т. ін. [9].

Структуру агропромислового кластера зображено на рис. 3.30.

Під час розроблення агропромислових кластерів регіонального рівня проводиться аналіз статистичних даних за останні роки щодо розвитку аграрної сфери регіону, а також усієї держави. Головна увага звертається на стан сільськогосподарського виробництва за такими основними напрямками:

- рослинництво (зернове, цукрове, олійне, овочеве, плодоягідне, льонарство, виноградарство тощо);

- тваринництво (м'ясне, молочне, рибне, птахівництво, бджільництво) та ін.

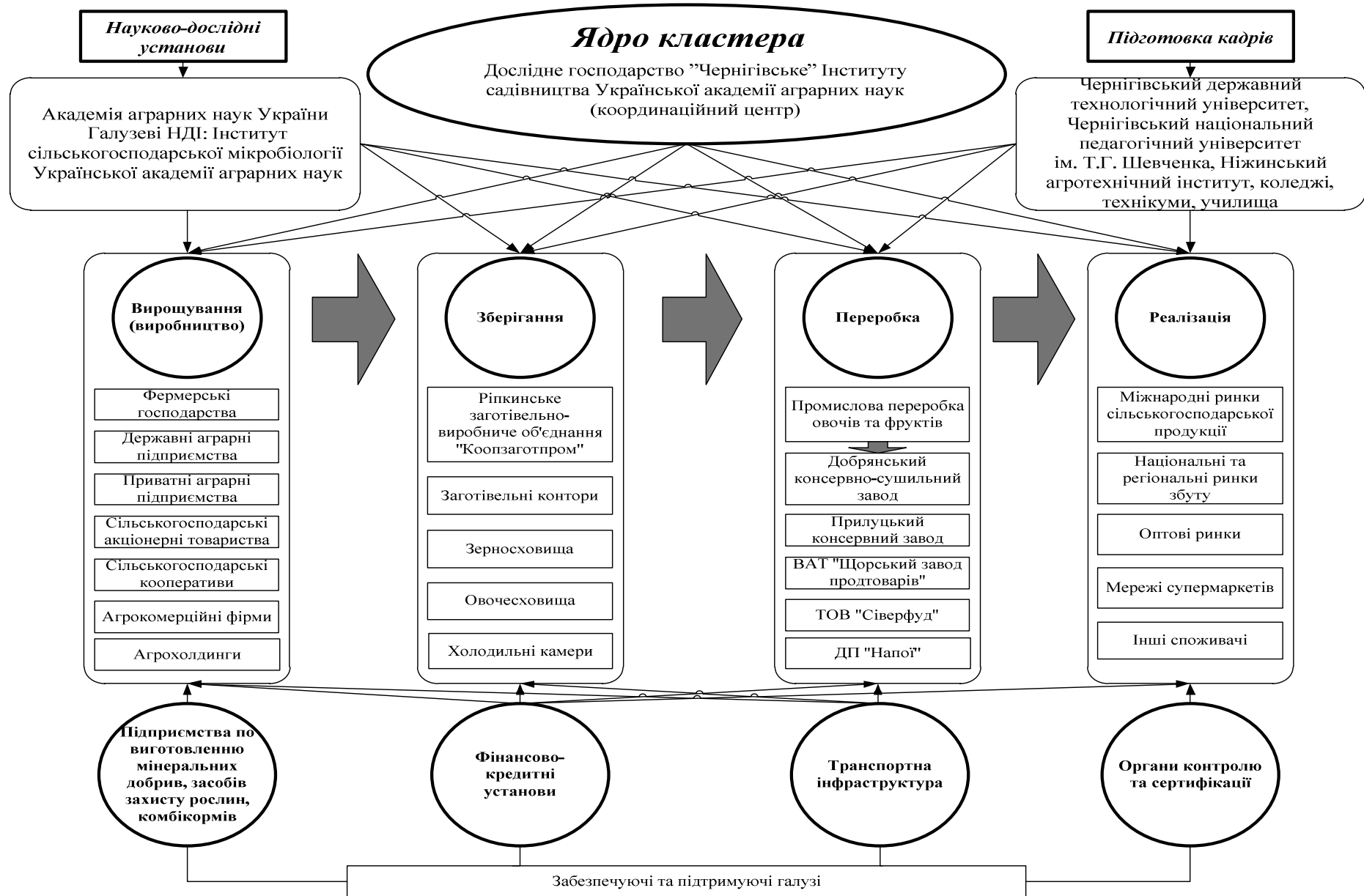

Рис. 3.30. Структура агропромислового кластера

На основі проведеного аналізу були запропоновані пропозиції щодо розвитку агропромислового комплексу Чернігівського регіону, а саме:

- розвиток висококонкурентного тваринництва;
- покращання родючості ґрунтів та оптимізація структури посівів;
- зростання врожайності сільськогосподарських культур;
- залучення інвестицій;
- покращання фінансового становища сільськогосподарських підприємств.

На сьогодні у регіоні діє Програма розвитку агропромислового комплексу. Головна її мета – збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, формування конкурентоспроможного аграрного сектору та забезпечення його стабільного й ефективного функціонування, покращання умов життя та праці сільського населення, створення умов для розвитку підприємництва у сільській місцевості [202].

Згідно з проектом Програми соціально-економічного розвитку Чернігівського регіону у сфері агропромислового комплексу у 2013 році всіма категоріями господарств передбачається суттєве нарощування обсягів виробництва зерна, олійних культур, картоплі, овочів, м'яса худоби, молока, яєць, що дозволить наростити виробництво валової сільськогосподарської продукції на 0,9 %.

Виконання показників з виробництва валової продукції в 2013 році планується отримати за рахунок збільшення посівних площ зернових культур.

У галузі тваринництва виконання показників соціально-економічної Програми можливе за рахунок зупинення спаду чисельності поголів'я худоби та забезпечення його поступового нарощування, забезпечення прибуткового ведення тваринництва на основі вигідного збуту продукції за рахунок збільшення продуктивності дійної череди. У результаті чого очікується зростання кількісних показників розвитку агропромислового комплексу регіону (табл. 3.29).

Таблиця 3.29

Кількісні показники розвитку агропромислового комплексу регіону

Найменування показника	Одиниця виміру	2011 р.	2012 р.	2013 р. (прогноз)	2014 р. (прогноз)	2015 р. (прогноз)
1	2	3	4	5	6	7
Виробництво валової продукції сільського господарства по всіх категоріях господарств (у цінах 2005 року)	млн грн	3379,8	3548,8	3727,0	3802,0	3878,0
Темпи росту виробництва сільськогосподарської продукції по всіх категоріях господарств	%	104,7	105,0	105,0	102,0	102,0
Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції:						
зерно	тис. тонн	1730,0	2076,0	2422,0	2768,0	3060,0
цукрові буряки	тис. тонн	450,0	450,0	450,0	450,0	450,0
картопля	тис. тонн	1400,0	1450,0	1500,0	1530,0	1550,0
овочі	тис. тонн	177,2	185,0	195,0	199,0	200,0
виращування худоби та птиці	тис. тонн	61,4	62,6	64,5	65,8	67,0
молоко	тис. тонн	568,1	594,0	624,0	636,5	650,0
яйця	млн шт	250,8	273,5	287,2	292,9	300,0

1	2	3	4	5	6	7
Консервація деградованих і малопродуктивних земель, з них:	га	1682	1682	1682	1682	1682
заліснення	га	1228	1228	1228	1228	1228
залуження	га	454	454	454	454	454
Агрохімічна паспортизація	тис. га	215	213	203	201	200
Вапнування кислих ґрунтів	тис. га	5,1	10,4	24,8	35,3	43,0

Значне місце належить тваринництву, в основному, це – скотарство молочно-м'ясного напрямку, свинарство і птахівництво. Географічне розташування на межі трьох держав, природні можливості, розгалужена мережа автомобільних шляхів, доступ до ринків України і країн СНД створюють можливості для збільшення експортного потенціалу.

Чернігівська область – успішний інвестиційно привабливий регіон з модернізованою конкурентоспроможною промисловістю – є ініціатором впровадження високотехнологічних розробок і наукоємних технологій для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринків вітчизняною високоякісною продукцією, тому регіон має всі передумови для ефективного формування кластерних утворень в аграрно-промисловому секторі.

3.10. Створення лісопромислового кластера

В умовах переходу розвинутих країн на модель ресурсоощадливого та екобезпечного природокористування економічний механізм лісокористування в Україні не виконує своїх функцій, неповною мірою використовує важелі економічного стимулювання комплексного використання усіх компонентів лісоресурсного потенціалу. Лише комплексний підхід дозволить використати усі внутрішні резерви підвищення екологічно-економічної ефективності лісокористування та створити умови для стабільного розвитку лісоресурсної сфери. Основне завдання полягає у забезпеченні оптимального поєднання ринкових важелів, методів та інструментів у єдиному механізмі економічного стимулювання, що створить організаційно економічні засади для забезпечення комплексного використання лісоресурсного потенціалу.

На сучасному етапі розвитку національної економіки забезпечення сталого економічного зростання неможливе без залучення до господарського обороту природних ресурсів, забезпечення їх ефективного використання та розширеного відтворення. Головне завдання держави полягає у створенні відповідного інституціонального забезпечення цих процесів з урахуванням стратегічних пріоритетів розвитку країни, впливу глобалізації та виникнення екологічних проблем внаслідок нераціонального природокористування.

Наявність тих або інших природних ресурсів (лісових, водних, земельних, мінеральних, рекреаційних) може стати потужною конкурентною перевагою для розвитку економіки району, регіону, країни. Питання полягає лише у тому, чи зможуть вони їх раціонально використати. Водночас не всі природні ресурси можуть бути залучені до господарської діяльності, а для їх відновлення потрібно забезпечити невиснажливість користування.

Визначальними ознаками комплексності у лісоресурсній сфері є територіальність, взаємозумовленість, взаємопов'язаність, багатокomпонентність, системність та синергічність, які проявляються у різних напрямках.

Основними принципами комплексного використання лісоресурсного потенціалу мають стати: багатофункціональність, раціональність, збалансованість, невиснаженість та ефективність, які, у свою чергу, повинні реалізовуватись із урахуванням основних принципів ринкової економіки. Економічне стимулювання комплексного використання лісоресурсного потенціалу базується на застосуванні різноманітних інструментів прямого та непрямого впливу на суб'єкти господарювання [209].

Лісова промисловість – одна з найстаріших галузей, яка займається заготівлею, механічною обробкою та хімічною переробкою деревини, виробляє конструкційні матеріали: круглий ліс, вироби з дерева, меблі, целюлозу, папір, картон та інше.

Незважаючи на те, що застосування деревини знижується за рахунок впровадження пластмас та інших штучних і синтетичних матеріалів, попит на неї зростає, вона перетворюється на дедалі дефіцитніший матеріал.

Як відомо, лісові ресурси України дуже обмежені і забезпечують власні потреби лише на 20-25 %. До них відносять, крім деревних, технічні, харчові, кормові та інші ресурси, а також корисні властивості лісу – водоохоронні, захисні, кліматорегулюючі, санітарно-гігієнічні, оздоровчі тощо. Лісистість території держави досягає лише 14 %, та й розміщення лісів дуже нерівномірне. Обсяги заготівель деревини, що ведуться на Поліссі та в Карпатах, не задовольняють потреби країни, які забезпечуються частково за рахунок поставок з Росії та Білорусі. Величезних збитків галузі завдала аварія на Чорнобильській АЕС.

Серед міжгалузевих комплексів питома вага лісовиробничого комплексу (ЛВК) за обсягом виробництва становить 2,8 %, за чисельністю працюючих – 4,6 %, за вартістю основних виробничих фондів – близько 2 %. Через поставки готової продукції і лісоматеріалів він пов'язаний з більш ніж 100 галузями.

Загалом до складу лісопромислового комплексу входять такі підкомплекси: лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий, лісохімічний.

Провідне місце посідає деревообробна галузь. На неї припадає 70 % випуску товарної продукції. Значення деревообробної промисловості в економіці України визначається тим, що у сучасних умовах практично немає такої сфери господарювання, де деревина і продукція її переробки не відігравали б істотної ролі. Деревина лежить в основі виробництва будматеріалів, меблів, паперу та іншої продукції, що дозволяє розглядати її як об'єкт жорсткої конкуренції між «лісовою» економікою і деякими іншими секторами.

Деревина слугує сировиною як при виготовленні засобів виробництва, зокрема, предметів праці (круглий ліс, пиломатеріали, фанера, деревні плити, метиловий спирт тощо), так і предметів споживання (меблі).

Основними видами продукції деревообробної промисловості є пиломатеріали, деревні плити для потреб будівництва, заготовки і деталі для вагоно-авто-, суднобудування, а також дерев'яна тара, меблі тощо. Сировинна база складається з деревини, яку заготовляють у місцевих лісах, та деревини, що

привозять з Росії і Білорусі. Підприємства деревообробної промисловості традиційно розміщуються у місцях зосередження лісосировинних ресурсів – на Поліссі, у Прикарпатті і Закарпатті.

На основі переробки деревини та інших рослинних ресурсів, а також вторинної сировини організовано целюлозно-паперову промисловість, яка дає до 18 % товарної продукції комплексу і виробляє більше 150 видів продукції, але задовольняє потреби держави і населення у папері, в середньому, лише на 50 %.

Лісогосподарський підкомплекс складається з двох галузей: лісового господарства і лісозаготівельної промисловості. Він відноситься до господарських комплексів, що мають стратегічне значення для національної економіки, оскільки охоплює усі процеси, пов'язані з відтворенням та використанням лісових ресурсів.

Лісохімічний підкомплекс об'єднує підприємства, що виробляють деревне вугілля, оцтову кислоту, ефірну олію, карбамід. На нього припадає 2 % товарної продукції комплексу. Як правило, підприємства тяжіють до місць лісозаготівлі, бо як сировину використовують дрова листяних порід, соснову живицю, дубову кору [177].

Останнім часом відбулися вагомі зрушення у зовнішній торгівлі товарами деревообробної і целюлозно-паперової промисловості. Це переважно необроблені лісоматеріали, фанера, меблі, папір тощо. У структурі експорту зберігається і велика частка дешевої продукції і сировини (41,6 %), зокрема, необробленого круглого лісу і пиломатеріалів.

Як відомо, значення експорту для економіки будь-якої країни дуже важливе, адже він складає одну з головних позицій доходу Державного бюджету країни.

На нашу думку, подальший розвиток галузей лісової промисловості потребує повного радикального їх реформування: заміни фізично та морально застарілого обладнання, наділення підприємств обіговими коштами, розроблення ефективних технологій, раціонального використання відходів.

Тому ефективною формою співробітництва, запровадженого в лісовому господарстві України і, зокрема, Чернігівського регіону, може стати формування лісопромислових кластерів.

Питанням інвестиційного розвитку лісового господарства приділяли увагу такі вчені, як Я.В. Коваль, Є.В. Мішенін, Н.В. Павліха, І.М. Синякевич та багато інших.

Багато країн Європи залучені до кластеризації лісогосподарського виробництва за напрямками – лісове господарство, деревообробка, целюлозно-паперове виробництво, біоенергетика тощо.

Аналіз свідчить, що основними передумовами створення кластерів у лісовому господарстві є: лісове господарство – це джерело сировини для багатьох галузей економіки; лісові ресурси виконують різноманітні економічні, екологічні та соціальні функції; необхідність сталого ведення лісового господарства; висока лісистість західного регіону України.

Державним органам влади потрібно підтримувати кластерні проекти, створити сприятливе середовище за допомогою нормативно-правового регулювання, проводити та підтримувати реформи лісового господарства, забезпечувати збереження державної форми власності на ліси, розробляти програми розвитку,

стимулювати придбання природоохоронної лісогосподарської техніки, запровадити ведення лісового господарства методами наближеного до природи лісівництва, створити сприятливий інвестиційний клімат, залучати державні інвестиції до створення лісопромислових комплексів, розвитку лісового господарства.

Крім того, важливу роль у створенні лісового кластера повинні відігравати громадські організації через здійснення громадського контролю за станом лісових ресурсів регіону, делегування своїх представників до кластерних об'єднань, участі у розвитку “зеленого” туризму. Крім того, громади повинні залучатися до планування ведення лісового господарства. Так, швейцарсько-український проект FORZA пропонує підхід дворівневого планування, що полягає у розробленні Плану розвитку громади на основі використання природних ресурсів, який повинні враховувати лісівники під час формування Плану ведення лісового господарства. Для створення кластера в лісовому господарстві підприємствам необхідно об'єднуватись для отримання конкурентних переваг на ринку, розвивати виробництво з глибокої переробки деревини, використання відходів, розвитку біоенергії, співпрацювати з науковими центрами для впровадження наукових здобутків у лісове господарство та ін. [191].

Відомо, що кластерні структури дозволяють оптимально поєднувати як процеси кооперації, так і процеси спеціалізації, створюючи необхідні умови для випуску конкурентоспроможної деревообробної продукції вітчизняними виробниками. Як приклад успішного функціонування, можна навести кластер деревообробки у Словенії, який нині об'єднує підприємства лісової та деревообробної промисловості, а також найбільші дослідницькі інститути. На його основі виготовляється практично повний асортимент продукції – від напівфабрикатів, будівельної арматури та фурнітури до широкого спектра меблів. Обмін знаннями та досвідом між членами кластера дав можливість отримати основні переваги у реалізації науково-дослідних проектів, а завдяки кооперації та об'єднанню всіх компонентів виробничого процесу – від постачальників сировини до споживачів кінцевого продукту, а також сфери обслуговування і представників науки – можливим стало підсилення конкурентних позицій членів кластера на національному ринку [136]. Успішним також є досвід функціонування лісопромислового кластера у Фінляндії, який охоплює виробництво деревини та продуктів її переробки, паперу, меблів, поліграфічного та пов'язаного з ним обладнання. Тісна взаємодія його фірм у поширенні знань забезпечує їх конкурентні переваги перед основними торговельними суперниками.

Тобто деревообробний кластер поєднує комплекс галузей і підприємств, що інтегрують лісове господарство, лісозаготівлю, хімічний комплекс, деревообробку, транспортну та обслуговуючу інфраструктуру. Ядром цієї системи буде конкурентоспроможне деревообробне виробництво, що включатиме як випуск деревостружкових плит, фанери, струганного та лущеного шпона, так і виробництво готової продукції: меблів, паркету. Мета формування кластера – виробництво конкурентоспроможної продукції та її вихід на міжнародний ринок [138].

Проаналізуємо перспективи формування, розвитку та функціонування лісопромислового кластера у Чернігівському регіоні. Чернігівщина – лісовий край.

Цей вагомий природний фактор значною мірою зумовлює виробничу та соціальну інфраструктуру регіону, характер навколишнього середовища. Унікальна роль та значення лісів не обмежуються суто економічним аспектом. Надзвичайно важливі також водоохоронні, кліматорегулюючі, ґрунтозахисні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі, естетичні та інші корисні властивості лісу. Він є чудовим гігантським фільтром, який очищає повітря від шкідливих промислових викидів. Ліс справедливо називають фабрикою кисню. У середньому один гектар деревостою виділяє за рік чотири тонни кисню й поглинає п'ять тонн вуглецю.

Рослинність Чернігівщини у природному стані збереглася приблизно на третині її території, переважно у поліській частині області, у вигляді лісів, покриву луків і болотної рослинності. У лісах на півночі області переважає сосна звичайна, а на півдні – листяні породи. Чернігівщину часто називають лісовим краєм. Ліси збереглися переважно у поліській і частково лісостеповій частині області.

Фактична лісистість території Чернігівщини залишається недостатньою і становить всього 20,6 %, оптимальна ж має становити 23 % (лісистість України – 15,6 %). За площею лісових угідь Чернігівщина займає четверте місце серед регіонів України після Житомирської, Київської та Рівненської областей.

Проте за останні роки на Чернігівщині спостерігається збільшення площі земель лісогосподарського призначення і на сьогодні вона становить 738,1 тис. гектарів, з яких вкриті лісовою рослинністю 659,3 тис. гектара (близько 89,3 % від загальної площі). Насадження за віковими групами розподілені таким чином: молодняки – 97,9 тис. га (14,8 %); середньовікові – 305,6 тис. га (46,3 %); пристигаючі – 182,6 тис. га (26,2 %); стиглі та перестійні – 73,2 тис. га (12,7 %). Загальний запас деревостанів становить 151,2 млн куб. м. Основними породами є: сосна – 57,8 %; дуб – 15,3 %; береза – 11,6 %; інші деревні породи та чагарники – 15,3 %.

Відтворення лісів області відбувається переважно за рахунок створення лісових культур на площах суцільних рубок, а лісорозведення – на непридатних для сільськогосподарського використання: в ярах, на пісках. Для забезпечення відтворення вилучених запасів деревини, підвищення продуктивності лісів, запобігання ерозійним процесам, поліпшення навколишнього природного середовища на землях держлісфонду та на непридатних для використання у сільському господарстві землях у 2012 році здійснено лісовідновлення та лісорозведення на площі близько 3 тис. га. Державними лісогосподарськими підприємствами для вирощування якісного садивного матеріалу було заготовлено 33,1 тис. кг лісового насіння, в тому числі 1171 кг хвойних порід, 31,9 тис. кг – листяних та чагарникових (табл. 3.30).

Веденням лісового господарства у регіоні займаються 58 постійних лісокористувачів, у тому числі 11 держлісгоспів Чернігівського обласного управління лісового та мисливського господарства, 19 дочірніх підприємств ОКП «Чернігівоблагроліс», 2 лісгоспи та 1 лісництво Міноборони України, Коропське СЛП «Агролісгосп» та РКСЛП «Корюківкаліс», а також 23 сільгоспідприємства у різних районах області, які характеризуються як єдиною лісоресурсною та виробничо-технічною базою, так і підпорядкованістю єдиному органу управління – Чернігівському обласному управлінню лісового та мисливського господарства [209].

Основні показники ведення лісового господарства

Показники	Роки						
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Обсяги продукції, робіт та послуг лісового господарства, млн грн	48,1	142,5	233,8	179,0	243,7	359,1	379,9
у тому числі обсяги продукції лісозаготівель	...	131,5	216,3	167,1	228,3	340,9	357,6
Заготівля ліквідної деревини, тис. м ³	938,0	1284,9	1400,1	1051,5	1237,9	1412,4	1421,5
від рубок головного користування	486,6	756,6	819,1	707,0	831,4	896,8	795,4
від рубок формування і оздоровлення лісів	451,4	528,3	581,0	344,5	406,5	515,6	626,1
Площа рубок лісу, тис. га	39,2	35,0	35,7	18,5	23,9	29,8	24,8
головного користування	...	2,7	2,9	2,4	2,8	3,0	2,6
формування й оздоровлення лісів та інших заходів	39,2	32,3	32,8	16,1	21,1	26,8	22,2
Збір живиці, т	959,1	793,0	43,4	–	–	–	–
Відтворення лісів, тис. га	2,5	3,5	4,3	4,3	3,4	4,0	4,1
садіння і висівання лісу	1,9	2,9	3,5	3,4	2,6	3,1	3,3
природне поновлення	0,6	0,6	0,8	0,9	0,8	0,9	0,8
Переведення у вкриті лісовою рослинністю землі, тис. га	1,9	1,8	2,3	2,5	3,3	3,8	4,8
Залишки деревини на лісосіках, тис.м ³	13,8	36,7	120,4	92,7	63,5	114,9	177,3
Залишок неочищених площ, тис. га	0,5	0,1	0,5	0,6	1,2	0,5	0,4

Поступове нарощування обсягів лісовідновлення, розвиток захисного лісорозведення, цілеспрямована консервація деградованих і малопродуктивних сільгоспугідь усіма постійними й тимчасовими користувачами державного лісового фонду вважається пріоритетним напрямком розвитку лісогосподарської галузі області та збереження природної родючості землі.

Способи лісовідновлення та лісорозведення (садіння і висівання лісу, природне поновлення) необхідно визначати з урахуванням природно-кліматичних умов місцезростання та рекомендацій лісовпорядкування. Нарощування обсягів із захисного лісорозведення слід проводити за допомогою заліснення малопродуктивних, змитих, дефльованих та ерозійно-небезпечних земель, визначених Головним управлінням Держкомзему у Чернігівській області.

Проведення рубок формування та оздоровлення лісів – один із найважливіших лісогосподарських заходів, спрямований на формування високопродуктивних насаджень і стійких деревостанів із високими екологічними та захисними функціями. Це, насамперед, рубки догляду, санітарні, лісовідновні, реконструктивні рубки, прокладання кварталних просік, очищення від захаращеності тощо). Їх обсяги визначаються лісовпорядкуванням та коригуються лісогосподарськими підприємствами з урахуванням стану насаджень.

В основу всіх видів рубок покладено принцип безперервного, невиснажливого і раціонального використання лісових ресурсів, що сприяє збереженню біологічного різноманіття лісів при більш широкому застосуванні екологічно безпечних технологій.

В області налічується 56 користувачів мисливських угідь, у тому числі 8 господарств у держлісгоспах – 301,2 тис га. Основними пріоритетами їх розвитку

є охорона, відтворення та раціональне використання мисливської фауни. А це вимагає значних витрат на проведення комплексу біотехнічних заходів, боротьбу з браконьєрами та хижаками, збільшення чисельності тварин тощо.

Чернігівщина займає нині чи не найперше місце в Україні за кількістю і якістю природно-заповідного фонду, який має унікальні особливості. Його площа – близько 130 тисяч гектарів. Це чисельні заказники, пам'ятки природи, ландшафтні, лісові, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та інші об'єкти загальнодержавного та місцевого значення.

За 2011 рік держлісгоспами було заготовлено деревини від усіх видів рубок об'ємом 894,4 тис. м³ і реалізовано її в круглому вигляді 752,3 тис. м³, у тому числі на внутрішній ринок – 587 тис. м³ та направлено на переробку 108 тис. м³. Найбільше переробкою займаються Семенівське, Новгород-Сіверське, Корюківське та Борзнянське лісогосподарські підприємства (табл. 3.31).

Таблиця 3.31

Обсяг продукції, робіт та послуг лісового господарства в містах обласного значення та районах (тис. грн)

Район	Роки							
	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Чернігівська область	48125,6	142456,0	197874,7	233786,8	179022,8	243702,9	359103,0	379869,7
Міста області								
м. Чернігів	5338,2	9901,9	12539,2	15882,0	13642,5	18616,0	25884,3	–
м. Ніжин	3742,0	12918,4	14501,1	18231,1	10196,2	18041,2	26411,4	28676,0
м. Прилуки	1998,4	4222,1	7082,9	8058,9	7098,4	7820,6	13764,2	13318,5
Райони								
Бахмацький	816,9	295,3	505,2	591,7	488,8	531,7	905,0	957,8
Бобровицький	124,9	552,0	590,5	687,6	576,4	709,4	1747,1	–
Борзнянський	1170,3	6220,2	7159,7	8934,4	7272,0	9992,2	15004,7	16434,8
Варвинський	11,5	84,5	125,0	171,6	117,7	218,3	243,0	–
Городнянський	6452,7	14202,3	18441,5	20771,4	16639,1	25766,0	36134,1	36188,6
Ічнянський	212,0	454,9	697,1	1044,3	912,0	1177,6	2051,6	1789,6
Козелецький	1831,4	10916,1	14144,6	22714,2	17335,4	18686,1	27049,1	29978,8
Коропський	80,8	2297,6	3289,0	3321,5	2520,8	3100,5	5185,4	4783,7
Корюківський	7925,7	27577,8	39351,7	43562,2	33460,1	50336,7	74335,7	76416,0
Куликівський	29,5	159,3	263,3	259,8	238,8	292,5	–	–
Менський	177,0	452,9	467,1	571,2	369,1	482,3	769,9	1157,8
Н.-Сіверський	5258,4	15069,5	20805,6	21310,1	15713,7	21054,0	31897,0	41996,5
Носівський	43,8	408,7	539,6	451,0	436,5	351,4	419,3	–
Ріпкинський	7996,4	17829,6	28112,7	30390,7	22748,5	27701,8	39209,7	38043,2
Семенівський	3170,5	13255,2	17958,9	20512,8	17587,6	23715,2	37339,3	36086,0
Сосницький	67,5	858,5	1612,7	1509,1	1288,8	1822,2	2475,2	2784,9
Срібнянський	85,6	152,4	254,0	357,2	355,6	343,1	470,2	–
Талалаївський	51,8	136,1	232,2	227,3	215,3	311,0	334,0	–
Чернігівський	1481,4	3967,5	8103,5	12414,2	8924,7	10948,1	15193,8	16338,9
Щорський	58,9	523,2	1097,6	1812,5	884,8	1685,0	2269,0	–

Потрібно наголосити, що за 2011 рік до бюджетів усіх рівнів було сплачено податків на суму 91 млн грн, з них 59 млн грн залишилося в обласному бюджеті, а це в 1,7 рази більше, ніж у 2010 році. Обсяг промислової

продукції у деревообробці у 2012 році становив 86,4 % проти відповідного періоду 2011 року. За 2012 рік вироблено 46,9 тис. м³ деревини вздовж розпиляної чи розколотої, що на 1,7 % менше, ніж у 2011 році [172-174].

На підприємствах целюлозно-паперового виробництва та видавничої діяльності випуск продукції зріс на 0,7 %. Більше вироблено паперу та картону, коробок, ящиків та сумок із гофрованих паперу та картону, надруковано книг, газет та журналів. Виробництво шпалер залишилося на рівні аналогічного періоду 2011 року.

Збільшення площ лісових насаджень за рахунок створення нових лісів на прийнятих деградованих, малопродуктивних сільськогосподарських землях в останні роки отримує дедалі більшу соціальну підтримку. Причому цей процес має не тільки вузьковідомчий характер, він вийшов на загальнодержавний рівень за своїм значенням.

Це виразно засвідчено в останніх законодавчих і нормативних актах, що є ключовим блоком Державної програми “Ліси України” на період до 2015 року та регіональної програми комплексного розвитку лісового господарства Чернігівської області на 2011-2015 роки.

За 2011 рік відтворено ліси на площі 2616,1 га, що становить 116 % річного завдання і на 242,1 га більше, ніж у 2010 році; у тому числі створено 410,9 га захисних лісових насаджень [172-174].

Слід зазначити, що в минулому році площа відтворення лісів в 1,2 рази перевищила площу суцільних зрубів.

Створена обласна лісокультурна рада, до якої входять фахівці обласного управління лісового і мисливського господарства, науковці Новгород-Сіверської науково-дослідної станції та головні лісничі лісгосподарських підприємств.

Потрібно підкреслити, що обов’язок лісівників – не лише відтворення лісів, а й забезпечення вирощування високопродуктивних, різновікових, біологічно стійких, цінних деревостанів, які можуть протистояти впливу негативних чинників середовища: змінам клімату, хворобам і шкідникам тощо.

Лісгосподарські підприємства спрямовують свої зусилля на поліпшення лісокультурного виробництва за допомогою якісного обробітку ґрунту, використання тільки районованого садивного матеріалу, проведення своєчасних доглядів за культурами.

У 2012 році на рубках формування та оздоровлення лісів, інших видах рубок підприємствами заготовлено 1421,5 тис. м³ ліквідної деревини (табл. 3.32).

Таблиця 3.32

Заготівля ліквідної деревини в містах обласного значення та районах (тис. м³)

Район	Роки							
	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Чернігівська область	938	1284,9	1451,8	1400,1	1051,5	1237,9	1412,4	1421,5
Міста області								
м. Чернігів	70,9	74,5	76,7	74,7	68,3	76,9	87,4	–
м. Ніжин	77,9	87,3	96,2	79,3	59,5	79,8	92,4	87,9
м. Прилуки	29,8	35	41,3	36,5	34,6	32,5	38,3	39,1
Райони								
Бахмацький	8,4	6,4	5,8	6,2	4,9	5,7	7,5	7,5

Закінчення табл. 3.32

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Бобровицький	4,3	5,4	6,7	5,3	3,6	6,1	6,5	–
Борзнянський	37,9	61,3	57,1	52,3	44,9	51,3	54,9	57
Варвинський	0,7	2,8	2,5	2,5	1,6	1,9	2,8	–
Городнянський	76,3	105,6	115,6	108,7	78,6	110,3	120,6	113
Ічнянський	7,4	11,5	15,4	12,1	11	14,7	15,9	12,7
Козелецький	78,1	118,5	129,8	169,4	129,5	113,7	121	137,1
Коропський	15,6	28,4	28,1	27,2	23	25	30,2	30,5
Корюківський	161,7	231,9	247,3	228,7	173,6	220,6	247,3	246,1
Куликівський	0,9	4,4	5,2	3,2	3,6	2,3	–	–
Менський	5,4	9	10,1	10	7,8	9,1	8	10,1
Н.-Сіверський	83,1	117,8	142,9	137,2	93,8	122,3	151,5	195,6
Носівський	2,5	7,3	5,7	4,8	4,6	4,4	7,1	–
Ріпкинський	112,2	126,6	170,8	143,6	100,1	111,7	124,1	116,8
Семенівський	78,6	129,2	129,8	120,5	87,5	104	130,1	117,5
Сосницький	18,7	25,8	30,4	28,4	17,9	25,3	30	31,7
Срібнянський	1,7	3	3,4	3,7	3,2	3,3	3,1	–
Талалаївський	1,3	3,9	2,4	2,1	2,1	2	1,5	–
Чернігівський	51,5	69	89,6	98,4	67	74,9	88,5	85,5
Щорський	13,1	20,3	39	45,3	30,8	40,1	43,7	–

Рубки формування й оздоровлення лісів проведені на площі 3936,4 га (102,4 % до плану), де заготовлено деревини 113 % до плану, у тому числі проведено рубок у молодняках на площі 2130 га (106,6 % до плану). Більшість держлісгоспів покращили санітарний стан лісів уздовж автомобільних шляхів, навколо населених пунктів та рекреаційних об'єктів. Цю роботу необхідно продовжити [172-174].

У 2012 році обсяг виробництва під час оброблення деревини та виробництва виробів з неї порівняно з відповідним періодом 2011 р. становив 80,1 %. Вироблено 22,4 тис. м³ деревини вздовж розпиляної чи розколотої, 19,6 тис. м² паркету з деревини листяних порід, 48,2 тис. шт піддонів дерев'яних. На підприємствах целюлозно-паперового виробництва та видавничої діяльності обсяг промислового виробництва зріс на 2 %.

У I кварталі 2012 р. перероблено 29,7 тис. м³ деревини, що на 11,6 % більше відповідного періоду минулого року. Також випущено продукції переробки на суму 15014,7 тис. грн (це на 1690,6 тис. грн більше, ніж за 3 місяці торік). Виробництво окремих видів продукції підприємствами з оброблення деревини та целюлозно-паперової галузі представлено у табл. 3.33 [172-174].

Таблиця 3.33

Виробництво окремих видів продукції підприємствами з оброблення деревини та целюлозно-паперової галузі

Показник	Роки							
	2003	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Деревина, вздовж розпиляна чи розколота завтовшки більше 6 мм, тис.м ³	174,9	226,2	215,3	179,2	150,4	161,6	170,5	197,0

Закінчення табл. 3.33

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Бруски, планки та фризи для паркетного або дерев'яного покриття підлоги, профільовані, незібрані, з деревини листяних порід, тис.м ²	95,2	148,4	148,1	147,8	108,9	115,3	118,4	71,8
Вікна, двері, їх рами та пороги дерев'яні, тис.м ²	25,4	19,8	11,2	7,3	5,0	4,6	3,4	5,1
Паркет дерев'яний щитовий, тис.м ²	3,0	35,5	44,7	45,9	23,7	22,5	30,6	20,3
Товари шкільні та канцелярські з паперу та картону, т	588,9	248,3	326,7	433,9	192,3	199,9	124,0	185,0
Друкування 4-шпальтових газет формату А2, які виходять менше чотирьох разів на тиждень, млн примірників	34,8	27,9	45,6	48,3	42,4	57,1	29,6	37,5
Друкування книг, млн аркушів відбитків, приведених до формату 60 на 90 см	4,7	6,1	3,3	7,5	3,8	3,4	6,1	6,9

Більше надруковано книг та журналів, менше – етикеток та ярликів із паперу та картону, газет, а виробництво шпалер залишилося на рівні аналогічного періоду минулого року. Підприємствами було заготовлено від усіх видів рубок 200 тис. м³ ліквідної деревини (під час проведення рубок формування й оздоровлення лісів – 47,2 тис. м³).

Обсяг виробництва меблів та музичних інструментів представлено в табл. 3.34 [172-174].

Таблиця 3.34

Виробництво меблів та музичних інструментів (шт)

Показник	Роки							
	2003	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Меблі, тис. грн	7920	12271	17092	23091	17555	17094	17073	16895
Меблі для сидіння	8416	11107	31551	37979	23868	17269	17194	17075
Меблі конторські (офісні) та для підприємств торгівлі	1929	3357	4598	4454	2854	3054	5463	6587
Меблі кухонні	1460	1345	1060	1555	828	482	393	332
Меблі дерев'яні для умеблювання інтер'єру житлових приміщень	2705	2979	1606	2871	1651	1714	4058	3452
Фортепіано	23	1	–	–	–	–	–	–
Інструменти музичні струнні	4098	2117	66	–	–	–	–	–

Одним із основних завдань лісівників Чернігівського регіону залишається забезпечення розширеного відтворення лісів, тобто створення нових лісових насаджень в обсягах, які перевищують їх вирубування, а також збереження зелених масивів, зростання їх продуктивності і раціональне використання (табл. 3.35).

Протягом I кварталу 2012 року держлісгоспами сплачено до зведеного бюджету 12312,3 тис. грн податків, зборів та обов'язкових платежів, що на 740 тис. грн більше, ніж за перший квартал 2011 року, та 9266 тис. грн єдиного соціального внеску (відповідно, більше на 716 тис. грн)

За результатами фінансової діяльності всі підприємства спрацювали прибутково – отримано 1326 тис. грн чистого прибутку.

У 2012 році на Чернігівщині висаджено ліси на площі 2,3 тис. га, зокрема, на зрубках – 1565 га та на малопродуктивних землях – 400 га [203].

Відтворення лісів у містах обласного значення та районах (га)

Район	Роки							
	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Чернігівська область	2019	2476	3524	4283	4316	3419	3957	4079
Міста області								
м. Чернігів	295	203	249	265	306	206	250	229
м. Ніжин	302	298	258	305	347	286	310	306
м. Прилуки	65	60	70	158	168	124	114	114
Райони								
Бахмацький	–	7	24	23	21	31	25	25
Бобровицький	–	15	15	23	16	16	38	32
Борзнянський	110	94	178	178	181	128	151	141
Варвинський	–	–	27	10	2	3	2	2
Городнянський	170	265	304	387	359	292	358	290
Ічнянський	–	74	26	40	36	30	27	31
Козелецький	90	171	351	408	492	363	484	494
Коропський	–	37	2	72	58	49	62	80
Корюківський	430	388	649	590	676	561	592	590
Куликівський	–	14	17	9	–	–	–	–
Менський	–	15	18	34	20	23	19	36
Н.-Сіверський	150	130	304	385	403	275	292	440
Носівський	–	10	30	–	36	29	21	34
Ріпкинський	267	380	430	488	427	387	394	445
Семенівський	140	138	241	424	359	252	310	311
Сосницький	–	27	79	114	64	57	126	104
Срібнянський	–	–	1	11	13	14	13	12
Талалаївський	–	9	9	–	9	5	5	3
Чернігівський	–	129	180	247	210	150	205	219
Щорський	–	12	62	112	113	138	159	141

Значна робота також проводиться по сертифікації лісів, що дасть можливість вести лісове господарство за світовими стандартами. Цю роботу в області виконують протягом кількох років незалежні іноземні спеціалісти. Сертифікати вже отримали Борзнянський, Городнянський, Новгород-Сіверський, Остерський, Прилуцький, Семенівський, Холминський та Корюківський держлісгоспи.

Слід зазначити, що фактичне лісокористування в лісах області не повинно перевищувати 50 % від загального щорічного приросту деревини, крім випадків ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що зумовить невиснажливе ведення лісового господарства та сприятиме подальшому нарощуванню природоохоронного потенціалу лісів Чернігівщини.

Головна проблема, яка затримує розвиток лісового господарства, це відсутність достатнього фінансування. Підприємства не можуть повною мірою провести створення нових лісів на деградованих землях за власні кошти та забезпечити проведення рубок поліпшення якісного складу лісів, особливо рубок догляду за лісом по м'яколистяному господарству.

Вважаємо, що вирішити проблему можливо завдяки вдосконаленню систем:

– ведення лісового господарства з використанням позитивного вітчизняного та міжнародного досвіду;

- лісовпорядкування з використанням геоінформаційних технологій;
- інформаційного забезпечення лісового господарства;
- збереження лісів переважно в державній власності.

Слід також запровадити заходи, які забезпечать:

- сталий розвиток лісового господарства та невиснажливого лісокористування;
- природозберігаюче комплексне використання лісових ресурсів з урахуванням їх ландшафтного і водорегулюючого значення;
- зменшення обсягів суцільних рубок, заміни їх на поступові, вибіркові та інші системи рубок;
- збільшення площі лісів завдяки виконанню робіт із лісорозведення;
- збереження біорізноманіття лісів;
- ведення державного обліку лісів;
- проведення моніторингу стану та інвентаризації лісів;
- здійснення лісогосподарських заходів з урахуванням регіональних еколого-економічних та соціальних особливостей, зокрема, виконання робіт з реабілітації лісів на радіоактивнозабруднених територіях, проведення постійного радіологічного моніторингу;
- створення засад надання послуг лісовому господарству;
- розвиток інфраструктури (дороги, мости, підпірні гідротехнічні споруди тощо);
- екологічне виховання населення, провадження еколого-просвітницької діяльності, інформування громадськості про стан лісового господарства.

Виконання вказаних заходів спрямоване на забезпечення ефективної охорони, належного захисту, раціонального використання та відтворення лісів, ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку з урахуванням природних, економічних і лісорослинних умов, породного складу лісів та їх цільового призначення, збільшення площі лісів та створення умов для досягнення оптимальних показників лісистості [203].

Основними завданнями щодо покращання лісового господарства є:

- підвищення рівня лісистості;
- нарощування ресурсного та екологічного потенціалу лісів, забезпечення ведення лісового господарства на засадах сталого розвитку;
- підвищення стійкості лісових екосистем, забезпечення охорони й захисту лісів;
- забезпечення рекреаційної та туристичної інфраструктури, проведення еколого-просвітницької роботи;
- вдосконалення нормативно-правової бази в галузі лісового господарства та її гармонізація з міжнародними принципами сталого розвитку та управління лісами.

Реалізація завдань забезпечить значне збільшення площі земель лісового фонду за рахунок створення нових захисних лісових насаджень, досягнення якісно нового рівня ведення лісового господарства, поліпшення стану лісів,

підвищення їх продуктивності, посилення екологічних та соціально-економічних функцій лісів області.

Програмою розвитку лісового господарства передбачається: збільшення площі лісів до 2015 року на 7,99 тис. га і, відповідно, доведення показника лісистості території області до 20,8 % та посилення екологічних функцій лісів; лісовідновлення на площі 15,2 тис. га; створення мінералізованих смуг протяжністю 20,7 тис. км; догляд за мінералізованими смугами – 61,35 тис. км; проведення рубок, пов'язаних із веденням лісового господарства, на площі 152,18 тис. га, масою 2376,6 тис. м³; проведення рубок головного користування масою 4207,3 тис. м³; придбання техніки для виробництва енергетичної тріски з відходів деревини. Програма сприятиме позитивним змінам довкілля, нормалізації концентрації парникових газів в атмосфері. Орієнтовний обсяг коштів, необхідних для виконання Програми, становить 836,2 млн грн, у тому числі: 2011 р. – 151,6 млн грн; 2012 р. – 160,2 млн грн; 2013 р. – 167,2 млн грн; 2014 р. – 175,1 млн грн; 2015 р. – 182,1 млн грн [203].

Ресурси деревини в Україні не задовольняють потреб споживача, тому частина її закупається за кордоном. Залучення до господарського обігу додаткових ресурсів деревини можливе завдяки повнішому використанню усєї біомаси дерева (пеньки, кора, гілки), вторинних та інших матеріалів і вивільнення деревини завдяки використанню у тарному і целюлозно-паперовому та інших виробництвах найрізноманітніших заміників (макулатура, терміття, лушпиння, лоза, каоліни) [136].

Кластеризація лісового господарства можлива за умов удосконалення чинного законодавства, ініціативи владних структур та прагнення суб'єктів господарювання лісової галузі працювати за новими, більш тісними організаційно-економічними зв'язками з використанням сукупного потенціалу та виробничої інфраструктури для нарощування випуску конкурентоспроможної продукції. Схему лісопромислового кластера зображено на рис. 3.31.

На нашу думку, створення лісопромислового кластера забезпечить:

- модернізацію застарілого обладнання;
- пільгове кредитування з боку держави;
- експортну орієнтацію виробництва;
- залучення іноземних інвестицій у галузь;
- державну підтримку галузі ресурсами та держзамовленням;
- суттєве розширення масштабів лісовідтворення;
- покращання видового складу лісів;
- впровадження сучасних технологій деревопереробки та забезпечення повного використання цієї сировини;
- підвищення технічного рівня підприємств;
- більш активне проведення реабілітаційних робіт у зоні впливу Чорнобильської катастрофи;
- здійснення широкомасштабних лісомеліорацій;
- більш повне використання рекреаційної функції лісу.

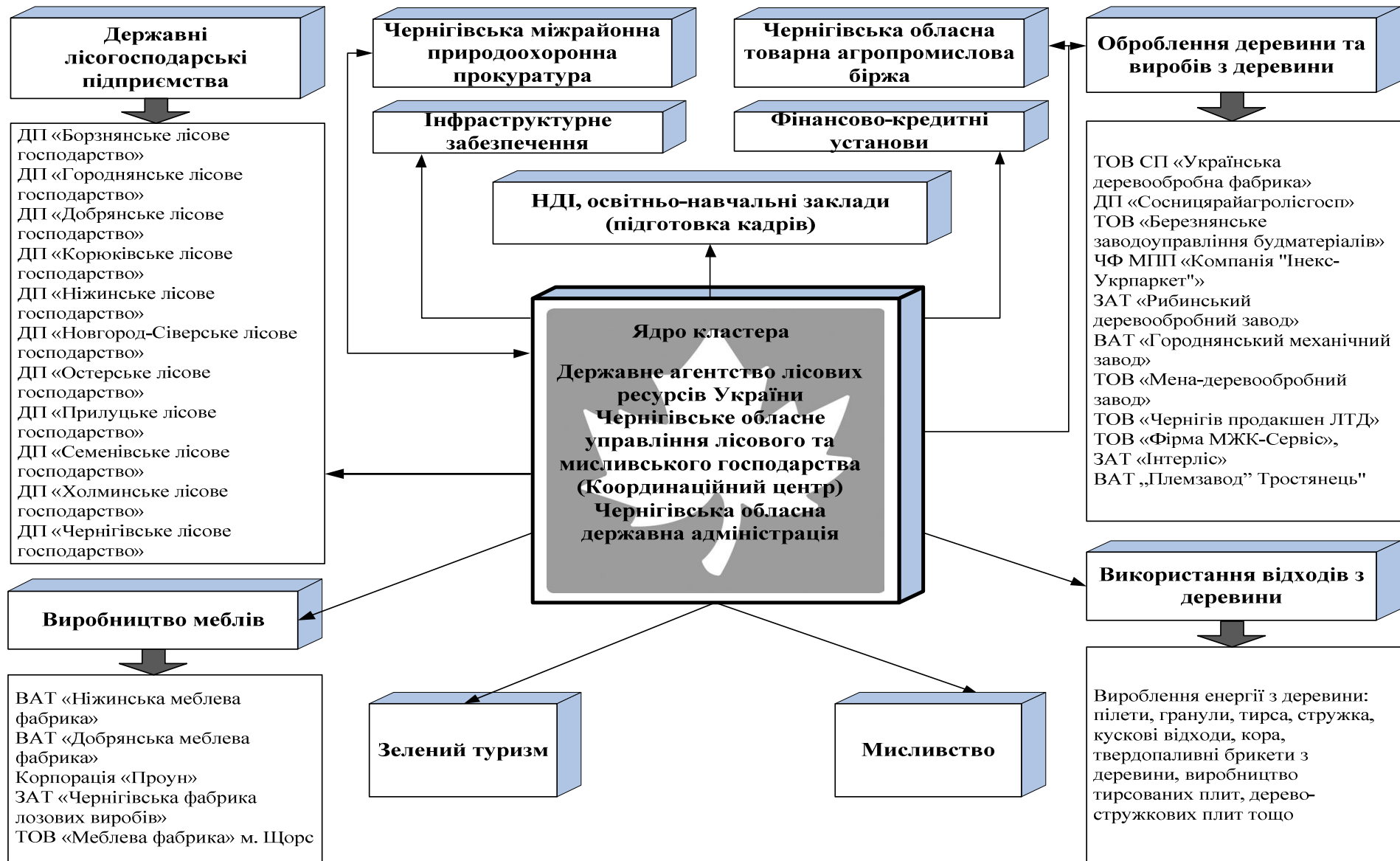

Рис. 3.31. Схема лісопромислового кластера

Крім того, доповнює промисловий потенціал кластера розвиток столярного та теслярського виробництва.

Вироблення енергії з деревини, використання деревних відходів, зелений туризм і мисливство – надзвичайно актуальні частини лісового кластера, значення яких в умовах дефіциту енергоносіїв і деревини та погіршення екологічної ситуації невинно зростає. Освітньо-наукові послуги покращать кадрове забезпечення лісового кластера та сприятимуть інноваційному розвитку [82]. Досягти розвитку лісової промисловості можна лише у поєднанні всіх цих елементів.

3.11. Кластеризація у медичній галузі

Ефективна політика у сфері охорони здоров'я – важлива складова розвитку країни, адже тривалість життя населення, рівень медичного обслуговування – визначальні показники здоров'я нації. Зважаючи на велику кількість проблем, пов'язаних із функціонуванням системи охорони здоров'я, пошук нових ефективних механізмів її розвитку є надзвичайно актуальним і потребує проведення наукових досліджень.

Як свідчать статистичні дані, медична допомога у Чернігівській області надається у 927 медичних закладах різного типу, у т. ч. в 35 обласних, 13 міських, 22 центральних районних лікарнях, 15 районних, 25 сільських дільничних лікарнях, 100 лікарських амбулаторіях (з них – 96 сільські лікарські амбулаторії) та 717 фельдшерсько-акушерських пунктах. На кінець 2012р. в області нараховувалося 80 лікарняних закладів системи Міністерства охорони здоров'я України на 11,8 тис. ліжок та 190 амбулаторно-поліклінічних закладів на 22,9 тис. відвідувань за зміну.

Медичну допомогу населенню надавали 3,6 тис. лікарів усіх спеціальностей та 11,2 тис. осіб середнього медичного персоналу.

У розрахунку на 10 тис. населення забезпеченість лікарями становила 33,9 осіб, середнім медичним персоналом – 105,2 особи, а навантаженість на одного лікаря – 295 осіб.

За спеціальностями найбільше лікарів-терапевтів (331 особа), стоматологів (326), сімейних лікарів (254), педіатрів (242), акушерів-гінекологів (214), хірургів (194). Упродовж 2012 р. їх відвідали 10,4 млн осіб на амбулаторному прийомі (включаючи виїзди лікарів до хворих додому). Крім того, 44 станції та відділення швидкої медичної допомоги за рік надали допомогу (амбулаторно та при виїздах) 374,5 тис. осіб. У стаціонарі за рік надано допомогу 299,1 тис. хворих, які провели на лікуванні 3897,4 тис. ліжко-днів. (табл. 3.36) [172-174].

Таблиця 3.36

Основні показники охорони здоров'я Чернігівської області

Показники	Роки						
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	2	3	4	5	6	7	8
Кількість лікарів усіх спеціальностей	4263	4214	4036	4107	4060	4002	3825
на 10 тис. осіб	37,3	37,4	36,3	37,3	37,3	37,2	35,8
Кількість середнього медичного персоналу	12900	12841	12481	12407	12293	12114	11556
на 10 тис. осіб	112,8	113,9	112,2	112,7	112,8	112,2	108,1

Закінчення табл. 3.36

1	2	3	4	5	6	7	8
Кількість лікарняних закладів	95	94	96	93	92	86	84
Кількість лікарняних ліжок	12956	12869	13095	12641	12586	12096	11920
на 10 тис. осіб	113,3	114,1	117,7	114,8	115,5	112,0	111,5
Кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів	216	216	213	217	207	199	197
Ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, відв/змін	23905	23979	23842	24478	24319	23873	24443
на 10 тис. осіб	209,1	212,7	214,3	222,3	223,2	221,1	228,6
Кількість станцій (відділень) швидкої медичної допомоги Міністерства охорони здоров'я	43	43	43	45	45	44	44

Викликає занепокоєння стан закладів у сільській місцевості. Так, з 94 селищних лікарняних амбулаторій (СЛА) не забезпечені лікарями 45 (46,9 %). Повністю укомплектовані лікарськими кадрами СЛА лише в Бобровицькому, Ніжинському та Чернігівському районах. З 697 фельдшерсько-амбулаторних пунктів (ФАП) та фельдшерських пунктів (ФП) у 82 (11,8 %) взагалі немає медичних працівників.

При забезпеченості лікарями в цілому по області 35,4 на 10 тис. населення середньорайонний показник становить 22,0. Найгірше становище в Куликівському (17,8), Менському та Бахмацькому (18,6), Ічнянському (19,8), Новгород-Сіверському (19,4) та Щорському (19,9) районах. Кадрова ситуація ускладнюється і тим, що серед працюючих в області лікарів 1036 чол. пенсійного віку, що становить 26,5 % (у 2009 р. – 982 особи, 25,1 % – відповідно).

Чисельність середнього медичного персоналу в області зменшилася на 128 осіб і становить 11997 чол. проти минулорічних 12125.

Слід зазначити, що протягом останніх років управлінням охорони здоров'я облдержадміністрації приділяється значна увага підготовці та розподілу кадрів для роботи у медичних закладах сільської місцевості. Так, з 148 фельдшерів – випускників медичних коледжів та училищ області 2011 року направлені до сільських медичних закладів 104 (70,2 %) [172-174].

Аналіз свідчить, що протягом останніх років на ФАПах є висока плінність кадрів. Один зі вирішення розв'язання цієї проблеми, на нашу думку, полягає в підвищенні ролі та відповідальності органів місцевого самоврядування за створення належних житлово-побутових умов для медичних працівників.

Управлінням охорони здоров'я Чернігівської обласної державної адміністрації проведена значна робота з покращання якості медичного обслуговування в області. Щодо матеріального забезпечення закладів охорони здоров'я Чернігівської області, то можна зазначити, що за 2012 рік з усіх джерел фінансування на покращання матеріально-технічної бази використано 87110,68 тис. грн, з них – 39711,0 тис. грн на будівництво та реконструкцію (33579,94 тис. грн – інвестиційний проект; 3000,0 тис. грн – кошти бюджету Чернігівської міської ради, 2073,0 тис. грн – кошти ВАТ «Укрнафта», 445,86 тис. грн – кошти бюджету розвитку; 612,234 тис. грн – кошти Стабілізаційного фонду); 8931,3 тис. грн – на капітальний та поточні ремонти (6253,7 тис. грн – кошти місцевих бюджетів; 2677,6 тис. грн – позабюджетні

кошти;), 31312,88 тис. грн – на придбання медичного обладнання та апаратури; 7155,5 тис. грн (53 од.) – санітарних автомобілів [172-174].

За рахунок коштів інвестиційного проекту ТОВ «Фрезеніус Медикал Кер Україна» побудований та введений в експлуатацію гемодіалізний медичний центр у м. Чернігові на 18 ліжок (29579,94 тис. грн). У мікрорайоні Масани м. Чернігова введено в експлуатацію відділення загальної практики сімейної медицини, на що витрачено 3,0 млн грн (будівництво проводилося за рахунок різних джерел фінансування, переважно – на кошти бюджету Чернігівської міської ради).

Введено в експлуатацію обладнання для спалювання біохімічних відходів в обласному протитуберкульозному диспансері (піролізний інснератор «Мюллер»). На будівництво майданчика та підключення інснератора до газопостачання та електропостачання у 2010 р. витрачено за рахунок коштів спеціального фонду обласного бюджету (бюджету розвитку) 445,86 тис. грн.

Крім того, обласним управлінням охорони здоров'я проводиться робота по впровадженню сучасних інженерних технологій, які спрямовані на економію паливно-енергетичних ресурсів у лікувально-профілактичних закладах. Всі вони забезпечені приладами обліку теплової енергії, холодної і гарячої води, електроенергії.

За рахунок інвестицій у медичну галузь на території Чернігівської міської лікарні №1 приватною клінікою «ВІДІ» відкрито відділення магнітно-резонансної томографії з найсучаснішою системою «Магфіндер – 2» корейського виробництва. Загальна вартість інвестиційного проекту становить близько 8,0 млн грн.

На базі Чернігівської міської лікарні № 2 відкрився діагностичний центр магнітно-резонансної томографії «Тесла», оснащений потужним японським томографом TOSHIBA EXCELART. Вартість інвестиційного проекту становить близько 1,0 млн грн.

Гостро стоїть питання медикаментозного забезпечення пільгових категорій населення. На пільгове та безкоштовне медикаментозне забезпечення, (у разі амбулаторного лікування цієї категорії хворих) за мінімальними розрахунками необхідно понад 300,0 млн грн, можливості ж місцевих бюджетів дозволяють забезпечити вказане цільове фінансування не більше 5 % від потреби.

Аналіз діяльності служби охорони здоров'я материнства та дитинства свідчить, що робота акушерсько-гінекологічної та педіатричної служб області спрямована на вирішення питань профілактичного напрямку в системі амбулаторно-поліклінічної ланки, покращання здоров'я матері та дитини завдяки впровадженню сучасних інноваційних технологій у родопомічних та дитячих закладах.

В області активно впроваджуються сучасні перинатальні технології, розширюється мережа закладів, які мають статус «Лікарня, доброзичлива до дитини». В них з'явилося на світ 82 % від усіх немовлят, народжених у пологових стаціонарах області.

У 2013 році продовжувалась робота по забезпеченню родопомічних та дитячих закладів сучасною медичною апаратурою. Для їх оснащення витрачено 447,74 тис. грн із державного бюджету, 971,9 тис. грн з місцевого бюджету та інших джерел фінансування. Придбано 2 інкубатори, реанімаційний комплекс,

операційний лапароскоп, 3 монітори пацієнта, 26 інфузійних насосів, спірометричний діагностичний комплекс та інше обладнання. З метою наближення медичної допомоги до сільських мешканців в області створені та працюють виїзні бригади – акушерсько-гінекологічна, педіатрична та неонатологічна. Забезпеченість населення акушерами-гінекологами становить 1,8 на 10 тис. населення (по Україні – 2,65). Медичну допомогу дітям надають 217 педіатрів, 22 неонатологи, 3 підліткових лікаря-педіатра.

Проте наявний потенціал системи надання медичної допомоги жінкам та їх новонародженим дітям, матеріально-технічне оснащення у регіоні області не завжди відповідає сучасним вимогам до закладів, які надають медичну допомогу дітям та матерям. Незважаючи на те, що протягом 2010 року для служби охорони материнства та дитинства придбано обладнання та апаратури на суму понад 5,0 млн грн, залишається невирішеним питання забезпечення пологових стаціонарів сучасною дихальною апаратурою для новонароджених. Реорганізація родопомічної служби (скорочення малопотужних пологових відділень та створення міжрайонних акушерських відділень/центрів) області дозволить оснастити останні сучасним обладнанням та апаратурою, вирішити проблему підвищення професійного рівня медичного персоналу та забезпечити надання акушерської та неонатологічної допомоги населенню області на достатньо високому рівні з урахуванням сучасних перинатальних технологій згідно з вимогами діючих нормативно-правових документів.

У системі охорони здоров'я Чернігівської області працюють дитячі санаторії: протитуберкульозний – «Зелений гай» на 100 місць та загально-соматичний - «Пролісок» на 200 місць. Усього протягом 2010 року санаторно-курортним лікуванням охоплено 5777 дітей, у тому числі у санаторіях, підпорядкованих МОЗ України, – 1916.

У серпні 2011 року на базі обласної дитячої лікарні за сприяння дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ відкрито відділення медико-соціальної допомоги для підлітків та молоді «Клініка, дружня до молоді». Такий підрозділ вже другий такого спрямування в області. Ці заклади надають медико-соціальну та психологічну допомогу дітям і молоді на принципах доступності, добровільності, доброзичливості, конфіденційності, анонімності та неосудливого ставлення до відвідувачів, активно співпрацюють з центрами соціальних служб, закладами охорони здоров'я та освіти.

Питання соціального захисту прав дітей і, в першу чергу, дітей-інвалідів знаходиться на постійному контролі обласної державної адміністрації. За даними статистики, станом на 01.01.2012 р. в області проживає 3871 дитина з обмеженими можливостями. Їх медико-соціальну реабілітацію в області здійснює Чернігівський обласний центр медико-соціальної реабілітації дітей-інвалідів.

Слід зазначити, що пріоритетним у галузі охорони здоров'я є медична допомога на засадах сімейної медицини. Станом на 01.01.2013 року вона надається на 287 дільницях у 126 лікувально-профілактичних закладах області, в т. ч. у 113 (89,6 %) у сільській місцевості. На управління охорони здоров'я покладене питання організації підготовки лікарів загальної практики-сімейної медицини, медичних сестер, відпрацювання моделей сімейної медицини,

розроблення стандартів якості роботи, інформаційне забезпечення та визначення потреб галузі на перспективу. З числа терапевтів було перепідготовлено 72,2 % лікарів загальної практики сімейної медицини (ЗПСМ), з числа педіатрів – 14,3 %, інших спеціалістів – 1,5 %.

Завдяки впровадженню сімейної медицини вдалося зменшити кількість звернень населення до спеціалістів вузького профілю, а також рівень госпіталізації.

Нині у регіоні існують проблеми у сфері охорони здоров'я, а саме:

- низька якість медичного обслуговування;
- наявність приватних медичних закладів, послуги яких не доступні широким верствам населення;
- неспроможність держави забезпечити населення безкоштовною медициною;
- низький рівень матеріально-технічного забезпечення медичних закладів, особливо у сільській місцевості;
- висока вартість медичного обслуговування;
- низька заробітна плата медичного персоналу тощо.

Одним із ефективних напрямів, здатним частково вирішити ці проблеми, є поширення процесів кластеризації у медичній галузі.

Питання впровадження кластерних формувань у систему охорони здоров'я як на регіональному рівні, так і на державному досить нове та недостатньо вивчене. Тому на сьогодні актуальними залишаються дослідження впровадження кластерного підходу та можливостей формування, функціонування та розвитку медичних кластерів для забезпечення сталого економічного зростання системи охорони здоров'я Чернігівського регіону.

Основною передумовою створення медичного кластера є усвідомлення необхідності кластеризації, розуміння її сутності та переваг, бажання змінити наявну ситуацію та об'єднуватися для співпраці.

Впровадження кластерного підходу у систему охорони здоров'я дозволить підвищити ефективність її функціонування завдяки налагодженню більш тісних зв'язків для співпраці між різними суб'єктами. При цьому учасники кластера мають спільні інтереси та цілі, чітко визначені обов'язки в межах своїх повноважень.

Для подальшого аналізу процесів кластеризації в медичній галузі регіону слід нагадати значення поняття «медичний кластер».

Російський науковець А.С. Банін пропонує таке його розуміння: кластери медичних послуг – це об'єднання декількох медичних установ (лікарень, поліклінік, приватних медичних закладів, медсанчастин, страхових компаній, медичних навчальних закладів тощо) з метою обміну технологіями, досвідом, обладнанням, а також формування єдиної бази пацієнтів, прискорення і вдосконалення процесу діагностики та лікування за рахунок скорочення трансакційних витрат, більшої ефективності логістичної схеми руху медичних ресурсів і пацієнтів, активного використання сучасних технологій та обладнання [12].

Тобто під кластером охорони здоров'я слід розуміти об'єднання на основі узгодження спільних інтересів географічно локалізованих медичних

організацій, їх постачальників та бізнес-оточення (науково-дослідницьких організацій, навчальних закладів, фінансових інститутів, органів влади, суспільних установ тощо), які діють на принципах партнерства і співконкуренції з метою реалізації спільних проектів, подолання ринкових бар'єрів та посилення конкурентних переваг на ринку медичних послуг [12].

Метою кластера у системі охорони здоров'я є забезпечення комплексної повноцінної медичної допомоги у лікуванні, зміцненні здоров'я та профілактиці захворювань мешканцям регіону із використанням сучасних досягнень галузі, інноваційних та інформаційних технологій.

Серед наявних у суспільстві тенденцій, які сприяють впровадженню кластерного підходу у систему охорони здоров'я, відзначимо такі [13]:

- комерціалізація охорони здоров'я;
- конкуренція у сфері охорони здоров'я закладів різної форми власності (державні і приватні);
- відсутність достатньої кількості фінансових ресурсів;
- розвиток нових форм та методів управління медичними закладами;
- поява нових медичних технологій, які вимагають участі суміжних спеціалістів.

Переваги застосування кластерного підходу у системі охорони здоров'я такі [12-13]:

- можливість об'єднання організацій різної форми власності із збереженням їх господарської самостійності;
- спрямованість на довготермінову перспективу розвитку;
- налагодження тривалої співпраці із постачальниками медичних препаратів та обладнання;
- підвищення якості та конкурентоспроможності медичної продукції та послуг;
- захист інтересів медичних закладів на законодавчому рівні, пільги та субсидії завдяки співпраці з органами влади;
- залучення інвестиції в розвиток системи охорони здоров'я завдяки участі фінансових організацій у кластері;
- покращання доступу до нової інформації, технологій та інновацій;
- економія трансакційних витрат;
- синергетичний ефект завдяки співпраці різних суб'єктів у системі охорони здоров'я;
- участь органів влади у розвитку кластера.

Основні принципи функціонування кластерних утворень у медичній галузі такі [12]:

- партнерство;
- рівноправна участь в управлінській діяльності кластера;
- гласність та прозорість управління;
- корпоративна поведінка;
- довготермінова орієнтація;
- обов'язковість;
- адаптивність.

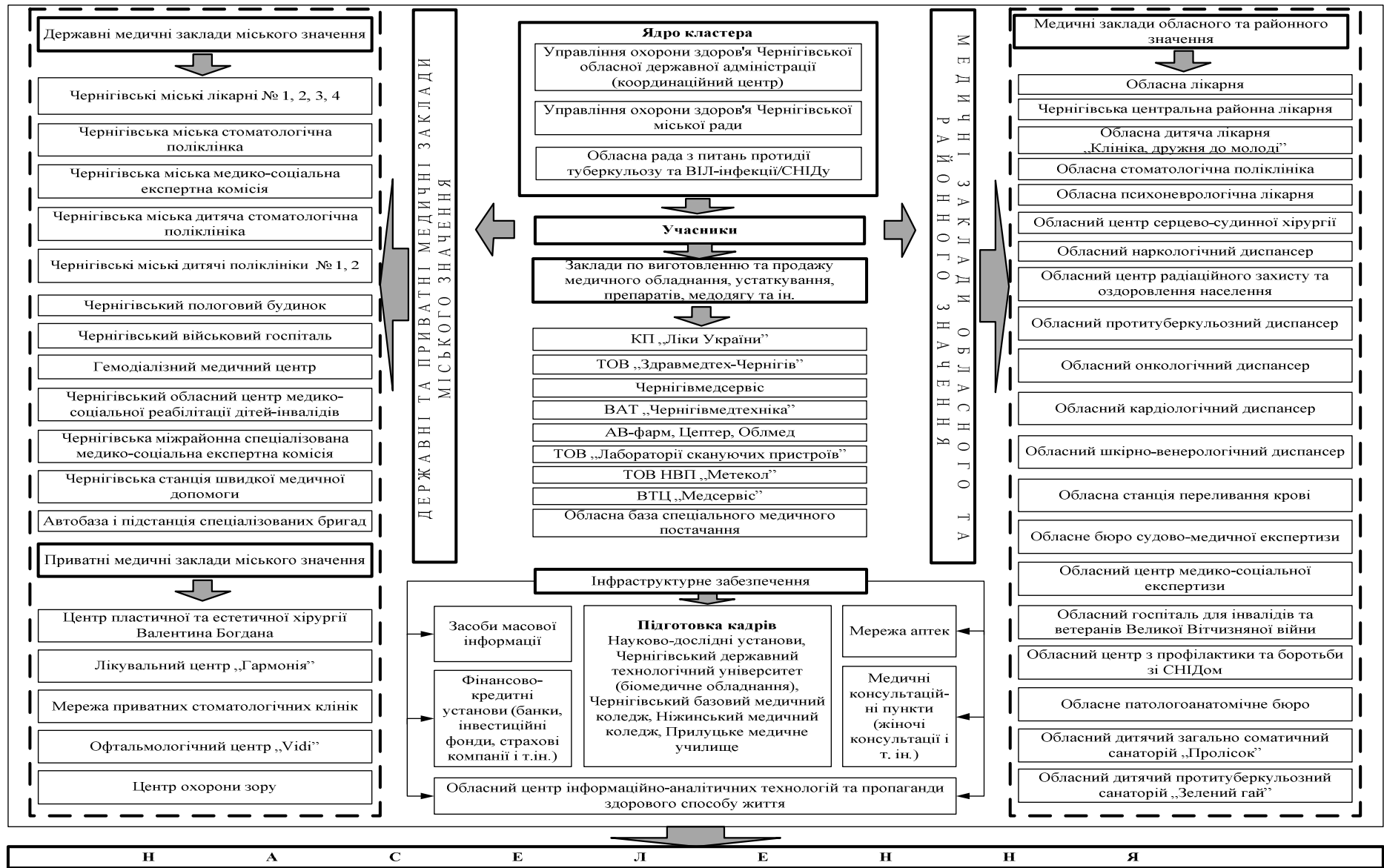

Рис. 3.32. Складові та структура медичного кластера

Зважаючи на недостатнє теоретико-методологічне забезпечення кластерних ініціатив в Україні, а також невідпрацьованість механізмів впровадження кластерів у систему охорони здоров'я, необхідним і своєчасним стає розроблення рекомендацій як для органів влади, так і для інших зацікавлених суб'єктів у сфері охорони здоров'я.

При дослідженні кластера у системі охорони здоров'я необхідно розглянути організаційні аспекти його створення та функціонування. Для оптимізації діяльності та ефективного управління такою структурою, а також розподілу функцій серед її учасників доцільно створити Координаційний центр кластера. Вважаємо, що одним із варіантів може бути асоціація – добровільне, некомерційне об'єднання, яке є юридичною особою. Складові та структура медичного кластера зображені на рис. 3.32.

Метою Координаційного центру є розвиток сфери охорони здоров'я завдяки організації співпраці державної та приватної медицини, що сприятиме більш ефективному використанню наявного потенціалу підприємств медичної галузі.

Крім економічних переваг, створення медичного кластера забезпечує і певні соціальні ефекти, зокрема:

- сприяння збереженню і поліпшенню здоров'я населення регіону, а також сусідніх територій;
- пропаганда здорового способу життя;
- розвиток наукових досліджень у сфері охорони здоров'я та медичної освіти;
- підготовка персоналу для сфери охорони здоров'я, починаючи із загальноосвітніх навчальних закладів;
- забезпечення зайнятості у регіоні та скорочення безробіття.

На нашу думку, важливе значення відіграють у медичному кластері суміжні галузі, наприклад, туризм та рекреація.

До підприємств і організацій, які беруть участь у виробництві та реалізації продукції чи послуг у сфері охорони здоров'я, а також у суміжних галузях, можна віднести такі:

- медичні заклади (поліклініки, лікарні, лабораторії);
- санаторно-курортні та оздоровчі заклади (санаторії, профілакторії);
- спортивні заклади (басейни, спортивні заклади, лижні бази тощо);
- відпочинкові заклади (бази відпочинку, табори відпочинку);
- заклади краси (спа-центри, косметологічні салони, центри пластичної та естетичної хірургії);
- медичні консультаційні центри;
- лікувальні центри тощо.

Одним з найважливіших завдань є інформування щодо сутності та переваг кластерного підходу, можливостей його впровадження у систему охорони здоров'я Чернігівської області. До суб'єктів, які зацікавлені у створенні такого кластера, можна віднести [186]:

- органи місцевої влади;
- медичні заклади регіону різних форм власності;
- оздоровчі та санаторно-курортні заклади;
- науково-дослідні заклади, лабораторії;

- фармацевтичні компанії, виробників медичного обладнання, постачальників сировини;
- навчальні заклади медичного спрямування;
- приватних підприємців;
- громадські об'єднання;
- інші зацікавлені суб'єкти.

Саме тому важливим є комплекс заходів з навчання, підвищення кваліфікації персоналу, мотивації його творчого розвитку, стимулювання креативних ідей, зокрема:

- семінари з питань інновацій у сфері охорони здоров'я;
- тренінги, лекції щодо іноземного досвіду розвитку біотехнологій, фармацевтики, охорони здоров'я;
- підвищення кваліфікації кадрів кластера за кордоном через взаємні обміни;
- забезпечення персоналу науковими періодичними виданнями, в т. ч. закордонними;
- участь працівників кластера у міжнародних конференціях, форумах, присвячених сфері охорони здоров'я, біотехнологій, фармацевтики;
- співробітництво із науково-дослідними установами, лабораторіями, в т. ч. проведення спільних наукових досліджень та проектів;
- співробітництво з вищими навчальними закладами медичного спрямування з метою кадрового забезпечення кластерних формувань, пошуку молодих потенційних працівників кластера;
- організація виробничих практик для студентів на підприємствах кластера;
- лекції досвідчених працівників кластера у навчальних закладах;
- підтримка творчого розвитку працівників кластера;
- стимулювання використання нових креативних ідей у практиці діяльності кластера;
- допомога у самореалізації креативних працівників кластера [186].

Вважаємо, що стратегія розвитку системи охорони здоров'я області полягає у подальшому підвищенні ефективності та якості надання медичних послуг та пошуку шляхів їх забезпечення у системі медичного кластера за такими напрямками:

- підвищення рівня міжорганізаційної комунікації та вдосконалення процесу управління на основі подальшого розвитку інформаційного середовища системи охорони здоров'я відповідно до «Програми створення Єдиного інформаційного поля системи медичної допомоги області»;
- проведення акредитації, контролю за ліцензуванням медичної діяльності та атестації вимірювальних лабораторій, підвищення рівня готовності медичних закладів до надання медичної допомоги населенню;
- подальший розвиток у містах та завершення переходу первинної ланки медико-санітарної допомоги на засади загальної практики сімейної медицини у сільській місцевості;
- впровадження у практику роботи медичних закладів сучасних технологій, ефективних методів діагностики та лікування хвороб;

- забезпечення доступності медичної допомоги для соціально-незахищених верств населення, сільських жителів, дітей, підлітків, вагітних, ветеранів війни, людей похилого віку, осіб з обмеженими фізичними можливостями, постраждалих від аварії на ЧАЕС та ін.;

- продовження впровадження в родопомічних закладах області сучасних перинатальних технологій;

- профілактика, раннє виявлення та лікування соціально значущих хвороб;

- продовження реорганізації та оптимізації ліжкового фонду, приведення його чисельності до реальної потреби, забезпечення ефективного використання;

- подальший пошук альтернативних джерел фінансування: платні послуги, благодійні внески, розвиток громадських благодійних організацій, лікарняних кас у містах та районах області, зниження соціальної напруги при вирішенні питань медикаментозного забезпечення стаціонарного лікування;

- підвищення рівнів укомплектованості та професійної підготовки кадрів, особливо ЛПЗ сільської місцевості, використання наявних механізмів та важелів заохочення, соціальний захист медичних працівників;

- зміцнення матеріально-технічної бази ЛПЗ області, забезпечення медичною апаратурою та обладнанням, санітарним автотранспортом, впровадження енергозберігаючих технологій;

- розвиток ринку медичних послуг, сприяння діяльності закладів різних форм власності, індивідуальної трудової діяльності, малого підприємництва, адаптації галузі до ринкових умов функціонування;

- пропаганда здорового способу життя, підвищення медико-освітнього рівня мешканців територіальних громад по запобіганню захворюваності та залучення широких верств населення до збереження та зміцнення власного здоров'я [186].

Отже, з метою подальшого поліпшення організації, покращання якості, підвищення доступності медичної допомоги на основі кластерного підходу першочерговими є такі заходи:

- структурна реорганізація системи медичної допомоги;

- оптимізація мережі закладів охорони здоров'я та ліжкового фонду відповідно до потреб населення;

- залучення додаткових джерел фінансування та інвестицій у медичну галузь;

- покращання матеріально-технічної бази ЛПЗ області, впровадження енергозберігаючих технологій;

- підвищення рівнів укомплектованості та професійної підготовки кадрів;

- удосконалення процесу управління на основі подальшого розвитку інформаційного середовища системи охорони здоров'я.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно наголосити на важливості та перспективності використання кластерного підходу у системі охорони здоров'я України доцільно скористатись досвідом інших країн щодо впровадження кластерних ініціатив у сферу медицини, адаптуючи його до місцевих умов та потреб населення. Чернігівський регіон має всі передумови для успішного створення, функціонування та розвитку медичного кластера.

3.12. Кластерні ініціативи у туристичній галузі

3.12.1. Створення туристичного кластера

Як для України, так і для Чернігівської області, актуальним напрямком є розвиток туристичної галузі, що обумовлено великою кількістю історичних і культурних пам'яток Чернігівщини, завдяки яким збільшуються можливості щодо залучення фінансових ресурсів до різних сфер економіки, вирішення широкого спектра соціально-економічних проблем.

Світовий досвід свідчить, що індустрію туризму можна розвивати і в період економічних криз, оскільки витрати на створення одного робочого місця тут у 20 разів менші, ніж у промисловості, а оборотність інвестиційного капіталу в 4,2 рази вища, ніж в інших галузях господарства [184]. Враховуючи ситуацію стрімкого спаду виробництва, що має місце в нашій країні, треба звернути більшу увагу на створення ефективних організаційних формувань у туризмі, що дозволить акумулювати значні фінансові кошти в нашому регіоні.

Проблемам кластеризації у туристичній галузі приділяється недостатньо уваги, тому питання функціонування та розвитку туризму досить актуальне і потребує більш детального вивчення.

Туристична галузь залишається важливим фактором забезпечення економічного зростання країни та її регіонів, а туризм – одним з найперспективніших галузевих напрямків активізації економічного розвитку.

Висока економічна результативність діяльності значної кількості кластерів, їхні конкурентні переваги порівняно із традиційними формами організації бізнесу обумовлюють запровадження кластерного підходу у туристичній галузі.

Що стосується досвіду створення туристичних кластерів у зарубіжних країнах, слід відзначити досить високий рівень їх наукового та практичного опрацювання в Італії. Завдяки державній підтримці там успішно діє місцева туристична система «Тразименське озеро» в Умбрії, яка об'єднує не лише туристичні підприємства, заклади розміщення та харчування, а й торговельні організації, підприємства з виробництва товарів широкого вжитку, товарів, специфічних для цієї місцевості (вино, оливкова олія тощо). Серед інших діючих кластерів слід згадати «Салінунтінські терми» (Сицилія), «Адріатичне море і берег», «Міста мистецтв, культури та бізнесу» (Емілія-Романія) тощо.

Запровадження кластерної моделі у туризмі здійснюється і в інших країнах Західної Європи.

У Російській Федерації успішно розпочалися процеси становлення кластерної моделі у туризмі як ефективної форми організації туристичної діяльності. Зокрема, найбільшим потенціалом, за оцінюванням експертів, володіє туристичний кластер міст Північно-Західного округу Росії (Великий Новгород, Псков, Вологда, Смоленськ). Перспективним є також туристично-рекреаційний кластер Краснодарського краю [153].

Слід зазначити, що в Україні процес впровадження кластерної моделі організації господарської діяльності знаходиться на стадії становлення. Незважаючи на здійснення певних заходів, спрямованих на підвищення

конкурентоспроможності окремих секторів економіки України та її регіонів на базі кластерної моделі, їх кількість залишається незначною, особливо це стосується туристичної галузі. Кластерні технології застосували спочатку на Хмельниччині, а згодом на – Івано-Франківщині. На Хмельниччині вже діють чотири кластери: будівельний, швейний, туристичний та харчовий. Успішно діє кластер агроекотуризму «Оберіг». Нині він об'єднує 6 тисяч працівників. Це перший подібний кластер сільського туризму в Україні.

У 2004 році створено Вознесенську міську громадську організацію – туристичний кластер «Вознесенськ», яка згодом разом із 12 містами Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та АР Крим утворила спільний кластер «Південне туристичне кільце», до складу якого увійшли заклади туристичної інфраструктури, місцеві адміністрації, а також промислові підприємства з виробництва продуктів харчування [153].

У 2008 році Полтавською обласною радою, відділом з питань туризму та курортів облдержадміністрації, Миргородською, Диканською, Шишацькою райдержадміністраціями, виконавчим комітетом Миргородської міської ради реалізовано проект конкурсу місцевого самоврядування «Створення туристично-рекреаційного кластера «Гоголівські місця Полтавщини» на загальну суму 800 тис. грн. У межах підписаної «Угоди про взаємодію та співпрацю з соціально-економічного розвитку малих міст Західної України у напрямку туризму і ремесел» передбачено створення туристичного кластера історичних малих міст Західної України [153].

Слід зазначити, що головна концепція кластерної теорії – це об'єднання окремих елементів в єдине ціле для виконання у взаємодії певної функції або реалізації певної мети.

Туристичний кластер – це система інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг для створення спільного туристичного продукту. До туристичних кластерів відносяться групи підприємств, сконцентрованих географічно в межах регіону, які спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану інфраструктуру, локальні ринки праці, здійснюють спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність [153].

Туристичний кластер складається з комбінації галузей, що створюють туристичний продукт і умови для підвищення його конкурентоспроможності. Його межі можуть змінюватись у зв'язку з появою нових підприємств і галузей, зміною умов ринку, державного регулювання.

У структурі типового туристичного кластера виділяються чотири основних сектори:

- сектор виробництва туристичних послуг;
- сервісний сектор;
- допоміжний сектор;
- сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластера.

Можлива структура туристичного кластера у межах Чернігівського регіону зображена на рис. 3.33.

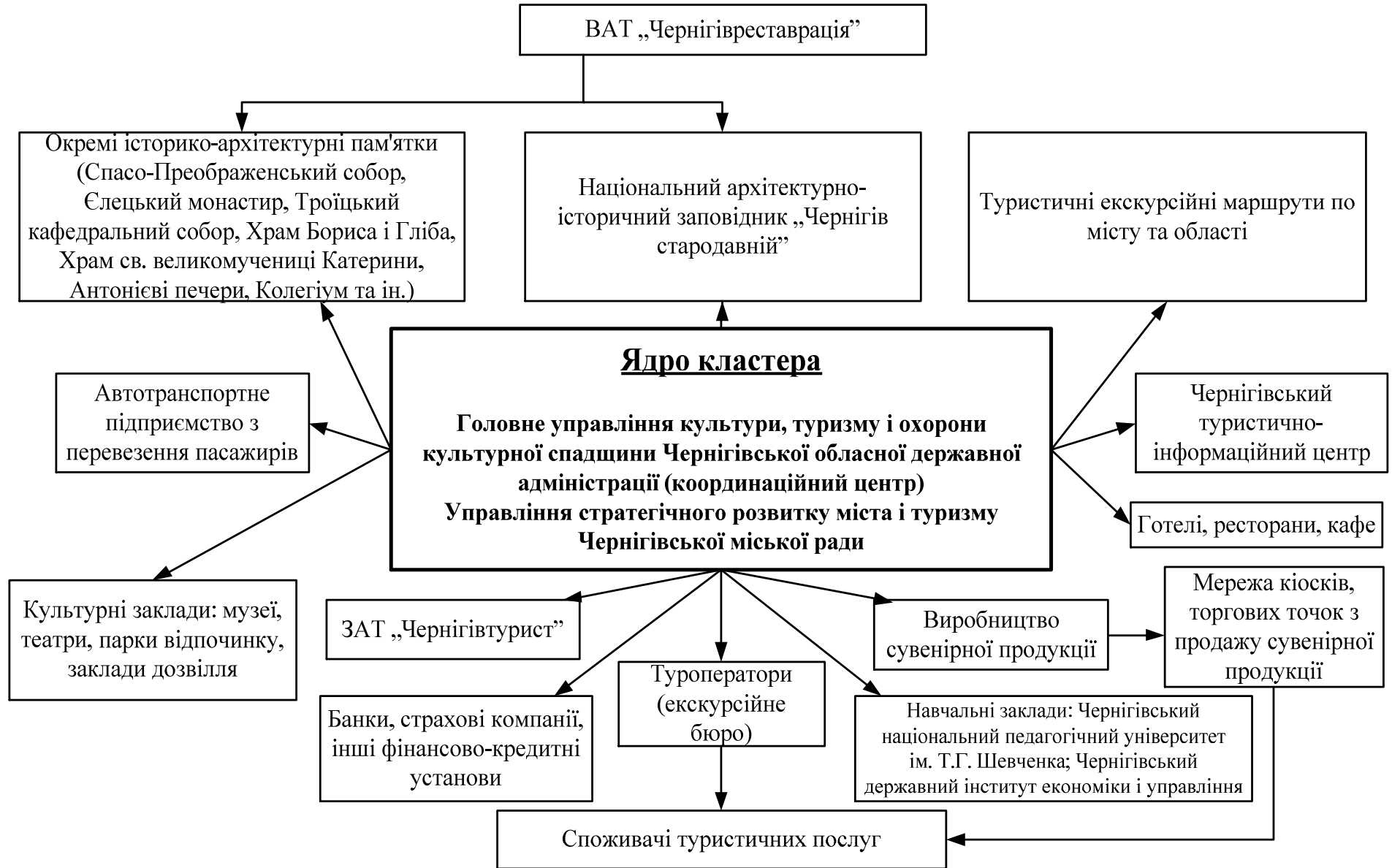

Рис. 3.33. Структура туристичного кластера

Сектор виробництва туристичних послуг включає підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують туристичні послуги: туроператорські фірми та турагентства, заклади з розміщення, оздоровлення, перевезення, харчування та організації дозвілля туристів.

Сервісний сектор об'єднує банківсько-кредитні та страхові установи, навчальні заклади туристичного профілю, наукові установи, а також бізнес-центри, лізингові компанії.

Допоміжний сектор, по-перше, включає різноманітні підприємства з виробництва сувенірів, туристичного спорядження, специфічних для певної місцевості товарів; по-друге, поліграфічні підприємства, картографічні фабрики, періодичні видання, телерадіокомпанії; по-третє, органи державної влади, агенції регіонального розвитку, міжнародні та державні фонди і програми.

Сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластера позв'язує між собою інші сектори і координує їх діяльність. Він включає маркетинговий, рекламно-інформаційний, логістичний та юридично-аудиторський відділи [153].

Наявність усіх вищеперерахованих елементів не обов'язкова для туристичного кластера. З частиною компаній сервісного та допоміжного секторів можна укласти угоди про співробітництво, що не передбачають їх входження до кластера.

Відмінності кластерної моделі об'єднання підприємств туристичного бізнесу від інших об'єднань у цій галузі надані в табл. 3.37.

Таблиця 3.37

Порівняльна характеристика туристичного кластера та інших об'єднань підприємств туристичного бізнесу [15]

Об'єднання підприємств туристичного бізнесу	Кластерна модель об'єднання підприємств туристичного бізнесу
Об'єднуючим є пільговий доступ до туристичних ресурсів	Об'єднуючим є спільний доступ до туристичних та інших ресурсів
Членство є обмеженим	Відкритий для вступу нових членів
Засновуються на договірній (контрактній) основі	Заснована на соціальних цінностях, що сприяє підвищенню рівня довіри та взаємовіддачі
Засновані на принципах кооперації	Об'єднує принципи кооперації та конкуренції
Спільна мета ведення бізнесу	Комплексне бачення мети

На нашу думку, основними перевагами кластерної моделі організації туристичної діяльності, національних підприємств є:

- підвищення економічної ефективності і конкурентоспроможності спільної діяльності об'єднаних у туристичний кластер підприємств порівняно з відокремленою діяльністю;

- зменшення собівартості послуг за рахунок спільного використання туристичних ресурсів та туристичної інфраструктури, розширення кола конкуруючих між собою постачальників та споживачів туристичних послуг, розвитку кооперування, договірної спеціалізації;

- стимулювання інноваційного розвитку, розширення доступу до інновацій через збільшення міжфірмових потоків ідей та інформації;

- формування локального галузевого ринку праці, що дозволяє здійснювати обмін співробітниками, їх стажування, підвищення кваліфікації;

- покращання інвестиційної привабливості регіонів;
- стимулювання зростання і розвитку інших виробництв;
- сприяння налагодженню зв'язків між державними і бізнесовими колами під час вирішення економічних проблем регіонів.

Щодо передумов створення, формування та функціонування кластерів у Чернігівському регіоні, то слід зазначити таке. Чернігівщина розміщена на півночі України, у поліській та лісостеповій зонах Придніпровської низовини, у басейні річки Десни межує з Гомельською областю Республіки Білорусь, Брянською областю Російської Федерації, Київською, Полтавською та Сумською областями України. Територією області проходять транспортні магістралі міждержавного та державного значення, отже, область має потенціал для успішного розвитку туристичної індустрії.

Чернігівщина багата на природні рекреаційні ресурси: ліси, річки та озера, запаси мінеральних вод та лікувальних грязей, що дає поштовх для створення необхідних умов по залученню туристів.

Слід зазначити, що кількість туристів, у тому числі іноземних, зростає з кожним роком, що є позитивним моментом.

Чернігівська область зі своїми природно-рекреаційним потенціалом, видатними пам'ятками культури, історії, архітектури, народними традиціями є оптимальною територією для створення туристичного кластера.

За кількістю пам'яток культурної спадщини Чернігівщина входить до першої десятки областей України. На початок 2011 р. на її території на державному обліку перебувало 5530 пам'яток археології, 3056 – історичних, 165 – монументального мистецтва з урахуванням тих, що входять до складу комплексів.

За 2010 р. на ремонт, реставрацію та реконструкцію пам'яток культурної спадщини асигновано 1865,7 тис. грн (44,3 %) з державного бюджету, 780,9 тис. грн (41,9 %) – з місцевого бюджету та 257,8 тис. грн (13,8 %) інших коштів.

До послуг населення області – 37 санаторно-курортних закладів на 4596 місць у місяць максимального розгортання, а саме: 7 санаторіїв (у тому числі 4 дитячих), 3 санаторії-профілакторії, 1 будинок відпочинку, 26 баз тощо.

У 2010 р. на Чернігівщині послугами підприємств готельного господарства скористалися 73549 осіб, що на 5016 осіб менше, ніж у 2009 році. Найбільша кількість приїжджих зупинялась у готелях міста Чернігова – 39822 осіб, Козелецького району – 10270 та міста Ніжина – 8227.

Проте розвиток туристичної сфери потребує активізації. Щороку за статистичними даними (з можливими похибками) визначні туристичні місця Чернігівщини відвідують до 500 тис. туристів. Переважна більшість з них – просто екскурсанти, тому постає питання, чим зацікавити їх, аби вони провели тут більше часу.

З цією метою Чернігівська міська рада затвердила Програму розвитку туристичної галузі і міжнародних відносин та сприяння залученню інвестицій на 2011-2012 роки. Основне її завдання – збільшення надходжень до міського бюджету та створення нових робочих місць у туристичній галузі.

Програма передбачає, у першу чергу, вдосконалення рекламно-інформаційної кампанії. Йдеться не лише про окремі заходи, а й вивчення громадської думки туристів з інших міст та країн, з метою з'ясування, що у Чернігові туристам сподобалося, що потребує вдосконалення. Розпочато роботу з просування бренду Чернігова на всеукраїнському та міжнародному рівні. Розроблено логотип міста, триває конкурс на кращий відеоролик про древнє місто над Десною.

У Чернігівській міськраді працює управління стратегічного розвитку та туризму, створено туристично-інформаційний центр. Серед його напрацювань – започаткування аудіо пішохідної екскурсії на електронних носіях (з можливістю запису тексту екскурсії на мобільний телефон туриста), проект «Автоподорожі Черніговом» з використанням екскурсійних таксі та тролейбусів. Розроблено нові маршрути для туристів. Зокрема, дводенний екскурсійний маршрут по Чернігову з відвідуванням визначних історико-культурних об'єктів, прогулянкою катером по Десні; дводенний екскурсійний маршрут «Чернігів і Новгород-Сіверський – перлини давньоруської культури»; дводенний екскурсійний маршрут «Чернігів – Батурин: шляхами гетьманської слави»; дводенний екскурсійний маршрут «Чернігів – Тростянець – Качанівка: палацово-паркові ансамблі Полісся». Створено анімаційну екскурсію «Чернігів: билини, легенди, міфи...» за участю студентів вищого професійного училища побутового обслуговування, які виступають у ролі історичних героїв.

Як зазначають науковці, доцільним є створення двох екологічних туристичних кластерів у регіоні з єдиною управлінською структурою, до яких ввійдуть деякі південні і північні райони, що дасть змогу активізувати туризм, зміцнити конкурентні переваги регіону, створити робочі місця і т. ін.

Серед культурно-історичних ресурсів виділяються архітектурні пам'ятники (архітектурні ансамблі Чернігова, Новгород-Сіверського, Ніжина, що датуються IX-XIX ст.), історико-культурні заповідники і парково-палацові комплекси (Качанівка, Сокиринці), музеї та місця, пов'язані із життєдіяльністю відомих людей (письменників Миколи Гоголя, Михайла Коцюбинського, Пантелеймона Куліша, кінодраматурга Олександра Довженка, художника Івана Ге, мореплавця Юрія Лисянського, актриси Марії Заньковецької та інших визначних діячів історії та культури), археологічні пам'ятники (світове значення має палеологічна Мезинська стоянка поблизу села Мезин у Коропському районі, яка відкриває важливі сторінки передісторії життя людей на території сучасної Європи) [152]. Необхідно відзначити перлину нашого регіону – дендропарк «Тростянець», що на Ічнянщині. Особливої уваги заслуговує Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» у Батурині.

Так історично склалось, що Чернігівський край має аграрне спрямування, тому потрібно розвивати зелений або так званий «сільський» туризм, який уже давно популярний у Європі і базується на використанні як уже існуючого житлового фонду, так і на будівництві нового у природно-рекреаційних угіддях.

Сільський туризм пропонує не лише відпочинок. Всі, хто бажає, якщо навіть не мають відповідних навичок, можуть взяти участь у сільськогосподарських роботах: доглядати за худобою, допомагати збирати урожай тощо. Така форма організації дозволить потенційному споживачеві частково, а то і

повністю відшкодувати витрати на придбання туристичної путівки [79]. Аналіз процесів створення та функціонування кластерів в Україні засвідчує небагатий досвід кластеризації у туристичній сфері. Зародки туристичних кластерів, які поєднали особливі культурні і природні ресурси та ініціативу місцевих ділових структур, виникли у Хмельницькій області. Це кластер Кам'янця-Подільського, а також кластер екоагротуризму в селі Грицев Шепетовського району.

Втім, як свідчать результати опитування, туристів цікавлять не тільки прямі туристичні послуги, а і побутові умови: наявність автостоянок, кафе, барів, ресторанів, саун, басейнів, пралень та інше, що дозволяє отримати повне задоволення від екскурсійних турів.

Таким чином, туристичний кластер повинен об'єднувати комплексну роботу підприємств готельного, транспортного, сільського господарства, виробництва сувенірної продукції, харчової промисловості, розважального та побутового обслуговування. Поєднання всіх цих галузей між собою сприятиме зростанню конкурентоспроможності регіону.

Слід зазначити, що перша спроба створення туристичного кластера на Чернігівщині була невдалою. Проект «Кластерна модель розвитку туризму як інноваційний механізм використання наявних ресурсів та об'єднання зусиль для розв'язання проблем регіону» переміг на Всеукраїнському конкурсі проектів і програм місцевого самоврядування. У грудні 2005 року для реалізації першого його етапу область отримала субвенцію з державного бюджету у розмірі 300 тис. грн. За умови його успішного завершення повинно було надійти наступне фінансування.

Але багато запланованих завдань не було реалізовано. Зокрема, так і не було створене відкрите акціонерне туристичне товариство «Зачарований край», що мало поєднати державні, комунальні та приватні ресурси і діяти з метою отримання прибутку. Не були організовані й еколого-туристичні кластери – північний «Чернігово-Сіверський» та південний «Качанівка-Ніжинський», що мали на меті розвиток депресивних районів. Починаючи з 2006 року, припинилось фінансування за проектом з Державного бюджету, а у 2007 році – з обласного. Як наслідок, у 2007 році проект «Кластерна модель розвитку туризму як інноваційний механізм використання наявних ресурсів та об'єднання зусиль для розв'язання проблем регіону» повністю припинив своє існування.

У створеній багатопрофільним підприємством «Єдність» Концепції розвитку туристичної індустрії м. Чернігова «Чернігів – Град Стольний» кластер як організаційна форма одного з головних факторів розвитку туризму навіть не згадується. Тому для успішного функціонування і розвитку туристичної галузі регіону необхідно розробити та запровадити стратегію ефективного використання туристичного потенціалу регіону (рис. 3.34).

Але є й позитивні надбання у розвитку туристичних кластерів в області. Нині розроблений і успішно функціонує «Кластер водного туризму в Чернігівській області». Основна мета його діяльності – розвиток конкурентних переваг регіону завдяки активізації розвитку культурно-історичного та екологічного туризму.

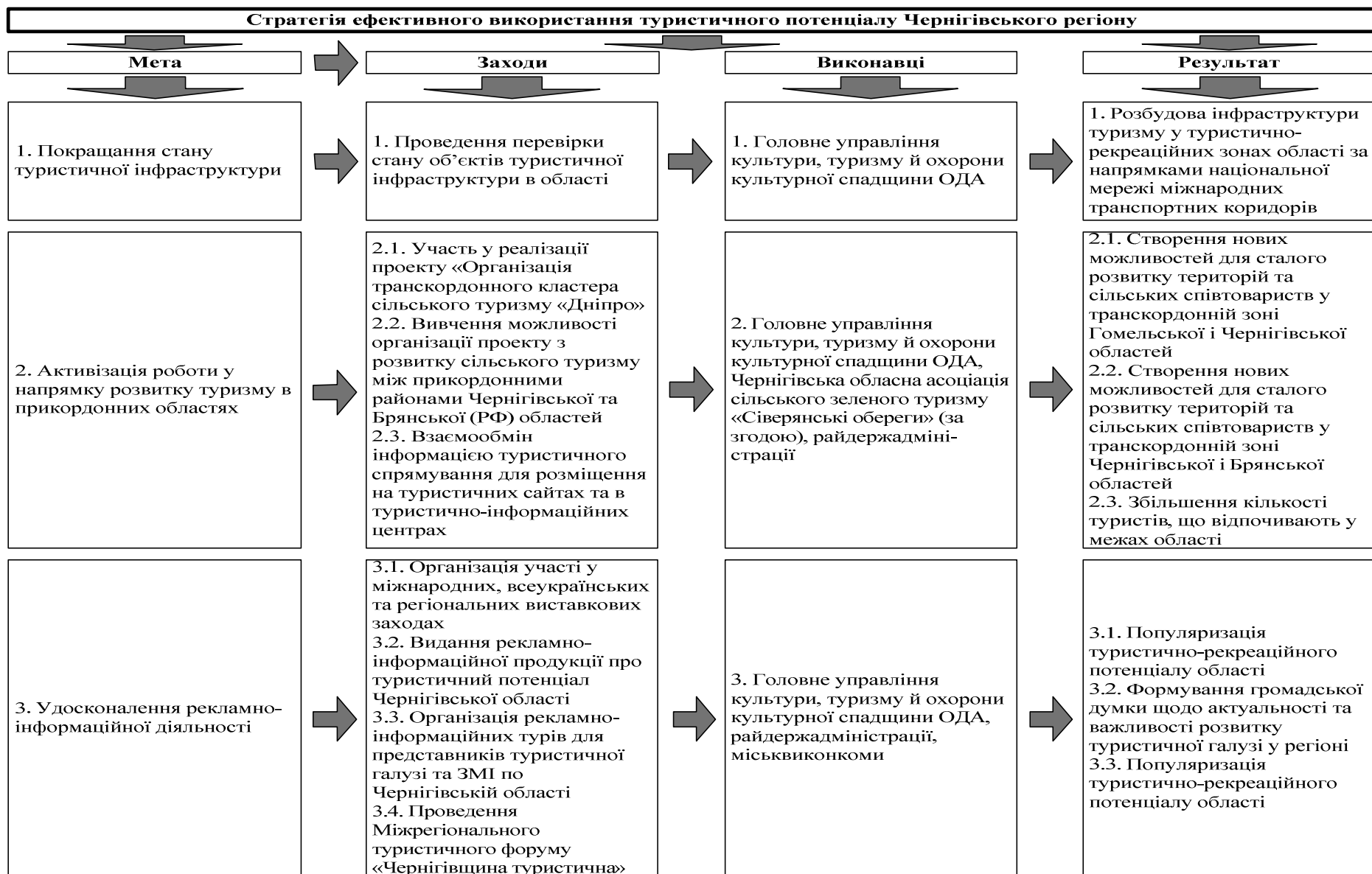

Рис. 3.34. Стратегія ефективного використання туристичного потенціалу Чернігівського регіону

Цим проектом передбачається впровадження мандрівок на плотах, катамаранах, галерах та мініготелях на плаву по річці Десна мальовничими місцями Чернігівщини від Новгород-Сіверського до Чернігова та Києва, а також розширення географії «водного туризму» та поєднання з «зеленим туризмом». У планах проекту «Кластер водного туризму в Чернігівській області» – спорудження невеличких круїзних «готелів на воді» для подорожей за маршрутом «Новгород-Сіверський – Чернігів – Київ – Чернігів».

Чернігівський регіон є однією з головних складових Єврорегіону «Дніпро», а Єврорегіон «Дніпро» – ефективною базою для створення міжнародних кластерних формувань у напрямку туризму.

Перспективним є створення кластерів у сільських районах. Переваги створення кластера суб'єктів господарювання сільського туризму полягають у тому, що підприємці – власники садиб, народні майстри, представники сфери послуг, громадськості та місцевого самоврядування утворюють об'єднання, які за допомогою координації спільних зусиль створюють та реалізують туристичний продукт сільського туризму, що (в кінцевому підсумку) веде до всебічного розвитку села за рахунок ефективного використання наявних ресурсів.

Вважаємо, що кластерний підхід у туристичній галузі активізує підприємництво через концентрацію ділової активності, тому сприяє створенню робочих місць, доходів, поліпшенню якості туристичних послуг, життя населення на території його запровадження.

Досягається це завдяки зростанню конкурентоспроможності, можливості інтеграції інтелектуальних, природно-рекреаційних, трудових, фінансових і матеріальних ресурсів у забезпеченні якості туристичних послуг, що надаються.

Об'єднання в кластери посилює роль дрібного і середнього підприємництва, дозволяє використовувати його виробничий потенціал. Діяльність туристичних кластерів також сприяє максимальному використанню інноваційних і комунікаційних технологій, підвищенню рівня кваліфікації та інтелектуального потенціалу працівників.

З кожним роком туристична галузь відіграє все вагомішу роль у житті українського суспільства. Все більше українців та громадян іноземних держав мандрують туристичними маршрутами нашої країни, знайомляться з її історією, звичаями, культурою. Прогнозні показники туристичного потенціалу Чернігівщини показано на рис. 3.35 [158; 176].

Проте туризм – це не лише подорожі та відпочинок для людей, а й важливий чинник соціально-економічного розвитку нашої держави, зміцнення добробуту регіонів та збереження навколишнього середовища й історико-культурних пам'яток.

Основними учасниками туристичного кластера виступають туристичні фірми, готельно-ресторанні та транспортні підприємства, наукові та навчальні заклади, фінансові інститути, місцеві органи влади, а також інші підприємства, які надають непрофільні послуги (організація дозвілля, місцеві промисли, музеї, рекламні фірми тощо). Тому необхідно створювати всі необхідні умови для залучення туристів до нашої області, використовувати рекламні буклети та інші способи поширення інформації про туристичні перлини нашого регіону, підвищувати сервісне обслуговування, що допоможе збільшити потік туристів до нашого регіону.

Рис. 3.35. Прогнозні показники туристичного потенціалу Чернігівщини

Як свідчить практика, підприємства туристичного бізнесу, об'єднавшись у туристичний кластер, як правило, ефективно взаємодіють з науковими закладами та органами місцевої влади для підвищення конкурентоспроможності своїх туристичних послуг. Вони отримують можливість ефективніше відстоювати свої інтереси на рівні органів місцевої влади, а також брати участь у великих інвестиційних програмах.

Але, незважаючи на зростання інтересу до кластерів і ефективний досвід їх впровадження в зарубіжних країнах, кількість кластерів взагалі і туристичних зокрема в Україні збільшується досить повільно. Це обумовлюють такі фактори:

- недосконалість нормативно-законодавчої бази щодо створення і діяльності кластерів;
- відсутність досвіду і достатнього інформаційного забезпечення щодо створення і функціонування кластерів;
- недостатня зацікавленість малих та середніх підприємств в об'єднанні у великі виробничі системи;
- відсутність інвесторів у зв'язку з інвестиційною непривабливістю регіонів;
- відсутність державної фінансової підтримки кластерних утворень.

Для забезпечення формування сприятливих умов розвитку туристичних кластерів пропонуємо здійснити комплекс заходів. Це:

- розроблення й удосконалення законодавчої бази організації туристичних кластерів в Україні;

- проведення інформаційної компанії серед потенційних учасників і зацікавлених осіб з роз'яснення конкурентних переваг кластерів;
- організація державної підтримки процесів кооперування туристичних підприємств;
- підвищення ефективності системи навчання і підготовки спеціалістів щодо створення і впровадження кластерної моделі у сфері туризму;
- створення промислових парків і технопарків як інфраструктури для розвитку кластерів, використання технологічних інновацій у роботі підприємств туристичного бізнесу;
- реалізація заходів податкового регулювання для учасників кластерів;
- зниження адміністративних бар'єрів.

При цьому довготермінова стратегія розвитку туристичних кластерів повинна визначатись у тісному контакті органів державної влади й основних підприємств туристичного бізнесу.

3.12.2. Кластер сільського зеленого туризму

Хоча «сільський туризм» в українській науці нова категорія, вона відома європейцям ще з початку 70-х років ХХ ст. Особливо популярний сільський туризм у Франції і Хорватії, Іспанії й Італії, Румунії і Польщі.

Сьогодні (за деякими оцінками) європейський сільський туризм приносить від 10 % до 20 % від загального доходу туристичної індустрії, а 35 % жителів ЄС віддають перевагу відпочинку у селі. Таким чином усі, хто бажає, можуть за порівняно невеликі гроші «повернутися до природи», зануритися в атмосферу народних ремесел, кухні і фольклору і т. п.

Дослідження в Австрії та Німеччині показали, що потенційні клієнти сільського туризму – це молоді та середнього віку люди, з вищою освітою, з великим або середнім рівнем доходу, а також сім'ї з дітьми.

Важливо зазначити, що характеристики сільських туристів відрізняються залежно від форм туризму, якими вони займаються. Так, дослідження показують, що люди, які люблять сільський туризм, в основному проживають у великих містах; туристи віком 40-59 років зацікавлені у фермерській діяльності під час відпочинку у селі [170].

Наведемо визначення поняття «сільський туризм» і «сільський зелений туризм». Будь-яку форму туризму, що показує сільське життя, мистецтво, культуру та спадщину сільських громад і допомагає місцевій громаді економічно та соціально, а також поглиблює спілкування між туристами та місцевими жителями, збагачуючи досвід туристів, можна назвати сільським туризмом.

Сільський туризм – це діяльність, яка відбувається в сільській місцевості. Кожна країна має різні критерії класифікації сільських територій. До того ж існує велика різниця у розмірах та типах ферм, туристичній інфраструктурі регіонів, що ускладнює прийняття спільних рішень. Крім того, особа, яка надає послуги сільського туризму, може бути як фермером, так і просто жителем сільської місцевості. Наведемо терміни, що описують форми туризму в сільській місцевості:

1. Агротуризм. Хоча цей термін використовується для опису всієї туристичної діяльності у сільській місцевості (наприклад, фестивалі, музеї, ярмарки, інші культурні події), частіше агротуризм означає туристичні поїздки, безпосередньо пов'язані з сільським середовищем: відпочинок на фермі, в садибах або палатках, навчальні візити, домашня їжа, розваги, продаж сільськогосподарських продуктів та ін.

2. Фермерський туризм. Він пов'язаний виключно з перебуванням туриста на фермі, де він шукає нового досвіду від фермерської діяльності, незначних фізичних навантажень, спілкування з природою чи тваринами.

3. Лісовий туризм. Його можна відносити до сільського туризму, або ж вважати окремим видом.

4. Зелений туризм. Слід зазначити, що в деяких країнах термін «зелений туризм» описує саме відпочинок у сільській місцевості, проте, головною його особливістю (порівняно з масовим туризмом) є саме екологічна складова.

5. Екотуризм. Він відноситься до сегмента туристичного сектору, де основною мотивацією туристів є спостереження за природою та традиційною культурою. Екотуризм – це подорож природною територією, яка не шкодить довкіллю і покращує економічне становище місцевих жителів [170].

Проект закону про сільський зелений туризм [146] дає такі тлумачення основних напрямків сільського туризму, а саме:

1. Сільський туризм – відпочинковий вид туризму, що передбачає тимчасове перебування туристів у сільській місцевості.

2. Сільській зелений туризм – відпочинковий вид сільського туризму, пов'язаний з перебуванням туристів у власному житловому будинку господаря, окремому (гостьовому) будинку або на території особистого селянського (фермерського) господарства.

3. Екотуризм – вид сільського туризму, що передбачає відвідування територій, які мають природничу, культурологічну, етнографічну цінність.

4. Туристична діяльність з сільського туризму – це надання різноманітних туристичних послуг (бронювання, розміщення, харчування, рекреації, екскурсійного, транспортного, інформаційного обслуговування, організації культурних, спортивних програм, інших видів послуг, що спрямовані на задоволення потреб туристів), яка пов'язана з використанням туристичних ресурсів місцевості відповідно до законодавства України.

Останнім часом масовий туризм користується все меншим попитом, а от такі форми індивідуального туризму, як сільський туризм, навпаки, стають дедалі більш популярними.

Відмінності сільських регіонів в одній країні говорять про неможливість створення уніфікованої моделі сільського туризму. Кожен регіон має власну мету, пріоритети та засоби досягнення поставлених цілей.

Проте можна все-таки визначити деякі загальні принципи, які потім будуть використані для побудови моделі росту сільського туризму як альтернативної привабливої та унікальної форми відпочинку:

– управління та контроль розвитку сільського туризму місцевою громадою, а не «чужими» підприємствами;

- розвиток сільського туризму на базі історії, економічної та соціальної структури, природного середовища;
- створення та просування автентичного та сталого туристичного продукту;
- широке представництво місцевого населення у сільському туризмі;
- надання гостям можливості брати участь у повсякденному житті приймаючої сторони.

На нашу думку, під час впровадження цих принципів сільський туризм стане суттєвим джерелом прибутку для місцевих жителів.

Сільський туризм значною мірою залежить від гостинності господарів, їхнього ставлення до нових гостей і тих, які вже відпочивали у них раніше. Позитивне, ввічливе, відкрите ставлення важливе ще й тому, що туристи завжди повертаються туди, де їм сподобалось, або рекомендують друзям місця відпочинку.

Дослідження показують, що більшість відвідувачів ідуть до «привабливого місця». Привабливість у цьому випадку – це природа, творіння людей, культура і традиції [160].

Українське село має багату історико-архітектурну спадщину, культуру, самобутній побут, до того ж природа наділила його мальовничими ландшафтами і лікувально-рекреаційними ресурсами. Водночас гострою проблемою для багатьох сіл є брак робочих місць, що пов'язано зі спадом сільськогосподарського виробництва. У такій ситуації більше уваги варто приділяти галузям, які не потребують для свого розвитку великих коштів. До них відноситься і сільський зелений туризм.

Проблема розвитку сільського туризму в Україні особливої актуальності набула в останні роки. Організація відпочинку на селі має надзвичайно позитивний вплив на економіку та екологію регіонів України за рахунок використання наявного приватного житлового фонду, розширення сфери зайнятості сільського населення та можливостей реалізації на місці продукції особистого селянського господарства, забезпечення туристів екологічно чистими продуктами харчування та збереження природи внаслідок зниження антропогенного пресу.

Традиція відпочивати у сільській місцевості в Україні має дуже давню історію. Вчені виділяють три основні етапи розвитку сільського зеленого туризму на прикладі Карпатського регіону:

1. «Літницьковий» етап (літницько-літній сезон) або період зародження сільського туризму (кінець XIX - середина XX ст.)
2. Етап «приватного сектору» у рекреаційних зонах (1960-1980)
3. Етап становлення сільського туризму як приватного бізнесу.

Відпочинок у сільській місцевості Галичини та Карпат у кінці XIX – середині XX ст. називався «літницько»: селяни надавали житло приїжджим із міст на довгий проміжок часу (кілька тижнів чи місяців). «Літницьковий» етап був першою формою відпочинку, яка розвинулась у Трускавці, Моршині, Любинь Великому, Сваляві, Солотвині, Яремчі. Тут об'єднались декілька форм туризму: відпочинок, оздоровлення, просвіта (ознайомлення з місцевою культурою та історією) та активний туризм – піші походи та лижні прогулянки.

З 60-х по 80-і рр. колишні «літниськові» села пережили становлення інфраструктури – санаторіїв, ресторанів у Прикарпатті (Трускавець, Моршин), рекреаційних центрів та лижних комплексів у Карпатах (Сколе, Турка, Яремче, Ворохта) та центрів відпочинку (Яремче, Солотвино). Такі комплекси приваблюють багато людей на відпочинок та лікування, а особливо на активний відпочинок. Це приводило до перевантаження у сезонний період. Тоді місцеві жителі почали пропонувати повний пансіон гостям у власних домівках. У 70-і та 80-і роки сільські садиби стали додатковим елементом рекреаційної інфраструктури у Прикарпатті та Карпатах.

Нова стадія розвитку сільського туризму в Україні та власне у Карпатах розпочалась з ініціативи Спілки сприяння розвитку сільського туризму в Україні і базується на привабленні туристів до природних та культурних пам'яток, сільських традицій і кулінарії. Особливістю розвитку туризму в Карпатах є створення туристичного продукту із використанням місцевих ресурсів – національної кухні та фестивалів. Терапевтичні сауни з трав'яними чаями, зимові види спорту та катання на санях стають дедалі популярнішими. Збирання ягід та грибів, прогулянки по маршрутах (пішохідні та кінні), навчальний туризм (відвідування майстрів, будинків-музеїв) – дуже популярні у Карпатах.

Визначення сільської місцевості включає географічні, соціологічні та економічні складові. Сільська місцевість відзначається особливим способом використання простору та соціальним життям. Вона характеризується:

- низькою демографічною наповненістю та щільністю забудови, домінуванням природних та сільських ландшафтів;
- економічною активністю – сільське господарство, лісництво та тваринництво;
- спосіб життя характеризується відчуттям належності індивіда до громади, сільської культури та особливим ставленням до довкілля.

Ідея сільського туризму ідеально підходить для малих підприємств у селі. Сільський туристичний бізнес відрізняється від традиційного комерційного туризму. Останній потребує великої кількості кімнат, значних інвестицій і покладається на найману робочу силу. Сільські садиби та пансіонати, зазвичай, маленькі, сімейні, мають небагато кімнат і не потребують великих інвестицій. У будь-якому разі сільські підприємства мають залучати місцевих робітників та використовувати свої унікальні особливості.

Основною метою розвитку сільського туризму «знизу догори» є використання потенціалу людських та природних ресурсів у цьому регіоні. Місцеві жителі краще знають власні цінності, наявні ресурси та потреби. Таким чином, їм потрібно дати можливість контролювати розвиток власного туристичного продукту. Концепція сільського туристичного продукту пов'язана з особливостями місцевості, включає її імідж, сприйняття ландшафту та способу життя. Вона має виділяти переваги території і підкреслювати їх з метою покращення іміджу місцевості. Кожна область має власну спеціалізацію в агротуристичних продуктах.

Сільський туристичний продукт складається з кількох місцевих продуктів, послуг та розваг, які пропонуються або індивідуально, або пакетом,

та складають повну і відмінну від інших пропозицію. Сільський туристичний продукт складається з таких елементів:

- умебльовані кімнати або апартаменти, гостьові будинки, котеджі;
- сімейні ресторани, таверни, кафе;
- спорт та відпочинок: коні, велосипеди тощо;
- майстерні, кулінарні курси, місцеві танці;
- сільськогосподарські продукти: молоко, сир, вино, мед та ін.;
- продаж традиційних продуктів та сувенірів;
- відпочинок на природі;
- тренінги по збереженню природи.

Важливий компонент туристичної пропозиції – сільськогосподарські продукти, які можна запропонувати гостям або для харчування під час відпочинку, або на продаж. У будь-якому разі підприємства мають надавати гостям широкий спектр послуг та високоякісні продукти [129].

Протягом останніх декількох років на Чернігівщині збільшився попит на спеціалізовані туристичні продукти високої якості. Звичайно, такі зміни у попиті впливають і на пропозицію. Таким чином, щоб підняти конкурентну спроможність місця, потрібно виділити його привабливу особливість та приділити особливу увагу плануванню. Однак під час планування не можна віддавати перевагу потребам ринку, забуваючи про екологію та соціально-культурні аспекти.

Чернігівська область – стародавня українська земля, окрасою якої є поліська природа, чисте повітря соснових борів, березових лісів і дубових гаїв, цілюща деснянська вода. Старі міста, фортеці та замки відкривають сторінки давньої історії Сіверського краю. Неповторні дивовижні витвори національного садово-паркового мистецтва – Тростянець, Сокиринці та Качанівка. Багато відомих творчих людей любили відпочивати на Чернігівщині, у садибах Тарновських у Качанівці, де Бальменів у Линовиці, Трифановського у Березівці, Лизогубів у Седневі.

Вважаємо, що сільський туризм не вимагає великих капіталовкладень, його базою є житловий фонд у сільській місцевості, наявні рекреаційні ресурси, пам'ятки історії та культури. Сільським туризмом можуть займатися фермери, лісники, приватні підприємці і навіть міські жителі, в яких є будиночок у селі. Крім цього, сільський туризм створює нові робочі місця, а зароблені при цьому кошти направляються не тільки на його розвиток, але і на охорону та відновлення природного середовища.

Проте є певні проблеми, які не дозволяють скласти реальну картину стану зеленого туризму в області й гальмують його розвиток. Серед них – відсутність закону про цей вид діяльності і, як наслідок, – відсутність узгоджених дій різних відомств і служб стосовно власників садиб.

З огляду на таку ситуацію сільський зелений туризм стає тіньовим. І якщо подібні послуги й надаються, то здебільшого неофіційно. Нині цими проблемами намагається займатися всеукраїнська суспільна неприбуткова організація – Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні.

Як свідчать дослідження, мотивами вибору такого виду відпочинку в Україні можна визначити:

- відсутність коштів для відпочинку на дорогих фешенебельних курортах. Практика переконливо свідчить, що проживання у селі в будинку сільського господаря коштує значно дешевше, ніж у готелі в курортній зоні або у популярному туристичному центрі;

- необхідність оздоровлення в цих кліматичних умовах, рекомендованих лікарем;

- близькість до природи і бажання проводити більше часу на свіжому повітрі: в лісі, на березі природної або штучної водойми тощо;

- можливість харчуватися екологічно чистими і дешевими продуктами;

- можливість долучитися до сільськогосподарських робіт у своє задоволення;

- можливість ознайомитися з культурою і звичаями регіону, взяти участь у місцевих святах і розвагах, спілкуватися з людьми іншого соціального статусу.

Таким чином, мотивація відпочинку у сільській місцевості – єднання з природою, чисте повітря, екологічно чисті продукти харчування, зміна обстановки, відсутність скупченості населення, цілком інші, відмінні від міських, режим і культура життя, можливість участі у сільськогосподарських роботах, догляді за тваринами у збиранні дарів природи і, зрозуміло (що дуже часто є вирішальним під час вибору сільської садиби як місця проведення відпустки) значно дешевший відпочинок порівняно з готелями та великими туристично-відпочинковими комплексами [50].

Розвитком сільського зеленого туризму на Чернігівщині опікується головне управління культури, туризму й охорони культурної спадщини ОДА у співпраці з обласною асоціацією зеленого туризму «Сіверянські обереги», які надають практичну інформацію для підприємців, що бажають зайнятися цим видом діяльності, ведуть облік уже діючих садиб сільського зеленого туризму, організовують семінари й «круглі столи» з цієї тематики, презентують цей напрямок туризму на різних тематичних виставках [43].

Піонером сільського зеленого туризму в нашій області став «Соколинний хутір», розташований поруч з відомим палацово-парковим комплексом у Качанівці. Власники відтворили оригінальну обстановку українського села. Також туристам пропонується комплекс послуг: справжня козацька кухня, екскурсії, козацькі ігри, відвідування приватного музею, сауна, риболовля, катання на конях та катамаранах тощо.

Відомий також у регіоні комплекс зеленого туризму «Мисливська Паланка» у с. Тростянець, неподалік від дендропарку. Загалом садиб, які пропонують відпочинок у сільській місцевості у Чернігівській області, близько тридцяти. Вони відрізняються не лише умовами, які пропонуються туристам, а й комплексом супутніх послуг. Основні центри сільського зеленого туризму розташовані у Чернігівському, Коропському та Ічнянському районах. Слід зазначити, що можливостей і передумов для успішного розвитку цього виду підприємництва на селі безліч. Є чудова річка Десна й озера, на яких можна не тільки купатися, а й порибалити, покататися на човнах. Є ліси і поля для піших і кінних прогулянок, збору ягід, грибів та лікарських трав. У області два

природні заповідники національного значення: Ічнянський і Менський; багато регіональних парків і заповідників, безліч історичних та культурних пам'яток.

На південному сході Чернігівщини в Ічнянському районі розташований Національний дендрологічний парк «Тростянець», що є пам'яткою садово-паркової архітектури XIX століття. Тільки там можна побачити рукотворну «українську Швейцарію». У цьому ж районі розміщується маєток відомих українських меценатів Тарновських – парк Качанівка, де збереглися палац та парк. У сусідньому Прилуцькому районі туристи із задоволенням відвідують Густинський монастир, відомий з початку XVII століття.

У Сокиринцях Срібнянського району розташований маєток відомих поміщиків Галаганів, які зробили вагомий внесок у розвиток освіти та культури Чернігівщини, надавали покровительство відомому українському кобзареві Остапу Вересаю.

Коропський район приваблює відпочивальників красою природи, рівнинними краєвидами з луками та лісами, повільною течією Десни. До того ж поблизу села Оболоння триває відродження Рихлівського монастиря, а у сусідньому селі Вишеньки знаходиться палац фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського, збудований наприкінці XVIII століття. У палаці відбувалися зйомки фільму «Молитва за гетьмана Мазепу». У містечку Короп варто побувати в унікальному (а можливо єдиному у світі) музеї, присвяченому революціонеру-народовольцю Миколі Кибальчичу, який брав участь у підготовці замахів на російського царя Олександра II. У в'язниці він розробив оригінальний проект реактивного літака. Дорога до Коропа проляже, скоріш за все, через Сосницю – батьківщину всесвітньо відомого кінорежисера та письменника Олександра Довженка. Там можна відвідати меморіальний музей митця, а ближче до осені отримати нагоду скуштувати яблука з Довженкового саду [72].

Подорожуючи Чернігівщиною, можна зупинитись і в інших сільських садибах. Зазвичай, гостей господарі поселяють у будинках, що зберігають національний і регіональний колорит, пригощають стравами національної кухні, приготовленими з натуральних продуктів власного виробництва. Серед розваг найчастіше пропонують велосипедні та кінні прогулянки, катання на катамаранах, збирання ягід і грибів у місцевих лісах, риболовлю чи полювання, відвідування парків, музеїв, а також організацію свят за участю фольклорних колективів. Вартість відпочинку залежить від кількох складових – харчування (триразове чи лише сніданок), різновидів розваг, розташування садиби тощо.

За результатами вивчення, назвемо основні садиби, які надають послуги сільського зеленого туризму в регіоні.

Садиба «Андріївські озера» (с. Андріївка, Чернігівський район), де створені всі умови для відпочинку, у тому числі і зимового. Тут можна покататися на конях, ковзанах, попаритися в бані, порибалити, прокласти лижню. Власник садиби Сергій Карпачов має намір збудувати на своїй території міні-готель та проводити майстер-класи з різних видів ремесел: гончарства, лозоплетіння, в'язання віників тощо. Цей осередок зеленого туризму неподалік Чернігова вподобали жителі столиці та гості з інших країн світу. Крім того, тут проводяться семінари з організації сільського зеленого туризму.

«Адоніс» – міні-готель, розташований на території приватної садиби в Ічнянському районі неподалік від дендрологічного парку «Тростянець», заснованого у 1834 році І.М. Скоропадським. Туристи можуть відвідати Качанівський і Сокиринський палацово-паркові комплекси, гетьманську столицю Батурин, Густинський Свято-Троїцький монастир, м. Прилуки, музей Ревуцького в с. Іржавець.

Як свідчить дослідження, сьогодні найбільш розвиненим видом туризму серед мешканців Чернігівської і Гомельської областей є так звані шопінг-тури, коли поїздка з метою купівлі різноманітних товарів включає у себе екскурсійну складову. Проведений аналіз перетину державного кордону на в'їзд в Україну, в пунктах пропуску на ділянці відповідальності Чернігівського прикордонного загону громадянами Республіки Білорусь свідчить про збільшення пасажиропотоку в вихідні дні у середньому на 52 % порівняно з робочими днями.

За результатами анкетування гостей з Республіки Білорусь, яке було проведено головним управлінням культури, туризму і охорони культурної спадщини в м. Чернігові, було встановлено, що 40 % білоруських туристів відвідують область один раз на місяць і частіше, але головна мета візитів – придбання товарів (56 %), лише 14 % респондентів поєднують шопінг з екскурсіями.

Також туристи відзначають недостатню кількість дороговказів (6 %) та місць для паркування (2 %). Лише чверть опитаних мають інформацію про туристичні об'єкти міста та області, половина – не має, а 32 % хотіли б отримувати інформацію при в'їзді до області. Переважна кількість білорусів приїздить до нас лише на один день (83,5 %). З тих, хто залишався на ночівлю, 11 % обирали готель, 27 % – орендували квартиру, у друзів та родичів зупиняються 31 %, інші варіанти обирають 31 % опитаних. Беруть дітей для відвідання ринку 42 %, взагалі без дітей приїзять 58 %. Послугами громадського харчування користуються 57 % респондентів, не користуються – 35 %, іноді – 8 %. Оглядали пам'ятки 34 % гостей міста, мають бажання, але не мають можливості – 22 %. Туристична інфраструктура області була оцінена гостями з Білорусі як задовільна.

Вважаємо, що проблемними питаннями туристичної інфраструктури регіону сьогодні залишаються:

- відсутність місць для тимчасової зупинки та відпочинку туристичних груп і неорганізованих туристів, які були б обладнані критими майданчиками, туалетами, урнами для сміття (за винятком автошляхів державного значення);

- вдосконалення інфраструктури, туристичних об'єктів, зокрема: будівництва нових сучасних туалетів, закладів розміщення та харчування, які б відповідали європейському рівню, встановлення додаткових дорожніх вказівників. Необхідно також передбачити спеціально облаштовані місця продажу рекламної та сувенірної продукції;

- відсутність у районах та містах області спеціалістів у галузі туризму, як результат – некваліфіковане виконання поставлених завдань;

- відсутність достовірних статистичних даних щодо відвідування туристичних об'єктів області;

- небажання осіб, які надають послуги з розміщення туристів, афішувати свою діяльність.

Аналіз сільського туризму на Чернігівщині вказує на необхідність прийняття невідкладних заходів щодо розбудови туристичної інфраструктури на місцях, насамперед:

- активізувати роботу щодо пошуку інвесторів та залучення інших джерел фінансування;
- створити ефективну мережу туристично-інформаційних центрів і пунктів;
- посилити рекламно-інформаційну діяльність, особливо на місцях, зокрема, передбачити випуск інформаційно-довідкової продукції саме туристичного спрямування. Ця продукція має безкоштовно поширюватись як у туристично-інформаційних центрах, так і в закладах відпочинку;
- з метою популяризації туристичних об'єктів та маршрутів області – більш тісно співпрацювати з друкованими та інтернет-виданнями туристичного спрямування;
- продовжити облаштування місць для тимчасової зупинки та відпочинку туристичних груп, які були б обладнані критими майданчиками, туалетами, урнами для сміття при в'їздах у райони області;
- продовжити розроблення системи дорожніх знаків та інформаційних панно, що інформують про туристичні маршрути та об'єкти (бажано трьома мовами), та встановлення їх на автошляхах області;
- постійно проводити та брати участь в інформаційно-реklamних та виставкових туристичних заходах;
- рекомендувати готелям пройти добровільну стандартизацію, бо деякі готелі своїм номерним фондом та інфраструктурою не відповідають міжнародним вимогам щодо кількості зірок, яку вони самі собі присвоїли;
- передбачити в районах та містах області ефективну кадрову вертикаль для реалізації державної політики в галузі туризму;
- відділам та управлінням культури і туризму райдержадміністрацій та міських рад ініціювати передбачення коштів у районних та міських бюджетах на розвиток туризму [187].

Виходячи з цього, одним з перспективних напрямів розвитку туристичної галузі регіону і зеленого сільського туризму, зокрема, стане створення кластера сільського зеленого туризму (рис. 3.36).

Таким чином, на сьогодні соціально-економічними передумовами успішного розвитку сільського туризму на Чернігівщині є:

- природно-ландшафтне багатство сільської місцевості, «жива» народно-традиційна культура та народні ремесла, численні пам'ятки історії та культури, «святі місця» тощо, що становлять (або можуть становити) неабияку привабливість для туристів;
- курортно-рекреаційні зони, розташовані у сільській місцевості;
- наявний приватний житловий фонд;
- незайняте або частково зайняте в особистих селянських господарствах сільське населення;
- висока потреба в збуті сільськогосподарської продукції.

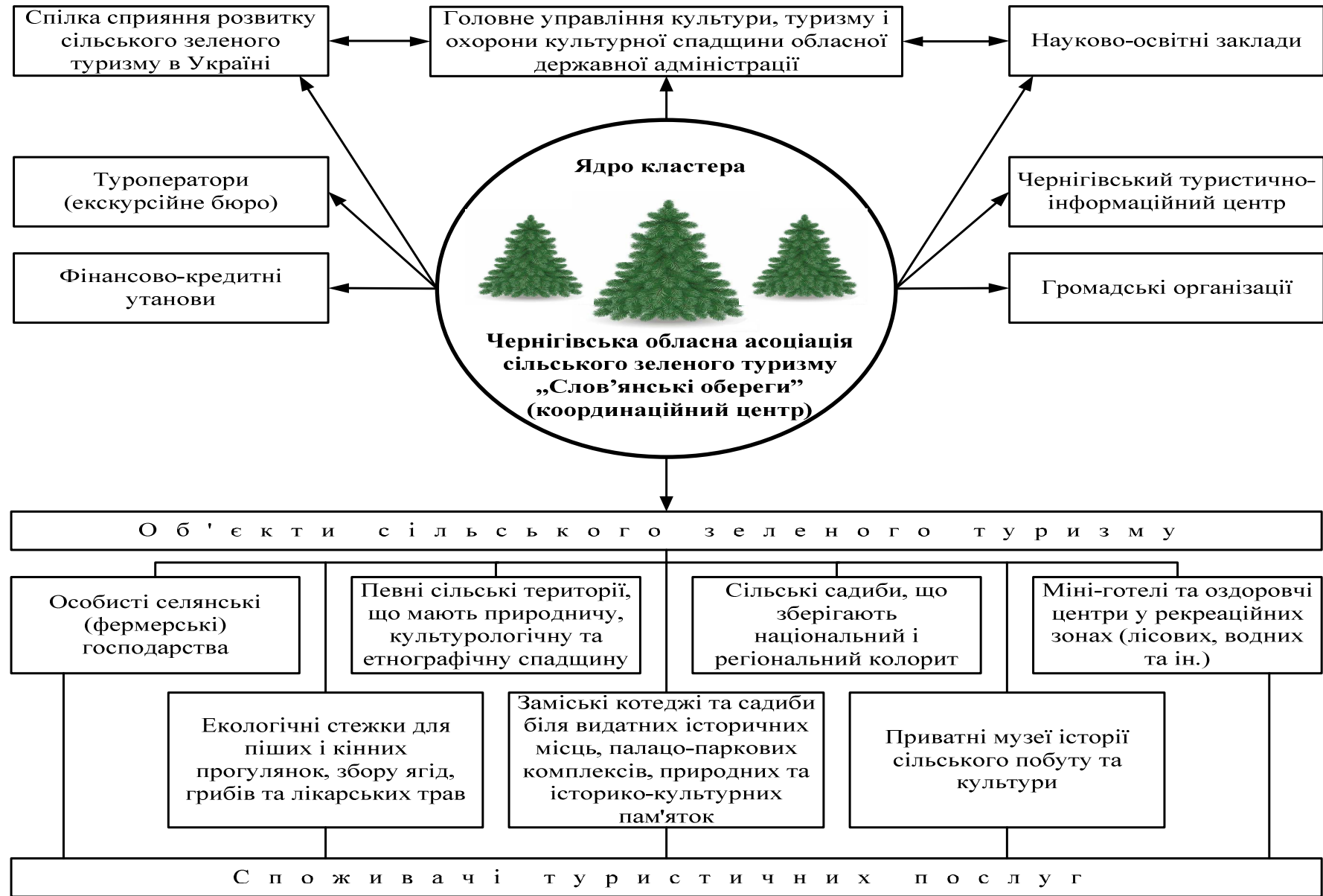

Рис. 3.36. Структура кластера сільського зеленого туризму

Отже, розвиток сільського зеленого туризму на Чернігівщині (в разі дотримання його організаторами європейських норм), здатен позитивно вплинути на:

- вирішення соціально-економічних проблем села;
- зменшення рівня безробіття на селі та розширення кола самозайнятості сільського населення, особливо молоді;
- розширення можливостей реалізації продукції особистого підсобного господарства;
- покращання благоустрою сільських садиб, вулиць, сіл;
- розвиток соціальної (в т. ч. культурної) інфраструктури;
- відродження, збереження і розвиток місцевих народних промислів, пам'яток історико-культурної спадщини;
- підвищення культурно-освітнього рівня сільського населення.

Сільський туризм, на відміну від масового, безпосередньо пов'язаний із природним середовищем, сільськогосподарською діяльністю, місцевими продуктами, повсякденним життям громади, традиціями та культурною спадщиною. Тому його вважають альтернативною формою туризму, направленою на підтримку місцевої економіки та сумісною з поняттями сталого розвитку.

Проаналізувавши позитивні сторони сільського життя (сприятливі екологічні умови, збереження культурних традицій, можливості для здорового відпочинку, історичні та археологічні пам'ятки, українську гостинність тощо), можна зробити висновок, що створення кластера сільського зеленого туризму у Чернігівському регіоні є актуальним.

3.12.3. Кластер водного туризму

Як уже зазначалось, туристична галузь входить до числа трьох найбільш високоефективних та конкурентоспроможних галузей. Особливої уваги заслуговує водний туризм, який переживає в Україні своєрідне відродження. Це подорожі, що здійснюються по воді на судах різного типу: шлюпках, прогулянкових човнах, байдарках, плотах, надувних човнах, яхтах, моторних судах та ін. [48]. Поява сучасного спорядження (плоти, рафти, каяки, каное тощо) створює нові можливості для заняття водним туризмом не тільки на великих річках, а й на середніх. Це, перш за все, Черемош, Тиса, Дністро, Десна, Сейм, Снов та інші.

Одним із елементів механізму розвитку та функціонування водного туризму, на нашу думку, мають стати кластери, в яких об'єднуються представники бізнесу, місцевої влади, освіти, науки та громадських організацій. Це стимул для розвитку туризму, підвищення його конкурентоспроможності у сфері туристичних послуг.

До позитивних надбань досвіду кластеризації водного туризму зарубіжних країн слід віднести практику в Італії з угрупованням «Тразименське озеро», Сицилії – «Салінунтінські терми», Емілії-Романії з кластерною системою «Адріатичне море і берег» [19].

Україна зі своїм ресурсним потенціалом є країною майже безмежних можливостей для організації відпочинку на воді. Її територія має досить густу

та розгалужену річкову систему, що включає понад 70 тис. річок (з яких 163 довжиною понад 100 км), тисячі озер та водосховищ [204].

Чернігівський регіон відноситься до категорії міжнародних річкових басейнів за географічним положенням, басейною структурою використання води, територіальним розташуванням водоспоживачів, які сконцентровані переважно вздовж р. Десни, та їх впливом на гідроекологічну обстановку басейна Дніпра.

Водні ресурси регіону складаються з місцевого стоку, який формується у річковій мережі на власній території, транзитного, що надходить із суміжних країн по Дніпру (з Росії і Білорусі), Десни та її притоках (з Росії), стоку, який надходить з суміжної Сумської області, підземних вод і запасів води, зосереджених у водоймах, озерах і болотах.

У цілому на території регіону налічується 1570 річок загальною довжиною 8336 км. З них 1,4 тис. або 89,2 % мають довжину до 10 км, і містять незначні водні ресурси так звані малі річки. Їх воду можна частково використовувати для сільськогосподарського водозабезпечення, тваринницьких комплексів, зрошення.

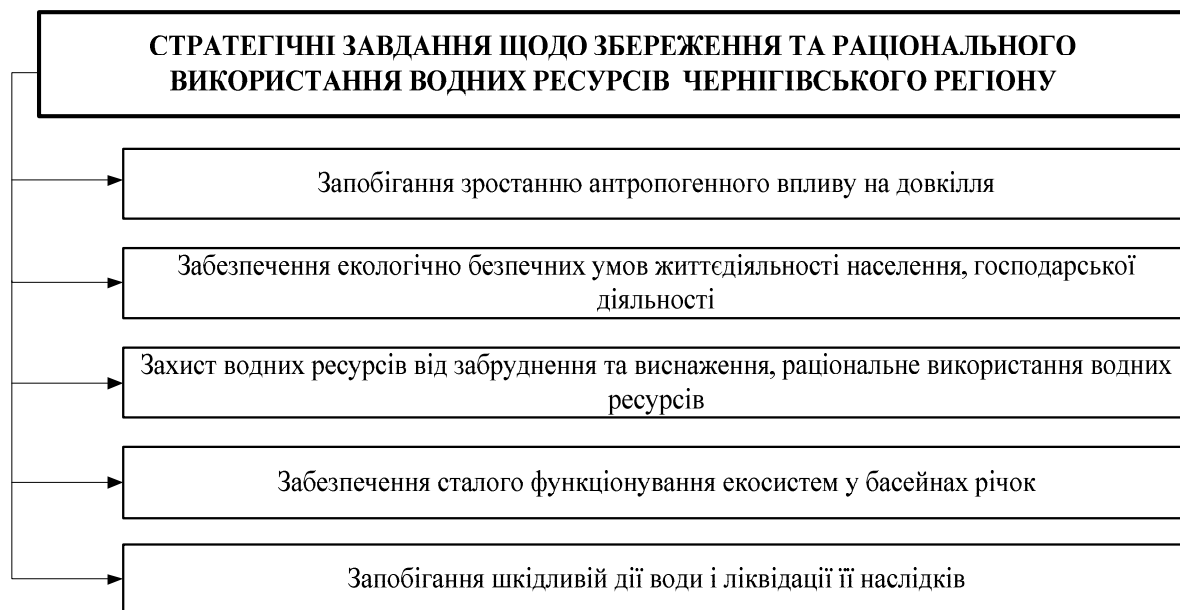
Найбільше економічне значення мають водні ресурси 8 середніх і 2 великі річки загальною довжиною 1319 км.

Великими річками в області є Дніпро (91 км) та Десна (505 км), середніми – Сож (30 км), Судость (17 км), Сейм (56 км), Снов (190 км), Остер (195 км), Трубіж (15 км), Супой (25 км), Удай (195 км). Їхні ресурси можна використовувати в усіх галузях економіки. За екологічними характеристиками води річок області відносяться до II-III категорії якості і характеризуються як добрі та задовільні.

На території Чернігівського регіону знаходяться 5,97 тис. водойм загальною площею 17,44 тис. га. Ставки та водосховища використовуються для риборозведення, рекреації, господарсько-побутових потреб, а також як протипожежні водойми [174].

За даними обстежень Деснянського басейнового управління водних ресурсів, практично всі малі річки довжиною більше 10 км потребують розчищення і поліпшення санітарного стану. Стан території прибережних захисних смуг річок та водойм у більшості випадків визначений як незадовільний та такий, що потребує покращання. Мають місце випадки улаштування несанкціонованих сміттєзвалищ у межах прибережних захисних смуг, миття транспортних засобів та техніки і т. ін.

У регіоні функціонують водорегулюючі гідротехнічні споруди, збудовані як складові гідротехнічних систем, так і з метою реалізації протиерозійних заходів. Більшість з них споруджені ще в 50-60-х роках минулого століття і вже відпрацювали свій ресурс, тому потребують реконструкції. На нашу думку, стратегічними завданнями щодо збереження та раціонального використання водних ресурсів регіону є (рис. 3.37):

Рис. 3.37. Стратегічні завдання щодо збереження та раціонального використання водних ресурсів Чернігівського регіону

Водний відпочинок в Україні набуває все більшої популярності, з кожним роком з'являються нові маршрути. Але, як свідчать дослідження, існуючий природний потенціал використовується далеко не на повну потужність – максимум на 10 %. У той час у сусідній Польщі, річкова мережа якої втричі менша від української, водний туризм – один з найрозвиненіших та найперспективніших напрямків.

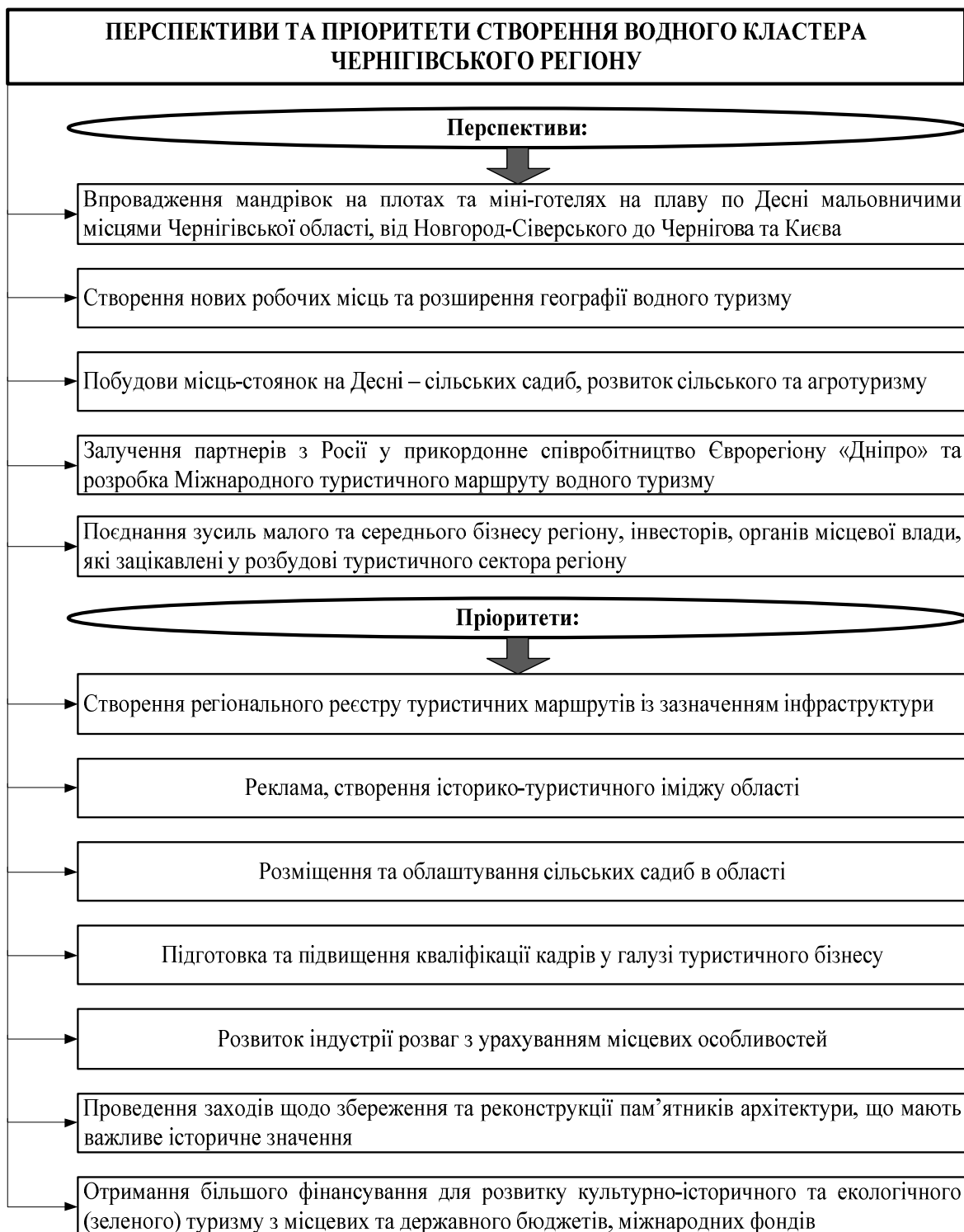
Нині на українському ринку туристичних послуг є лише комерційна пропозиція туристичних фірм – сплави на плотах, рафтах, подорожі на човнах, розраховані на вихідні дні або багатоденні (3-14 днів).

На відміну від інших регіонів, де водний відпочинок тільки на початковому етапі розвитку, Чернігівщина вже має певний досвід в організації водного туризму, який з кожним роком набуває все більшої популярності.

Вважаємо, що сприятливими передумовами для його розвитку є значний історико-культурний та природно-рекреаційний потенціал регіону, близькість до столиці України. Для цього необхідно, з нашого погляду, облаштувати кемпінги на берегах Десни, створювати умови для цивілізованого відпочинку. Тобто популяризація водного туризму – це популяризація регіону, його культурної спадщини, а також флори та фауни. Сьогодні у Чернігівській області розроблений і активно розвивається інвестиційний проект «Кластер водного туризму». Основна мета його діяльності – розвиток конкурентних переваг регіону завдяки активізації культурно-історичного та екологічного туризму. Цим проектом передбачається впровадження мандрівок на плотах, катамаранах та міні-готелях на плаву Десною мальовничими місцями Чернігівщини, а також розширення географії водного туризму та поєднання з сільським, екологічним (зеленим) туризмом.

Перспективи та пріоритети створення водного кластера Чернігівського регіону представлено на рис. 3.38.

Рис. 3.38. Перспективи та пріоритети створення водного кластера Чернігівського регіону

Проект «Кластер водного туризму в Чернігівській області» включає 4 програми. Перша – це «Подорожі на плотах по р. Десні». Вона остаточно сформувалася в 2010 р. та пропонує послуги сплаву на плотах територією від кордону з Росією до м. Чернігова (372 км). «Подорожі» мають три акваторії: №1 – м. Новгород-Сіверський, №2 – смт. Макошино, №3 – м. Чернігів. Вартість програми – 125000 дол.

Друга програма – «Будівництво плотів для річок, які мають нестрімку течію» – готова на 80 %.

Третя програма – «Стаціонарний кемпінг і садиби вздовж маршрутів сплавів по р. Десні» – готова до реалізації.

Четверта програма – «Круїзи на малих судах, міні-готелі» – розроблена у вигляді концепції. Слід зазначити, що ці програми цілком відповідають запитам шанувальників зеленого, сільського, активного, екологічного й водного туризму як в Україні, так і за її межами, однак усі вони потребують інвесторів [204].

Чернігівщина має потужний потенціал у сфері розвитку водного туризму і значні переваги порівняно з іншими регіонами України, а саме:

- чудова рекреаційна природа (мальовничі річки й озера, луки й ліси);
- значна кількість пам'яток історії та архітектури;
- зручна транспортна інфраструктура;
- зручний зв'язок (покриття майже на всій території області);
- прикордонне розташування: область межує з Російською Федерацією та Республікою Білорусь.

Крім того, до розвитку водного туризму також необхідно залучати місцеві органи влади, органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства. Це пояснюється тим, що держава володіє окремими видами ресурсів та певними повноваженнями щодо здійснення управлінської діяльності, контролюючої та регуляторної функції.

Кластер водного туризму в Чернігівській області є інноваційним, перспективним, з дуже великим потенціалом розвитку. На наш погляд – це експлуатація не менш 5-8 різних за призначенням сплавних споруд – плотів, міні-готелі на воді, що приваблять не менше 1000-5000 туристів, а також забезпечать робочими місцями близько 100-150 чоловік за сезон.

У подальшому кластер водного туризму набуде розвитку за рахунок надання різних послуг, включаючи відпочинок у сільських садибах біля Десни, організацію фольклорних програм та активного відпочинку, рибальства, мисливських, екологічних та історичних турів, що дасть змогу в декілька разів збільшити зайнятість населення сільських територій, які прилягають до берегової смуги басейну р. Десни. Транскордонне співробітництво єврорегіону «Дніпро» і реклама в європейських та інших країнах дасть можливість перетворити в'їзний туризм до Чернігівської області в міжнародний туристичний маршрут з дотриманням усіх складових та норм міжнародного туризму.

Джерелами фінансування водного кластера є міжнародні інвестиції, залучення коштів з державного та місцевих бюджетів, власні кошти підприємств-учасників кластера (рис. 3.39).

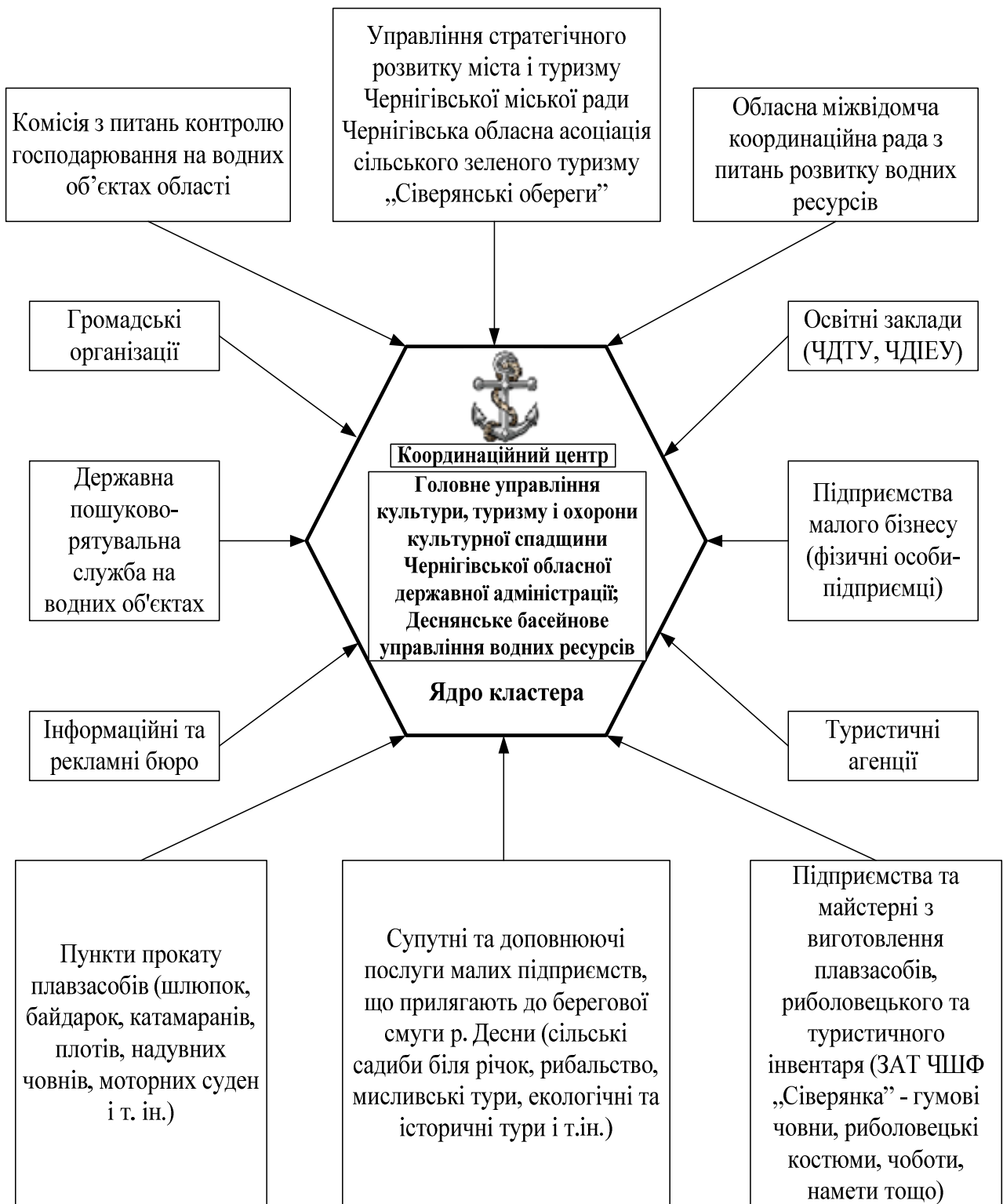

Рис. 3.39. Схема кластера водного туризму

Отже, основними напрямками створення кластерів стають вдосконалення й розвиток виробництва, збільшення кількості малих та середніх підприємств, зростання конкурентоспроможності підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках, розвиток і поширення інноваційної активності та інше.

Останнім часом тенденція приїзду іноземних туристів в Україну збільшується і може швидко зростати у зв'язку з пропозицією незвичайного й унікального відпочинку, пов'язаного з природою, унікальною фауною, риболовлею, полюванням тощо.

Основними заходами щодо збереження та раціонального використання водних ресурсів регіону є (рис. 3.40):

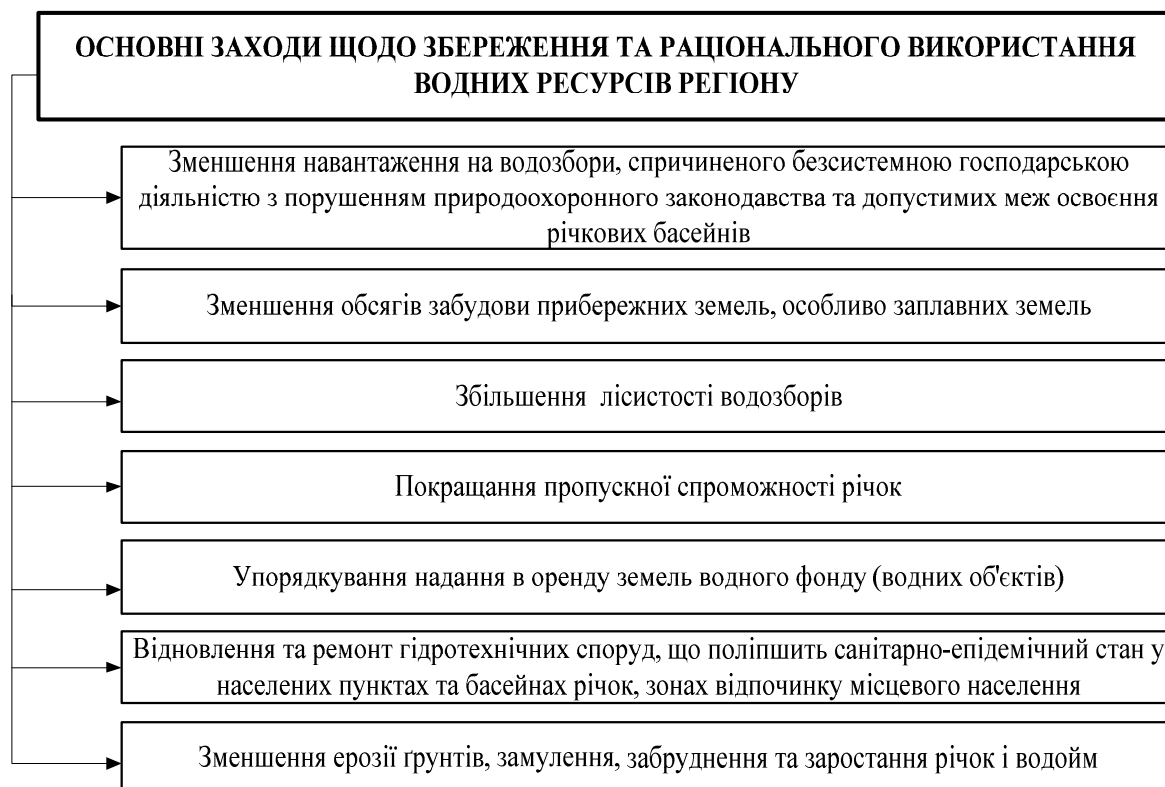

Рис. 3.40. Основні заходи щодо збереження та раціонального використання водних ресурсів регіону

Для збереження і використання водних ресурсів передбачається відродження та поліпшення екологічного стану малих річок і їх водозбірних басейнів, введення в дію єдиного порядку надання в оренду земель водного фонду. Ці стратегічні заходи мають реалізовуватися в декілька етапів.

На першому етапі передбачається:

- здійснити паспортизацію водойм;
- продовжити роботу з паспортизації річок для розроблення детальних заходів щодо покращання їх стану;
- створити водоохоронні зони та прибережні захисні смуги річок, у першу чергу, оздоровити річку Стрижень;
- запровадити єдиний порядок надання в оренду земель водного фонду.

На другому етапі необхідно:

- реалізувати заходи щодо розчищення та упорядкування русел річок;
- здійснити будівництво та реконструкцію гідротехнічних споруд;
- облаштувати та упорядкувати прибережні захисні смуги;
- провести агротехнічні, агролісомеліоративні та гідротехнічні протиерозійні заходи, догляд за річками і джерелами тощо.

Чернігівське Полісся з його водними ресурсами, фауною, історичними місцями, унікальною природою претендує на великий потік іноземних туристів з далекого зарубіжжя, туристів з СНД та інших регіонів України.

Останнім часом увагу багатьох туристів світу приваблює зелений туризм, сільський, екологічний, водний, активний і тематичний. Усе це можна знайти в Чернігівському регіоні.

Кластер водного туризму розпочав впровадження програм, які забезпечать пріоритет в'їзного туризму в Україну і Чернігівський регіон у вищеперахованих видах туризму. Наші зусилля мають бути спрямовані на збільшення туристичного потоку до нашого краю, який дасть можливість вирішити багато соціальних і демографічних питань як у селах, так і в малих містах. Досягнення результату залежить значною мірою від спільних зусиль фахівців туристичної галузі, місцевої влади та інвесторів [160].

Сплав на плотах по Десні – одна з туристичних родзинок Чернігівського регіону. Приклад створення і діяльності кластера водного туризму є інноваційним, а тому дуже перспективним. Він доводить, що ринок послуг водного туризму в області має високий потенціал для його подальшого динамічного розвитку.

3.13. Створення торгово-реалізаційного кластера

На сучасному етапі розроблення та реалізації регіональної агропромислової політики в Україні важливою її складовою та пріоритетним напрямом є підвищення продовольчої безпеки регіонів. Це можливо за умови формування та забезпечення належного функціонування регіональних агропродовольчих ринків, які повинні забезпечувати потреби регіону у продовольстві та сприяти формуванню достатніх продовольчих ресурсів у державі.

Регіональний аспект відіграє важливу роль у формуванні ринкових структур агропромислового виробництва. Він детермінує розміщення і розвиток галузей сільського господарства та харчової промисловості, спеціалізацію та територіальні зрушення у структурі агропромислового виробництва, формування регіональних та локальних інтегральних утворень у торгово-реалізаційній діяльності [98].

Нині перспективи розвитку різних галузей економіки, зокрема торгово-реалізаційного сектору, слід розглядати з урахуванням вимог підвищення конкурентоспроможності продукції, економічної ефективності її виробництва і реалізації, а також якості і ступеня задоволеності потреб різних категорій споживачів на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Актуальними стають питання формування чіткої та зрозумілої моделі організації та функціонування торгово-реалізаційної політики, яка дозволить підвищити результативність збуту, роздрібної торгівлі та взаємодії виробників, підприємств торгівлі і покупців. Розвиток економіки й об'єктивні вимоги підвищення ефективності регіонального аграрно-промислового комплексу зумовлюють посилення конкурентоспроможності фірмової торгівлі.

Структуру роздрібного товарообороту Чернігівської області показано в табл. 3.38 [172-174].

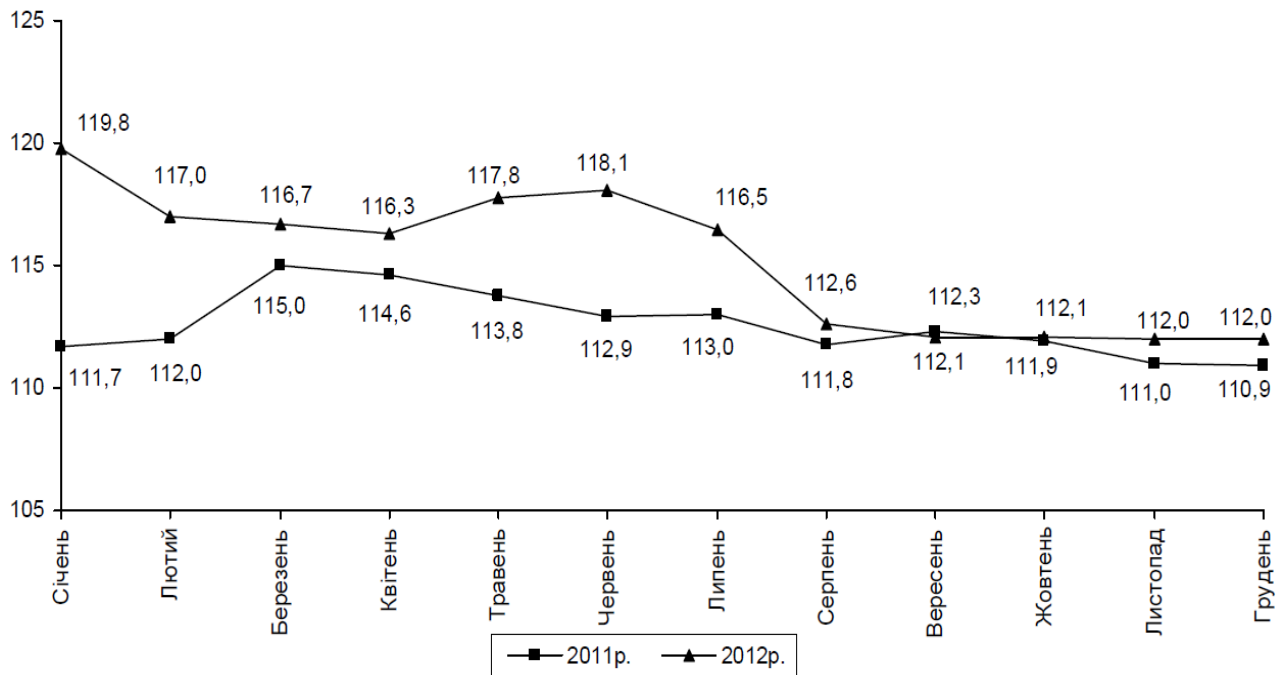
Структура роздрібного товарообороту Чернігівської області, млн грн

Роки	Роздрібний товарооборот	Розподіл товарообороту за місцем розташування	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Увесь товарооборот			
1995	340	276	64
2000	716	557	159
2005	1578	1317	261
2008	3903	3445	458
2009	3711	3206	505
2010	4385	3797	588
2011	5464	4760	704
2012	6293	5308	985
Товарооборот роздрібної торгівлі			
1995	318	257	61
2000	657	509	148
2005	1475	1235	240
2008	3729	3303	426
2009	3546	3069	477
2010	4199	3640	559
2011	5264	4592	672
2012	6034	5084	950
Товарооборот ресторанного господарства			
1995	22	19	3
2000	59	48	11
2005	103	82	21
2008	174	142	32
2009	165	137	28
2010	186	157	29
2011	200	168	32
2012	259	224	35

Оборот роздрібної торгівлі за 2012 р. становив 14603,8 млн грн і збільшився проти 2011 р. на 13,5 %. У структурі обороту роздрібної торгівлі на організовані та неформальні ринки припадав 31 %. Оборот ресторанного господарства (з урахуванням обороту фізичних осіб-підприємців) за 2012 р. становив 421,5 млн грн і проти 2011 р. збільшився на 17,4 %. Обсяг роздрібного товарообороту підприємств, які здійснюють діяльність із роздрібної торгівлі та ресторанного господарства, за 2012 р. становив 6308,9 млн грн і збільшився в порівнянних цінах проти 2011 р. на 12,0 % (рис. 3.41) [172-174].

Практика підтверджує, що функціонування фірмової торгівлі сприяє насиченню ринку, підвищенню конкурентоспроможності та зміцненню ринкових позицій різних підприємств. Організація власних каналів збуту, у тому числі освоєння ринків інших регіонів та держав, розширює географію поставок і збільшує сукупний обсяг експорту агропромислового виробництва. Водночас зростання конкуренції пред'являє підприємствам-виробникам нові вимоги до конкурентоспроможності та ефективності торгово-реалізаційного сектору, яка безпосередньо залежить від їхньої здатності виробляти якісну і

доступну продукцію, нарощувати її обсяги для реалізації через мережу фірмової торгівлі на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Рис. 3.41. Зміна обсягів роздрібного товарообороту підприємств (наростаючим підсумком у % до відповідного періоду попереднього року)

Слід зазначити, що розвиток фірмової торгівлі агропромисловою продукцією перебуває під впливом двох груп взаємозалежних факторів: конкуренцією між виробниками галузей АПК і конкуренцією на ринку роздрібною торгівлі. Їх рівень визначається такими основними умовами:

- станом і тенденціями розвитку підприємств, що відносяться до різних галузей регіону, та підприємств, які випускають товари-субститути (дозволяє встановити ступінь і рівень розвитку, а також впливу на ринок організацій-конкурентів);

- особливостями споживання агропромислової продукції – їх структурою, складом, динамікою, тенденціями (відображає особливості попиту і його динаміки, що дозволяє виробити адекватну продуктову стратегію);

- рівнем платоспроможного попиту населення на реалізовані товари та послуги (вказує основні напрямки цінової політики);

- ступенем і якістю формування торгового ринку (своєчасне виявлення можливостей, які можна використовувати для зростання обсягів продажів і прибутку).

Отже, однією з основних функцій фірмової торгівлі стає вирішення комплексу проблем, пов'язаних не тільки зі збутом і роздрібною торгівлею агропромисловою продукцією, але й з необхідністю ставити і вирішувати завдання довгострокової взаємодії як між сферами виробництва та споживання, так із підвищення конкурентоспроможності виробничо-збутового ланцюга у цілому, а не окремих її частин (сільськогосподарські виробники, підприємства переробної промисловості, організації роздрібною торгівлі).

Як свідчать дослідження, нині фірмова торгівля агропромисловою продукцією є як опосередкована ланка відтворювального процесу, що пов'язує

його з завершальною фазою – споживання, тобто на цьому етапі відбувається поєднання відносин між міноювою вартістю (здатністю товару обмінюватися на інші у певних кількісних пропорціях, форма вияву вартості), відшкодувати яку бажає виробник, і споживчою вартістю, на яку розраховує споживач. Отже, фірмова торгівля через функції взаємодії, збуту та роздрібної торгівлі сприяє погодженню цих інтересів. Іншими словами, фірмова торгівля впливає на сферу виробництва агропромислової продукції і цей зворотний зв'язок значний, оскільки здатний формувати асортимент виробленої продукції, її обсяг і якість, а отже фірмова торговельна система визначає необхідну кількість економічних ресурсів у виробничих і переробних галузях. Товари, що реалізуються у фірмовій торгівлі, виробляються здебільшого у сільському господарстві або в інших галузях, але на основі його продукції, яка застосовується як сировина [130].

Дамо визначення оптового і роздрібного товарообороту та проаналізуємо його динаміку за декілька років по регіону.

Оптовий товарооборот визначається як обсяг перепродажу підприємствами товарів без будь-яких змін (крім звичайних для торгівлі операцій) іншим підприємствам та організаціям (крім населення) для їх використання або наступного продажу як в Україні, так і на експорт.

Роздрібний товарооборот підприємств (юридичних осіб) визначається як обсяг продажу споживчих товарів населенню через роздрібну торгову мережу й мережу ресторанного господарства всіма діючими підприємствами, а також промисловими, транспортними та іншими неторговими підприємствами безпосередньо населенню через касу підприємства. Крім того, до роздрібного товарообороту включається продаж через торгову мережу установам, організаціям і підприємствам продовольчих товарів для харчування контингентів, які вони обслуговують (у санаторіях, дитячих закладах, лікарнях тощо) [3]. Роздрібний товарооборот підприємств на одну особу в містах обласного значення та районах наведено в табл. 3.39 [172-174].

Таблиця 3.39

Роздрібний товарооборот підприємств на одну особу в містах обласного значення та районах, грн

Населений пункт	Роки						2012		
	1995	2000	2005	2009	2010	2011	усього	включаючи	
								продовольчі товари	непродовольчі товари
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Чернігівська область	250	563	1340	3326	3972	4997	5810	2804	3006
Міста області									
м. Чернігів	402	971	2968	7324	8813	11160	12253	6933	5320
м. Ніжин	306	454	1010	3564	4411	5260	5915	3055	2860
м. Прилуки	348	623	1081	3725	4078	5343	5915	1924	3991
Райони									
Бахмацький	188	349	518	1096	1247	1756	2335	1138	1197
Бобровицький	152	215	421	1230	1513	1637	1893	526	1367
Борзнянський	133	368	647	1201	1528	1738	2087	1100	987

Закінчення табл. 3.39

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Варвинський	204	490	851	1288	1272	1334	1174	425	749
Городнянський	220	467	797	1451	1781	2159	2188	754	1434
Ічнянський	143	452	731	1405	1488	1613	1659	615	1044
Козелецький	163	426	1146	2880	3118	3529	5889	2758	3131
Коропський	197	455	698	1217	1518	1808	1830	597	1233
Корюківський	270	643	1192	2008	2150	2607	2896	1372	1524
Куликівський	140	409	738	1224	1257	1336	1403	518	885
Менський	199	441	567	1602	1830	2236	2208	548	1660
Ніжинський	143	458	765	1632	2438	3338	3664	596	3068
Н.-Сіверський	256	587	1048	1973	2222	2849	2971	1322	1649
Носівський	154	336	394	667	840	1039	1076	231	845
Прилуцький	142	333	413	927	1122	1093	1711	202	1509
Ріпкинський	214	537	989	2738	2959	3194	3085	1330	1755
Семенівський	195	424	659	1081	1165	1361	1448	595	853
Сосницький	225	494	772	1136	1508	1792	1716	443	1273
Срібнянський	129	283	573	863	986	1067	1023	606	417
Талалаївський	171	317	675	1158	1356	1564	1589	509	1080
Чернігівський	136	340	832	1727	2120	3614	8181	1852	6329
Щорський	196	379	630	1429	1773	2027	2154	932	1222

Фірмова торгівля продуктами харчування та товарами, з яких вони виготовлені, відноситься до завершальної стадії процесу відтворення. Індекси фізичного обсягу роздрібного товарообороту за товарами у торговій мережі підприємств Чернігівської області наведено у табл. 3.40.

Таблиця 3.40

*Індекси фізичного обсягу роздрібного товарообороту за товарами
у торговій мережі підприємств, %*

Показник	2000=100								2012 до 2011
	2001	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Усі товари	106	160	251	288	226	239	268	301	113
Продовольчі товари	104	136	184	204	172	184	207	235	114
м'ясо та продукти м'ясні	88	96	125	139	150	137	160	188	118
риба та рибопродукти	94	94	135	164	113	134	158	182	115
масло вершкове	131	114	106	113	103	107	122	128	105
олії рослинні	199	232	302	299	241	393	426	486	114
молоко та продукти молочні	119	196	215	217	154	173	174	195	112
сир сичужний, плавлений та кисломолочний	147	252	444	531	505	514	609	721	118
яйця	94	314	600	850	620	768	864	1139	132
цукор	78	98	96	102	71	99	109	133	122
вироби кондитерські	103	125	166	193	140	157	176	194	111
чай	109	192	418	427	329	368	436	483	111
борошно	82	70	62	59	52	71	76	86	113
вироби хлібобулочні	88	60	55	49	32	40	39	37	94
картопля	294	429	613	1039	861	1177	958	4957	517
овочі	129	84	122	128	251	338	616	1239	201

Закінчення табл. 3.40

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
плоди, ягоди, фрукти, горіхи (у тому числі кавуни та дині)	211	223	370	374	325	446	548	834	152
напої алкогольні	111	182	272	310	277	290	306	309	101
Непродовольчі товари	108	197	343	403	302	317	355	395	111
одяг та білизна з тканини	64	69	106	129	159	131	176	125	71
трикотаж верхній та білизняний	78	108	202	451	189	258	308	133	43
вироби панчішно-шкарпеткові	80	54	61	102	165	101	112	140	125
взуття	92	73	122	78	82	89	109	134	123
засоби для миття, чищення та догляду	113	155	255	303	335	328	345	314	91
годинники	99	36	50	48	31	26	45	94	208
електропобутові товари	128	847	1526	1331	749	1073	1499	1783	119
аудіо- та відеообладнання	160	1075	2619	2538	1418	2137	2767	3359	121
меблі	85	125	248	248	99	96	273	710	260
посуд та набори столові	80	98	214	392	225	216	294	489	166
вироби ювелірні	82	306	179	142	135	131	245	279	114

Оборот роздрібною торгівлі (у тому числі роздрібний товарооборот підприємств роздрібною торгівлі, розрахункові дані щодо обсягів продажу товарів на ринках і фізичними особами-підприємцями) за 2012 р. становив 3026,5 млн грн, що на 16,5 % більше обсягів 2011 р. У структурі обороту роздрібною торгівлі на організовані та неформальні ринки припадало 30,5 %.

В обороті організованих ринків 11,1 % обсягу припадало на продаж сільськогосподарських продуктів [172-174].

Оборот ресторанного господарства (з урахуванням обороту фізичних осіб-підприємців) за січень-березень 2012 р. проти 2011 р. збільшився на 2,1 % і становив 83,8 млн грн.

Обсяг роздрібного товарообороту підприємств, які займаються роздрібною торгівлею та ресторанним господарством, за 2012 р. становив 1328,3 млн грн і збільшився у порівняльних цінах проти січня-березня 2011 р. на 16,7 % [172-174].

Отже, особливості такої діяльності споживчо-реалізаційного сектору – це виконувати ним макроекономічні функції: економічна – реалізація вартості (витяг прибутку для продовження процесів відтворення в аграрному комплексі); соціальна – реалізація споживної вартості (задоволення первинних фізіологічних потреб у продуктах харчування як найважливіша умова існування людини). В умовах ринкової економіки вони тісно взаємопов'язані, нерозривні й взаємозалежні.

Водночас фірмова торгівля як ефективний спосіб впливу на споживачів також стає активним важелем впливу на виробництво, і цей чинник набуває все більшого значення у міру зростання пропозиції товарів.

У ринковій економіці ці процеси знаходять своє відображення у формуванні маркетингової стратегії та плануванні виробництва тільки тих товарів, які користуються стійким і зростаючим попитом у покупців. У зв'язку з цим встановлено, що фірмова торгівля є складовою частиною системи

маркетингу торгово-реалізаційного сектору. Кількість об'єктів роздрібно́ї торгівлі та ресторанного господарства регіону показано в табл. 3.41.

Таблиця 3.41

Кількість об'єктів роздрібно́ї торгівлі та ресторанного господарства

Показник	Роки							
	1990	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Роздрібно́а торгівля								
Усього об'єктів	5076	3842	2538	2307	2114	2009	1926	1821
Магазини	4273	3153	2083	1838	1680	1603	1529	1475
у міських поселеннях	1578	1482	997	905	830	817	801	811
у сільській місцевості	2695	1671	1086	933	850	786	728	664
Кіоски та палатки	803	689	455	469	434	406 ¹	397	346
у міських поселеннях	388	538	415	426	390	361	352	299
у сільській місцевості	415	151	40	43	44	45	45	47
На 10 тис. осіб								
об'єктів роздрібно́ї торгівлі	36	30	22	21	19	18	18	17
торгової площі магазинів, м ²	2488	1841	1443	1484	1399	1446	1708	1776
Ресторанне господарство								
Усього об'єктів	1506	877	764	665	652	611	583	616
у міських поселеннях	951	534	447	391	382	367	336	365
у сільській місцевості	555	343	317	274	270	244	247	251
На 10 тис. осіб								
об'єктів ресторанного господарства	11	7	7	6	6	6	5	6
місце	654	390	350	318	323	311	306	331

На нашу думку, сьогодні актуальним залишається питання вивчення можливих напрямів розвитку торгово-реалізаційного сектору з урахуванням сформованих на цьому етапі умов функціонування національного продовольчого комплексу, у тому числі різного роду інтегрованих структур (фінансово-промислові групи, холдинги, корпорації тощо) та об'єднаннях кластерного типу.

Вважаємо, що промисловий потенціал нашого регіону створює сприятливі можливості для успішного ділового співробітництва у сфері торгівлі та реалізації. Тому пропонуємо на базі пріоритетних і провідних галузей та підприємств сформувати регіональний торгово-реалізаційний кластер, куди повинні входити постачальники ресурсів та сировини, переробні, торгово-збутові та фінансово-кредитні організації. Його мета – консолідація ресурсів на запровадження ефективних технологічних ланцюжків від отримання сировини до збуту (внутрішнього і зовнішнього) готової конкурентоспроможної продукції і створення необхідних доходів для сталого розвитку учасників кластерного об'єднання.

Встановлено, що профільну структуру кластерної економіки, здебільшого формують базові галузі і підприємства (так звані "точки зростання"), продукція яких має внутрішній і зовнішній збут та забезпечує надходження необхідного доходу. Водночас, як справедливо зазначає В.Г. Гусаков, "точок зростання" на початкових етапах не повинно бути багато [55]. Пов'язано це, по-перше, з обмеженістю матеріальних і фінансових ресурсів, а по-друге, з тим, що "прориви" в економічному становленні можливі тільки за тими напрямками, де існує певний потенціал для підвищення обсягів збуту продукції, активно і безперешкодно затребуваною на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Основою продуктового кластера стають підприємства та організації різних господарсько-правових форм (кооперативно-інтеграційні об'єднання, фінансово-промислові групи, корпорації, холдинги, союзи, різноманітні вертикально і горизонтально інтегровані формування галузей і підприємств). Це можуть бути як національні компанії, так і транснаціональні, де вітчизняний капітал кооперується з іноземними інвестиціями та безперешкодно виходить на світові ринки. Як показує практика, останній варіант – одна з найбільш вагомих переваг кластероорієнтованої економіки, оскільки інтегруватися до світової системи поділу праці та посісти на міжнародних ринках провідні позиції можливо тільки за умови активного залучення іноземного капіталу у вітчизняне виробництво у різних формах – прямих і портфельних інвестиціях, новітніх машинах і технологіях, ноу-хау, сучасних знаннях і кращих фахівців [55].

Структура торгово-реалізаційного кластера зображена на рис. 3.42. Ядром кластера є Чернігівська обласна товарна агропромислова біржа та Чернігівська торгово-промислова палата (координуючий орган).

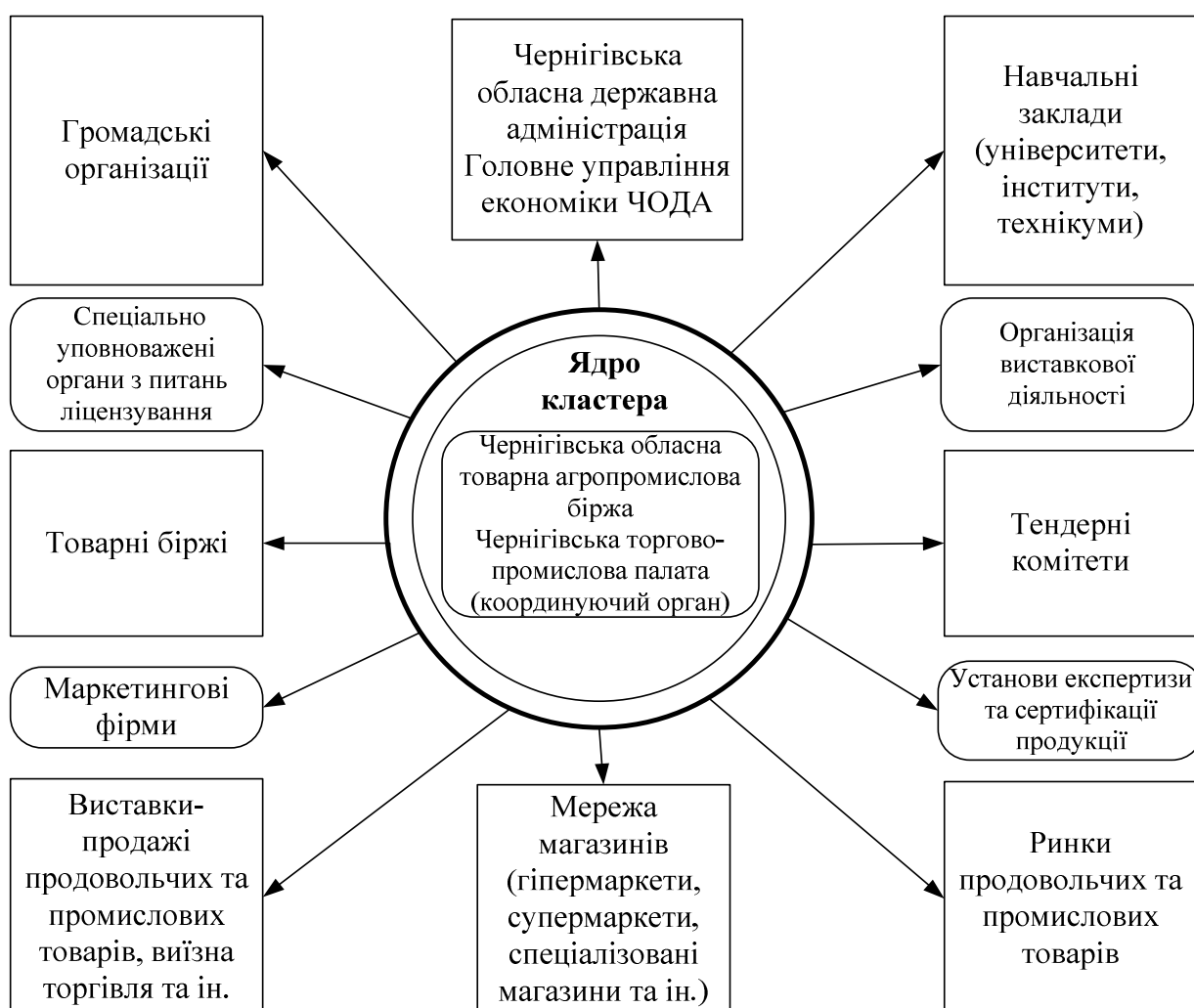

Рис. 3.42. Структура торгово-реалізаційного кластера

Чернігівська торгово-промислова палата – це громадська організація, місією якої є сприяння розвитку підприємництва та економічне зростання Чернігівщини.

Створення організаційно-економічного механізму функціонування торгово-реалізаційного кластера передбачає застосування концепції та

інструментів маркетингу, які виконують функцію методичного та методологічного забезпечення фірмової торговельної діяльності.

Основні завдання фірмової торгівлі в структурі кластера – аналіз потреб споживачів, прогнозування збуту і реалізація продукції в обсягах і кількості, передбачених планом маркетингу.

На основі прогнозу продажів у центрі розвитку виробництва слід здійснювати оцінювання передбачуваного обсягу необхідних ресурсів (виробничих, фінансових та ін.).

Одним з найважливіших прогнозних показників є необхідний обсяг, структура та якість сировини, що переробляється. Таким чином ефективно вирішуються питання, пов'язані із залученням фінансових, матеріальних, трудових та інших ресурсів, скороченням державних дотацій та інноваційним розвитком сільськогосподарського виробництва. Рольова участь торгово-промислової палати у нарощуванні торгово-економічного потенціалу регіону показана на рис. 3.43.

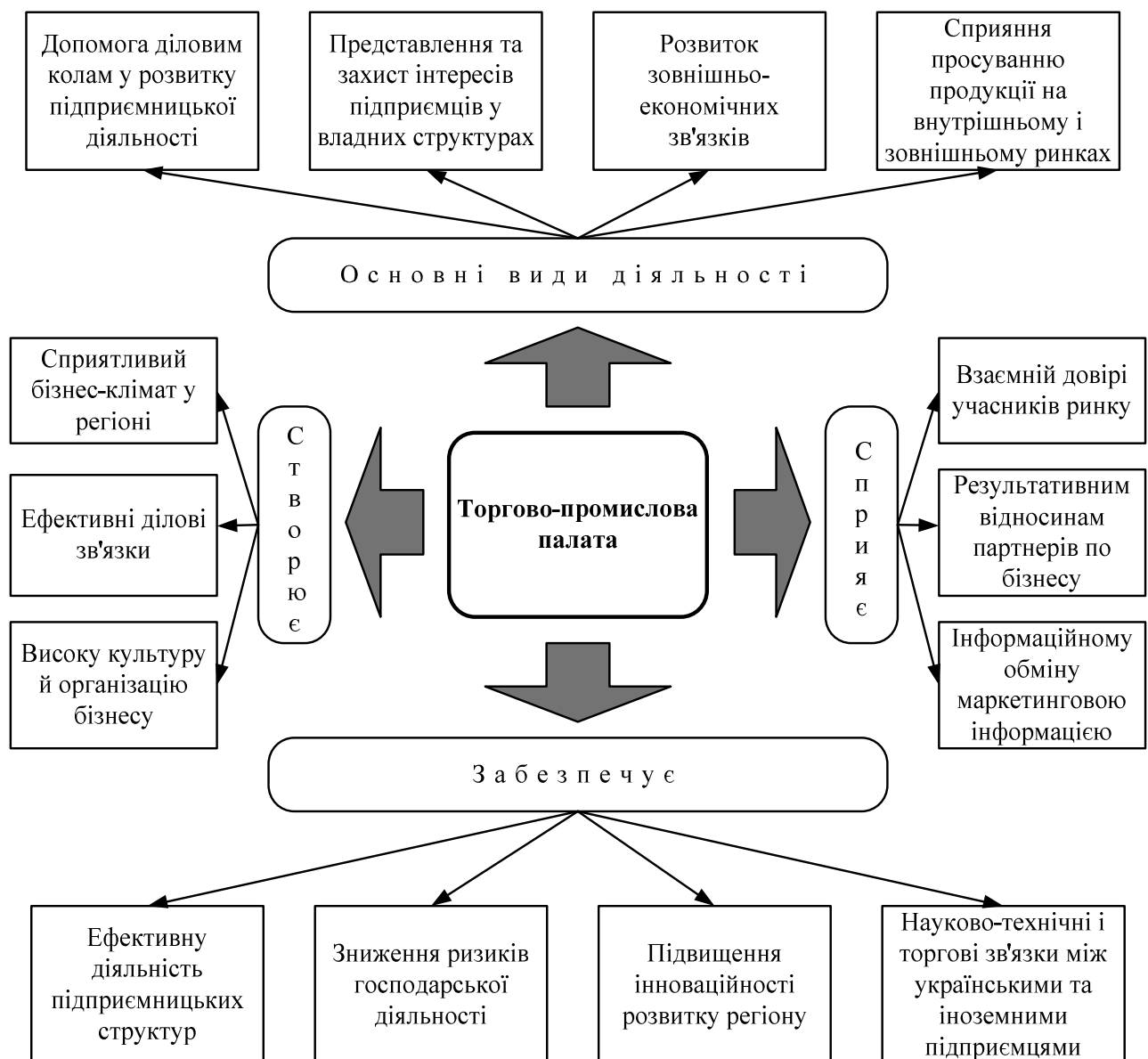

Рис. 3.43. Рольова участь торгово-промислової палати у нарощуванні торгово-економічного потенціалу регіону

Отже, кластерна політика у торгово-реалізаційній сфері являє собою сукупність методологічних вимог і принципів, що регулюють найважливіші заходи щодо формування економічних відносин усередині кластера і напрямів розвитку окремих структурних елементів та їх складових.

Основні функціональні завдання фірмової торгівлі у сфері збуту, роздрібно-торгівлі та взаємодії учасників кластера повинні бути спрямовані на формування у складі об'єднання системи довготермінового партнерства, заснованого на збалансованій структурі виробництва фірмових продуктів та їх ефективній реалізації відповідно до потреб ринку.

3.14. Перспективи створення споживчо-кооперативного кластера

Трансформаційні перетворення в економіці держави впливають як на розвиток народногосподарського комплексу України в цілому, так і на його важливу складову – систему споживчої кооперації, роль якої зростає саме у кризовий період. У цей час кооперативи можуть найповніше реалізувати свою соціально-економічну місію за допомогою надання своїм членам необхідних послуг, орієнтованих на підвищення ефективності малого і середнього бізнесу, покращання життєвого рівня широких верств населення.

Стратегія і тактика реформування кооперативної економіки, а саме: реструктуризація, розмежування та закріплення власності, вдосконалення організаційно-функціональних структур та господарського механізму системи – визначає потребу у розробленні нових підходів до функціонування та розвитку споживчо-реалізаційного сектора Чернігівського регіону.

Проблеми реформування та перспектив розвитку системи споживчої кооперації розкриті у працях М. Алімана, В. Апопія, С. Гелея, І. Абдукарімова, О. Білої, М. Білухи, П. Буніна, Ю. Вериги, Б. Гриніва, В. Косариної, Р. Пастушенка, В. Подольської, О. Токар, А. Фрідмана та інших [159].

Споживча кооперація – це добровільне об'єднання громадян для спільного ведення господарської діяльності з метою поліпшення свого економічного та соціального стану. Вона успішно витримала випробування часом і довела свою життєздатність в умовах різних соціально-політичних формацій і типів економіки.

До основних галузей діяльності споживчої кооперації Чернігівського регіону дослідники відносять:

- оптову та роздрібну торгівлю;
- виробничо-заготівельну галузь;
- сферу підготовки кадрів.

У теоретичній моделі споживчої кооперації важливе місце відводиться виробничо-заготівельній сфері, відносини в якій мають доповнюючу роль у реалізації інтересів кооперативної торгівлі щодо задоволення потреб членів (пайовиків) споживчої кооперації у товарах і послугах. Завдяки їй створюється певна частка фінансових ресурсів для інвестування розвитку галузей споживчої кооперації, а також робочі місця для членів споживчих товариств і некооперованого населення.

Окремо слід виділити відносини з переробки сільськогосподарської продукції, що заготовляється підприємствами споживчої кооперації у

домогосподарствах членів споживчих товариств, а також у фермерських господарствах і в інших сільгоспвиробників, які є асоційованими членами споживчих товариств. Роздільність проявляється у створенні базових підприємств у кожному регіоні, які відповідали б сучасним вимогам міжнародних стандартів з якості, використовували сучасні технології і обладнання, задовольняли попит споживачів в асортименті й обсягах товарів. Суперечністю є те, що в умовах конкуренції не використовуються повною мірою потужності виробничих підприємств споживчої кооперації, у той час як у сферу її торгівлі надходять аналогічні товари інших виробників. Вирішення цієї суперечності сприяють заходи щодо використання можливостей сфери торгівлі споживчої кооперації з метою збільшення виробництва на її підприємствах [6].

З огляду на специфіку сучасної економічної ситуації, пов'язано із впливом світової фінансово-економічної кризи, споживча кооперація регіону має керуватися щонайменше трьома основними пріоритетами. По-перше, дбати про підвищення ролі члена-пайовика у вирішенні стратегічних питань розвитку як первинних товариств, так і системи у цілому. По-друге, прагнути до максимальної оптимізації та підвищення ефективності господарської діяльності системи. По-третє, орієнтуватися на всебічну і взаємовигідну співпрацю з кооперативами інших видів, передусім сільськогосподарськими, обслуговуючими та кредитними.

Тому під час формування стратегічних завдань для системи споживчої кооперації регіону на найближчий період доцільно акцентувати увагу на створенні регіонального споживчо-кооперативного кластера (рис. 3.44).

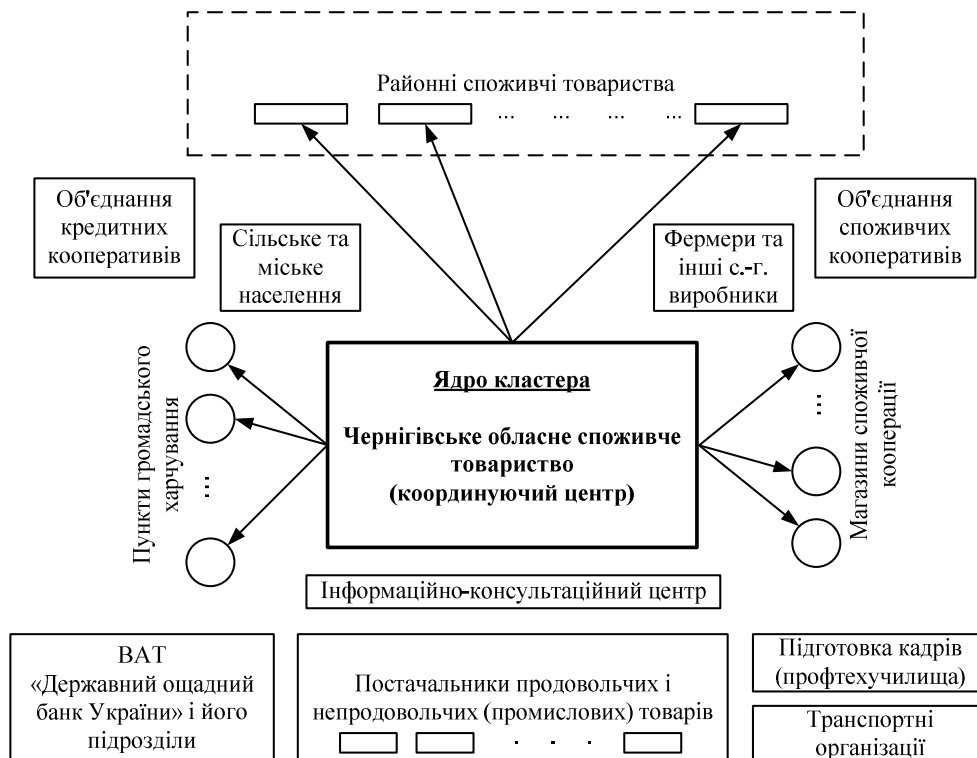

Рис. 3.44. Схема споживчо-кооперативного кластера

Вітчизняні споживчі товариства та їх спілки стоять перед необхідністю дедалі активніше реалізувати політику, спрямовану на забезпечення широкого

спектра доступних та якісних товарів та послуг, соціальних гарантій і соціального захисту членів-пайовиків та працівників кооперативних підприємств й організацій. Це сприятиме зміцненню кооперативної демократії в цілому і підвищенню ролі кожного пайовика як реального співвласника системи зокрема. Саме цей напрям організаційної роботи є одним із пріоритетних згідно зі «Стратегією розвитку споживчої кооперації України на 2004-2015 рр.».

З метою розширення та зміцнення поля членства у регіональній системі споживчої кооперації доцільно і надалі здійснювати відповідні заходи, серед яких:

- посилення пропаганди кооперативних ідей серед широких верств населення;
- всебічне залучення членів споживчих товариств і спілок до активної участі в управлінських структурах, системі кооперативного контролю;
- органічне поєднання особистих, колективних та суспільних інтересів через набуття членами споживчих товариств права власності під час створення кооперативних підприємств, участі у формуванні обсягів господарської діяльності, фінансових ресурсів, отримання кооперативних виплат;
- вдосконалення самоорганізації, самоуправління, активізація роботи на кооперативних ділянках та індивідуальної роботи з членами споживчих товариств і спілок;
- надання на пільгових засадах для членів споживчих товариств і спілок багаторівневої кооперативної освіти, можливості підвищення кваліфікації та професійного навчання кооперативного активу, доступ до новітніх інформаційних технологій;
- створення центрів духовного життя при кооперативах, проведення конкурсів художньої самодіяльності, спортивно-масових заходів з метою формування гармонійно розвинених і духовно багатих особистостей, духовності, дотримання морально-етичних, правових, сімейних норм, цінностей особистого життя;
- розроблення стратегії та напрямів розвитку діяльності кооперативів.

Другим важливим напрямом реформування і розбудови системи споживчої кооперації регіону є оптимізація та підвищення ефективності її господарської діяльності. Провідним напрямом її функціонування та розвитку були і залишаються заготівлі. Традиційно кооперативні заготівельно-виробничі підприємства виконують посередницькі функції на продовольчому ринку, відіграють роль сполучної ланки між виробниками і споживачами сільськогосподарської продукції [6].

У ході реалізації згаданої вище стратегії актуальними, на нашу думку, і життєво необхідними для розвитку заготівельної діяльності залишаються такі напрями діяльності:

- розширення обсягів заготівель сільськогосподарської продукції та вторинної сировини;
- розвиток матеріально-технічної бази заготівель;
- диверсифікація функцій заготівельних підприємств;

- максимальне освоєння ресурсів сільгосппродуктів і сировини в особистих селянських та фермерських господарствах, у господарствах членів споживчих товариств і спілок;
- активна участь заготівельних підприємств споживчої кооперації у виконанні регіонального замовлення на сільгосппродукцію;
- забезпечення надходження ресурсів сільгосппродуктів унаслідок переходу на договірні відносини як із сільськогосподарськими підприємствами, так і з населенням;
- стимулювання здавальників продукції через надання транспортних послуг для вивезення продукції, складських приміщень, сховищ, холодильників для тимчасового та тривалого зберігання продукції, механізмів для її сортування та пакування, забезпечення мінеральними добривами, насінням та ін.;
- розвиток закупівель м'яса та худоби у живій вазі, відновлення роботи худобозабійних пунктів та поновлення роботи ринків з продажу худоби;
- розширення заготівель молока та молокопродуктів на базі угод з молокозаводами і створення молокопунктів;
- стимулювання школярів до заготівель вторинної сировини;
- використання можливостей залучення пенсіонерів та інших груп населення до заготівель лікарсько-технічної сировини.

Розвиток матеріально-технічної бази заготівель повинен бути спрямований на розширення мережі об'єктів, що здійснюють заготівельну діяльність, а саме:

- відновлення роботи коопзаготпромів, розвиток пересувної та сезонної заготівельної за допомогою, приймально-заготівельних пунктів вдома у віддалених населених пунктах;
- розширення географії заготівель сільгосппродукції та оптимізація розміщення приймально-заготівельних пунктів;
- організацію заготівель сільгосппродукції у роздрібній торговельній мережі шляхом створення заготпунктів-магазинів або відділів у магазинах, де будуть приймати зерно, картоплю, овочі, яйця, сухофрукти, квасолю, горіхи, макулатуру, склобій тощо;
- розширення мережі торговельно-закупівельних, приймально-заготівельних, заготпунктів-магазинів на ринках.

Кількість суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України за організаційно-правовими формами господарювання (у тому числі і споживчо-коопераційні підприємства) наведено у табл. 3.42 [172-174].

Таблиця 3.42

Кількість суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств і організацій України за організаційно-правовими формами господарювання

Показник	Роки							
	2000	2001	2006	2009	2010	2011	2012	2013
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Усього	12711	13814	17736	19091	19365	19709	20124	20444
у тому числі								
фермерські господарства	472	512	682	723	706	698	737	797

Закінчення табл. 3.42

1	2	3	4	5	6	7	8	9
приватні підприємства	2292	2566	3505	3791	3869	3873	3837	3796
державні підприємства	125	157	108	79	79	77	75	72
комунальні підприємства	244	258	487	393	380	370	357	356
дочірні підприємства	414	498	568	445	438	424	393	377
підприємства споживчої кооперації	–	–	51	59	56	55	57	56
акціонерні товариства	699	726	692	570	549	534	466	453
товариства з обмеженою відповідальністю	2433	2968	3810	4023	4063	4262	4543	4762
товариства з додатковою відповідальністю	12	13	10	9	11	11	10	11
повні товариства	30	30	28	23	23	23	22	21
командитні товариства	21	23	23	16	16	17	17	17
кооперативи	377	653	527	544	560	563	562	568
з них								
виробничі	2	217	7	9	9	9	11	13
обслуговуючі	–	–	325	391	405	408	409	425
сільськогосподарські виробничі	–	–	83	66	59	58	56	50
сільськогосподарські обслуговуючі	–	–	11	14	23	24	24	21
організації (установи, заклади) об'єднання громадян (релігійні організації, профспілки, споживчі кооперації тощо)	–	–	–	36	45	44	47	51
інші об'єднання юридичних осіб	39	43	42	36	36	36	33	31
філії (інші відокремлені підрозділи)	1025	1060	1175	1160	1110	1080	1017	1026
представництва	32	33	33	29	27	28	32	35
товарні біржі	–	–	–	7	8	10	10	9
кредитні спілки	–	–	31	34	35	35	33	31
споживчі товариства	131	132	119	94	95	90	90	86
спілки споживчих товариств	192	196	118	55	50	48	35	34

Вважаємо, що перспективним напрямом розбудови заготівельної діяльності системи споживчої кооперації регіону може стати її співпраця у межах оптових продовольчих ринків (ОПР) із збутовими сільськогосподарськими кооперативами, що діють від імені і в інтересах дрібних та середніх сільськогосподарських товаровиробників. Сьогодні основою для формування оптових ринків є Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» зі змінами від 04 липня 2011 року. Участь в організації оптових продовольчих ринків необхідна для підвищення ефективності не тільки традиційної заготівельної діяльності, а й оптової торгівлі. У процесі модернізації названої інфраструктури оптовий ринок повинен стати місцем співпраці продавців і покупців; забезпечувати зберігання, заготівлю і підготовку продукції до продажу; формувати ціни у регіоні; документально засвідчувати факт продажу; формувати замовлення на виробництво; мати досвідчених операторів ринку, сприяти зростанню їх кваліфікації. Такий ринок може забезпечити інтеграцію інтересів товаровиробників сільськогосподарської продукції, переробників, оптової і роздрібною торгівлі.

Для здійснення ефективної діяльності вітчизняній системі споживчої кооперації також важливо брати участь у заснуванні аграрних бірж, аукціонів

сільгосппродукції, формуванні інфраструктури аграрного ринку та проведенні тендерів з постачання сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки військовим споживачам та бюджетним організаціям. Іншим, не менш перспективним способом підвищення ефективної заготівельної діяльності окремо взятого споживчого товариства, може стати включення до числа його членів збутового сільськогосподарського кооперативу (чи кооперативів).

Таким чином може бути реалізована взаємовигідна співпраця між споживчою та сільськогосподарською обслуговуючою кооперацією [6].

Оскільки промислові підприємства системи споживчої кооперації відіграють важливу роль у її збутовому ланцюгу, то необхідно орієнтуватися на такі стратегічні напрями розвитку кооперативного промислового виробництва як логічного етапу у просуванні заготовленої сировини:

- нарощування обсягів виробництва конкурентоспроможної продукції;
- активізація маркетингової діяльності;
- оптимізація мережі переробних підприємств;
- диверсифікація діяльності виробничих підприємств;
- реконструкція переробних цехів і складських приміщень із залученням згаданих вище сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які можуть бути вигідними партнерами у раціональному використанні наявної матеріально-технічної бази.

Підвищенню ролі кооперативної промисловості в наповненні споживчого ринку конкурентоспроможними товарами неодмінно сприятиме:

- нарощування обсягів виробництва хлібопекарською, м'ясопереробною, кондитерською, консервною, пивобезалкогольною, рибопереробною галузями – за рахунок оновлення та розширення асортименту продукції, що користується попитом у населення, на основі впровадження передових технологій, підвищення якості, використання екологічно чистої сировини, сучасних матеріалів і тари;

- подальший розвиток виробництва необхідних споживачам непродовольчих товарів та будівельних матеріалів, у тому числі із місцевої сировини.

Безумовно, що у заготівельно-виробничій діяльності системи споживчої кооперації України особливу роль відіграє сфера кооперативної торгівлі, зокрема, оптової і роздрібною. У процесі поглиблення ринкових відносин зростає значення оптової торгівлі, стратегія розвитку якої має бути орієнтована на:

- припинення скорочення кількості та відновлення функціонування об'єктів, що з різних причин припинили свою діяльність на оптовому ринку товарів;

- використання переваг промислово-торговельного комплексу споживчої кооперації як кластера у побудові регіональних і міжрегіональних мереж підприємств оптової торгівлі, формування дворівневої функціональної системи оптової торгівлі: торговельно-закупівельних і торговельних баз;

- застосування повного комплексу оптово-посередницьких послуг із використанням опосередкованих технологій (комісійні, агентські, брокерські операції тощо), що не передбачають залучення до обороту великих розмірів обігових коштів;

- використання механізмів дистрибуції, консигнації, комісії у формуванні зв'язків з вітчизняними та іноземними товаровиробниками, орієнтація на паритетне оптово-посередницьке обслуговування як продавців, так і покупців;

- застосування інструментів агресивного маркетингу з метою повернення втраченого сегмента ринку завдяки зміцненню позицій районної, міжрайонної та обласної оптової торгівлі, розширенню кола покупців за рахунок роздрібних підприємств інших форм власності і витісненню з сільського ринку некооперативних посередників;

- створення на базі районних універмагів і магазинів системи споживчої кооперації супермаркетів дрібнооптової торгівлі;

- розвиток дрібнооптової мережі для залучення в оборот продукції невеликих промислових підприємств, кооперативів, фермерів та забезпечення продовольчими товарами і товарами першої необхідності магазинів, споживачів та інших суб'єктів господарювання і бюджетних установ;

- створення міжгалузевих формувань (торговельно-виробничих, оптово-роздрібних підприємств, комерційних центрів, торгових домів), діяльність яких скерована на формування кооперативних консорціумів навколо оптових кооперативних підприємств, інших цивілізованих каналів руху товарів від виробника до споживача;

- дотримання об'ємно-асортиментної стратегії, орієнтованої на потреби обслуговуючого контингенту партнерів, споживачів з орієнтацією на широкий асортимент продовольчих товарів і товарів першої необхідності;

- застосування сучасних підходів в організації роботи з пошуку і відбору постачальників на основі новітніх інформаційних технологій, у тому числі електронних, створення власного інформаційно-ресурсного віртуального центру комерційної інформації та інших елементів інфраструктури оптового ринку;

- формування на оптових підприємствах комплексу сервісних послуг, пов'язаних з процесом виробництва у сфері товарного обігу (пакування, фасування, перевірка якості і сертифікації товарів, транспортування, страхування, кредитування), рекламно-інформаційних та консалтингових послуг тощо [175].

Стратегічним напрямом розвитку системи вітчизняної споживчої кооперації, який має значний потенціал, є також і сфера ресторанного господарства. Її пріоритетними завданнями мають бути оптимізація діяльності підприємств галузі та підвищення ефективності використання збереженої матеріально-технічної бази.

Реалізація цих завдань повинна здійснюватись за допомогою модернізації приміщень, обладнання, виробничо-технологічних процесів (енергозберігаючих, ресурсощадних технологій); нарощування обсягів реалізації власної продукції; створення кафе швидкого обслуговування та спеціальних відділів у магазинах, а також відмови від практики здавання в оренду стороннім юридичним та фізичним особам приміщень ресторанного господарства, що з різних причин тимчасово не використовуються [6].

У підсумку зазначимо, що для успішного функціонування регіонального споживчо-реалізаційного кластера важливе проведення комплексу запропонова-

них заходів, у тому числі орієнтованих на побудову регіональної кооперативної системи. При цьому особливу увагу слід звернути на перспективність взаємовигідної співпраці між різними видами кооперативів на регіональному рівні. Завершення процесу формування регіональної кооперативної системи зможе не тільки підвищити значення кожного з видів кооперації, а й вирішити соціально-економічні проблеми, актуальні для населення як регіону, так і України.

3.15. Створення хлібобулочного кластера

Сьогодні харчову промисловість України представляють більш, як 50 галузей та спеціалізованих виробництв. Серед них важлива роль відводиться хлібопекарській галузі. Тому актуальним і важливим є аналіз її стану, виявлення проблем у функціонуванні та визначення шляхів їх вирішення з метою забезпечення подальшого розвитку та підвищення конкурентоспроможності виробництва.

Хлібопекарська галузь – досить вагоме джерело забезпечення вітчизняного споживача продуктами харчування з огляду на популярність хлібобулочних виробів у раціоні більшості громадян нашої країни. Розуміючи це, держава через відповідну законодавчу базу, зокрема, наказ Міністерства аграрної політики від 20 березня 2008 року № 164 «Про затвердження галузевої програми розвитку хлібопекарської галузі на період до 2015 року» [141] та інші нормативні акти намагається створити передумови для активізації інвестиційно-інноваційної діяльності підприємств, які займаються хлібопеченням.

Товаровиробники, які хочуть підвищити конкурентоспроможність своєї продукції, повинні приділяти значну увагу модернізації основних засобів виробництва, закупівлі технологій, які сприяють енергозбереженню, а також обладнання, що знижує шкідливі викиди в атмосферу. Нові ресурсозберігаючі технології можуть виступати об'єктом інвестиційно-інноваційної діяльності самого підприємства або закуповуватись в інших постачальників високотехнологічної продукції [102].

Проблемам фінансового та інвестиційного розвитку харчової промисловості та хлібопекарської галузі присвячена значна кількість наукових публікацій у вітчизняній та зарубіжній літературі. Серед іноземних учених можна відзначити В.Ю. Бочарова, Є.С. Стоянова, Ю.Ф. Брігхема та ін. Серед українських учених, які займалися цією проблематикою, варто виділити Т.В. Майорову, О.О. Терещенко, В.Г. Федоренко.

Що ж стосується безпосередньо питань розвитку харчової промисловості, то цій темі присвятили свої дослідження Л.В. Дейнеко, А.О. Коваленко, О.М. Лівінський, В.О. Котляренко, Е.І. Шелудько. Питанням фінансового стану та проблемам розвитку хлібопекарства в Україні присвятили свої праці Л. Баранівська, О.М. Васильченко, Є.В. Єрмаков, В. Макаренко, С.В. Пеструха, П.Т. Саблук та ін.

Хлібопекарська галузь відіграє значну соціальну і стратегічну роль у житті суспільства. У сумарному обсязі продукції всієї харчової промисловості України вона займає одне із провідних місць, а частка хлібопродуктів у раціоні населення України становить 15 %, що підтверджує їхній статус як основного продукту харчування. Традиційно цій галузі приділяється менше уваги, ніж

іншим, але будь-які зміни, що відбуваються на ринку хліба і хлібобулочних виробів, відразу впливають на соціально-політичне життя країни [142].

Призначення хлібопекарської галузі – безперерйне забезпечення виробництва хліба, хлібобулочних та інших борошняних виробів у обсягах, які відповідають нормам державної продовольчої безпеки. Норма споживання для пересічного громадянина становить 101 кг хліба і хлібобулочних виробів на рік. Щорічно в Україні виробляється близько 2 млн тонн хліба та хлібобулочних виробів, понад 70 % від загального обсягу випікають великі промислові підприємства, решту – приватні пекарні, мережа торгівлі, великі супермаркети та інші виробники.

Ринок хліба і хлібобулочних виробів України на 99 % представлений продукцією вітчизняного виробництва. Національна хлібопекарська галузь, по суті, є натуральним господарством, де виробництво дорівнює споживанню. Але незважаючи на це, протягом останніх років у хлібопекарській галузі зафіксовано спад виробництва [157].

Проведений нами аналіз діяльності підприємств хлібобулочної промисловості дозволив виділити деякі основні проблеми, які гальмують більш інтенсивний розвиток галузі хлібопечення в регіоні.

Першою й однією з головних проблем є щорічне скорочення споживання хліба. Динаміка виробництва хліба і хлібобулочних виробів у Чернігівському регіоні у період 2003-2010 років свідчить про постійне зменшення обсягів виробництва на підприємствах хлібопекарської галузі (табл. 3.43) [172-174].

Таблиця 3.43

Виробництво хлібобулочних та кондитерських виробів за видами у Чернігівському регіоні (т)

Показники	Роки							
	2003	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Вироби хлібобулочні	70249	70080	64690	58265	51794	50411	47991	43858
хліб житній	454	85	21	29	26	14	18	12
хліб пшеничний	7838	11142	11889	11303	9879	9633	9505	9201
хліб житньо-пшеничний і пшенично-житній	50870	46977	40651	35439	31872	30694	28044	24724
вироби булочні	11076	11854	12042	11405	9960	10021	10370	9859
хліб дієтичний	11	22	87	89	57	49	54	62
Торти	732	1316	1307	1696	849	360	244	209
Тістечка	111	195	174	363	95	103	93	87
Вироби здобні	1578	2844	4507	4275	2761	3284	2989	2718
Пироги, пиріжки, пончики	37	404	4429	5725	4633	5106	4166	3312
Хлібці хрусткі, сухарі, хліб для тостів і вироби хрусткі аналогічного типу	104	418	569	684	476	544	435	657
Пряники і вироби аналогічні; печиво солодке; вафлі	8064	10145	12555	13893	13005	13875	11032	9237

До другої проблеми віднесемо щорічне зниження частки зерна з високими хлібопекарськими властивостями і значне збільшення домішок. Це безпосередньо впливає на якість борошна та його хлібопекарські властивості. Якість хліба і хлібобулочних виробів безпосередньо залежить від селекції зерна, відповідності вимогам прогресивних технологій вирощування, умов

збереження та переробки. Сьогодні експерти все частіше говорять про дефіцит якісного зерна на ринку, зниження якісних і смакових властивостей хліба, зростання його ціни. Недостатня якість борошна для випікання хлібопродуктів - постійна проблема виробників [157].

Третя проблема – моральне та фізичне старіння хлібопекарського обладнання вітчизняних хлібо заводів. Хлібопекарські підприємства мають потребу і бажання у технічному відновленні. Але, на думку фахівців галузі, низькі темпи оновлення обладнання зберуться і надалі через низьку рентабельність виробництва та відсутність державної підтримки.

За статистичними даними, за 2012 р. підприємствами хлібопекарської галузі регіону вироблено: борошна – 4669 т, крохмалю – 428 т, хлібобулочних виробів – 10862 т.

Модернізація великих і розвиток малих виробників галузі вимагають нового обладнання. Серед основних його постачальників домінують італійські компанії (частка на ринку хлібопекарського машинобудування 25-30 %), які спеціалізуються на поставках важкого й допоміжного устаткування, однак ігнорують сегменти хімічних добавок і компонентів. Національне хлібопекарське машинобудування поки характеризується епізодичним розвитком, що є результатом занепаданя самої галузі та складної економічної ситуації в країні.

Четверта, досить актуальна для національних підприємств проблема – якісні і недорогі інгредієнти для виготовлення хлібопродукції. Майже всі основні інгредієнти імпортного походження, що впливає на формування цін на хліб і хлібобулочні вироби.

У результаті виникає і така проблема, як потреба у встановленні високої ціни на хліб та хлібобулочні вироби, а це унеможливує контроль з боку держави за встановленням цін на цю продукцію масового вжитку. Адже ціни на хліб – об'єкт пильної уваги з боку держави. Жорстке державне регулювання процесу ціноутворення на хліб і хлібобулочні вироби приводить до формування низької рентабельності їх виробників. У собівартості готової продукції значну частку займає плата за електроенергію та газ, а також матеріальні витрати на закупівлю сировини, обладнання та ціни на енергоносії, борошно і зерно, встановлені на рівні світових. Така ситуація сповільнює, а на деяких підприємствах унеможливує впровадження інноваційних перетворень, не дає можливості проводити модернізацію та переоснащення, сповільнює технологічний розвиток [165].

Ще одна проблема – низький термін зберігання хліба й хлібобулочних виробів. Практично всі хлібозаводи для пакування продукції використовують поліпропіленову плівку. Цей процес здебільшого здійснюється вручну (питома вага пакувальної продукції невелика, ще менше – нарізаної). Практично не одержують поширення принципово нові технології: заморожені напівфабрикати й напівфабрикати, що вимагають допікання у роздрібній мережі, які могли б зробити революцію у хлібопекарській галузі, але для цього українським виробникам бракує достатньої інформації і відповідного досвіду.

Крім того, однією з основних проблем розвитку хлібопекарської галузі є слабка фінансово-економічна підтримка державними органами влади, що значно знижує темпи розвитку хлібобулочної промисловості. Чинність

твердого адміністрування хлібопечення, процесів ціноутворення на хлібопродукти спричиняє низьку рентабельність галузі, що унеможлиблює розвиток інноваційної діяльності, технічне відновлення підприємств.

Відсутність спеціалізованого науково-дослідного інституту не дає можливості розробити галузеві норми, здатні упорядкувати стандарти хлібопечення. Низька рентабельність галузі заважає хлібопекарським підприємствам стабільно і безперебійно працювати, проводити технічне переобладнання, оновлювати свої асортименти й піклуватися про якість і безпеку хліба й хлібобулочних виробів (за підрахунками експертів, вона повинна бути не менше 15 %).

Також гостро стоїть і проблема відсутності ефективного інвестора, здатного активізувати інноваційну діяльність на підприємствах галузі. Виробники не відчують з боку держави як фінансової, так і правової підтримки. Сьогодні більшість хлібо заводів потребують проведення реконструкції, заміни технологічного устаткування на більш сучасне, енергозберігаюче. Аналіз основних виробничих фондів хлібопекарських підприємств Чернігівського регіону показує, що зношування парку технологічного устаткування становить 70-80 %.

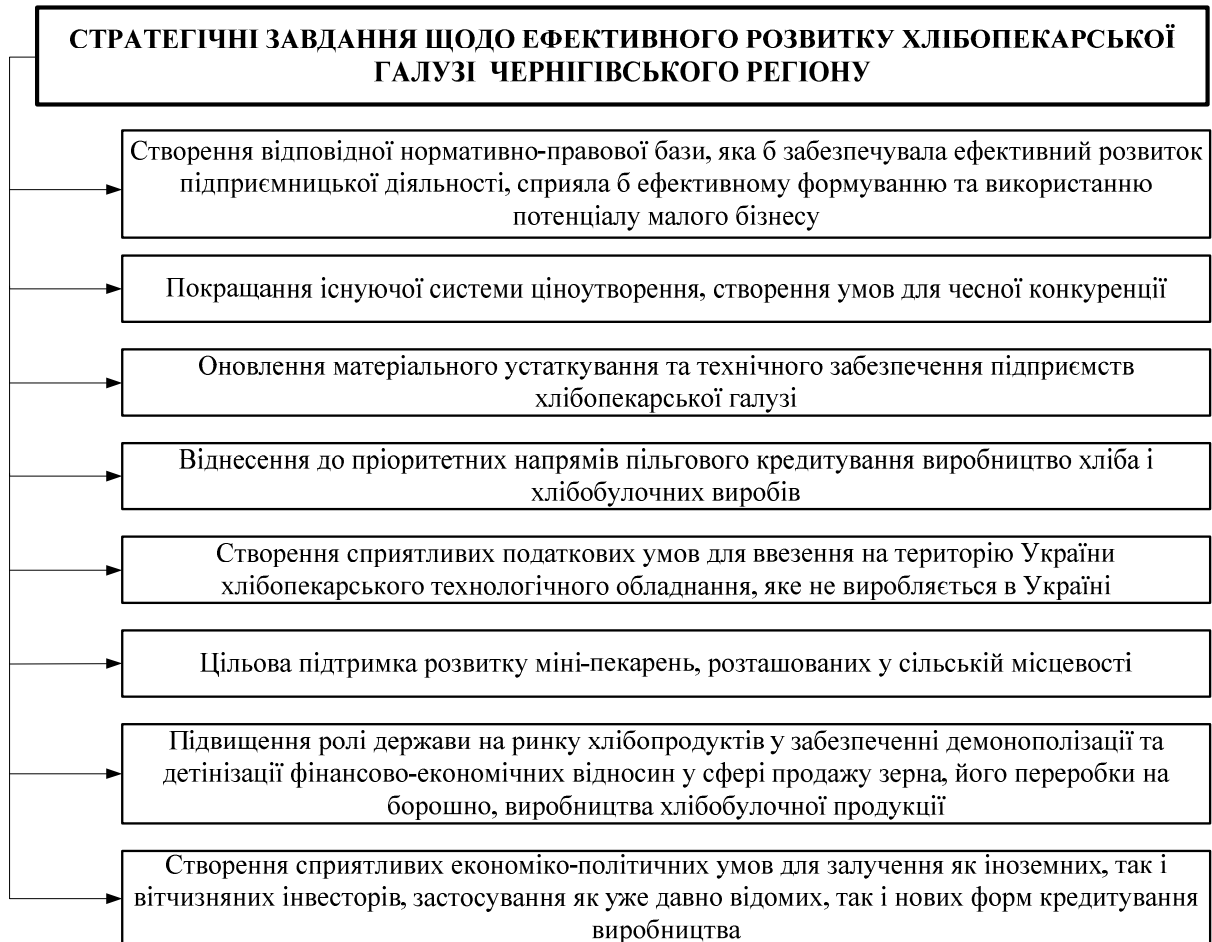
Серед лідерів регіонального ринку хлібопекарської продукції можна назвати: Коропський хлібо завод, ВАТ «Чернігівський хлібокомбінат», ДП Чернігівський хлібокомбінат «Коровай», Корюківський хлібокомбінат, Новгород-Сіверський хлібокомбінат, Ріпкинський хлібокомбінат, Семенівський хлібокомбінат, Сосницький хлібокомбінат, Лосинівський хлібокомбінат, ВАТ «Ніжинський хліб», ВАТ «Прилуцький хлібо завод», ВАТ «Чернігівський комбінат хлібопродуктів», ТОВ «Виробничо-харчовий комбінат «Нивки»», ТОВ «Дружба-нова», ТОВ «Спільне підприємство турецько-українське «Ефес»», ПП «Експо-маркетинг сервіс», ВАТ «Прилуцький завод продтоварів», ЗАТ «Борзнянська фабрика печива «Борзна», ТОВ «Форнетті Україна» та ін.

Як зазначають Л.М. Братиця та О.М. Полонська, деякі підприємства, усвідомлюючи вимоги сьогодення, постійно розширюють асортимент продукції, впроваджують новітні технології у виробництво, здійснюють технічне переоснащення виробничого процесу. Зокрема замінюють печі морально застарілих конструкцій з тупиковою пекарською камерою типу ФТЛ на печі більш прогресивної конструкції з тунельною пекарською камерою. Наприклад, на ВАТ «Чернігівський хлібокомбінат» введена в дію піч марки WERNER, а на ВАТ «Ніжинський хліб» – марки WINKLER, на Городнянському хлібокомбінаті – двоповерхову піч марки А2-ХПК.2, що дозволило значно зменшити енергетичні витрати на випікання хлібобулочних виробів. Позитивним у конкурентній боротьбі, на наш погляд, є зниження виробничої собівартості продукції за рахунок використання борошна власного виробництва як основної сировини. Це досягається за умови ведення підсобного сільськогосподарського виробництва або через посилення інтеграційних зв'язків на певних умовах з виробниками зернових або борошна. Наприклад, ВАТ „Прилуцький хлібо завод» створив власну інтегровану структуру: виробництво зерна – переробка на борошно – виробництво хлібобулочних виробів – торговельна мережа, що дозволило забезпечити виробничий процес підприємства борошном власного виробництва майже на 80 %.

У період переходу промислового виробництва до ринкової економіки постала проблема нарощування обсягів продовольчих ресурсів, підвищення ефективності галузі, одержання максимальних результатів за мінімальних витрат. Відповідно до діючих на ринку законів попиту та пропозиції максимальних результатів досягають ті підприємства і фірми, що виготовляють якісну продукцію з мінімальними витратами всіх наявних ресурсів [132].

Отже, виходячи із вищезазначеного, до актуальних завдань, які необхідно вирішити для розвитку хлібопекарської галузі Чернігівського регіону та утвердження її позицій як конкурентоспроможної галузі промислового виробництва, слід віднести (рис. 3.45):

Рис. 3.45. Стратегічні завдання щодо ефективного розвитку хлібопекарської галузі Чернігівського регіону

Головна українська тенденція розвитку ринку хліба останніх років – це укрупнення і концентрація виробництва, що дозволяє оптимізувати логістику, прискорити реконструкцію підприємств, знизити собівартість продукції і таким чином підвищити прибутковість виробництва.

Розвиток хлібопекарської галузі є досить нерівномірним і потребує значної підтримки з боку державних структур та органів місцевого самоврядування. Підвищення ефективності діяльності виробників національного продукту необхідно здійснювати за допомогою переоснащення підприємств, зниження енергомісткості продукції, підвищення терміну зберігання хлібопродуктів, покращання технології випікання продукції.

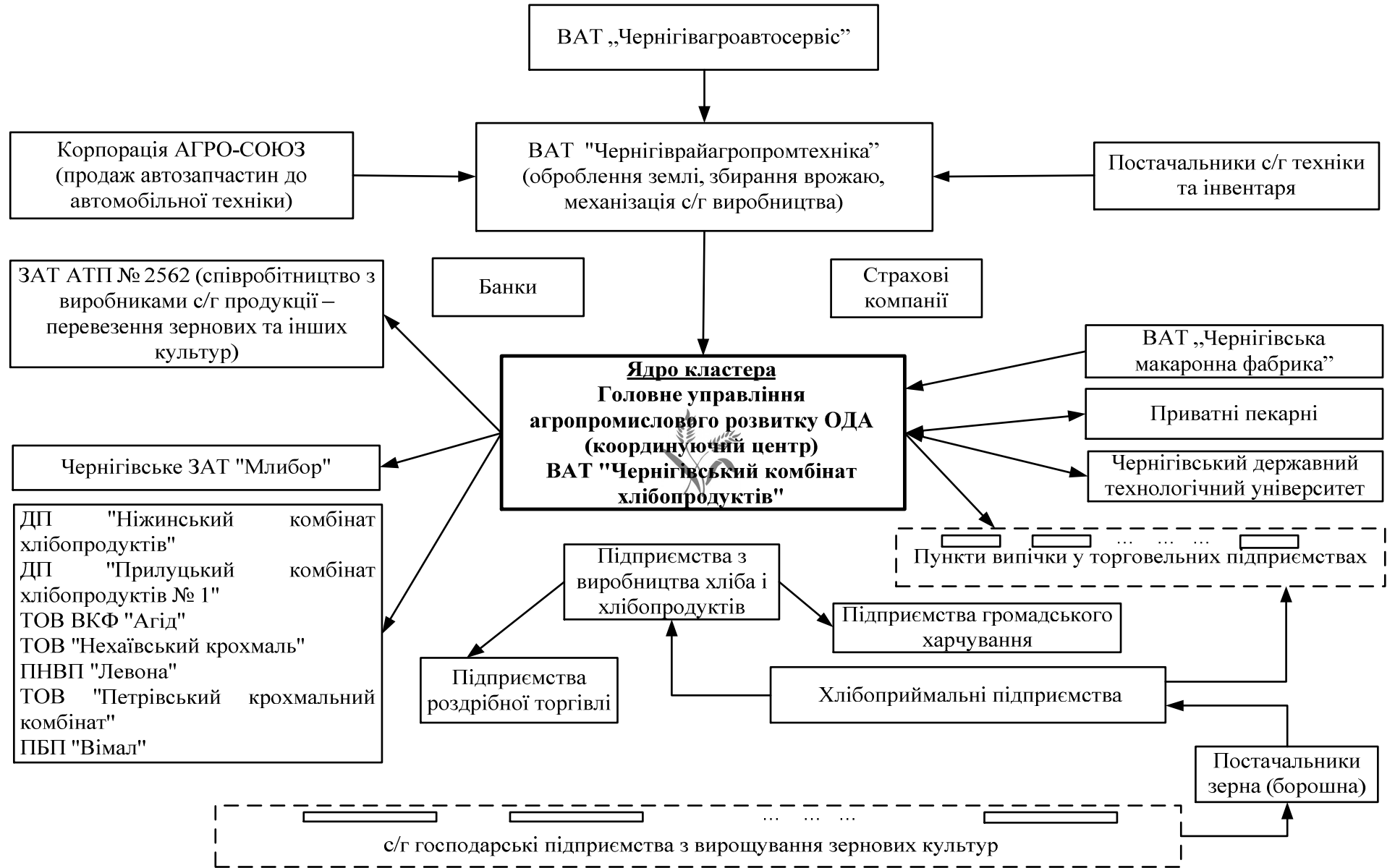

Рис. 3.46. Схема міжгалузевого виробничого хлібобулочного кластера

Специфіка розвитку хлібопекарської галузі в сучасній економічній системі регіону вимагає певного підходу до вибору форми кластера і його функцій. Для хлібопекарської галузі найбільш перспективною його формою може стати міжгалузевий виробничий кластер (рис. 3.46), інноваційним елементом якого може стати інформаційно-інноваційний центр, що матиме змогу розробляти інноваційну стратегію розвитку як окремих елементів кластерного утворення, так і всього кластера.

Вихід з кризової ситуації хлібопекарської галузі області та забезпечення прибуткового функціонування підприємств неможливі без створення інтегрованих виробничих структур ринкового типу, технічного переоснащення та модернізації виробництва, підвищення продуктивності праці.

Формування, функціонування та розвиток хлібобулочного кластера у Чернігівському регіоні дозволить знизити трансакційні витрати його учасників, забезпечити конкурентні переваги на ринку, залучити вітчизняні та іноземні інвестиції до розвитку галузі, налагодити ефективну співпрацю малого і середнього бізнесу з великим, надати нові робочі місця тощо.

3.16. Ідея створення кластера бішофіту

З огляду на потреби ринку у різних магнезіальних продуктах і державній політиці, що спрямована на розвиток вітчизняної мінерально-сировинної бази та власного магнезіального виробництва, а також з метою збільшення експортного потенціалу держави, підприємства регіону створюють всі умови для виробництва оксидів магнію і магній похідних.

Бішофіт – гідрохлорид магнію ($MgCl_2 \cdot 6H_2O$), відкритий у 1877 році німецьким ученим-хіміком, геологом Густавом Бішофом, у цехштейнових відкладеннях Німеччини. У вигляді мінеральних скупчень бішофіт трапляється в багатьох соляних родовищах і озерах світу, з яких промисловими є всього три – у Туркменістані (на поверхні), Росії (глибина 1-1,5 км), і в Україні (глибина – 2,5 км) [126].

Бішофіт у пластових умовах являє собою тверду кристалічну сіль з питомою вагою $1,6 \text{ г/см}^3$, твердість 1-2. Колір породи змінюється від водянисто-прозорого до сірого і червонуватого. Смак – гостро-гіркий. Головний породоутворюючий мінерал – шестиводний гідрат хлористого магнію становить у породі до 99 % основної речовини, інше – домішка ізоморфного бромю (0,45-0,9 %), хлориди кальцію, калію, натрію, сульфатні мінерали, аутогенний кварц і мікроелементи (хром, літій, вісмут, цезій і ін.) (рис. 3.47).

Рис. 3.47. Зовнішній вигляд бішофіту

Бішофіт дуже гігроскопічний, розчиняється в будь-якому об'ємі води, біологічно активний, має антисептичні й антипіренні властивості.

Однією з найважливіших фізичних властивостей бішофіту є його гігроскопічність, що дозволяє ефективно використовувати цю якість для видобутку бішофіту методом підземного розчинення.

Споживачами магнієвої сировини є хімічна, металургійна, будівельна, енергетична, електротехнічна, нафтова, нафтохімічна, суднобудівна, харчова і легка промисловості. У природному вигляді бішофіт застосовують у лікувально-оздоровчих установах і фармакології, для лікування опорно-рухомого апарату та деяких інших захворювань. Технічні умови виготовлення розчину бішофіту розроблені в Інституті основної хімії (НІОХІМ) у Харкові. Природний бішофіт використовують також у виробництві стійких будівельних матеріалів (з утилізацією різних органічних відходів), особливих марок цементу, для вогнестійкого оброблення матеріалів (у тому числі залізничних шпал, столярних виробів, будівельної деревини та ін.), для пилоочищення у шахтах і рудниках, виготовлення дефоліантів і речовин для гасіння пожеж, спеціальних бурових і протипожежних розчинів, як природну біодобавку кормів для тварин тощо.

Ще у 1992 р. з'ясувалося, що Україна має практично необмежені запаси магнієвої сировини. На одній із площ уже тоді були виконані експериментальні роботи з одержання бішофіту методом підземного розчинення. Тут уперше у світовій практиці з глибини 2000-2500 м одержано високомінералізований розсіл, що містить до 97 % $MgCl_2$, а також інші цінні мікроелементи (Br, J, Li, Rb, Cs, Cu, Mn, Ni, Co тощо). До того ж вміст одного лише Br може забезпечити не тільки потреби всієї України, але і його експорт. Отже, з економічного та екологічного поглядів необхідно налагодити комплексну переробку розчину бішофіту, щоб використати максимальну кількість його складових [126].

На думку вчених, видобуток методом розчинення – найлегший спосіб підняття солі з глибини. Накачування води приводить до її розчинення, за рахунок чого утворюються каверни – великі, заповнені ропою простори у солях. Домішки (такі як гіпс і глини) не розчиняються і залишаються в кавернах.

Одержуваний водний розчин має ті ж властивості, що і кристалічний бішофіт. Він являє собою досить концентрований розсіл щільністю 1,3-1,38 г/см³, прозорий або жовтуватий, маслянистий на дотик, без запаху, не горить, гігроскопічний, не токсичний, має антипіренні й антисептичні властивості. Він характеризується низькою корозійною активністю, що не перевищує активності водопровідної води.

На основі розчину природного бішофіту (РПБ) для нафтогазового комплексу України у 1997 році розроблений і впроваджений інгібітор гідратуутворення комплексний ІГК-1 (ТУ 25 України 13932886.103-97). З 2008 року ІГК виробляється за новими технічними умовами, а саме ТУ 14.4-23557449-006:2008 – інгібітор гідратуутворення комплексний типу ІГК.

ІГК застосовується у процесі підготовки газу, що видобувається, і є найбільш ефективним засобом попередження й боротьби з гідратуутворенням і корозією у системах збору й промислового оброблення газу. Застосування ІГК дозволяє усунути відкладення гіпсу у промисловому устаткуванні.

У період застосування інгібітору комплексного типу ІГК на промислах України ускладнень, викликаних відкладеннями солей і утворенням гідратів, відзначено не було, безремонтний період роботи устаткування збільшився в 3-4 рази. Зменшилася кількість питань, пов'язаних з охороною праці й навколишнього середовища, у тому числі транспортування й зберігання.

На основі розчину природного бішофіту розроблений і запатентований засіб з оброблення гірської маси з метою попередження примерзання й замерзання під час перевезення.

Оброблення вантажів розчином на основі бішофіту дозволяє зберегти їхню сипкість при низьких температурах.

Багаторічний досвід використання РПБ на гірничорудних підприємствах України підтвердив його високу ефективність як засобу проти примерзання гірської маси під час перевезення залізничним транспортом. Є позитивний досвід використання бішофіту й на гірничорудних об'єктах Росії. Всі випробування й подальше застосування розчину показали позитивні результати. Не відзначено корозійних руйнувань рухомого залізничного парку, трубопроводів й іншого устаткування.

Технологія застосування бішофіту як засобу проти примерзання проста й не вимагає значних додаткових витрат. Його поставка здійснюється як автомобільним, так і залізничним транспортом. Починаючи з 2000 року, використання розчину природного бішофіту як засобу для попередження примерзання здійснюється згідно з методикою, розробленою Криворізьким технічним університетом і затвердженою Державною інспекцією з якості залізних руд і Державною акціонерною компанією «Укррудпром».

На основі розчину природного бішофіту розроблений і запатентований спосіб для попередження запилення прикар'єрних і внутрішньокар'єрних доріг з нетвердим покриттям. Він застосовується у гірничодобувній промисловості при видобутку корисних копалин відкритим способом, а конкретно – під час руху автотранспорту по прикар'єрних і внутрішньокар'єрних дорогах з нетвердим покриттям у сухий і спекотний час доби. Спосіб дозволяє підвищити ефективність боротьби з пилом, зменшити кількість рейсів машин, що обробляють поверхню доріг від запилення, збільшити час між операціями попередження запилення доріг, а отже зменшити витрати на їхнє виконання.

Науковцями досліджено можливість застосування розчину природного бішофіту під час виробництва залізородних окатишів.

Один з перспективних напрямків використання бішофіту – одержання синтетичного карналіту. Доцільність використання бішофіту як сировини під час виробництва металевого магнію доведена у проекті «Виробництво магнієвої сировини на основі Полтавських бішофітів», розробленому Інститутом титану (м. Запоріжжя). Практичний позитивний результат використання розчину природного бішофіту отриманий при пробному запуску першої черги Калуського магнієвого заводу.

Важливе значення має бішофіт у медичній практиці й курортології. Вивчення властивостей розчину природного бішофіту Затуринського родовища здійснювали фахівці Дніпропетровської медичної академії, Запорізького

медичного університету, Української медичної стоматологічної академії (м. Полтава), НДІ гігієни і медичної екології (м. Київ), Харківської медичної академії післядипломної освіти, Українського центру спортивної медицини, Українського НДІ медичної реабілітації й курортології (м. Одеса). У результаті доведено ефективність розчину природного бішофіту Затуринського родовища в лікуванні не тільки опорно-рухового апарату, але й кардіологічної патології (ішемічної хвороби серця, гіпертонічної хвороби, тахіаритмії); вивчено антибактеріальні й імуностимулюючі властивості мінералу; можливість використання бішофіту у терапії, стоматології, гінекології. Розроблено свічки й мазі з бішофітом. Запропонований електрофорез бішофіту при запальних гінекологічних захворюваннях, при лікуванні захворювань жовчовивідних шляхів, а також при реабілітаційному лікуванні ліквідаторів аварії на ЧАЕС. Підтверджено повну безпеку бішофіту. Вивчено й рекомендовано застосування розчину природного бішофіту у спорті й спортивній медицині.

Практично всі парфумерні, косметичні, гігієнічні засоби й препарати, до складу яких входить мінерал бішофіт, виготовляються підприємствами України на основі розчину природного бішофіту Затуринського родовища.

Фахівцями Полтавської державної аграрної академії проведені дослідження у сфері застосування розчину природного бішофіту у сільському господарстві. Розроблені й запропоновані методи і форми застосування розчину природного бішофіту в землеробстві з метою підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Доведена також ефективність розчину природного бішофіту у профілактиці багатьох захворювань тварин.

Широке застосування розчин природного бішофіту одержав при виробництві будівельних матеріалів і абразивного інструменту [126].

В Україні розроблена власна технологія виготовлення наливних підлог, заснована на використанні деревинно-полімермагнезійної композиції, що дозволяє значно збільшити термін їх експлуатації. При цьому теплотехнічні характеристики близькі до дерев'яних підлог, а по міцності вони не поступаються керамзитобетонним.

Розчин природного бішофіту, на думку вчених, є одним з компонентів, на основі якого виготовляється скломагнезитовий лист (магнезитова плита). Це екологічно чистий, універсальний листовий оздоблювальний матеріал на основі оксиду магнію, тирси, розчину природного бішофіту й скловолокна. Технологія його виготовлення і склад забезпечують такі якості, як міцність, гнучкість, вогнетривкість і морозостійкість. Завдяки скловолоконній сітці магнезитова плита може гнутися з радіусом кривизни до трьох метрів. Це дозволяє застосовувати її на нерівних поверхнях і знижує можливість перелому листа при монтажі й перенесенні. Магнезитова плита відноситься до групи будівельних матеріалів, що використовуються у технології «швидкого будівництва» і «сухого монтажу», і є ідеальною альтернативою гіпсокартонним плитам, OSB, ДСП, ДВП, плоскому шиферу, вологостійкій фанері.

Як рідина-теплоносій для систем опалення знайшов широке застосування інгібітор гідратоутворення комплексний типу ІГК на основі природного

бішофіту, який дозволяє виключити можливість розморожування системи опалення.

Розчин природного бішофіту є негорючим матеріалом, що дає можливість використовувати його під час протипожежного оброблення матеріалів.

Антагоністичні й бактеріостатичні властивості бішофіту роблять перспективним його застосування як антисептика.

Інтенсифікація руху автомобільного транспорту і високі вимоги до якості підготовки дорожнього покриття ведуть до пошуку нових технологій, необхідних для підтримки дорожнього господарства на рівні, необхідному для безпеки всіх учасників дорожнього руху. Одне з найважливіших питань – своєчасне оброблення дорожнього покриття протижеледними реагентами в зимовий період. Відомі профілактичні засоби з використанням солей NaCl, CaCl₂ в одних випадках недостатньо ефективні, в інших – економічно невиправдані, не відповідають санітарно-гігієнічним і екологічним вимогам.

Розчин природного бішофіту має ненабагато вищу температуру замерзання відносно розчину хлористого кальцію, але значно меншу корозійну активність. Вартість розчину природного бішофіту менша від вартості розчину хлористого кальцію. Він діє досить швидко, за 15 хвилин, приміром, розтоплює вдвічі більше льоду, ніж хлорид натрію. До того ж розчин природного бішофіту (на відміну від більшості протижеледних реагентів) не руйнує бетонні конструкції (бордюри, стовпи, опори мостів), тротуари й проїжджу частину доріг.

Слід зазначити, що в Україні існує два родовища бішофіту: у Полтавській та Чернігівській областях. На вивченій площі в Чернігівській області відзначено наявність прогнозних ресурсів сирової руди бішофіту 1171,7 млн т, віднесеного до категорії Р2 (Протокол № 587, ДКЗ України, 30.01.2001 р.). Ці запаси практично невичерпні [126].

Новоподільське родовище бішофіту на Чернігівщині – одне з найбільших у світі. За фізико-хімічними властивостями чернігівський бішофіт не має аналогів. Воно розташоване у північно-західній частині Дніпровсько-Донецької западини. Тут з 1991 р. успішно здійснюється дослідно-промисловий видобуток розсолу бішофіту.

На Чернігівщині переробкою бішофіту займається підприємство «Периклаз», яке працює на території заводу «Ніжинсільмаш». Сировину воно завозить з Ічнянського району. Запаси бішофіту на Чернігівщині області величезні. Наприклад, Ізраїль на такій сировині щороку заробляє 3 мільярди доларів. Наш бішофіт за фізико-хімічними властивостями набагато кращий від ізраїльського. Враховуючи унікальні властивості та споживчі характеристики бішофіту, перспективи його використання у багатьох галузях економіки, можна прогнозувати створення у майбутньому за підтримки держави й активної участі інвесторів кластера бішофіту, контури якого визначені на рис. 3.48.

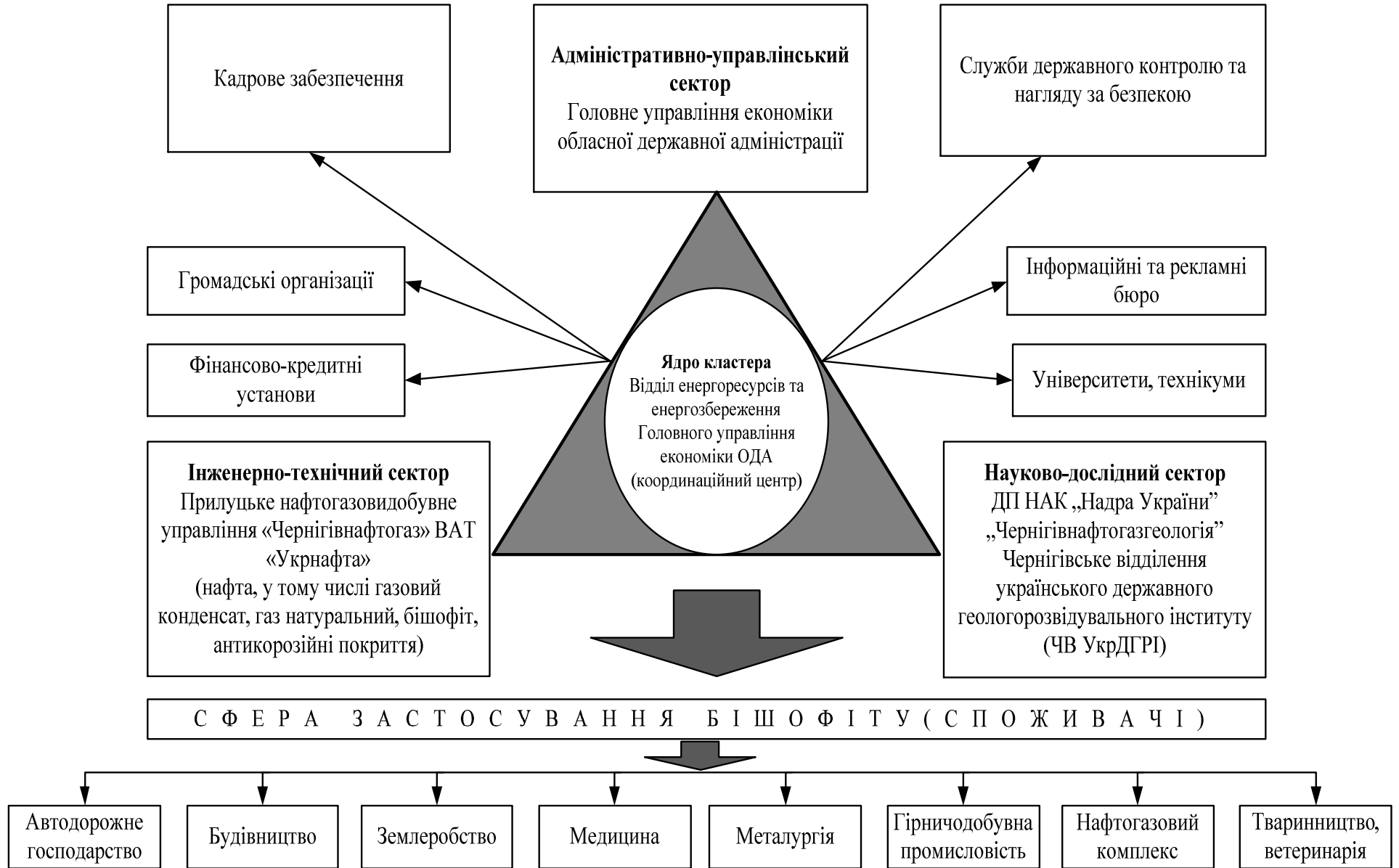

Рис. 3.48. Кластер бішофіту

Чернігівщина вже тепер могла б заробляти щонайменше мільярд доларів на рік, звичайно, якби держава була в цьому зацікавлена. На свердловині Новоподільська № 2 видобувається по 10 тисяч тонн бішофіту на рік. У ТОВ «Екотех» є намір пробурити ще дві-три нові свердловини для видобутку бішофіту. Для цього необхідно 2,5-3,5 мільйона доларів. Підприємство разом з науково-дослідними інститутами України і Росії провело багатоцільові дослідно-промислові дослідження з використання і переробки розсолів бішофіту, що показали високу ефективність застосування бішофіту для виробництва особливо чистих форм оксиду магнію і магнезійальних вогнетривів в обсягах, достатніх для забезпечення промисловості України для переходу на принципово нові за тепловою і хімічною стійкістю вогнетриви.

З 2006 року розпочалося будівництво дослідно-промислового виробництва у Чернігівській області з випуску різних форм оксидів магнію (паленої магнезії) із природних розсолів бішофіту, виробництво хлористого магнію (бішофіту) у кристалічній формі, сухих магнезійальних будівельних сумішей, а також рівнобіжний розвиток солепромислу щодо видобутку розсолу бішофіту на Новоподільському родовищі.

Результати дослідження промислового виробництва підтвердили, що запасів бішофіту достатньо для створення комплексного вітчизняного виробництва оксиду магнію для металургійної промисловості, магнезійних продуктів для багатьох інших галузей господарства і медицини.

Можна виразити впевненість, що виконання цього завдання забезпечить економічну незалежність України від зарубіжного імпорту сировини і можливість одержання гостродефіцитних в Україні магнезійних та інших продуктів [70].

Сфери застосування бішофіту, його значимість для економіки області і країни в цілому мають стати стимулом для організації промислового видобутку бішофіту за участю всіх зацікавлених сторін – від владних структур і до кінцевих споживачів, що має передбачити повний цикл його видобутку і підготовки на його основі різних хімічних продуктів, які мають унікальні властивості і широко застосовуються у різних галузях економіки.

РОЗДІЛ 4

ТРАНСКОРДОННІ КЛАСТЕРИ У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

4.1. Транскордонні кластери у нарощуванні конкурентоспроможності прикордонних регіонів

Процес посилення конкуренції між територіями і регіонами визначається об'єктивними умовами глобалізації, які впливають на економічну, політичну і соціальну системи, закони та національну культуру.

У зв'язку зі значним зростанням мобільності капіталу, робочої сили, нових технологій не лише посилюється конкуренція між територіями, регіонами і державами, але й загострюється суперництво між соціально-економічними, законодавчими, культурними та екологічними системами і стратегіями [140].

Повноцінна участь країни у глобалізаційних процесах визначається рівнем розвитку національної економіки, що залежить від формування стабільного макроекономічного, політичного та законодавчого середовища. Зростання економічного потенціалу України, розширення міжнародних зв'язків, розвиток інтеграційних процесів з сусідніми країнами визначають доцільність розроблення нових підходів до організації економічного співробітництва у межах інтегрованих виробничих структур з метою підвищення конкурентоспроможності національних економік у глобалізованому світі.

В умовах формування глобального економічного середовища все більшого значення набувають питання конкурентоспроможності національних економічних систем та окремих регіонів. Прискорення науково-технічного розвитку, розроблення та впровадження високих технологій вимагають участі держав у перспективних міжнародних проектах у галузі науково-інноваційної, освітньої та культурної діяльності. Міжнародне співробітництво є фактором підвищення конкурентоспроможності всіх національних економік, що відбивається в урядових програмах багатьох країн світу, в тому числі і України.

Міжнародне співробітництво на рівні прикордонних регіонів сприяє формуванню не тільки їх стійкого розвитку, а і конкурентоспроможності країни у світовому масштабі. Прикордонне співробітництво у науково-технічній сфері з метою отримання оптимальної комбінації конкурентних переваг сприяє реалізації інноваційної моделі розвитку прикордонних територій.

В умовах конкурентної боротьби на світових ринках почали формуватись транскордонні кластери. Для зростання національної конкурентоспроможності, забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни вказані мережеві структури отримали урядову підтримку. Незважаючи на неупорядкованість правового поля, нерозвинену ділову інфраструктуру та певні національні проблеми розвитку бізнесу, в Україні розпочалось впровадження нових форм господарювання, заснованих на мережевій моделі організації виробництва, які мають своє продовження на міждержавному рівні. Розвиток кластерної моделі господарських зв'язків між прикордонними регіонами сусідніх країн дає можливість завдяки розумінню необхідності сумісного подолання економічних проблем, пошуку стимулів подальшого економічного зростання за допомогою ефективного

використання природних ресурсів, обміну новими технологіями та ідеями, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності національних економік.

З метою подальшого аналізу процесів кластеризації у нарощуванні конкурентоспроможності прикордонних регіонів розглянемо поняття «транс-кордонний регіон», «кластерна ініціатива у транскордонному вимірі», «транс-кордонний кластер».

Транскордонний регіон – це територія, яка охоплює суміжні прикордонні регіони сусідніх двох або більше країн, де реалізується транскордонне співробітництво.

Кластерна ініціатива у транскордонному вимірі – це організовані зусилля учасників та/або суб'єктів співробітництва щодо створення кластерного транскордонного формування з метою отримання синергетичного ефекту, конкурентоспроможних товарів (послуг), використання наявних місцевих ресурсів та забезпечення соціально-економічного розвитку територій.

Транскордонний кластер – це добровільне об'єднання незалежних компаній, асоційованих інституцій, інших суб'єктів транскордонного співробітництва, які: географічно зосереджені у транскордонному регіоні (просторі); співпрацюють та конкурують між собою; спеціалізуються у різних галузях; пов'язані спільними технологіями та навичками і взаємодоповнюють одна одну для виготовлення спільного продукту чи послуги, що зрештою дає можливість отримання синергетичних та мережевих ефектів, дифузії знань та навиків [2].

Створення транскордонних кластерів передбачає налагодження між прикордонними регіонами ефективних організаційних, кооперативних, господарських, інноваційно-технологічних та інших зв'язків, що базуються на основі взаємної довіри, політиці добросусідства та прагненні до подальшої взаємовигідної співпраці.

Світовий досвід роботи показав, що модель мережевої економіки дає набагато кращі результати, ніж традиційні виробничі системи з недосконалими організаційно-економічними зв'язками, які не мають дієвих стимулів та важелів нарощування виробничого потенціалу та конкурентоспроможності продукції.

Співпраця у транскордонних кластерах передбачає найефективніше використання існуючих у регіонах ресурсів (трудових, матеріально-технічних, інтелектуальних, інвестиційних та ін.), високу відповідальність сторін за результати спільної роботи, забезпечує привабливий інвестиційний клімат, що позитивно відбивається на економічному зростанні країн у цілому.

На нашу думку, створення транскордонних кластерів здатне суттєво підвищити конкурентоспроможність прикордонних регіонів завдяки інтенсивному обміну інформаційними ресурсами, технологіями, ідеями і т. ін.

Слід підкреслити провідну роль владних структур у формуванні транскордонних кластерів. Це стосується організації зустрічей для ділових кіл та керівників прикордонних регіонів, допомоги в налагодженні відносин між ними тощо.

Транскордонні кластери є засобом формування інформаційних каналів, які забезпечують підтримку спільних проектів та програм розвитку прикордонних регіонів, пов'язаних з обміном стратегічними ноу-хау, реалізацією довготер-

мінових партнерських угод. Це сприяє довірі у відносинах та діловій практиці, поглиблює кооперацію учасників кластера та їх співробітництво.

Вважаємо, що важливу роль в успішному створенні та розвитку транскордонного кластера може відіграти уряд. Це може стосуватись як самого процесу створення транскордонного кластера, так і реалізації його стратегічних проектів, що здатні посилити майбутні конкурентні позиції не тільки прикордонного регіону, а і країни в цілому.

Поява транскордонних кластерів пояснюється також прагненням певних суб'єктів ринку увійти до стратегічних альянсів з компаніями інших країн, які мають необхідні взаємодоповнюючі ноу-хау і досвід роботи, що створює синергетичний ефект, який підвищує конкурентоспроможність учасників кластера.

Для технологічно розвинених компаній мотивація їхнього руху до інтеграції та глобалізації, тобто до формування міжнародних мереж – транскордонних кластерів, ґрунтується не тільки на прагненні збільшити обсяги реалізації продукції, захопити нові ринки збуту, а і забезпечити стабільне економічне зростання за рахунок впровадження більш прогресивних технологій, стати лідером у дослідницькій, виробничій і комерційній діяльності. Регіональні угоди з розвитку транскордонних кластерів, підтримані урядом, сприяють лібералізації багатосторонніх зв'язків, ведуть до налагодження в їхніх межах тісніших виробничих, економічних і торгових зв'язків, створення зон вільної торгівлі, що засновуються на принципах цивілізованої конкуренції, сприяють розвитку і зміцненню світової економіки.

Головна ідея національної програми формування транскордонних кластерів – управління процесом інтеграції економіки країни у світові високотехнологічні виробничі системи з метою запозичення передового досвіду у сфері організації та управління виробництвом, створення сучасної виробничої інфраструктури, розвитку ділової активності на основі нових технологій.

Аналіз свідчить, що створення транскордонних кластерів, що мають інноваційну спрямованість, дозволить національним економікам отримати суттєву підтримку в конкурентній боротьбі. Транскордонні кластери дозволять пов'язати регіональні і глобальні фактори, що сприяють розвитку національних економік.

Перспективи розвитку транскордонних кластерів значною мірою стосуються регіонів України, що межують з Російською Федерацією та Республікою Білорусь. Така співпраця може здійснюватись за схемою, що реалізована Радою керівників прикордонних областей, яка створена у 1994 році [2] і координує на міжрегіональному рівні прикордонне співробітництво 19 регіонів Республіки Білорусь, Російської Федерації і України:

Від Республіки Білорусь:

1. Вітебська;
2. Гомельська;
3. Могильовська області.

Від Російської Федерації:

1. Белгородська;
2. Брянська;
3. Воронезька;

Від України:

1. Донецька;
2. Запорізька;
3. Луганська;
4. Полтавська;
5. Сумська;
6. Харківська;
7. Чернігівська області;

4. Курська;	8. м. Севастополь;
5. Ростовська;	9. Автономна Республіка Крим
6. Тульська області;	
7. Краснодарський край.	

Рада не є юридичною особою, збирається не менше двох разів на рік. Постійно працюючим органом Ради є Виконавчий комітет, який функціонує на правах відділів Харківської обласної державної адміністрації з боку України та адміністрації Белгородської області з боку Росії. Рада координує відносини регіонів у плані розвитку прикордонного співробітництва, створення спільних організаційно-економічних структур і т. ін. Її рішення мають характер рекомендацій. Рада може входити у число виконавців і брати участь у розробленні різних програм міжрегіонального та прикордонного співробітництва Росії, України і Білорусі. Рада спрямовує свою діяльність на вирішення спільних проблем прикордонного співробітництва, а саме:

- розроблення механізмів державної підтримки спільних проектів у сфері промислового виробництва;
- спрощення митних процедур і відпрацювання елементів прикордонної торгівлі;
- моніторинг транскордонних носіїв забруднень територій;
- пошук нових форм міжрегіонального прикордонного співробітництва тощо.

Всі ці напрямки у свій час були схвалені на спільній зустрічі міністрів іноземних справ України і Росії з керівниками прикордонних регіонів двох країн, що відбулась у Харкові 16 лютого 2001 року.

У подальшому вказані напрями одержали активну підтримку Кабінету Міністрів України. Для вирішення першої проблеми була розроблена Концепція міжнародного багатогалузевого фінансово-промислового об'єднання підприємств – консорціуму «Фінансово-промисловий союз прикордонних регіонів» з метою започаткування міжнародної системи спільного планування та оптимізації товарно-грошових потоків.

Створення консорціуму – це певний крок у розбудові організаційної та правової основи для започаткування транскордонної господарської діяльності під егідою Ради.

Для вирішення проблеми другого напрямку розвитку прикордонного співробітництва був запропонований до реалізації у межах Харківської і Белгородської областей широкомасштабний експеримент щодо відпрацювання елементів прикордонної торгівлі та спрощення митних процедур з метою забезпечення першочергових потреб населення прикордонних територій.

У галузі охорони навколишнього середовища приділена велика увага проблемам річки Сіверський Донець, басейн якої є спільним для 2-х областей Росії і 3-х областей України. За ініціативою Ради була розроблена Міжрегіональна екологічна програма, яка отримала міждержавний статус.

Вирішення останньої проблеми, що стосується нових форм міжрегіонального та прикордонного співробітництва, спрямоване на пошук нових ефективних організаційних форм економічної взаємодії суб'єктів господарювання прикордон-

них регіонів, які б мали більш широкі повноваження. Мова йде про створення на основі Ради керівників прикордонних областей міжнародної Асоціації прикордонних регіонів або будь-якої іншої організації з метою активізації господарських зв'язків сусідніх країн. Існуючі інтеграційні процеси між сусідніми регіонами України, Росії, Білорусі, розвиток нових форм і методів прикордонного співробітництва створюють сприятливі умови розширення і зміцнення економічних зв'язків між суб'єктами господарювання вказаних регіонів та створення на цій основі нових організаційно-економічних утворень – транскордонних кластерів.

Створенню транскордонних кластерів сприяють такі фактори:

- необхідність проведення ринкових реформ, орієнтуючись на принципи, методи і механізми, що узгоджуються зі світовим економічним співтовариством;

- спрямованість на посилення ринкової трансформації, врахування методів ведення бізнесу іноземними партнерами, їх корпоративні цінності;

- прагнення реалізації спільних цілей сторін у розвитку транскордонного співробітництва та забезпечення взаємовигідності партнерських відносин.

Успіх створення транскордонних кластерів залежить також від готовності країн до формування мережевих структур. Насамперед, враховується наявність ринкових і регуляторних умов у країнах, розвиненість інфраструктури мережевих систем, ефективність використання ресурсів, різних видів бізнесу та роль державної влади у розвитку нових системних утворень.

З наростанням глобалізації, розвитком конкуренції, ускладненням ситуації на світових ринках посилюється тенденція охоплення сфер діяльності кластерними структурами, що відображається, передусім, на сфері транскордонного співробітництва.

У створення та розвиток транскордонних кластерів вагомий внесок роблять великі закордонні компанії, що найбільшою мірою орієнтовані на інтереси великого капіталу.

Стимули створення транскордонних кластерів визначаються факторами їх ефективного функціонування (рис. 4.1).

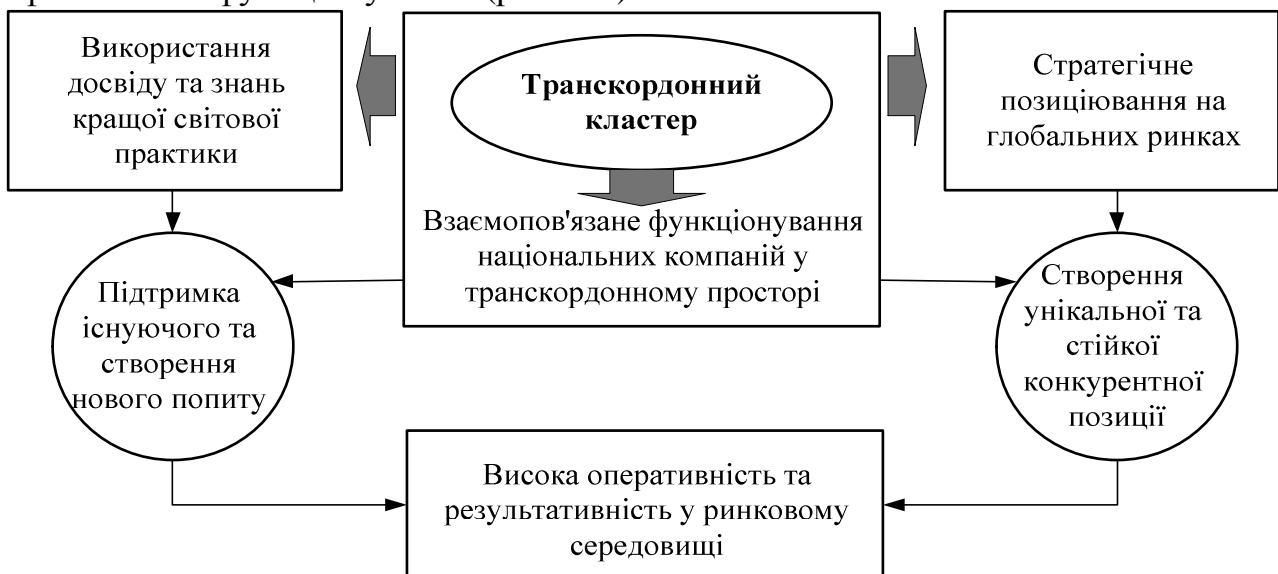

Рис. 4.1 Фактори ефективного функціонування транскордонних кластерів

Створення транскордонних кластерів передбачає використання кластерної концепції як інструментарію для проведення маркетингових досліджень міжнародної ринкової кон'юнктури, забезпечення учасників інформацією про параметри і характеристики ринків збуту, можливості нарощування обсягів виробництва, що необхідно для потенційних інвесторів і для подальшого розвитку кластера через залучення до нього прямих іноземних інвестицій.

Стимулом транскордонного регіонального співробітництва є наявність спільних проблем, розроблення спільної стратегії і проектів розвитку. Найбільш динамічно розвиваються транскордонні кластери за наявності історичної, географічної та культурної близькості країн-учасників.

4.2. Регіональна політика створення транскордонних кластерів

Створенню євро регіонів і подальшій інтеграції прикордонних територій передують економічні зв'язки суб'єктів господарювання на рівні підприємств і організацій, що знаходяться у прикордонних регіонах суміжних країн. Поглиблення кооперативних зв'язків сприяє розвитку відносин та співробітництву в усіх сферах суспільного життя – виробництві, науці, культурі тощо, що прискорює вирішення спільних проблем, які гальмують розвиток прикордонних територій.

Процес утворення євро регіонів здійснюється на базі взаємного прагнення до більш активного партнерства і реалізується за допомогою укладення угод про співробітництво між органами місцевої влади прикордонних територій. Це є основою створення об'єднань адміністративно-територіальних одиниць муніципального і регіонального рівнів, які зацікавлені у спільній реалізації заходів, спрямованих на вирішення нагальних проблем прикордонного співробітництва та реалізацію різнопланових проектів у межах відповідних регіонів.

Транскордонне співробітництво суттєво прискорює інтеграційні процеси, що є позитивним явищем у сфері міждержавних відносин. Рівень інтеграції прикордонних територій сусідніх з Україною держав визначає їх прагнення і можливості щодо створення євро регіонів.

Європейський досвід створення євро регіонів має бути використаний в Україні, але необхідно пройти певний шлях, щоб досягти рівня транскордонного співробітництва європейських країн.

Відповідно до Кишинівської декларації, ухваленої 5 листопада 2003 року Комітетом Міністрів Ради Європи, визначені такі напрями подальшого здійснення транскордонного співробітництва:

- спрощення процедур, які стосуються перетину кордону громадянами;
- сприяння розвитку співпраці між навчальними закладами, укладання угод про партнерство, сприяння навчанню за кордоном та мобільності студентів і викладачів;
- розвиток культурної співпраці та громадянських зв'язків у транскордонному вимірі;
- укладання угод між територіальними громадами або місцевими органами влади з метою створення управлінських структур для вирішення спільних проблем у сфері водо-, газо- та тепlopостачання, утилізації відходів, транспортного забезпечення та управління комунальними об'єктами;

- надання юридичного статусу органам з питань транскордонного співробітництва, створеним територіальними громадами або органами місцевого самоврядування, що дасть їм можливість мати власний бюджет, отримувати кошти з державних та приватних джерел, виконувати інші функції відповідно до чинного законодавства;

- гармонізація національних законодавств, зокрема з метою створення спільних підприємств, розташованих на території декількох країн, забезпечення спільного руху товарів та спрощення податкового режиму;

- створення механізмів для міждержавних консультацій з метою полегшення обміну інформацією між органами влади сусідніх країн, надання юридичної допомоги та технічної підтримки суб'єктам транскордонного співробітництва;

- розроблення заходів, спрямованих на забезпечення ефективного обміну інформацією між працівниками митних та правоохоронних органів;

- розроблення заходів, спрямованих на розвиток гармонійних відносин між різними етнічними громадами, забезпечення належної участі представників етнічних меншин у роботі місцевих та регіональних органів влади і т. ін.

Транскордонне співробітництво є ефективним інструментом взаєморозуміння та підтримки дружніх і ділових контактів між громадянами суміжних країн, владними структурами та громадськими організаціями. До основних факторів, що стимулюють розвиток транскордонного співробітництва, належать:

- взаємовигідний обмін інформацією в галузях освіти, науки, культури та охорони здоров'я; організація міжнародних виставок, обмін делегаціями, вивчення закордонного досвіду ринкових відносин у різних сферах суспільного виробництва;

- встановлення та підтримання добросусідських стосунків між громадянами, громадськими організаціями, суб'єктами господарювання різних форм власності. Активізація зв'язків між містами-побратимами, створення сприятливих умов для розвитку туризму;

- розширення економічних зв'язків, створення спільних підприємств та підприємств з іноземним капіталом, розроблення та реалізація спільних програм охорони навколишнього середовища, створення та розбудова міжнародних транспортних коридорів, інтеграція національних транспортних мереж.

Створення транскордонних кластерів можливе за умов розвитку транскордонного співробітництва, складові якого (рис. 4.2) охоплюють основні сфери відносин між суміжними країнами, що суттєво впливають на активізацію міждержавних відносин.

Створення законодавчої бази транскордонного співробітництва є найбільш важливою і складною проблемою, що потребує взаємних зусиль країн-сусідів, які зацікавлені в налагодженні добросусідських відносин, активізації економічних зв'язків, посиленні інтеграційних процесів в усіх сферах суспільного життя.

Фінансова підтримка інтеграційних процесів є вагомим фактором і стимулом розвитку прикордонних зв'язків. Поряд з фінансовою підтримкою держави суттєвою складовою цього процесу може бути приватний сектор, залучення коштів з якого значно прискорить вирішення багатьох питань транскордонного співробітництва.

Рис. 4.2. Складові розвитку транскордонного співробітництва

Активізація прикордонної торгівлі, створення нових ринків на прикордонних територіях відкриває можливості гомогенізації економічного простору сусідніх країн та інтеграції у різних сферах суспільного життя (соціальної, економічної, культурної тощо).

Процес інтеграції прикордонних територій може здійснюватись такими шляхами:

- реалізація спільних проєктів щодо охорони навколишнього середовища, транспортного сполучення, пошуку альтернативних джерел енергії, обміну культурними заходами, підготовки кадрів, охорони здоров'я, забезпечення зайнятості населення і т. ін.;

- запровадження безвізового режиму між країнами-сусідами, розбудова прикордонної інфраструктури для покращання умов перетину кордонів, створення додаткових пунктів пропуску;

- активізація культурних та економічних зв'язків прикордонних регіонів Європейського Союзу з країнами ЄС, розширення туристичних зв'язків, обмін делегаціями, виставками тощо.

На думку дослідників, багато у чому розвиток транскордонного співробітництва залежить від політики добросусідства. Країни-сусіди повинні розбудовувати свої зв'язки як стратегічні партнери в усіх сферах життєдіяльності. Транскордонне співробітництво повинно охоплювати як окремих суб'єктів господарювання, так і громадські організації, політичні партії, урядові структури, асоціації прикордонного співробітництва тощо.

Суттєво сприяє розвитку транскордонного співробітництва забезпечення сталих відносин між зарубіжними партнерами. Встановлення партнерських зв'язків між владними структурами, громадськими та науковими організаціями, навчальними закладами, підприємствами в прикордонних територіях дає змогу поглибити взаєморозуміння в міждержавних відносинах, забезпечує високий

рівень довіри під час вирішення спільних соціально-економічних, екологічних та інших проблем.

Розширення та активізація транскордонного співробітництва в економічній сфері сприяє розвитку інфраструктури підприємницької діяльності, формує сучасне бізнес-середовище та нові ринки товарів і послуг.

Значний імпульс у розвитку прикордонного співробітництва можуть надати спеціально створені структури – комітети та центри міжнародних зв'язків, робочі групи з питань транскордонного співробітництва, економічні ради та інші. Прискорення інтеграційних процесів залежить від органів місцевої влади прикордонних територій, які на офіційному рівні можуть організувати проведення різних культурних заходів, ділових контактів бізнесових структур, спільно вирішувати соціально-економічні проблеми. Сталий економічний зв'язок між підприємствами прикордонних територій створює підґрунтя для зародження транскордонних кластерів.

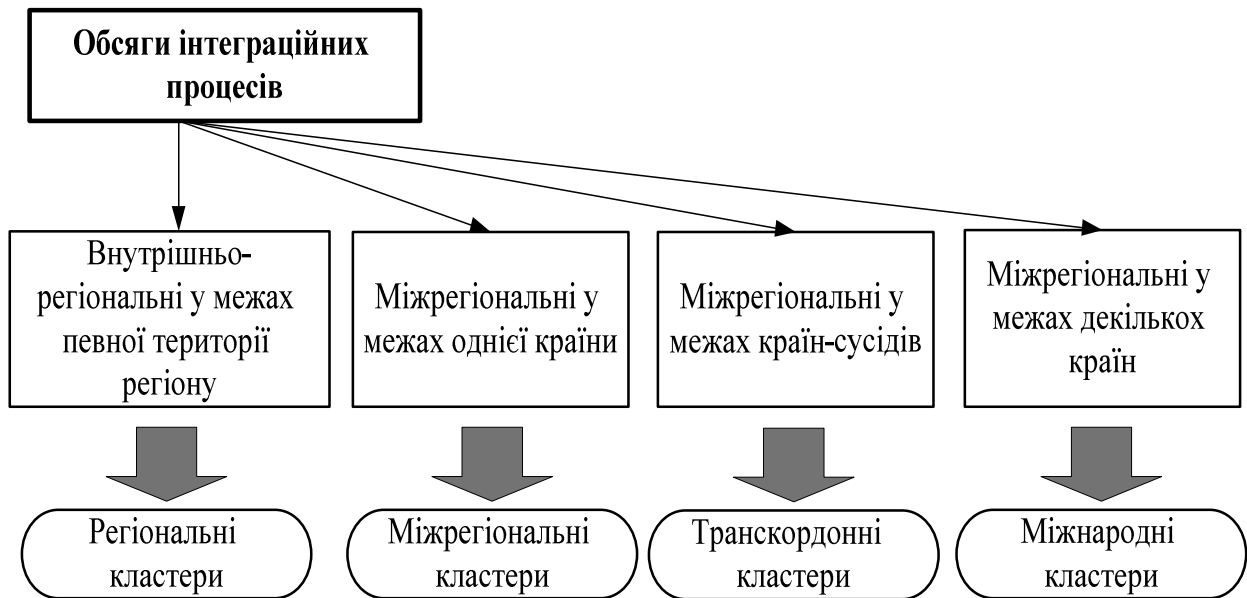
Виникнення у прикордонних регіонах сучасних ринкових структур типу бізнес-інкубаторів, технопарків, інноваційних центрів тощо стимулює розвиток підприємництва, ділових контактів з зарубіжними партнерами, що забезпечує тісний зв'язок між суб'єктами транскордонного співробітництва.

Виявлення транскордонних кластерних ініціатив лежить у площині розроблення та реалізації спільних проектів прикордонних регіонів, що стосуються різних сфер їх діяльності (економічної, соціальної, екологічної, науково-технічної, культурної та ін.), ідея виникнення яких може належати як місцевій владі, так і бізнесовим структурам. Найбільш життєздатними є ті проекти, які мають відповідне фінансове забезпечення, користуються підтримкою влади та громадських організацій або спрямовані на взаємовигідний обмін товарами і послугами.

Транскордонне співробітництво дає змогу вирівняти економічний потенціал прикордонних територій, впроваджувати досвід сусідів у галузі ефективного менеджменту на спільних підприємствах, застосовувати екологічно безпечні енерго- та ресурсозберігаючі технології.

Успіх транскордонного співробітництва багато у чому залежить і від рівня неформальних відносин адміністративного персоналу різних рівнів, їх взаємної довіри, прагнення до порозуміння під час вирішення спільних проблем міжнародних відносин. Особисті доброзичливі стосунки лідерів держав є потужним стимулом для активізації транскордонного співробітництва, сприяють укладанню дво- або багатосторонніх міждержавних угод, створенню різних форм асоціацій, контактних груп, компаній змішаного інвестування тощо.

Активізація господарських зв'язків між підприємствами прикордонних територій сусідніх країн – потужний стимул інтеграційних процесів у сфері економічних відносин. Поглиблення кооперації у сфері матеріального виробництва, особливо у створенні технологічного обладнання, розроблення складної наукоємної техніки в галузях авіо- та ракетобудування, суднобудуванні, атомній енергетиці та ін., дозволяє налагодити стійкі взаємозв'язки між підприємствами не стільки за територіальним, скільки за технологічним принципом, що є необхідною умовою створення транскордонних та міжнародних кластерів, останні з яких не прив'язані до певних прикордонних територій. Взагалі, вважаємо, що обсяги інтеграційних процесів визначають масштаби кластерних утворень (рис. 4.3).

Рис. 4.3. Масштаби кластерів залежно від обсягів інтеграційних процесів

Створення транскордонних кластерів – досить складний і тривалий процес, що потребує ретельного аналізу та вивчення всіх чинників, які сприяють чи гальмують цей процес. Проведення такого аналізу дозволить сформулювати зважену державну політику у сфері транскордонного співробітництва, розробити стратегію створення та розвитку транскордонних кластерів.

До чинників, які сприяють процесам створення та розвитку транскордонного співробітництва, відносять:

- політичну волю органів місцевого і регіонального самоврядування у розвитку транскордонного співробітництва;
- зацікавленість органів місцевого самоврядування та посадових осіб у створенні транскордонних кластерів;
- наявність у країн-сусідів прикордонних підприємств, певних господарських зв'язків (постачання сировини, комплектуючих, напівфабрикатів та ін.);
- наявність спільних проблем прикордонного характеру, розвитку транспортної інфраструктури, ліквідації або мінімізації наслідків техногенних катастроф тощо;
- зацікавленість прикордонних територій суміжних країн у налагодженні партнерських зв'язків у виробництві певної конкурентоспроможної продукції з виходом на ринки третіх країн;
- фінансову підтримку з боку урядових структур країн-сусідів процесів транскордонного співробітництва;
- розвинуту мережу контактних пунктів (усіх типів) між суб'єктами транскордонного співробітництва по обидві сторони кордону;
- більш високий рівень інтеграції діяльності суб'єктів транскордонного співробітництва в усіх сферах;
- організаційно-методичну підтримку зацікавлених бізнесових структур та інших ділових кіл і їх безпосередню участь у розширенні транскордонного співробітництва.

До чинників, що гальмують процеси створення транскордонних кластерів, можна віднести:

- технологічний дисбаланс у розвитку підприємств прикордонних територій сусідніх країн або несумісність технологій у виробництві певної продукції;
- неузгодженість стандартів якості на певну продукцію або її складові (у тому числі на продукти харчування);
- різні підходи до визначення економічної ефективності спільних проектів;
- відмінності у структурі зайнятості населення прикордонних територій та кваліфікації робочої сили;
- наявність мовних бар'єрів та розбіжностей у підходах до ведення бізнесу між суб'єктами підприємницької діяльності;
- відмінності між системами оподаткування;
- існування певних стереотипів відносно іноземних громадян: недовіри, непорозуміння, настороженості, протиставлення їм своїх принципів у різних сферах суспільного життя;
- відсутність або недостатність повноважень регіональних органів влади під час вирішення питань транскордонного співробітництва.

Динаміка інтеграційних процесів у прикордонних територіях та створення транскордонних кластерів у країнах Європейського Союзу і в країнах СНД залежить також від певних макроекономічних чинників та політики країн у галузі транскордонного співробітництва.

Проблемами транскордонного співробітництва в країнах Західної Європи займаються такі організації, як Рада Європи, Європейський Союз, Європейська Асоціація прикордонних регіонів та ін. Їхня діяльність спрямовується на реалізацію єдиної політики у транскордонному співробітництві з урахуванням як загальноєвропейських інтересів, так і інтересів конкретної країни.

Що стосується країн на пострадянському просторі, то відсутні будь-які міждержавні структури, які б стимулювали або регулювали процеси транскордонного співробітництва.

Законодавче поле транскордонного співробітництва охоплює українські та європейські нормативно-правові акти з цього питання, а також деякі міждержавні угоди, що стосуються транскордонних регіональних зв'язків та транскордонних місцевих зв'язків, транскордонного співробітництва на контрактній основі між місцевими органами влади і т. ін. Значна увага приділена угодам, статутам та договорам, що стосуються основних принципів співробітництва між місцевими органами влади.

Як показує досвід, характер транскордонного співробітництва з країнами Західної Європи суттєво відрізняється від співробітництва з країнами СНД. Кордони країн Європейського Союзу для України у плані транскордонного співробітництва створюють значно більше проблем, які неспівставні з проблемами прикордонного співробітництва з країнами СНД.

Унікальні геополітичні особливості України визначають багатовекторність зовнішньоекономічної політики, що відбивається і у сфері транскордонного співробітництва. Спільність кордонів на сході з країнами-членами ЄС (Польщею,

Словаччиною, Угорщиною, Румунією) та з колишніми республіками Радянського Союзу (Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Молдовою) обумовлює два підходи до організації процесів транскордонного співробітництва, що визначаються специфікою та характером відносин, які історично склались у відносинах між Україною та країнами-сусідами.

Порівняно з країнами Західної Європи транскордонному співробітництву та створенню транскордонних кластерів з республіками колишнього Радянського Союзу сприяють певні фактори (рис. 4.4), які можуть суттєво прискорити інтеграційні процеси між підприємствами прикордонних територій сусідніх країн.

Рис. 4.4 Фактори, що сприяють створенню транскордонних кластерів з країнами СНД

Сучасний стан транскордонного співробітництва характеризується незначним поживленням, що викликано розумінням необхідності підтримки ділових контактів між суб'єктами господарювання прикордонних територій. Проте розвиток цих відносин гальмується через певні проблеми, а саме [140]:

- недосконалість національного законодавства, відсутність єдиних нормативно-правових та інших стандартів щодо утворення і діяльності єврорегіонів, а також їх наближення до стандартів ЄС;
- відсутність ефективної моделі координації державної політики у галузі транскордонного співробітництва на національному рівні;
- недостатня інституційна спроможність більшості органів місцевого самоврядування у здійсненні великих проектів (економічних, соціальних та ін.);
- недостатній рівень розвитку прикордонної інфраструктури;
- недостатня фінансова підтримка з боку держави програм та проектів з питань транскордонного співробітництва та розвитку єврорегіонів;
- низький рівень залучення до транскордонного співробітництва підприємницьких структур, недержавних установ та громадських організацій;
- недостатній рівень використання потенціалу єврорегіонів у налагодженні організаційно-економічних партнерських зв'язків між суб'єктами господарювання прикордонних територій;
- недосконалість національної системи підготовки фахівців у галузі міжнародного та транскордонного співробітництва (для органів місцевого самоврядування);
- відсутність комплексної системи моніторингу та аналізу результатів діяльності органів місцевого самоврядування України у галузі транскордонного та міжнародного співробітництва.

Отже, як показують результати вивчення, враховуючи міждержавний та міжрегіональний характер проблем формування і функціонування транскордонних кластерів, необхідно сформулювати на загальнодержавному рівні стратегічне бачення розвитку цих територій.

4.3. Транскордонне співробітництво у мережевих структурах

Транскордонне співробітництво характерне для прикордонних регіонів, які активно співпрацюють у сфері економічних і політичних відносин. Чернігівський регіон знаходиться на кордоні із Російською Федерацією та Республікою Білорусь, а тому є учасником інтеграційних процесів, однією з форм яких є кластери. Транскордонні кластери можуть бути туристичними, транспортними, будівельними, виробничими та ін.

Як свідчить аналіз, проблемам регіонального розвитку та транскордонного співробітництва присвячені праці З. Горжеляка, П. Беленького, П. Еберхардта, Р. Федана, Т. Коморніцкі, М. Долішнього, Т. Лієвські, М. Ростішевські, А. Стасяка, З. Зьоло, С. Писаренко, З. Бройде, В. Будкіна, В. Євдокименка, Є. Кіша, М. Козоріза, М. Лендьела, М. Бутка, Ю. Макогона, М. Мальського, В. Мікловди, Д. Стеченка, Н. Мікули, А. Мокія, С. Пирожкова, В. Чужикова та ін. Питаннями транскордонного співробітництва займаються такі науки, як

регіональна економіка, геополітика, лімологія (один з напрямів політичної географії) та геоekonomіка. Представник постмодерністської течії в лімології Дж. Хауз розробив спеціальну методичну схему вивчення прикордонних взаємодій, що включає відносини на рівні держави, кожного прикордонного регіону зі своєю столицею, міждержавні «прямі» зв'язки між суміжними прикордонними територіями, прикордонними районами в межах кожної країни. Головним здобутком його розробок є детальна класифікація транскордонних потоків у сфері нерухомості, трудових міграцій, руху товарів і капіталів [83, с. 309-311].

Основним документом, що регулює транскордонне співробітництво, є прийнятий у 2004 р. Закон України «Про транскордонне співробітництво». Крім того, співпрацю в межах єврорегіонів визначають прийняті Радою Європи Мадридська конвенція про прикордонну співпрацю (1980) і Європейська хартія про місцеве самоврядування (1985). У кінці 2009 р. у м. Утрехті (Нідерланди) ухвалено Протокол №3 до Європейської рамкової конвенції про транскордонну співпрацю, який ратифікований в Україні.

На сьогодні у Європі функціонує понад 180 єврорегіонів і їх кількість продовжує збільшуватись.

Розвиток підприємництва у створених єврорегіонах України регулюється Постановою Кабінету Міністрів України № 1088 від 1 грудня 2010 р., який затвердив Державну програму розвитку транскордонного співробітництва на 2011-2015 роки. Програмою передбачається створення комплексної системи розвитку транскордонного співробітництва, з урахуванням якої здійснюватиметься державна підтримка реалізації проектів транскордонного співробітництва.

Виконання Програми сприятиме консолідації зусиль щодо розвитку транскордонного співробітництва, подальшого поглиблення співпраці в межах єврорегіонів та активізації роботи з розширення сфер такого співробітництва, ліквідації інфраструктурних перешкод та сприяння спільній підприємницькій діяльності прикордонних регіонів у сфері малого і середнього бізнесу [61; 66; 87; 88; 143; 144; 211]. Згідно з національною стратегією формування та розвитку транскордонних кластерів виділяють три основні види транскордонних регіонів, до яких входять прикордонні території України:

- за участю регіонів нових держав-членів ЄС;
- за участю регіонів держав СНД;
- морський транскордонний регіон.

В Україні 19 із 25 регіонів є прикордонними, їх сукупна площа становить близько 77 % усієї території держави, що є вагомою підставою для виокремлення діяльності у сфері створення транскордонних кластерів та використання їх результатів з метою створення довготермінової загальнодержавної стратегії.

До складу українсько-білоруського транскордонного регіону входять сім областей. З українського боку це Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська та Чернігівська області; з білоруського – Берестейська та Гомельська. Сумарна площа становить 195 тис. км², кількість населення – близько 9,5 млн осіб.

Українсько-румунський транскордонний регіон – це Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька та Одеська області України і п'ять повітів (жудеців)

Румунії, а саме - Сату-Маре, Марамуреш, Сучава, Ботошаньта Тулча. Площа регіону становить 100 872 км², населення - 8,3 млн осіб.

Українсько-молдовський регіон сформований із п'яти районів Республіки Молдова – Єдинець, Сороки, Тігхіна, Ляпушна, Кагул, двох молдовських автономних утворень – Придністровська Республіка та Гагаузія, а також з Чернівецької, Вінницької та Одеської областей з боку України.

Українсько-угорський регіон є найбільш густонаселеним. Щільність населення тут становить 97 осіб/км². Площа цього регіону становить 26 тис. км². До його складу входять лише три області - дві області (медье) Угорщини (Саболч-Сатмар-Берег і Боршод-Абауй-Земплен), а також Закарпатська область України.

Закарпатська область також утворює з Кошіцьким та Прешівським краями Словаччини українсько-словацький транскордонний регіон, а з Люблінським і Підкарпатським воєводствами Польщі та Волинською і Львівською областями України – українсько-польський транскордонний регіон.

Найбільшим серед регіонів є українсько-російський транскордонний регіон, площа якого становить 385,1 тис. км². До його складу входять 10 областей – Донецька, Луганська, Харківська, Сумська і Чернігівська області України та Брянська, Курська, Белгородська, Воронежська і Ростовська області Російської Федерації. Сукупно тут проживає близько 23 млн осіб. За кількістю населення українсько-російський транскордонний регіон є найбільшим регіоном, хоча за щільністю населення (59 осіб на км²) він поступається усім іншим, крім українсько-білоруського.

Економічне співробітництво між прикордонними регіонами стимулює співпрацю у галузі планування, особливо у тих питаннях, що стосуються довготермінового прогнозування економічного розвитку, вирішення екологічних проблем прикордонних територій, проведення робіт у сфері картографії тощо.

Прикордонне співробітництво відіграє помітну роль у реалізації політики сталого розвитку як прикордонних територій, так і всього господарського комплексу країни.

Розроблення планів місцевого і регіонального розвитку стосується також і збереження прикордонних ресурсів, раціонального землекористування тощо.

Співробітництво прикордонних регіонів повинно сприяти вирішенню питань відкритості кордонів та запровадженню транскордонних консультацій, активізації господарських зв'язків між підприємствами прикордонних територій, а також спільному використанню об'єктів прикордонної інфраструктури. Рішення, що приймаються на міжнародному рівні, повинні сприяти розвитку прикордонних регіонів, створенню прямих контактів між суб'єктами господарювання, розвитку масового туризму, запровадженню спільних заходів культурно-просвітницького характеру, спрямованих на розвиток добросусідства та взаємоповаги до національних традицій і культурних цінностей.

Децентралізація економіки та розширення прав та економічної самостійності регіонів відкриває нові можливості у посиленні прикордонного співробітництва і створенні транскордонних кластерів.

Територіальний розвиток та процеси глобалізації, що визначають передумови створення транскордонних кластерів, знаходяться під впливом таких факторів:

1. Енергетичні фактори:

а) зростання цін на енергоносії та необхідність розроблення заходів щодо енергозбереження;

б) впровадження та розвиток відновлювальних джерел енергії та нових технологій в енергетиці;

в) виникнення нової географії постачання енергетичних ресурсів.

2. Інформаційні та комунікаційні фактори:

а) розвиток інформаційного суспільства, яке генерує нові види діяльності;

б) створення регіональних виробничих систем, розширення регіональних ринків праці, організація систем поселень;

в) пошук нових можливостей, які створює інформаційне суспільство.

3. Транспортні фактори:

а) виникнення нових транспортних коридорів;

б) покращання доступності до віддалених територій з метою забезпечення розвитку їх потенціалу;

в) збереження та покращання доступу громадян до основних послуг, зокрема, в депресивних регіонах.

4. Природно-кліматичні фактори:

а) зміна клімату та його вплив на розвиток інфраструктури, екосистем та зайнятність населення;

б) необхідність запобігання та усунення негативних наслідків природних катаклізмів.

5. Екологічні фактори:

а) розроблення ефективних заходів, спрямованих на захист навколишнього середовища;

б) створення та впровадження екологічно безпечних ресурсо- та енергозберігаючих технологій з метою подолання шкідливого впливу на довкілля;

в) розроблення державної політики у сфері екології та захисту ландшафтів.

6. Економіко-географічні фактори:

а) специфічні проблеми, притаманні окремим регіонам (гірські регіони, прикордонні, близькість до столиці або інших великих мегаполісів, узбережжя морів і т. ін.);

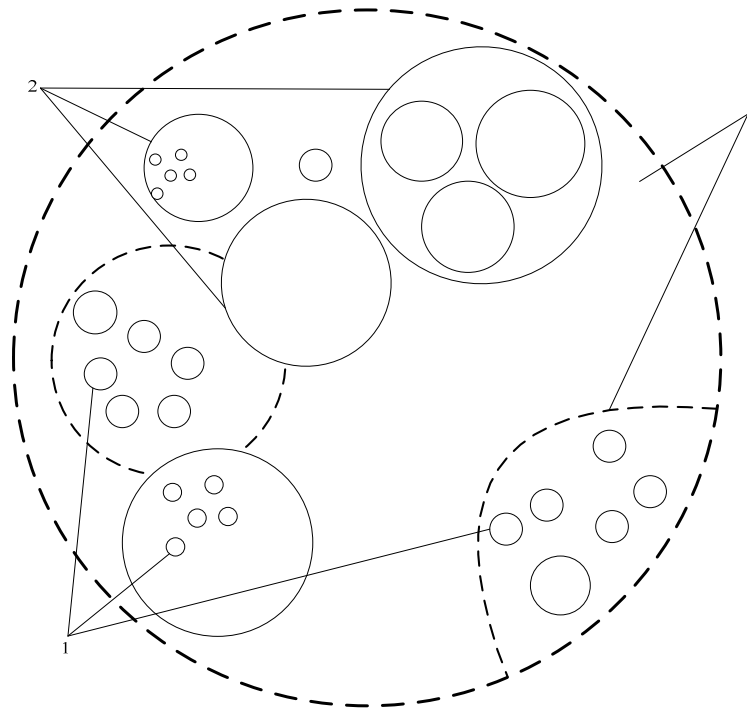
б) наявність водних артерій, величина лісового покриву, родючих земель, корисних копалин, придатних до промислового видобутку;

в) забезпеченість регіону власними енергоресурсами, наявність корисних копалин, придатних для промислового видобутку.

Кластери як територіальні структури можуть представляти різні географічні рівні. Ті, що засновані на вузькоспеціалізованих технологіях, переважно є частиною більш широких регіональних або транскордонних кластерів. Зрілі кластери здебільшого функціонують на національному та транскордонному рівні (рис. 4.5).

Розвиток прикордонного співробітництва, на нашу думку, повинен враховувати важливість збереження і раціонального використання земельних ресурсів, що відповідно відбивається на рівнях міжнародного та регіонального планування. Необхідно забезпечити збалансоване і раціональне використання

земельних ресурсів, розробити дієві заходи їх захисту, що є необхідною умовою реалізації політики сталого розвитку регіонів. Слід також створити законодавчу базу, спрямовану на дотримання вимог щодо раціонального використання земельних ресурсів у межах прикордонних територій.

Рис. 4.5. Географічні рівні функціонування кластерів:

1 – кластери, що засновані на вузькоспеціалізованих технологіях (рівень корпорацій); 2 – регіональні кластери, що представляють регіональний рівень; 3 – кластери, що функціонують на національному та транскордонному рівні

Розроблення на міжнародному рівні зваженої стратегії сталого розвитку прикордонних територій сприяє створенню і розвитку мережових структур суб'єктів транскордонного співробітництва.

Інтеграційні процеси виробничих структур прикордонних регіонів, виникнення транскордонних кластерів створюють сприятливі умови і нові можливості інноваційного розвитку регіонів, які забезпечують конкурентоспроможність вітчизняного виробництва та стандарти високої якості життя.

Створенню міжнародних кластерів передують транскордонне співробітництво, яке набуло в Західній Європі суттєвого розвитку в останні десятиліття. Налагодження транскордонного співробітництва є певною проблемою для держав, які стали новими членами Європейського Союзу, оскільки їх кордони протягом кількох десятиліть були закритими, і це обмежує можливості використання прикордонних територій в інтеграційних процесах.

Міжрегіональне та транскордонне співробітництво між сусідніми державами, органами регіонального і місцевого управління у сфері просторового розвитку спрямоване на забезпечення соціальної і територіальної єдності країн Західної, Центральної та Східної Європи.

Потрібно визначити провідну роль у прискоренні транскордонного співробітництва міжнародної транспортної мережі. Інтеграція з країнами Західної Європи здійснюється на основі європейської транспортної

інфраструктури, основу якої утворюють трансєвропейська транспортна мережа Європейського Союзу, пан'європейські коридори і зони, а також мережа транспортних сполучень у державах – асоційованих членах ЄС.

Вважаємо, що реалізація принципів сталого розвитку прикордонних територій повинна бути добре організована як на національному, так і на регіональному та місцевому рівнях. Завдяки новим засобам транспорту і зв'язку виходить на якісно новий рівень розвиток співробітництва у сферах економіки і туризму, а також більш доступними стають природні цінності і культурна спадщина прикордонних територій.

Результатом процесів кластеризації прикордонних регіонів стало започаткування проекту «Організація транскордонного кластера сільського туризму «Дніпро»» у шести прилеглих прикордонних (сусідніх) районах Гомельської (Добрушському, Гомельському, Лоевському) і Чернігівської (Городнянському, Чернігівському і Ріпкинському) областей, що об'єднуються у партнерську коопераційну мережу агроєкосадиб, фермерських господарств, сільських рад, суб'єктів малого та середнього бізнесу, туристичних фірм, сільських шкіл, закладів культури та ін. (рис. 4.6).

Рис. 4.6. Транскордонний кластер сільського зеленого туризму «Дніпро»

Ініціатива проекту належить Гомельському міському науково-просвітницькому суспільному об'єднанню «Оракул». Ідея транскордонного кластера сільського туризму «Дніпро» була реалізована у межах проекту «Сприяння трансграничній співпраці в рамках єврорегіонів», що реалізуються за підтримки Фонду «Євразія». Перспективи розвитку туризму пов'язані з подальшим удосконаленням чинної нормативно-правової бази. Нині ще не прийнятий Закон про сільський зелений туризм, не розроблена Державна програми розвитку туризму. Це стримує розвиток туристичної галузі на регіональному та національному рівнях.

Туристична галузь Чернігівської області має потужний потенціал розвитку та значні резерви його нарощування. Це стосується підвищення комфорту готельних господарств, розвитку мережі пунктів харчування та підвищення якості їх послуг, облаштуваності територій навколо туристичних об'єктів та відновлення шляхів сполучень, які мають відповідати європейським стандартам.

Створення транскордонних туристичних кластерів сприяє розширенню мережі туристично-екскурсійних маршрутів, підвищенню якості та збільшенню асортименту туристичних послуг, зростанню попиту на туристичний продукт тощо.

Одним із можливих напрямків формування кластерів є транспортний транскордонний кластер, який дозволить сформувати комплекс транспортних послуг з урахуванням всіх наявних ресурсів, на основі коопераційних зв'язків інтегрувати нові транспортні послуги у регіональну і місцеву економіку і забезпечити їх конкурентні переваги, а також створити нові можливості для стійкого розвитку територій і сільських співтовариств у транскордонній зоні регіонів. Партнерська мережа кластера об'єднає у результаті реалізації проекту певні організації, ініціативні групи та забезпечить можливість створення мережі інформаційної підтримки за допомогою сайту, розробленого у межах проекту.

Транспортний транскордонний кластер – це об'єднання підприємств, організацій, науково-дослідних установ, які за підтримки місцевої влади спеціалізуються на зберіганні, супроводженні, доставці вантажів і пасажирів (туристів) та територіально знаходяться на прикордонних територіях, взаємодіють між собою в галузі надання транспортних послуг, а також діяльність яких забезпечується використанням інфраструктури транспортної галузі, що спрямована на підвищення ефективності їх роботи (рис. 4.7).

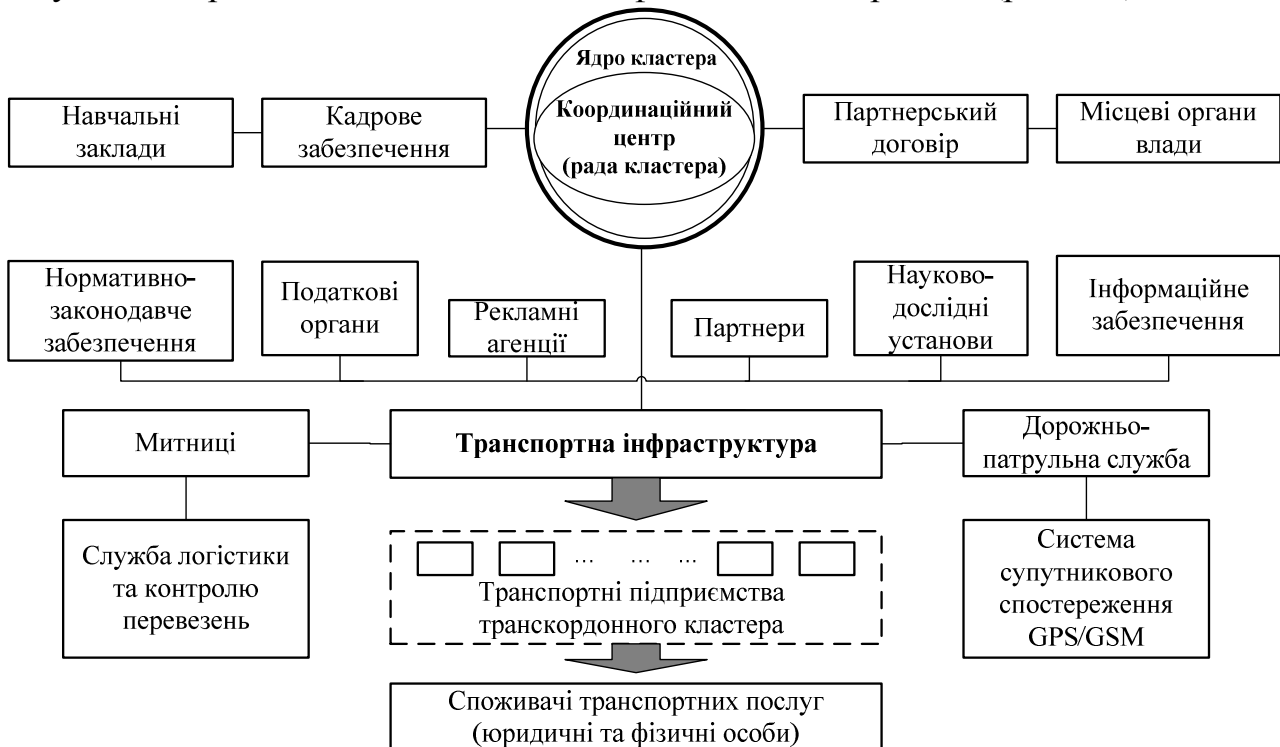

Рис. 4.7. Транскордонний транспортний кластер

Діяльність кластера базується на принципах єдності законодавства, узгодженості, логічності, послідовності, формальності, ефективності, самовдосконалення, взаємного інформування і виконання взятих на себе зобов'язань відповідно до мов договорів, що укладаються між учасниками кластера. Як свідчить практика, учасником кластера може бути будь-яке підприємство незалежно від форми власності, що має достатній досвід роботи у певній сфері, хоче покращити свої результати за рахунок сталих інтеграційних зв'язків, безпосередньо чи опосередковано забезпечує надання транспортних послуг або супроводження транспортних процесів, що здійснюються на кордоні, з урахуванням їх особливостей. Кластер використовує всі можливості його учасників для досягнення зростання прибутку транспортних підприємств, збільшення зайнятості і заробітної плати населення, задоволення потреб у перевезеннях.

Представники підприємств транскордонного транспортного кластера на спільних засіданнях самостійно визначають перелік основних напрямків співпраці для забезпечення його сталого розвитку. Учасники такого кластера на зборах формують основні завдання своєї роботи і розробляють системи конкретних заходів для їх вирішення. Договір про співпрацю у сфері перевезень вантажів та пасажирів у межах кластера відображає єдині для всіх умови роботи у прикордонній території на довготермінову перспективу. В цілому відносини між окремими учасниками транскордонного транспортного кластера повинні бути взаємоузгодженими, якщо вони впливають на інтереси інших учасників. Будь-які фінансові витрати, пов'язані з діяльністю кластера, здійснюються на основі спільних рішень представників підприємств-учасників.

Учасники кластера під час надання транспортних послуг беруть до уваги угоду про співробітництво в його межах, яка не передбачає матеріальних зобов'язань між ними, але визначає принцип гармонізації інтересів і стимулювання учасників перевізного процесу у відносинах між членами кластера для досягнення синергетичного ефекту за рахунок ефективної співпраці [23; 180].

Вважаємо, що основна мета створення транскордонних транспортних кластерів – забезпечення сталого розвитку економіки регіону за рахунок підвищення конкурентоспроможності перевізників, розроблень науково-дослідних установ і підтримки влади.

Транскордонні кластери, що розміщені у різних законодавчих, податкових, митних, інфраструктурних середовищах суміжних країн, активно залучають прямі іноземні інвестиції, створюючи сталі інтеграційні та коопераційні зв'язки [10; 32; 46; 59].

Транскордонні транспортні кластери є складовою міжнародних глобалізаційних процесів, що сприяють підвищенню рівня надання транспортних послуг через оновлення рухомого складу відповідно до світових нормативів, впровадження сучасних методів управління підприємствами, можливості виходу на висококонкурентні міжнародні ринки, зменшення шкідливого впливу наслідків діяльності автомобільного транспорту на навколишнє природне середовище.

Розвиток транспортних кластерів, на нашу думку, дозволяє також підвищити конкурентоспроможність підприємств з перевезень пасажирів та вантажів, сприяє покращанню умов перевезень у міжнародному сполученні,

додержанню технічних вимог до процесу перевезень та рухомого складу, впровадженню сучасних методів планування та організації транскордонних перевезень вантажів і пасажирів з урахуванням нормативної і правової бази міжнародних перевезень, зокрема міжнародних конвенцій та угод.

Реалізація кластерної політики Чернігівського регіону позитивно впливає на економіку завдяки синергетичному ефекту від взаємодії учасників за рахунок потенціалу транскордонного співробітництва, що передбачає доступ до рухомого складу, інфраструктури, висококваліфікованих кадрів іншої держави та оптимізації розподілу обсягів вантажних і пасажирських перевезень відповідно до пропускну здатності автотранспортної мережі.

Функціонування транскордонного транспортного кластера на території Чернігівського регіону дозволить отримати певні переваги порівняно з іншими формами інтеграційних об'єднань, а саме:

- 1) постійний доступ та обмін інформацією про потреби у перевезеннях через логістико-координаційний центр;
- 2) направлення фінансових потоків через взаємозаліки зобов'язань, надання поворотної фінансової допомоги та ін.;
- 3) єдність вимог до якості перевезень;
- 4) методологічна та консультаційна допомога підприємствам, що входять до кластера, підтримка при захисті їх економічних інтересів;
- 5) допомога в отриманні і продовженні ліцензії на перевезення;
- 6) взаємодопомога в забезпеченні пально-мастильними матеріалами, запасними частинами;
- 7) підвищення якості перевезень через впровадження сучасних систем супутникового стеження GPS/GSM, що дозволяють відобразити місця розташування і швидкість автотранспортних засобів на екрані диспетчера в режимі реального часу; обрати оптимальні маршрути (контрольні точки, зонування, «заборонені зони»); контролювати переміщення по заданих маршрутах (відображення маршруту, стеження по часу або відстані, визначення факту стоянки з вимкненим двигуном та ін.); здійснювати контроль вантажоперевезень (пересування, місця стоянок, час розвантаження), моніторинг стану автомобілів, відновлення історії про місцерозташування і роботу транспортних засобів, забезпечити безпеку перевезень);
- 8) створення бази даних і звітів по руху автопарку за необхідними параметрами;
- 9) створення єдиної бази логістики і внутрішнього обліку перевезень;
- 10) зменшення собівартості перевезень.

Таким чином, створення транскордонних транспортних кластерів сприятиме розвитку бізнесу у регіоні, активізації діяльності суміжних галузей економіки, вдосконаленню інфраструктури, особливо транспортної галузі, створенню нових робочих місць, зростанню податків до бюджетів усіх рівнів та підвищенню рівня якості життя у регіоні у цілому.

Як свідчать дослідження, на сьогодні існують фактори, що обмежують створення транскордонних кластерів. Це:

– відсутність єдиної нормативної бази, чітко прописаних повноважень органів влади з питань транскордонного співробітництва;

- відмінності в економічному розвитку сусідніх регіонів;
- обмеженість фінансових ресурсів для реалізації проектів трансграничної співпраці;
- незначний досвід і низький рівень підготовки спільних проектів, інформативна необізнаність (прийняті на засіданнях Конгресу місцевих та регіональних влад Європи резолюції та рекомендації з питань транскордонного співробітництва для урядів, регіональних органів влади, єврорегіонів не доводяться до відомих органів влади районного та селищного рівнів в Україні);
- неактивна співпраця на рівні адміністративно-територіальних районів і територіальних громад;
- низька кваліфікація кадрів і недостатній досвід підписання договорів у сфері зовнішньоекономічної діяльності регіону;
- складний процес контролю та координації спільних транскордонних проектів, що обмежує подальшу співпрацю;
- незначна частина відносно безвізового пересування громадян територією прикордонних регіонів;
- низький рівень залучення недержавних установ, підприємств і громадських організацій до здійснення заходів у межах транскордонного співробітництва;
- нерозвинена інфраструктура прикордонних територій, що приводить до невідповідності їх пропускнуої спроможності потенційним можливостям транскордонного співробітництва.

Однією із форм транскордонного співробітництва, вважають учені, є формування транспортних кластерів. Для успішної реалізації регіональної стратегії і перспективи розвитку транскордонних кластерів мають бути взаємно погоджені. Під час розроблення регіональної стратегії треба врахувати потенціал транспортної галузі регіону і можливості розвитку найбільш перспективних напрямків роботи та надання конкурентоспроможних послуг. У той же час під час виявлення перспектив транспортних кластерів мають бути враховані інтереси регіону. Таким чином, у стратегії розвитку регіону мають бути відображені основні організаційні аспекти формування транскордонного транспортного кластера та домовленості про необхідність розвитку кластера.

Отже, регіональний економічний розвиток на основі стимулювання транскордонних транспортних кластерів передбачає поєднання інтересів підприємств і адміністрацій регіону. Роль адміністрації може полягати у підтримці й ініціації процесів активації кластерів. Регіональні адміністрації практично завжди зацікавлені у прибутковій діяльності бізнесу. Транспортні підприємства впливають на адміністрацію, адже їх послуги мають соціальне значення. Тому особливо важливо забезпечити спільні «круглі столи» за участю представників влади, підприємств та науково-дослідних установ, що стосуються розвитку кластерів. Одним із напрямків стимулювання розвитку кластерів на рівні регіонів є розроблення цільових програм. Регіональна влада може сприяти активізації взаємодії між різними суб'єктами кластера, а також займатися врегулюванням різних питань кластера з представниками влади інших регіонів.

РОЗДІЛ 5

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ СТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧИХ КЛАСТЕРІВ

5.1. Кластерна модель відображення характеристик процесу територіальної транспортної інтеграції

Розвиток інтеграційних процесів та глобалізація економіки ведуть до концентрації виробництв на певній території, виникнення різних видів організаційно-економічних утворень, які сформувались на базі територіальних або технологічних чинників, що сприяє процесам кластеризації та створенню мережових структур. Одним із критеріїв оцінювання процесів кластеризації у транспортній галузі, як вважають науковці, може виступати показник територіальної транспортної розвиненості.

До показників, що характеризують територію за рівнем транспортної розвиненості, відносять такі:

- показники перевезень: вантажообіг, середньорічний темп його зростання;
- показники інноваційності рухомого складу: кількість вантажних автомобілів з терміном служби до 3-х років, сумарна вантажопідйомність автотранспортних засобів, кількість автомобілів, що відповідають світовим стандартам;
- показники розвиненості транспортної інфраструктури: щільність автошляхів на 1000 км², довжина автошляхів з твердим покриттям на 1000 осіб населення, кількість пунктів обслуговування на 1000 км шляхів (у тому числі автозаправки);
- показники забезпеченості галузі трудовими ресурсами: чисельність зайнятих у сфері вантажних автоперевезень, чисельність висококваліфікованих працівників (з вищою освітою або які мають стаж роботи у цій сфері понад 15 років).

Як бачимо, рівень транспортної розвиненості регіону – це комплексний показник, що включає багато складових. Тому класифікація території за стандартними методами недоцільна. У таких випадках застосовують теорію штучного інтелекту, що дозволяє на основі біологічних розумових процесів, які штучно імітуються, отримати рішення про приналежність нового, раніше не досліджуваного об'єкта, до певного класу. Клас – це множина об'єктів чи явищ, об'єднаних певною загальною характеристикою. Згідно з теорією доцільно розбити територію на кластери, кожному з яких відповідатиме певний рівень транспортної розвиненості.

Для класифікації економічних систем чи їх складових можна використувати як класичні нейромережові алгоритми, що базуються на використанні алгоритму навчання мережі за еталонами, так і мережі, які не потребують попереднього навчання. Перший тип алгоритмів для реалізації класифікації потребує наявності великої кількості еталонних даних, чим викликає певні незручності та витрати великого об'єму машинної пам'яті. Другий алгоритм є більш привабливим у зв'язку з відсутністю необхідності виконання процедури навчання нейронної мережі при пред'явленні еталонних вхідних та вихідних векторів.

Цей алгоритм базується на використанні як нейромережевої архітектури карти Кохонена [14; 30; 38; 63; 118; 182; 185; 192; 225-227], яка в загальному вигляді відображена на рис. 5.1.

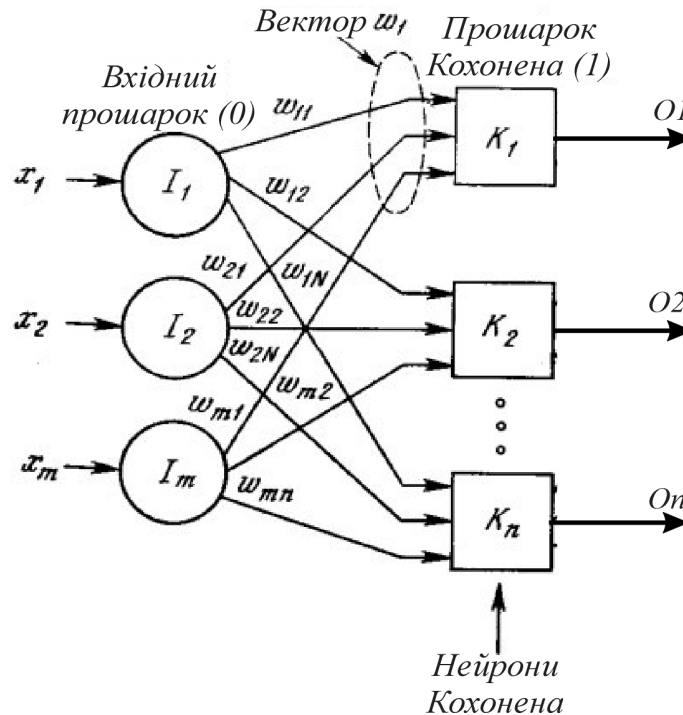

Рис. 5.1. Архітектура нейронної мережі Кохонена

Під час побудови штучної нейронної мережі можна врахувати рівень впливу кожного окремого фактора на показник розвиненості, але для цього потрібно додаткове дослідження (експертні оцінки). Кожен район розглядається як окрема територіальна одиниця у вигляді певної відкритої соціально-економічної системи. На вхід також необхідно подавати показники попереднього періоду.

Процес навчання мережі Кохонена зводиться до налагодження вагових коефіцієнтів між вхідним прошарком (нульовим) та прошарком Кохонена. При навчанні прошарку Кохонена на вхід подається вхідний вектор (показники певної території (області)) та розраховуються його скалярні добутки з векторами вагових коефіцієнтів.

Потім обирається нейрон з максимальним значенням скалярного добутку, оголошується «переможцем», і його ваговий коефіцієнт налагоджується. У процесі навчання мережа самоорганізується таким чином, що цей нейрон Кохонена має максимальний вихід для цього вхідного вектора. Рівняння, що описує процес навчання для визначення рівня транспортної розвиненості, має вигляд:

$$w_n = w_c + \alpha \cdot (x - w_c), \quad (5.1)$$

де w_n – нове значення вагового коефіцієнта, що з'єднує вхід x з нейроном, який має максимальне значення скалярного добутку;

w_c – попереднє значення цього вагового коефіцієнта;

α – коефіцієнт швидкості навчання, який може змінюватися у процесі навчання.

На рис. 5.2 цей процес показаний геометрично. Як бачимо, процес навчання полягає в обертанні вагового вектора у напрямку вхідного вектора без істотної зміни його довжини.

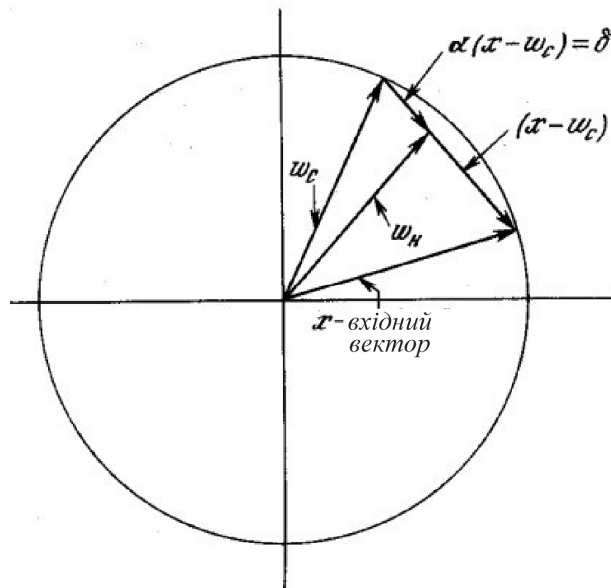

Рис. 5.2. Процес навчання вагових векторів

Після процесу корекції вагових коефіцієнтів (навчання) вони будуть вказувати на центри кластерів вхідних даних.

Алгоритм навчання Кохонена [59] забезпечує рішення завдання автоматичної класифікації, тобто віднесення пред'явленого вектора входів до одного з класів. Слід зазначити, що така класифікація можлива тільки тоді, коли кластери є лінійно роздільними відносно початку координат у просторі входів нейронної мережі. Для виділення меж кластерів нами були обрані раніше наведені показники, тому що їх діяльність об'єднує тільки підприємства транспортної галузі, які користуються спільною транспортною інфраструктурою, інформацією про основних споживачів послуг, мають спільні проблеми та потребу в ефективній взаємодії автомобільного транспорту з іншими видами, співпрацю підприємств з місцевими органами влади.

Практика свідчить, що кількість нейронів у мережі повинна бути не менша, ніж кількість кластерів. Проте у зв'язку з тим, що точна кількість кластерів може бути задалегідь невідома, кількість нейронів задають, зазвичай, з певним запасом. Зайві нейрони, в яких у процесі навчання мережі вагові коефіцієнти змінюються хаотично, після закінчення цього процесу можуть бути видалені.

Результати розрахунку представлені у вигляді меж розміщення майбутніх кластерів (рис. 5.3).

Дослідженнями встановлено, що найбільш розвинутими у плані кластеризації у Чернігівському регіоні є Чернігівський, Ріпкинський, Прилуцький, Ніжинський, Корюківський та Козелецький райони [119].

Розходження динаміки і векторів транспортної розвиненості є проявом нерівномірного розвитку виробничо-економічних систем регіону у цілому. Як доводить практика, утворені кластери мають більшу функціональну розвиненість порівняно з іншими організаційними формами підприємств, що функціонують на ринку.

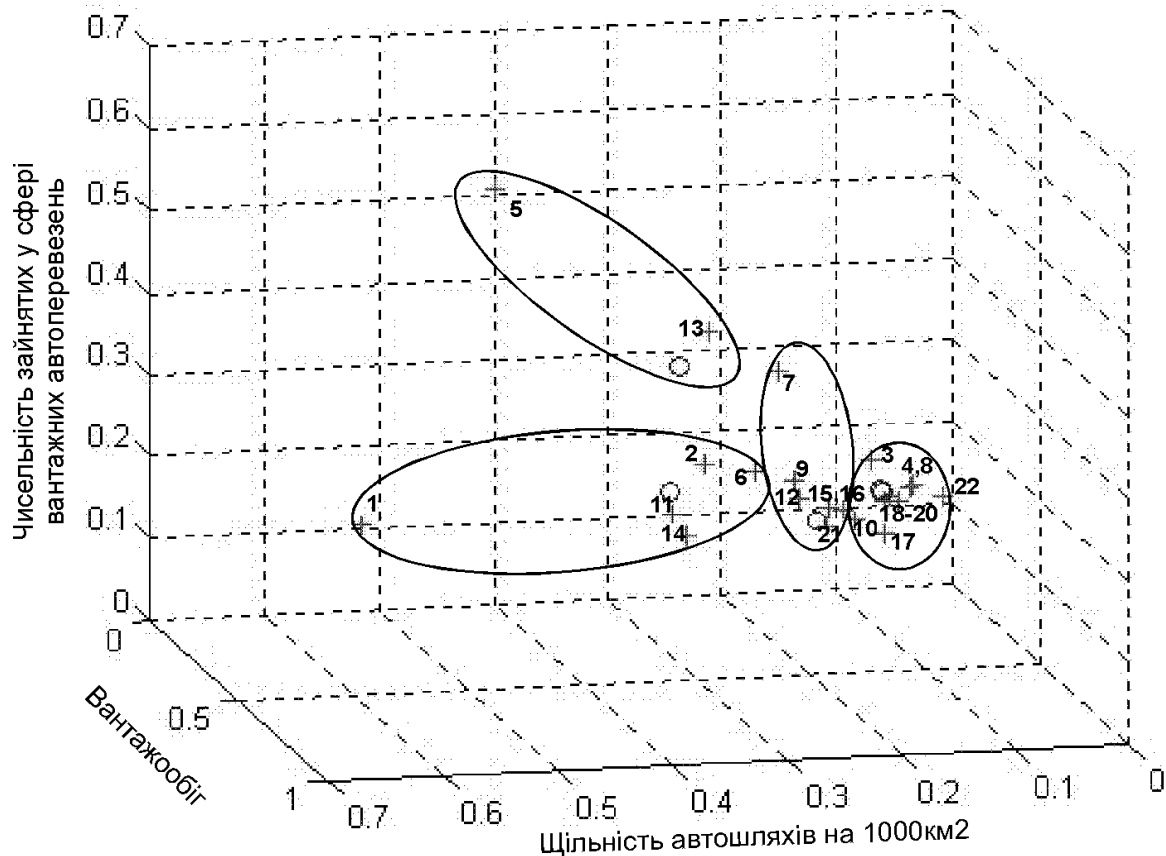

Рис. 5.3. Межі розміщення транспортних кластерів

Для досягнення успіху підприємствам необхідно знаходити нові форми взаємодії, нових партнерів та нові методи роботи на ринку, що реалізуються у межах кластерного утворення. Транспортний кластер дозволяє не тільки більш продуктивно використовувати ресурси, які мають його учасники, а і досягти потрібних критеріїв рівня конкуренції на ринку вантажних автоперевезень, для якого характерні відкритість і змінюваність ситуації. У результаті проведеного аналізу найбільш схожі райони Чернігівської області було поєднано в єдині структурні утворення – окремі кластери, в межах яких можна формувати окрему стратегію їх розвитку.

Межі визначених кластерів на рис. 5.3 досить умовні, тому що результати досліджень отримано у вигляді n -мірного вектора, який з певним наближенням виявляє контури кластерних утворень, а тому формалізацію розвиненості транспортних кластерів наведено у табл. 5.1, в якій відображені 22 територіальні одиниці у Чернігівській області, а також визначається відповідний клас кожної з них: 4 – найбільш розвинені, 3 – помірно розвинені, 2 – розвинені та 1 – нерозвинені.

Таблиця 5.1

Градація розвитку процесів транспортної кластеризації по районах Чернігівської області

№ п/п	Територіальна одиниця (райони)	Клас			
		1	2	3	4
1	2	3	4	5	6
1	Бахмацький			+	
2	Бобровицький			+	

1	2	3	4	5	6
3	Борзнянський	+			
4	Варвинський	+			
5	Городнянський		+		
6	Ічнянський			+	
7	Козелецький				+
8	Коропський	+			
9	Корюківський				+
10	Куликівський	+			
11	Менський			+	
12	Ніжинський				+
13	Н.-Сіверський		+		
14	Носівський			+	
15	Прилуцький				+
16	Ріпкинський				+
17	Семенівський	+			
18	Сосницький	+			
19	Срібнянський	+			
20	Талалаївський	+			
21	Чернігівський				+
22	Щорський	+			

Таблиця відображає рівень кластеризації кожного району області залежно від розвиненості взаємозв'язків підприємств автомобільного транспорту, їх перевізної активності і т. ін. На рис. 5.4 представлена графічна інтерпретація градації розвитку районів за рівнем транспортної розвиненості.

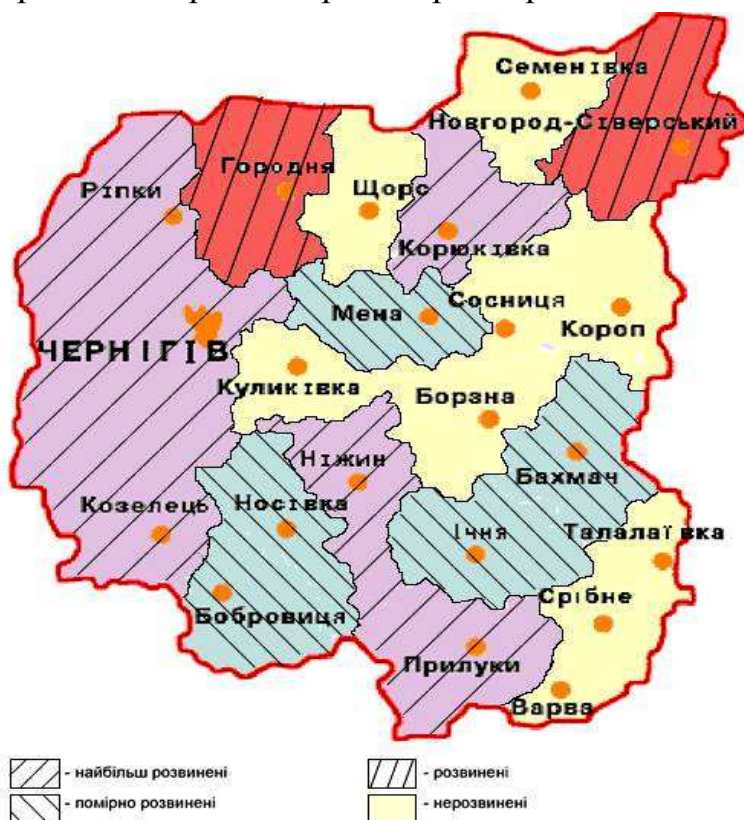

Рис. 5.4. Класифікація районів Чернігівської області за рівнем кластерної розвиненості у транспортній галузі

Алгоритм методичного підходу до формування та розвитку кластерів на основі теорії нейронних мереж наведений на рис. 5.5. Використовуючи теорію штучного інтелекту, можна здійснювати оцінювання та класифікацію території за рівнем кластерної розвиненості у певних галузях. Цей показник у нашому дослідженні відображає регіональні особливості функціонування і розвитку підприємств автотранспорту та є одним з елементів застосування комплексного підходу під час дослідження процесів формування транспортних кластерів.

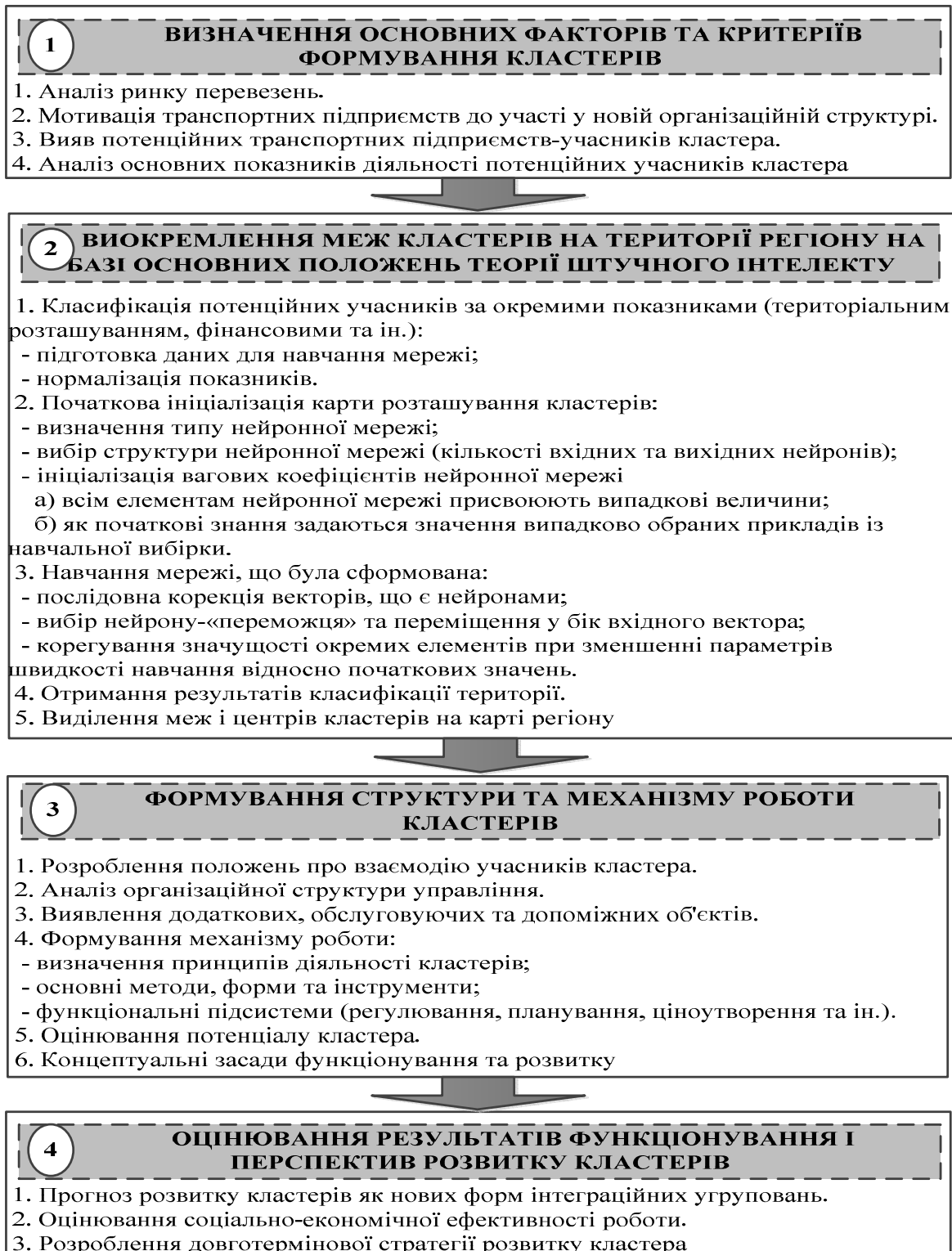

Рис. 5.5. Алгоритм методичного підходу до формування та розвитку кластерів на основі теорії нейронних мереж

Таким чином, сьогодні відпрацьовуються сучасні методи та існує необхідний інструментарій дослідження створення нових територіально-галузевих утворень – кластерів. Саме вони створюють додаткову мотивацію до розвитку і, відповідно, позитивно впливають на соціально-економічний розвиток території у цілому.

5.2. Фрактальність динаміки створення та розвитку кластерних утворень

Вивченням фрактальних структур займається геометрія Деміурга, яка дозволяє створювати n -мірні моделі зі складними елементами. Такі структури характеризуються співіснуванням суперечностей: хаосом і детермінізмом, стохастикою і системністю [8; 194].

Питанням вивчення фрактальних структур присвячені роботи Г.С. Розенберга, М.В. Шнитникова, К.А. Віннікова, А.М. Алпатьєва, В.С. Жекуліна, К.М. Петрова, М.В. Родкіна, В.В. Рюміна, В.А. Дубка, В.А. Ковди та інших науковців. Аналіз результатів їх досліджень показує, що є потреба і можливість застосування фрактальних структур під час дослідження соціально-економічних процесів.

Основні методологічні положення теорії фракталів розробив Мандельброт [216; 217], який визначає фрактал як множину, розмірність.

Згодом Мандельброт конкретизував своє попереднє визначення, запропонувавши замінити його таким: фракталом називається структура, що складається з частин, які подібні до цілого. Але такий підхід не включає фрактальні структури із багатьох галузей знань, а тому можна зробити висновок, що на сьогодні єдиного підходу до визначення сутності фракталу не існує.

Фрактали можна розглядати як безліч точок, розміщених у просторі. Наприклад, безліч точок, що створюють лінію в звичайному евклідовому просторі, мають топологічну розмірність $D_t=1$, а куля або повна сфера – $D_t=3$.

Фрактали мають характеристики, які необхідні для моделювання складних економічних явищ та процесів, а саме:

- самоподібність, тобто явище чи процес або їх частини є подібними у часовому, просторовому та статистичному вимірах;
- масштабна інваріантність (для виміру координат використовується логарифмічна спіраль теорії хвиль Еліота);
- модель використовує ступеневу залежність, а не експонціал.

На сьогодні споживчий ринок – один із найбільш конкурентних, при цьому надання послуг має хаотичний характер. Але обсяги послуг мають стійку тенденцію до зміни залежно від періоду доби, сезонних факторів, впливу моди і т. ін. Результатом роботи ринкового механізму є обсяг обігу товарів та послуг. Траєкторію переміщення товарів та послуг можна порівняти із броунівським рухом.

Останнім часом особлива увага приділяється класичній теорії, згідно з якою рух товаропотоків характеризується певною тенденцією у визначеному напрямку, яка може змінитися.

Таким чином, фрактальний аналіз використовує для моделювання більш складну математику, але його результати адекватніші господарській діяльності

виробничих підприємств. Фрактальна структура товаропотоків є результуючою циклів, трендів і попиту на певний товар. Крім того, фрактальність товарообігу – це сукупність двох складових: управлінських рішень та можливістю їх кількісного виміру. Фрактальна статистика відображає хаотичність і складність споживчого ринку. Таким чином, фрактальні характеристики споживчого ринку вказують на його нелінійну динаміку і мають при цьому симетричність та довготерміновий горизонт динаміки процесів.

Внаслідок розвитку міждисциплінарних зв'язків, підвищення складності структур економічних суб'єктів та необхідності пошуку нових форм організації особливої актуальності набувають дослідження у сфері теорії хаосу, еволюційної теорії організації, синергетики, нанофізики, економфізики та інших, що дозволяють дослідити питання самоорганізації, виявити порядок створення та результати функціонування таких систем. Теорія фракталів широко використовується при аналізі соціально-економічних процесів, для яких характерна нелінійна динаміка внутрішніх і зовнішніх факторів впливу та їх взаємодії.

У теорії фракталів можна виділити два основні напрямки: вивчення статичних об'єктів, що мають самоподібність і не схильні до розвитку (сніжинки Коха або губка Серпінського, Кантора та ін.), та вивчення динамічних, цілісних, самоподібних, таких, що самоорганізуються, систем з певною структурою та формою. Саме другий напрямок має прикладний характер і використовується в останніх дослідженнях світових криз, фінансових ринків та функціонування підприємств. Адже ринок має фрактальну структуру (моделі В. Вольтерра, А. Лотка, Ферхюльста-Перла і Полетаєва, Костіцина, Свірежева і Логофета, Дж. Форрестера, Д. Мідоуза), а кожне підприємство є елементом цього фракталу та має також фрактальну організацію.

Взаємодія підприємств – фрактальний процес із зворотним зв'язком, причому результуюча та факторна ознака ефекту має нелінійний зв'язок. Вплив факторів у певні моменти часу може посилюватись або приводити до синергетичних ефектів через швидкий перехід від сталого режиму до мультиплікативного наростаючого розвитку, тобто до переходу ринку (системи) у стан кризи (хаос). Ці ефекти проявляються також в одночасній зміні тарифів, цін на акції, фондових індексів, невиплаті зарплат.

Для сучасних ринків характерна хаотична динаміка, коли кризові явища в одному секторі спричиняють різкі падіння обсягів виробництва та надання послуг у інших сферах, скорочення обсягів операцій у банківській сфері, заміну грошей кредитними грошима. Для підприємств ринку з розвиненими зворотними зв'язками хаотична динаміка – не характерна особливість, що підтверджується наявністю стійких фрактальних закономірностей, які виявляються у формі і в змісті результатів функціонування. Фрактальність результатів функціонування підприємств – основна характеристика їх розвитку, коли відбувається зміна станів, подібних до попередніх.

Для повного й адекватного моделювання діяльності підприємств необхідно моделювати як її результати, так і організаційну структуру.

Поступово у різних дослідженнях все частіше трапляється думка, що детермінований розвиток економічної системи доцільно розглядати з погляду

самоорганізації та фрактальності. Виробничі підприємства також належать до систем, що самоорганізуються і мають високий рівень складності. У процесі формування та розвитку споживчого ринку між ними встановлюються взаємозв'язки, що сприяють ефективному його функціонуванню. Таким чином утворюється структура ринку, що має фрактальні (самоподібні) властивості. На сьогодні практично відсутні дослідження, присвячені аналізу функціонування виробничих підприємств на основі теорії фракталів.

Хаотична динаміка розвитку ринків не є закономірністю і виникає внаслідок порушень у структурі.

Функціонування та сталий розвиток підприємств залежать від впливу багатьох факторів. Фрактальний аналіз дозволяє проаналізувати результати такого впливу та сутність процесів. Фрактали, які виявляють основну структуру розвитку підприємств, дозволяють з високим рівнем точності виявляти тенденції розвитку у вигляді сукупності ймовірнісних траєкторій у просторі станів. Фрактальність не може простежуватися нескінченно при зміні параметрів, а обмежується межами структури цілісного утворення – системи. Так, не можна нескінченно збільшувати розмір прибутку або обсяг послуг, що надаються. Це визначається потенціалом та ємністю ринку. Для фракталів характерна циклічність (період зростання, насичення та спаду). Процес, який неперіодично розвивається, не фрактальний і навпаки.

Самоорганізація (саморегуляція) підприємств та зміна їх організаційних структур здійснюються через зворотний зв'язок. Завдяки їх взаємодії на ринку формується його структура. Важливою властивістю самоорганізації виробничих підприємств є орієнтація на певні цілі. Мету розвитку систем можна вважати аттрактором. Це основа найважливіших досліджень та база пошуку і розкриття причин формування цілей розвитку підприємств у визначенні стратегічних завдань управління в глобальних і регіональних масштабах.

Складність процесів розвитку підприємств пов'язана з необхідністю реформування методології управління, сучасний стан якого не відповідає жорстким умовам конкуренції та кризових явищ. У складних, динамічних, невизначених соціально-економічних умовах функціонування та розвитку система управління підприємствами повинна адекватно реагувати на зміни внутрішнього і зовнішнього середовища.

Ця здатність спирається, передусім, на методологію управління внутрішніми і зовнішніми зв'язками і відносинами, що мають фрактальну структуру. Споживчий ринок характеризується самоорганізованістю та тісними взаємозв'язками між підприємствами у його межах та поза ними.

Отже, споживчий ринок – складна самоорганізована система, що саморозвивається, має власну структуру, характерні закономірності функціонування і розвитку. Взагалі саморозвиток підприємства – внутрішньо необхідна поступова некерована зміна його структури внаслідок суперечностей її розвитку. Самоорганізація підприємства – процес впорядкування, що відбувається за рахунок дії внутрішніх та зовнішніх факторів.

Загальні принципи самоорганізації матерії сформульовані академіком М.М. Моїсеєвим таким чином [85, с. 65]:

1) всі процеси, що протікають у Всесвіті, недетерміновані – світ за своєю природою стохастичний. У ньому існують принципові невизначеності;

2) сьогодення і майбутнє будь-якої матеріальної системи тією або іншою мірою визначається минулим;

3) всі процеси розвитку підкоряються певним законам.

Системний підхід під час дослідження властивостей ринку дозволяє встановити його цілісність, системність та організованість. При цьому необхідно виявити властивості взаємодії підприємств, що мають фрактальний характер. Встановлення на ринку стійких горизонтальних та вертикальних взаємозв'язків підприємств є передумовою створення кластерів, тобто встановлення залежностей та характеру взаємодії підприємств веде до створення мережевих структур.

Кожний кластер у процесі свого становлення проходить певні стадії розвитку, що характеризує фрактальність їх результатів роботи. Відповідно до закону розвитку кластер прагне досягти найбільшого соціально-економічного ефекту під час проходження всіх етапів життєвого циклу. Організаційний підхід до управління і розвитку кластерів передбачає аналіз становлення та розвитку підприємств з позиції життєвого циклу, тобто від зародження і зростання до спаду. Як свідчать дослідження, закон розвитку кластерів базується на таких принципах:

1) інерції (або запізнювання) – зміна ефекту (суми ресурсів) кластера починається через деякий час після початку дій змін у зовнішньому або внутрішньому середовищі і продовжується певний час після їх закінчення;

2) самозалежності – розвиток кластера залежить від його наявного потенціалу;

3) адаптивності – кластер завжди намагається адаптуватися та зменшити вплив негативних зовнішніх факторів;

3) безперервності – зміни потенціалу кластера відбуваються постійно;

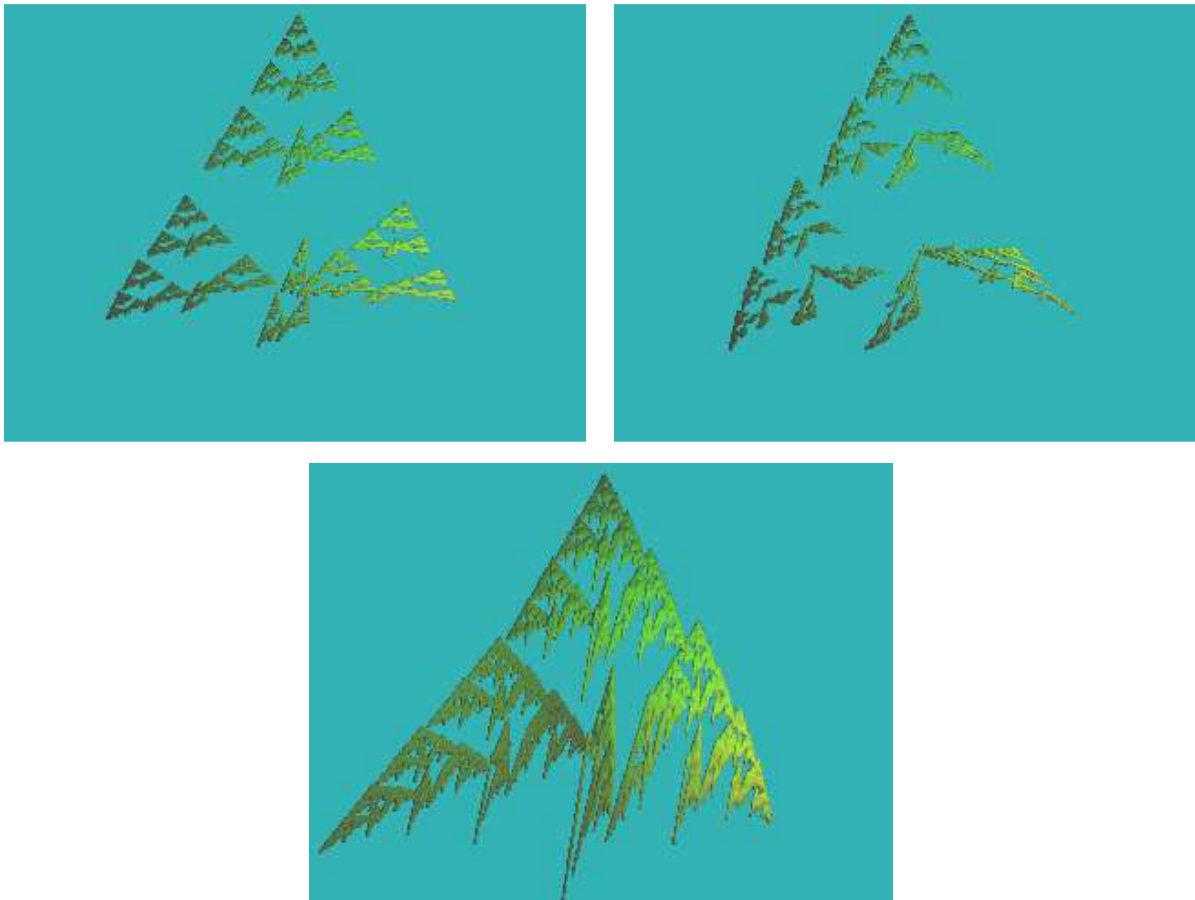
4) стабілізації – кластер намагається досягти стабілізації ефективних етапів життєвого циклу.

Такий закон показує, що кластер намагається наростити власний потенціал на кожному етапі життєвого циклу через резерви і запаси, а наслідком проходження всіх етапів є фрактальність ефектів роботи.

Фрактальні закономірності безпосередньо пов'язані із закономірностями формування порядку і хаосу проходження кластером усіх життєвих стадій розвитку. Фрактали розглядаються у зв'язку з переходом між різними стадіями розвитку. Крім того, при цьому особливо важлива роль у формуванні порядку відводиться хаосу – невизначеності розвитку кластера.

Стан хаосу кластера поступово змінюється на породжений ним стан порядку внаслідок впливу системних факторів, які відносно до Цього хаосу виступають порядком вищого рангу і задають направлену зміну подій, що закінчується формуванням порядку. Регулювання соціально-економічних ефектів діяльності кластера за допомогою ринкових інструментів потребує вдосконалення. Одним із таких нових підходів є саморегулювання підприємств на основі заданих критеріїв розвитку з використанням фрактального аналізу.

Фрактальний аналіз дозволяє врахувати декілька варіантів розвитку кластера, стан якого визначається поточними техніко-економічними показниками, внаслідок чого відбувається моделювання хаотичних станів розвитку. Після проведених досліджень були отримані такі фрактальні моделі (рис. 5.6).

Рис. 5.6. Фрактальні моделі кластерних утворень

У процесі розвитку кластерів основною метою стає отримання прибутку незалежно від їх розміру та потенціалу. Порядок і хаос у процесі розвитку кластера взаємно доповнюють один одного, складаючи діалектичну суперечливу єдність: порядок породжує хаос та навпаки. Процеси самоорганізації кластера виникають внаслідок того, що будь-яким із загальних законів його розвитку передбачено сталий розвиток: формування хаосу доцільне, оскільки спрямоване на заміщення старого порядку новим умовам.

Отже, для аналізу соціально-економічних ефектів господарської діяльності кластерів доцільно застосовувати теорію фракталів. Фрактали застосовуються для оцінювання роботи кластерів, коли результати їх роботи не можна представити у вигляді класичних моделей. Нелінійність соціально-економічних ефектів функціонування означає багатоваріантність розвитку кластерів, наявність вибору стратегічних альтернатив у процесі їх становлення, безперервність та сталість таких процесів.

Нелінійність результатів роботи підприємств у складі кластерів з погляду математичного моделювання означає певний вид математичних рівнянь (нелінійні диференціальні рівняння), що містять величини у ступенях, більше одиниці, або коефіцієнти, залежні від властивостей середовища. Під час застосування класич-

них математичних моделей (кореляційно-регресійний, факторний аналіз) прогнозний ефект має детермінований характер на основі певної тенденції розвитку.

Отримані моделі підтверджують нелінійність зв'язків між показниками роботи кластерів, їх взаємопов'язаність та взаємоподібність. Таким чином, фрактальні моделі дозволяють дослідити складні процеси функціонування та розвитку підприємств у складі кластерів та є важливим інструментом моделювання майбутніх станів. Вони дозволяють описати структуру і становлення кластерів у межах ринку та змоделювати майбутні результати їх діяльності.

5.3. Оцінювання ефективності діяльності кластерів

Оцінювання діяльності виробничого кластера визначається таким показником, як ефективність, яку можна оцінити на всіх рівнях господарювання.

Для розкриття категорії ефективності необхідно дати визначення поняттю «ефект». Ефект – це досягнутий результат у різних формах прояву (матеріальний, грошовий, соціальний та ін.). Одним із показників, що дає якісне оцінювання ефекту, є категорія, ефективність трактування якої з погляду різних наукових підходів наведено у табл. 5.2. Взагалі економічна ефективність – це досягнення найбільших результатів за найменших витрат живої та уречевленої праці.

Таблиця 5.2

Визначення сутності та основних рис категорії ефективність різними науковими школами

Автор	Сутність категорії
1	2
Д.Л. Гібсон, Д. Іванцевич, Д.Х. Донеллі	ступінь досягнення цілей організації; ступінь узгодженості інтересів; рівень гнучкості, адаптації до зовнішнього середовища
Д. Сінк	співвідношення необхідних і фактичних витрат ресурсів ступінь досягнення цілей системи у відношенні якості продукції і виконання плану
Американська економічна школа	продуктивність (співвідношення обсягів виробництва до витрат ресурсів); прибутковість; інноваційність; якість трудового життя
Словник Коллінз	співвідношення між витратами рідких факторів та випуском товарів і послуг
Х. Лебейнстан	ступінь реалізації потенціалу трудових ресурсів, відносинам між ними, мотивація до оптимального використання ресурсів
Парето	граничний результат у вигляді віддачі виробничої системи без нанесення збитків іншим
Х.Н. Гізатулін	Характеристика стану економічної системи або якості його управління
О. Д. Шеремет, Р. С. Сайфулін	Основа побудови кількісних критеріїв цінності прийнятих рішень, використовується для формування матеріально-структурної, функціональної і системної характеристик господарської діяльності
В. В. Іванієнко, В. В. Ковальов, О. М. Волкова	відносний показник, що порівнює отриманий ефект з витратами чи ресурсами, використаними для досягнення цього ефекту
Н. П. Іващенко	віддача у формі доходів різних ресурсів фірми, що знаходяться в її розпорядженні

1	2
В. Я. Нусінов, А. М. Турило, А. Г. Темченко	результативність, тобто результат діяльності (ефект), який одержує суспільство, підприємство або окрема людина на одиницю використаних (чи застосованих) ресурсів
П. А. Орлов	співвідношення результату або ефекту будь-якої діяльності і витрат, пов'язаних з її виконанням. Причому це може бути як співвідношення результату і витрат, так і співвідношення витрат і результатів діяльності
Ю. П. Сурмін	показник успішності функціонування системи для досягнення встановлених цілей
Л. І. Федулова	такий стан справ, за якого неможливо здійснити жодної зміни, яка більш повно задовольняє бажання однієї людини, не перешкоджаючи задоволенню бажань іншої людини
І. М. Бойчик	комплексне відображення кінцевих результатів використання засобів, предметів праці і робочої сили на підприємстві за певний проміжок
В. І. Виборнов, В. С. Мавріщев	результативність виробничого процесу, співвідношення між досягнутими результатами і витратами живої й упредметненої праці, які виражають досягнутий рівень розвитку продуктивних сил і ступінь їхнього використання
Н.І. Герчикова	визначається реальними витратами виробництва (рентабельністю активів, рентабельністю власного капіталу і позикового капіталу)
Н. Л. Зайцев	співвідношення результатів господарської діяльності промислового підприємства і витрат трудових і матеріальних ресурсів
М. В. Мейєр	це величина доходів, що формуються бізнес-процесами компанії за вирахування витрат, необхідних для їх здійснення
В. І. Осипов	величина ефекту на одиницю витрат
С.Ф. Покропивний	це комплексне відображення кінцевих результатів використання засобів виробництва і робочої сили (працівників) за певний період
Н. Н. Федорова	здатність адаптуватися до зовнішніх умов функціонування, не змінюючи структури

При витратах живої та уречевленої праці (робочої сили, транспортних засобів і обладнання, палива) створюється суспільно корисна послуга або продукція (результат виробництва), що залежить від масштабності виробництва. Ефективність виробничого процесу показує співвідношення результатів і витрат, пов'язаних з використанням засобів виробництва, робочої сили, підприємницьких здібностей при випуску продукції певної якості для задоволення суспільного попиту.

Існують два основні методи визначення ефективності:

- витратний – розглядає відношення ефекту до витрат, що його зумовили;
- ресурсний – співставляє ефект і ресурси (засоби виробництва, робочу силу та ін.).

Таким чином, ефективність, вимірюючи раціональне використання трудових, матеріальних, фінансових і матеріальних ресурсів, визначає оптимальні шляхи розвитку виробничого кластера, продуктивність та потенціал, ступінь досягнення стратегії його розвитку. У науковій літературі ефективність визначають як засіб стимулювання й оцінювання впровадження новітніх технологій, їх інтенсифікації, пошуку більш економних джерел енергії та ресурсів для всебічного розвитку суб'єктів господарювання.

Можна погодитись із твердженням Л. Константинової і З. Соколінського [84], які під ефективністю розуміють ступінь використання ресурсів чи витрат

виробництва. Більш розширене визначення ефективності суспільного виробництва дає Ф. Беран – воно характеризується як відображення об'єктивних можливостей розвитку виробничих сил, ступеня їх фактичної реалізації [16].

Ефективність розглядається як ступінь реалізації потенціалу відповідно до поставлених цілей в умовах обмежених ресурсів і потреб споживачів, що має максимальний корисний результат.

Д.С. Сінк [161], аналізуючи ефективність діяльності фірм, особливу увагу приділяє продуктивності, визначає її місце у загальній системі кількісних і якісних індикаторів, параметрів економічного розвитку підприємств. Він розкриває продуктивність як відношення між продукцією, виробленою системою, та витратами на її виробництво. У систему вводяться витрати у формі праці (людські ресурси), капіталу (фізичні та фінансові активи), енергії, матеріалів та інформації. Ці ресурси перетворюються на результати виробництва (товари та послуги). Продуктивність – це відношення кількості продукції, виробленої цією системою за певний період, до кількості ресурсів, спожитих для створення чи виробництва цієї продукції за той же період [99].

За Д.С. Сінком [161], сукупність кількісних та якісних індикаторів стану і динаміки розвитку фірм розглядається як комплексна характеристика їх результативної діяльності у вигляді узагальнюючої категорії, що відображає відповідність організаційно-господарської системи її цілям, інтегральну якість її функціонування, її успішність; при цьому мова йде про систему індикаторів і характеристик, а не про якийсь єдиний синтетичний показник, який відображає її в цілому. Виходячи з сутності ефективності або продуктивності розвитку галузі економіки як співвідношення результатів її функціонування з витратами виробничих ресурсів за певний період, слід відзначити її загальне, універсальне призначення.

Визначення сутності та основних рис категорії ефективність різними науковими школами наведено у табл. 5.2.

Виробничий кластер є невід'ємною частиною економічного механізму регіону та окремою ланкою виробничих відносин. Це нове організаційне утворення, а тому необхідне методичне оцінювання його ефективності, що відображають результати фінансово-господарської діяльності підприємств, виявляють окремі фактори і резерви, дозволяють обґрунтувати план їх розвитку.

Можна виділити два основні підходи до визначення ефективності виробничого кластера:

– локальний – відображає процес виробництва окремого кластера, показує результат господарювання чи іншої діяльності цієї системи, відбиває матеріалізований результат процесу виробництва, який можна оцінити у натуральній чи вартісній формі;

– комплексний – враховує взаємодію з іншими галузями, спільний ефект сфери виробництва і споживання, охоплює споживчу вартість.

Ефективність визначається як ступінь досягнення поставлених цілей. Від підвищення ефективності виробничого кластера залежить удосконалення міжгалузевих і міжрегіональних господарських зв'язків, задоволення певних потреб галузей регіонального господарства.

Абсолютна економічна ефективність – це відношення доходу до витрат або ресурсів, що його зумовили.

Відносна – порівняння ефективності на різних ланках виробничого процесу, відображає переваги обраного варіанта.

Ці показники відбивають істотні сторони одного і того ж явища, доповнюючи один одного. Вибір варіанта управлінських рішень базується на абсолютній ефективності і завжди враховує відносну ефективність.

Багатофакторний показник економічної ефективності залежно від особливостей функціонування системи і ступенів впливу окремих ознак може включати різні складові: екологічну, комерційну, фінансову та ін.

Організаційна – відображає процес позитивних і якісних змін структури, способу діяльності, взаємодії підрозділів та стратегії кластерів. Вона визначає тип власності підприємств, що входять до кластера, профіль спеціалізації, технології, цілі розвитку, регулює тип керівництва.

Вибір нових моделей організації виробничого кластера – досить складний процес. Розвиток організаційного компонента полягає в організаційно-структурних змінах, які сприятимуть тяжінню до інновацій (технічних, технологічних, наукових, управлінських) і отриманню від них прибутку. Подальшою формою розвитку виробничого кластера є формування в його межах стратегічного альянсу, асоціації або корпорації.

Фінансова – визначає раціональність руху грошових засобів, утворення фінансових ресурсів і на їх основі формування, розподіл і використання доходів та фондів підприємств кластера. Фінанси також виконують функцію контролю.

На сьогодні недостатньо розроблена й обґрунтована методологічна основа категорії ефективності, не розкрито її зміст, види і форми [103; 107; 109; 111; 122; 128; 179], особливо з врахуванням специфіки створення виробничих кластерів. Більшість визначень поняття «економічної ефективності» лише розширюють загальнонаукове уявлення про сутність категорії, а тому виникає об'єктивна необхідність класифікації видів економічної ефективності (табл. 5.3) діяльності виробничого кластера.

Таблиця 5.3

Класифікація видів економічної ефективності діяльності виробничих кластерів

Ознака	Види ефективності
1	2
Метод розрахунку	абсолютна відносна
Сфера отримання результатів	державна регіональна галузева підприємницька
Структура	однопараметрична багатофакторна
Види складових	організаційна фінансова комерційна соціальна технічна екологічна

Закінчення табл. 5.3

1	2
Стадія формування	функціональна прогнозна
Природа виникнення	основна додаткова побічна
Соціальний вплив	соціально-позитивна соціально-негативна соціально-нейтральна
Частота отримання	одноразова поточна постійна

Тому фінансово-економічна ефективність – дієвий інструмент стимулювання розвитку кластера.

Комерційна – дозволяє оцінити рівень прибутковості послуг, що пропонуються і надаються. Вони характеризують ступінь привабливості їх наявної номенклатури й асортименту.

Соціальна – показує рівень задоволення соціальних потреб населення і ступінь виконання соціальних програм, передбачених стратегією соціально-економічного розвитку регіону, через підвищення добробуту та якості життя.

Екологічна – визначає рівень впливу на навколишнє середовище виробничих підприємств кластера, показує доцільність впровадження нових засобів виробництва в екологічному аспекті.

Технічна – пов'язана з інноваційним розвитком засобів виробництва. З її розвитком підвищується якість товарів та послуг, основні фонди приводяться у відповідність з потребами господарства, модернізуються засоби виробництва, покращуються вимоги безпеки. Вимірюється за допомогою фондівіддачі, фондоємності. Переважно від технічної складової значною мірою залежить багатофакторний показник ефективності у конкурентних умовах, тоді як в умовах монопольного ринку її вплив невеликий. Ця складова визначає динаміку і рівень ефективності функціонування та розвитку виробничого кластера.

Важливою методологічною проблемою є вибір системи критеріїв та показників, організація планування, прогнозування й управління кластером. Складність виробничих кластерів як динамічних систем вимагає єдиної взаємоузгодженої множини оцінювання показників та критеріїв, тому що на основі цього визначаються шляхи підвищення їх ефективності. Критерії – це конкретні значення за окремими показниками, що виражаються у властивостях виробничих кластерів. Таким чином, критерієм економічної ефективності виробничих кластерів є рівень розвитку взаємозв'язків і відносин їх учасників та ступінь використання ними факторів виробництва і задоволення потреб ринку [67; 113; 114].

Як критерії оцінювання ефективності виробничих кластерів доцільно застосовувати декілька підходів, в основі яких – сутність критеріїв ефективності суспільного виробництва взагалі. Селективний підхід передбачає застосування одного показника: прибутку, рентабельності, середньої доходної ставки і собівартості тощо, але жоден з них об'єктивно не може відобразити ефективність

діяльності виробничих кластерів, а дозволяє лише поверхнево та однобічно проаналізувати їх стан.

А тому комплексний підхід, що містить показники діяльності кластерів, стає більш доцільним. При цьому необхідно досягти співставності окремих показників, їх некореляційності, адекватності. При стратегічному підході до формування єдиного критерію або групи окремих критеріїв робиться акцент на ті показники, значення яких необхідно максимізувати згідно зі стратегією розвитку виробничого кластера. Таким чином, розроблені напрямки розвитку кластера є основою вибору критеріїв ефективності.

Критерій економічної ефективності діяльності кластерів відображає рівень використання факторів виробництва, зростання сукупного економічного ефекту. Якість діяльності виробничих кластерів виражається у критеріях ефективності, а кінцеві результати представлені показниками ефективності.

У цілому ефективність створення кластерного утворення можна визначити:

$$E = \frac{E_{внр}}{B}, \quad (5.2)$$

де $E_{внр}$ – ефект від впровадження кластерного утворення, що характеризується зростанням обсягів виробництва і збуту продукції, збільшенням кількості робочих місць, які в результаті дозволяють отримати ефект у вигляді додаткового доходу або прибутку;

B – витрати на створення кластера (реєстрація асоціативного утворення, формування першооснов матеріально-технічної бази);

або через коефіцієнт доцільності:

$$k_{доц} = \frac{\sum_{i=1}^n E_{кл.i}}{\sum_{i=1}^n E_{o.i}}, \quad (5.3)$$

де $E_{кл.i}$ – ефект i -го учасника від роботи у складі кластера;

$E_{o.i}$ – ефект від роботи кожного учасника поза межами кластера.

Але при цьому також необхідно оцінити ефективність роботи самого виробничого кластера $E_{роб.кл.}$:

$$E_{роб.кл.} = \frac{\sum_{i=1}^n E_{кл.i}}{\sum_{i=1}^n B_{кл}}, \quad (5.4)$$

де $B_{кл}$ – витрати, що виникли за період роботи кластера.

Витрати кластера – це комплексний показник, в якому відображені сукупні витрати всіх його учасників. На ці витрати впливають різноманітні фактори, які у загальному вигляді можна поділити на виробничі та організаційно-маркетингові. До перших відносяться обсяг виготовленої

продукції, частка та ступінь освоєння різноманітних сегментів ринку. Організаційно-маркетингові визначаються номенклатурою, комплексністю та якістю продукції, ступенем використання машин та обладнання, виробництва послуг, точністю розрахунків прогнозних даних кінцевих результатів, включенням до стратегії розвитку регіону комплексних програм розвитку виробничих підприємств кластера.

Загальна сукупність витрат кластера включає:

1. Основні витрати: матеріальні, витрати на оплату праці та відрахування на соціальні заходи, амортизація та інші. До матеріальних відносяться витрати на купівлю запчастин, ремонтних матеріалів, пально-мастильних матеріалів, водопостачання виробництва, ремонтно-будівельні матеріали, оновлення матеріально-виробничої бази та ін. Витрати на оплату праці та відрахування включають заробітну плату робітників, спеціалістів, керівників, компенсацію невикористаної відпустки, а також всі нарахування, що пов'язані з цими виплатами. Також виділяють витрати на відновлення основних фондів (модернізація та реконструкція машин та устаткування), ліцензування, проведення досліджень, участь у наукових семінарах, орендні платежі тощо.

2. Операційні витрати: плата за кредит, пені і штрафи, матеріальна допомога робітникам, вартість путівок, прострочена дебіторська заборгованість.

3. Інші – це всі ті, що не ввійшли до перших двох видів.

Крім того, необхідно розрахувати комплексний прибуток, величина якого має враховуватись при прийнятті оперативних управлінських рішень на рівні регіону:

$$КП = \sum_{i=1}^n КД - \sum_{i=1}^n КВ , \quad (5.5)$$

де $КД$ – комплексні доходи виробничого кластера;

$КВ$ – комплексні витрати виробничого кластера.

Ефективність функціонування та розвитку виробничого кластера – комплексний показник, який на сьогодні є недостатньо опрацьованим. Система оцінювання показників посідає особливе місце у подальшому розвитку виробничих кластерів і є важливим інструментом аналізу, обліку, планування і його управління. Вона повинна відображати сутність економічної ефективності через результати діяльності, включаючи ті показники, що у подальшому будуть відображати напрямки підвищення ефективності діяльності кластера.

Отже, оцінювання економічної ефективності діяльності кластера є важливим етапом формування кластерної стратегії модернізації продуктивних сил проблемних регіонів. Для створення сприятливого середовища структурної перебудови економіки проблемних регіонів України, нарощування їх стратегічного потенціалу необхідне впровадження комплексної системи методів реалізації кластерної моделі. Розроблення чіткої моделі кластерного розвитку держави, визначення стратегії оптимізації взаємодії окремих підприємств та установ регіону має відбуватись з урахуванням особливостей кожного регіону.

Для ефективного розвитку кластерних утворень у галузях економіки необхідно, перш за все, забезпечити дотримання механізму формування інтегрованих структур. Кластерна модель, створена на основі взаємовигідної інтеграції суб'єктів ринку, сприятиме їх швидкому та ефективному входженню у ринкове середовище. Внаслідок кластеризації формується сприятливе підприємницьке середовище, зростає економічна активність суб'єктів господарювання всіх форм власності, прискорюються інноваційно-інвестиційні процеси, створюються ефективні економічні моделі розвитку виробництва.

ВИСНОВКИ

Проведені дослідження процесів кластеризації на регіональному рівні показали, що кластерний підхід надає великі можливості для підвищення конкурентоспроможності економіки регіону. Нині підхід до прискорення регіонального розвитку, що базується на кластерах, все більш активно починає входити в практику регіональних програм соціально-економічного розвитку.

Важливою відмінною рисою кластера є його інноваційна спрямованість. Найбільш успішні кластери формуються там, де здійснюється або очікується технологічний «прорив» у галузі техніки та технології виробництва з наступним виходом конкурентоспроможної продукції на нові «ринкові ніші».

Завдання формування і розвитку регіональних кластерів мають бути найважливішими регіональними пріоритетами. Кластери сприяють розвитку інновацій, які забезпечують передусім довготерміновий розвиток економіки.

Кластерний підхід започатковує міцну основу для створення нових форм об'єднання знань і можливостей для економічного зростання. Застосування кластерного підходу дозволяє досягти також і прискореного розвитку малого і середнього бізнесу. Для кластера обов'язкова наявність приватної власності, конкуренції, зацікавленість потенційних учасників, має втілюватись принцип вільного ціноутворення, стабільність грошового обігу, економічна самостійність і відповідальність підприємств.

Кластер як єдиний інтеграційний механізм дозволяє знизити витрати виробництва, наростити інноваційно-технологічний потенціал, усунути дублювання. Якщо підприємства більш конкурентоспроможні разом, ніж окремо, це і є передумовою до створення кластера. Першочергова ініціатива створення кластера повинна виходити від основних учасників, з яких формується рада кластера. Завданням ради кластера є нарощування інноваційно-виробничого капіталу, розвиток партнерських норм поведінки та збільшення кількості членів кластера.

Мотиви створення кластерних об'єднань: розроблення та впровадження прогресивних технологій; підвищення економічної активності регіонів та їх конкурентоспроможності; підтримка експорту. Започаткування кластерних утворень та їх розвиток сприяє формуванню центрів конкурентоспроможності у регіоні. Дослідження успішних з погляду конкурентоспроможності кластерних утворень показали, що при їх діяльності виявляється синергетичний ефект, який можна пояснити наявністю у кластерному утворенні «системної ефективності», яка засвідчує про те, що таке утворення відповідає всім критеріям, які визначають його як кластер. Кластери мають можливість реалізувати конкурентні переваги від раціоналізації управлінської діяльності, концентрації процесів та ресурсів, оптимізації логістичних операцій.

Розвиток кластерів є вагомим кроком на шляху до високорозвиненої економіки. Стратегія створення кластерів не може бути адміністративно нав'язана. Створення кластерів у регіонах базується на ініціативі учасників та партнерських зв'язках.

Успіх створення кластерів забезпечується за наявності: конкурентоспроможних підприємств; певних конкурентних переваг для започаткування

кластера; територіальної сконцентрованості виробників; достатньої кількості зацікавлених підприємств; організаційно-економічних зв'язків між потенційними учасниками кластера. Під час формування кластерів необхідно врахувати наявність у середині їх вертикальних і горизонтальних організаційно-економічних зв'язків, які сприяють розвитку інтеграційних процесів, формують умови та характер виникнення синергетичного ефекту.

Розвиток кластерних ініціатив на регіональному рівні пов'язаний з вирішенням таких завдань: розроблення кластерної стратегії розвитку економіки регіону; забезпечення на регіональному рівні законодавчої підтримки розвитку кластеризаційних процесів; забезпечення підготовки фахівців у галузі управління процесами кластеризації; визначення кластеризаційної готовності підприємств і розроблення заходів щодо сприяння їх кластеризації.

Кластерний підхід є ефективним засобом підвищення конкурентоспроможності, сприяє зростанню життєвого рівня населення, активізації бізнесу, нарощуванню інноваційно-технологічного потенціалу, поліпшує інвестиційний клімат.

Досвід, накопичений за останні роки щодо функціонування кластерних утворень, показує, що вони зробили значний поштовх в економічному зростанні тих регіонів, які застосували кластерну стратегію економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Андерсон В. М.* Регіональна конкуренція як фактор соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / В. М. Андерсон. – Режим доступу : <http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/conf06/papers/Anderson.html>.
2. *Артеменко Л.* Потенціал розвитку транскордонних регіонів України на основі інноваційних кластерів. ВГО «Українська асоціація міжнародників економістів» [Електронний ресурс] / Л. Артеменко. – Режим доступу : http://cstei.lviv.ua/upload/pub/Innov/1290329942_44.pdf.
3. *Асаул В. В.* Формализация процесса функционирования конкурентных структур на основе синергетического подхода / В. В. Асаул // По пути к возрождению: перспективы развития российской экономики : науч. тр. рос. науч.-практ. конф. – СПб. : Наука, 2006. – Т. 1. – С. 47-52.
4. *Асаул Л. Н.* Строительный кластер – новая региональная производственная система / Л. Н. Асаул // Экономика строительства. – 2004. – № 6.
5. *Аюров Д. О.* Синергетика экономики / Д. О. Аюров. – М. : Изд-во Московского горного университета, 2005. – 234 с.
6. *Бабенко С. Г.* Перспективи розвитку системи споживчої кооперації України в умовах лібералізації економіки [Електронний ресурс] / С. Г. Бабенко, А. О. Пантелеймоненко. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/>.
7. *Базилюк А. В.* Синергетичний ефект роботи транспортних кластерів в умовах посилення циклічності кризових явищ на ринку / А. В. Базилюк, В. В. Концева, І. О. Хоменко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки» : зб. наук. праць. – Чернігів : ЧДТУ, 2012. – № 1 (56). – С. 92-97.
8. *Базилюк А. В.* Фрактальність соціально-економічних ефектів функціонування та розвитку підприємств / А. В. Базилюк, В. В. Концева, І. О. Хоменко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки» : зб. наук. праць. – Чернігів : ЧДТУ, 2011. – № 3 (52). – С. 7-11.
9. *Бакум В. В.* Методологія розробки агропромислових кластерних утворень регіону [Електронний ресурс] / В. В. Бакум. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/e_apk/2009_4/09_04_07.pdf.
10. *Бакушевич І.* Маркетингова концепція формування транскордонного кластера здорового життя / І. Бакушевич, Н. Блажевич, Д. Бакушевич // Маркетинг в Україні. – 2010. – № 2. – С. 49-55.
11. *Бандман М. К.* Территориально-производственные комплексы: теория и практика предплановых исследований / М. К. Бандман. – Новосибирск : Наука, 1980. – 221 с.
12. *Банин А. С.* О формировании кластеров в системе здравоохранения региона [Электронный ресурс] / А. С. Банин // Управление общественными и экономическими системами. – 2007. – № 1. – Режим доступа : <http://www.bali.ostu.ru/umc/arhiv/2007/1/Banin>.

13. *Банин А. С.* Совершенствование управления системой здравоохранения региона на основе кластерного подхода : автореф. дис. ... канд. экон. наук : спец. 08.00.05 «Экономика и управления народным хозяйством (региональная экономика)» / А. С. Банин ; Томский государственный университет. – Томск, 2007. – 25 с.
14. *Барский А. Б.* Нейронные сети: распознавание, управление, принятие решений / А. Б. Барский. – М. : Финансы и статистика, 2004. – 176 с.
15. *Басюк Д.* Кластерна модель як фактор підвищення конкурентоспроможності туристичного продукту міста Кам'янця-Подільського / Д. Басюк // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 40-42.
16. *Беран Ф.* Некоторые вопросы планирования народнохозяйственной эффективности / Ф. Беран. – М. : Экономика, 1975. – 273 с.
17. *Берталанфи Л.* Общая теория систем: критический обзор / Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. – М. : Прогресс, 1969. – С. 23-82.
18. *Битунов В. В.* Отрасль и территория (экономический анализ) / В. В. Битунов. – М. : Мысль, 1987. – 156 с.
19. *Бленді Р.* Програма галузевих кластерів [Електронний ресурс] : огляд / Р. Бленді. – Режим доступу : <http://business.unisa.edu.au/cid/publications/blandy/>.
20. *Блехцин И. Я.* Стратегия устойчивого развития региональных систем / И. Я. Блехцин. – СПб. : Институт проблем региональной экономики РАН, 2001. – 13 с.
21. *Богма О. С.* Створення кластерних об'єднань в умовах нової економіки : монографія / О. С. Богма, Г. А. Семенов. – Запоріжжя : КПУ, 2008. – 242 с.
22. *Бондарчук Н. В.* Функціонування кластерів: світовий та вітчизняний досвід / Н. В. Бондарчук // Економіка та держава. – 2010. – № 9. – С. 107-109.
23. *Борщевський В.* Транскордонне співробітництво – стратегічний ресурс розвитку прикордонних територій України / В. Борщевський. – Львів : Інститут міжнародних економічних досліджень, 2008. – 180 с.
24. *Будівельна галузь в Україні: проблеми та перспективи розвитку* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com/referat-9404-1.html>.
25. *Будівельний комплекс* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vuzlib.net/rps/26.htm>.
26. *Будівництво в Україні: останні тенденції ринку* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.socmart.com.ua/ukr/articles/read/5811/>.
27. *Булатова Н. М.* Методологические подходы формирования региональных промышленно-транспортных комплексов на основе кластерного подхода / Н. М. Булатова // Вестник БДУ. Вып. 4. Серия 9: Физика и техника. – Улан-Уде : БДУ, 2005. – С. 20-23.
28. *Бурак П. И.* Государственное регулирование социального развития регионов / П. И. Бурак, И. А. Рождественская, В. Г. Ростанец. – М. : УРСС, 1998. – 153 с.
29. *Буряк П. Ю.* Державна підтримка інтеграційних процесів / П. Ю. Буряк // Фінанси України. – 2004. – № 11. – С. 63-67.

30. *Бэстенс Д.* Нейронные сети и финансовые рынки: принятие решений в торговых операциях / Д. Бэстенс, В. ван ден Берг, Д. Вуд. – М. : ТВП, 1997. – 236 с.
31. *Вертинская Т. С.* Регионы в международных экономических отношениях / Т. С. Вертинская. – Минск : Ин-т экономики, 2000. – 190 с.
32. *Внукова Н. М.* Особливості формування транскордонних банківських кластерів / Н. М. Внукова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону : наук. зб. / за ред. І. Г. Ткачук. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 7, т. 1. – С. 20-26.
33. *Войнаренко М. П.* Будівельний кластер – європейський шлях розвитку / М. П. Войнаренко, М. В. Малий. – Хмельницький : Поділля Перший, 2005. – 32 с.
34. *Войнаренко М.* Конкуренція кластерів – шлях до відродження виробництва на регіональному рівні / М. Войнаренко // Економіст. – 2000. – № 1. – С. 12-15.
35. *Войнаренко М. П.* Механізми адаптації кластерних моделей до політико-економічних реалій України / М. П. Войнаренко // Світовий та вітчизняний досвід запровадження нових виробничих систем (кластерів) для забезпечення економічного розвитку територій : матеріали конференції (1-2 листопада 2001 р.). – К. : Спілка економістів України, 2001.
36. *Волкова Н. Н.* Промышленные кластеры / Н. Н. Волкова, Т. В. Сахно. – Полтава : АСМИ, 2005. – 270 с.
37. *Воронцов И. В.* Многозначность понятия «структура» и его методологическая роль / И. В. Воронцов // Материалистическая диалектика и системный подход. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – 208 с.
38. *Вятчинин Д. А.* Нечёткие методы автоматической классификации / Д. А. Вятчинин. – Минск : Технопринт, 2004. – 219 с.
39. *Гаврилова О. Е.* К вопросу о подготовке специалистов-конструкторов швейного производства в условиях образовательного кластера [Электронный ресурс] / О. Е. Гаврилова, Ф. Т. Шагеева, Л. Л. Никитина. – Режим доступа : <http://conference.kemsu.ru>.
40. *Ганущак-Єфіменко Л. М.* Кластери підприємств як продукт реалізації інтеграційних проектів / Л. М. Ганущак-Єфіменко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 10. – С. 42-48.
41. *Гвишиани Д. М.* Природа моделей и модели природы / Д. М. Гвишиани ; под ред. Д. М. Гвишиани, И. Б. Новика, С. А. Пегова. – М. : Мысль, 1986. – 270 с.
42. *Геєць В.* Кластери і мережеві структури в економіці – тема досить цікава, але на сьогодні ще до кінця не вивчена... / В. Геєць // Економіст. – 2008. – № 10. – С. 10-11.
43. *Герасименко О.* На Чернігівщині зелений туризм розвивається високими темпами / О. Герасименко // Деснянська Правда вільна. – 2010. – 18 травня (№ 51 (28030)).
44. *Герасимчук З. В.* Конкурентоспроможність регіону: теорія, методологія, практика : монографія / З. В. Герасимчук, Л. Л. Ковальська. – Луцьк : Надстир'я, 2008. – 248 с.

45. *Гоблик В. В.* Формування кластерів у рекреаційно-туристичному комплексі (на прикладі Закарпатської області) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 “Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка” / Владислав Володимирович Гоблик ; ДНВЗ “Ужгородський нац. ун-т”. – Ужгород, 2009. – 24 с.

46. *Годя І. М.* Формування транспортно-логістичного кластеру Закарпаття в контексті розвитку транскордонного співробітництва України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 “Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка” / Іван Михайлович Годя ; ДНВЗ “Ужгородський нац. ун-т”. – Ужгород, 2009. – 20 с.

47. *Голиков А. П.* Регионы Украины: поиск стратегии оптимального развития / А. П. Голиков. – Х. : Харьк. ун-т, 1994. – 304 с.

48. *Гонтаржевська Л. Г.* Ринок туристичних послуг в Україні : навч. посіб. / Л. Г. Гонтаржевська. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2008. – 180 с.

49. *Горблюк Р. В.* Формування та підтримка розвитку регіональних кластерів у системі охорони здоров'я : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 “Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка” / Руслан Володимирович Горблюк ; Ін-т регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2011. – 20 с.

50. *Горішевський П.* Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності / П. Горішевський, В. Васильєв, Ю. Зінько. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2003. – 148 с.

51. *Горяїнов О. М.* Теорія і практика дисципліни «Логістика» (для менеджерів) : навч. посіб. / О. М. Горяїнов. – Х. : НТМТ, 2009. – 522 с.

52. *Громыко Ю.* Что такое кластеры и как их создавать? [Электронный ресурс] / Ю. Громыко // Альманах ВОСТОК. – 2007. – № 1 (42). – Режим доступа : http://www.situation.ru/app/j_art_1178.htm.

53. *Гур'янов А. Б.* Системний підхід до стратегічного управління підприємством / А. Б. Гур'янов, О. А. Гришко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2011. – № 34. – С. 274-277.

54. *Гурч Л. М.* Логістика : навч. посіб. / Л. М. Гурч. – К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. – 560 с.

55. *Гусаков В. Г.* Какой должна быть инфраструктура и стратегия инновационной экономики / В. Г. Гусаков // Наука и инновации. – 2006. – № 7. – С. 38-12.

56. *Дацко О. І.* Організаційно-економічне забезпечення формування міжрегіональних кластерів народних текстильних промислів : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 “Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка” / Олеся Ігорівна Дацко ; Ін-т регіональних досліджень НАН України. – Львів, 2010. – 20 с.

57. *Дейнеко Л. В.* Посткризовий розвиток текстильної промисловості України [Електронний ресурс] / Л. В. Дейнеко, М. Ю. Завгородня. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2011_2/Deyneko_211.htm.

58. Демченко В. В. Актуальні завдання інституційного забезпечення впровадження кластерних підходів в Україні / В. В. Демченко // Економічні науки : зб. наук. пр. Серія: Регіональна економіка. – 2010. – Вип. 7 (27). – Ч. 2.
59. Демченко В. В. Особливості формування транскордонних кластерів / В. В. Демченко // Регіональна економіка. – 2010. – № 3. – С. 179-186.
60. Денисенко М. П. Організація та проектування логістичних систем : підручник / М. П. Денисенко, П. Р. Левковець, Л. І. Михайлова. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 336 с.
61. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1001-2006-%EF>.
62. Дружинин А. В. Эффект структуризации и заемный капитал в условиях становления информационного общества / А. В. Дружинин. – М. : Терра, 2004. – 136 с.
63. Дуда Р. Распознавание образов и анализ сцен / Р. Дуда, П. Харт. – М. : Мир, 1976. – 509 с.
64. Економічна енциклопедія / [за ред. С. В. Мочерного]. – К. : Академія, 2001. – 848 с.
65. Енергетична стратегія України на період до 2030 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?art_id=222022&cat_id=104126.
66. Єврорегіон «Ярославна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://oblrada.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=102&Itemid=456.
67. Єрмакова О. Методика оцінки ефективності кластерів як каталізаторів експортного потенціалу регіону / О. Єрмакова // Економіст. – 2009. – № 10. – С. 35-38.
68. Забродский В. А. Региональное управление. Методология и моделирование / В. А. Забродский. – Х. : Основа, 1991. – 96 с.
69. Зайончик Л. Г. Організація міжнародних перевезень вантажів / Л. Г. Зайончик, В. А. Ковальов. – К. : Укрінтеравтосервіс, 2003. – 157 с.
70. Зарицький П. В. Родовища бішофіту – реальна база для створення власного виробництва магнієвих продуктів і низки мікроелементів в Україні / П. В. Зарицький // Мінералогічний збірник. – Львів : ЛНУ, 2002. – № 51. – Вип. 2. – С. 3-8.
71. Заславская Т. И. К методологии системного изучения деревни / Т. И. Заславская // Социологические исследования. – 1975. – № 3. – С. 31-44.
72. Зелений туризм: Кадри готуємо в Чернігові [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://val.ua/culture/Culture/194875.html>.
73. Инновационный кластер «Бархатный путь» и научно-технический прорыв Украины на мировой рынок строительства скоростных железных дорог / Б. Е. Патон, М. Д. Костюк, С. И. Кучук-Яценко [и др.] // Наука та інновації. – 2010. – № 2. – С. 69-86.

74. *Ільчук В. П.* Інноваційно-інвестиційні системи залізничного транспорту: становлення та розвиток / В. П. Ільчук ; за ред. Є. М. Сича. – К. : Логос, 2004. – 381 с.

75. *Ільчук В. П.* Кластеризація як фактор підвищення конкурентоспроможності економіки регіону / В. П. Ільчук, І. В. Лисенко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету : зб. наук. пр. – Чернігів : ЧДТУ, 2009. – № 38. – С. 37-44.

76. *Ільчук В. П.* Паливно-енергетичний комплекс Чернігівського регіону: стан та перспективи розвитку [Електронний ресурс] / В. П. Ільчук, Н. В. Ребенко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vcndtu/2009_35/2.htm.

77. Інвестиційний потенціал у логістиці: на прикладі автотранспорту / К. Е. Фесенко, Л. Г. Зайончик, М. П. Денисенко та ін. – К. : Наук. світ, 2002. – 259 с.

78. *Кислий В.* Розвиток транспортно-логістичних кластерів в Україні / В. Кислий, Т. Жарик // Економіка України. – 2010. – № 12. – С. 28-37.

79. *Кифяк В. Ф.* Організаційно-економічні засади створення та функціонування рекреаційно-туристичного кластера на Буковині / В. Ф. Кифяк // Формування ринкових відносин в Україні. – 2007. – № 11 (76). – С. 96-101.

80. *Кластери* – різновид кооперації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://academia.org.ua/>.

81. *Кластери* та інноваційний розвиток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dknii.gov.ua/?q=system/files/sites/default/files/.pdf>.

82. *Кластерний* аналіз перспектив розвитку лісового комплексу України [Електронний ресурс] / О. А. Кійко, М. М. Якуба, І. Г. Войтович та ін. – Режим доступу : http://www.wald-zentrum.de/pdf/publikationen/2010/Kiyko_2009_UNFU.pdf.

83. *Колосов В. А.* Геополитика и политическая география : учебник / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. – М. : Аспект-Пресс, 2001.

84. *Константинова Л. М.* Экономическая эффективность общественного производства / Л. М. Константинова, З. В. Соколинский. – М. : Статистика, 1974. – 160 с.

85. *Концепция* самоорганизации: становление нового образа научного мышления. – М. : Наука, 1994. – 207 с.

86. *Концепция* впровадження кластерної моделі. Створення та підтримка галузевих промислових кластерів, 2006-2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zntu.edu.ua/base/pdf/persp/ps2_u.pdf.

87. *Концепция* Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2011-2015 роки від 15 вересня 2010 р. № 1838-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/>.

88. *Концепция* Закону України «Про території перспективного розвитку» [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 січня 2010 р. № 110-р. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/>.

89. *Концепция* створення кластерів в Україні / Департамент інвестиційної та інноваційної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.gov.ua>.

90. *Корчагина Н. А.* Образовательные кластеры как основа повышения конкурентоспособности учебных заведений / Н. А. Корчагина // Прикаспийский журнал: управление и высокие технологии. – 2009. – № 3 (7). – С. 78-84.

91. *Корчагина Н. А.* Оценка эффективности использования кластерной политики в целях модернизации образования: опыт Дубая / Н. А. Корчагина, К. С. Соколова // Приоритеты и интересы современного общества : материалы Международной научно-практической конференции. – Астрахань : Издательский дом «Астраханский университет», 2010. – 507 с.

92. *Коуз Р.* Фирма, рынок и право / Р. Коуз. – Нью-Йорк : Телекс, 1991. – 192 с.

93. *Кругликов Р. И.* О методологии исследования молекулярных основ обучения и памяти / Р. И. Кругликов // Вопросы философии. – 1988. – № 7. – С. 81-92.

94. *Кузьмин В. П.* Принцип системности в теории и методологии К. Маркса / В. П. Кузьмин. – М. : Политиздат, 1986. – 399 с.

95. *Куйбіда В. С.* Нова державна регіональна політика: від теорії до практики / В. С. Куйбіда // Нова державна регіональна політика в Україні : збірник. – К. : Крамар, 2009. – 232 с.

96. *Кулик Р. О.* Основні економічні механізми формування синергетичного ефекту в кластерних структурах / Р. О. Кулик // Економіка АПК. – 2008. – № 11. – С. 35-41.

97. *Кустовська О. В.* Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О. В. Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 124 с.

98. *Лавриненко С. І.* Територіальна організація агропродовольчого ринку Полтавської області та основні напрями її удосконалення : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / Сергій Іванович Лавриненко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

99. *Ленская С. А.* Эффективность и время производства / С. А. Ленская, В. Н. Сидоров. – М. : Экономика, 1980. – 119 с.

100. *Лисенко І. В.* Виникнення та еволюція кластерних структур / І. В. Лисенко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету : зб. наук. пр. – Чернігів : ЧДТУ, 2010. – № 43. – С. 65-70.

101. *Лисенко І. В.* Особливості організаційно-інвестиційного механізму формування кластерних утворень / І. В. Лисенко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету : зб. наук. пр. – Чернігів : ЧДТУ, 2012. – № 3 (60). – С. 98-106.

102. *Львівська комерційна академія* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lac.lviv.ua/doc/zbirnyk_ekon_konferentsiya_31.01.2012.pdf.

103. *Львов Д. С.* Измерение эффективности производства / Д. С. Львов, А. Я. Рубинштейн. – М. : Экономика, 1974. – 143 с.

104. *Мазур А. Г.* Регіональна економіка: проблеми відтворення і управління / А. Г. Мазур. – Вінниця, 2000. – 263 с.

105. *Майн Е. Р.* Стратегия комплексного социально-экономического развития региона областного ранга в период становления рыночных отношений / Е. Р. Майн. – Рыбинск : РЕАТА, 2000. – 45 с.
106. *Макаренко М. В.* Формування регіональної кластерної політики / М. В. Макаренко // Актуальні проблеми економіки. – 2011. – № 12. – С. 197-206.
107. *Маковецкая М. И.* Эффективность социалистического воспроизводства / М. И. Маковецкая. – Новосибирск : Наука, 1982. – 113 с.
108. *Максименко І. О.* Легка промисловість України: сучасний стан та перспективи розвитку / І. О. Максименко, В. І. Бокій // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 3. – Т. 2. – С. 77-80.
109. *Малинин С. Н.* Экономическая эффективность общественного производства / С. Н. Малинин. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1974. – 199 с.
110. *Мандель И. Д.* Кластерный анализ / И. Д. Мандель. – М. : Финансы и статистика, 1988. – 176 с.
111. *Мароши М.* Организация, стимулирование, эффективность / М. Мароши. – М. : Экономика, 1981. – 207 с.
112. *Матвієнко В.* Чорне золото Чернігівщини. Із минувшини – в сьогодення [Електронний ресурс] / В. Матвієнко. – Режим доступу : http://www.gorod.cn.ua/print/city_685.html.
113. *Математические* аспекты обоснования эффективности экономического кластера / П. Т. Бубенко, Г. К. Броншпак, Е. Л. Перчик и др. // Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення корпоративного управління: якість аудиту та корпоративна безпека : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 21-23 квітня 2011 р. – Х. : ХНАМГ, 2011. – С. 15-16.
114. *Матюха В. В.* Комплексна оцінка економічної ефективності функціонування кластерних структур / В. В. Матюха // Будівництво України. – 2008. – № 6. – С. 5-7.
115. *Махновська Н. Д.* Маркетингова стратегія розвитку національних кластерів / Н. Д. Махновська // Сталий розвиток економіки : Всеукраїнський науково-виробничий журнал. – 2013 (18). – № 1. – С. 62-65.
116. *Мингалева Ж.* Кластеры и формирование структуры региона / Ж. Мингалева, С. Ткачева // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 5. – С. 97-102.
117. *Михайловська О. В.* Місце та роль спеціальних економічних утворень в інтеграційних процесах / О. В. Михайловська // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2003. – № 6. – С. 56-62.
118. *Мікула Н. А.* Транспортні кластери / Н. А. Мікула, О. І. Пастернак // Регіональна економіка. – 2009. – № 2. – С. 228-229.
119. *Мінаєва Ю. І.* Розв'язання задач формування портфелю цінних паперів за допомогою методів ієрархічної кластеризації / Ю. І. Мінаєва // Містобудування та територіальне планування : наук.-техн. зб. – К. : КНУБА, 2010. – Вип. 37. – С. 312-313.
120. *Назаренко А. С.* Управління економічним потенціалом аеропортів : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 / Аксенія Сергіївна Назаренко ; Національний авіаційний ун-т. – К., 2012. – 22 с.

121. *Нанотехнологический словарь* РОСНАНО [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rusnano.com>.
122. *Октябрьский П. Я.* Сущность и критерий экономической эффективности общественного производства / П. Я. Октябрьский. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 53 с.
123. *Олексюк О. І.* Управління потенціалом акціонерних товариств (на матеріалах підприємств цементної промисловості України) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.06.01 / Олексюк Олексій Іванович ; Київський національний економічний ун-т. – К., 2001. – 20 с.
124. *Організаційно-економічний механізм розвитку регіону: трансформаційні процеси та їх інституційне забезпечення* : монографія / кол. авт. ; за ред. А. Ф. Мельник. – Тернопіль : Економічна думка, 2003. – 608 с.
125. *Остапчук О. Є.* Системний підхід до управління та прийняття управлінських рішень [Електронний ресурс] / О. Є. Остапчук. – Режим доступу : http://confiapv.at.ua/publ/konferenciji_2011/section_5/sistemnij_pidkhid_do_upravlinnja_ta_prijnjattja_upravlinskikh_rishen/11-1-0-787.
126. *Офіційний сайт ТОВ «Укрпериклаз»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrperiklaz.com.ua/bishofit1.html>.
127. *Пахомов Ю.* Украина: парадоксы роста и развития / Ю. Пахомов // Рабочая газета. – 2007. – 23 ноября (№ 176).
128. *Пашковский В. С.* Эффективность использования оборотных средств / В. С. Пашковский, Е. С. Подвинская. – М. : Знание, 1982. – 63 с.
129. *Перспективи розвитку сільського зеленого туризму в Україні* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/siltur7.htm.
130. *Пилипук А. В.* Организация фирменных торгово-сбытовых систем в агропромышленном комплексе Беларуси / А. В. Пилипук ; под ред. В. Г. Гусакова. – Минск : Институт системных исследований в АПК НАН Беларуси, 2011. – 178 с.
131. *Письмак В.* Новые формы организации инновационного процесса / В. Письмак // Экономист. – 2003. – № 9. – С. 53-65.
132. *Полонська О. М.* Методичні підходи до нормування праці у борошномельно-круп'яній промисловості [Електронний ресурс] / О. М. Полонська. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/rav/2009_15/15-09.pdf.
133. *Попченко Я. А.* Совершенствование отраслевого и регионального планирования на автотранспорте / Я. А. Попченко, Б. М. Голобородкин. – М. : ЦЕНТИ, Минавтотранс УССР, 1987. – 62 с.
134. *Портер М.* Конкуренція / М. Портер. – М. : Вильямс, 2005. – 608 с.
135. *Портер М.* Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран : пер. с англ. / М. Портер ; под ред. В. Д. Щетинана. – М. : МО, 1993. – 896 с.
136. *Посібник з кластерного розвитку.* (В рамках проекту “Послуги з підтримки МСП в пріоритетних регіонах EuropeAid/ 121495/C/SV/UA”). – К., 2006. – 38 с.

137. *Посібник* кластерного розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf>.

138. *Похильченко О. А.* Аналіз можливостей та загроз розвитку деревообробної промисловості [Електронний ресурс] / О. А. Похильченко. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/2725/1/34.pdf>.

139. *Прайс В.* Роль недержавної організації як рушія перетворень / В. Прайс // Перспективні дослідження. – 1999. – № 2. – С. 24-33.

140. *Прикордонне* співробітництво та його роль в інтеграційних процесах між Україною та Росією : зб. наук. пр. – К. : Фенікс, 2001. – 88 с.

141. *Про затвердження* галузевої програми розвитку хлібопекарської галузі на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 20 березня 2008 року № 164. – Режим доступу : <http://www.minagro.gov.ua/>.

142. *Про роботу* хлібопекарської галузі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bread-expro.kiev.ua/>.

143. *Про схвалення* Концепції Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007-2010 роки : Постанова КМУ від 15.03.06 № 149-р.

144. *Про транскордонне* співробітництво [Електронний ресурс] : Закон України від 24.06.2004 р. № 1861-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-15>.

145. *Проект* Європейського Союзу «Проект підтримки малих та середніх підприємств (МСП) в пріоритетних регіонах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sme.ukraine-inform.org.ua>.

146. *Проект* Закону про сільський та сільський зелений туризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1066.887.0>.

147. *Пятинкин С. Ф.* Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / С. Ф. Пятинкин, Т. П. Быкова. – Минск : Тесей, 2008. – 72 с.

148. *Региональная экономика: планирование, прогнозирование, управление* / А. С. Емельянов, В. Ф. Беседин, Е. Д. Клименко и др. – К. : Наукова думка, 1989. – 270 с.

149. *Розанова Т. Г.* Региональная экономическая система: методология и методика исследования / Т. Г. Розанова. – М. : Изд-во МВТУ, 2000. – 185 с.

150. *Розенфельд С.* Введення бізнес-кластерів в основний напрямок економічного розвитку [Електронний ресурс] / С. Розенфельд. – Режим доступу : <http://economy-mk.gov.ua/download/books/ClusterHandbookUkr.pdf>.

151. *Саблук П. Т.* Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє : науково-популярні нариси : у 3-х т. Т. 2 / П. Т. Саблук. – К. : ІАЕ, 2001. – 484 с.

152. *Саблук П. Т.* Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – № 1. – С. 3-12.

153. *Савченко В. Ф.* Стратегічні напрямки економічного розвитку Чернігівської області на сучасному етапі : монографія / В. Ф. Савченко. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2007. – 378 с.
154. *Садовский В. Н.* Основания общей теории систем: логико-методологический анализ / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 280 с.
155. *Садовский В. Н.* Проблемы философского обоснования системных исследований / В. Н. Садовский // Системные исследования. Методологические проблемы. – М. : Наука, 1984. – С. 32-51.
156. *Садовский В. Н.* Системный подход и общая теория систем: статус, основные проблемы и перспективы развития / В. Н. Садовский // Системные исследования. Методологические проблемы. – М. : Наука, 1980. – С. 29-54.
157. *Семченко О. Б.* Аналіз розвитку хлібопекарської галузі України [Електронний ресурс] / О. Б. Семченко. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/portal/>.
158. *Середньострокова* Програма соціально-економічного розвитку Чернігівської області на 2011-2015 роки «Чернігівщина-2015. Спільний шлях до добробуту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cg.gov.ua/>.
159. *Сидоренко-Мельник Г. М.* Методика діагностики фінансового стану господарюючих суб'єктів споживчої кооперації України : дис. канд. екон. наук спец. : 08.04.01 / Г. М. Сидоренко-Мельник ; НАН України ; Інститут економічного прогнозування. – К., 2004. – 202 с.
160. *Синельник І.* Чернігівщина: відпочиваємо вдома [Електронний ресурс] / І. Синельник. – Режим доступу : <http://consumers.unian.net/ukr/detail/1260>.
161. *Синк Д. С.* Управление производительностью: планирование, измерение и оценка, контроль и повышение : пер. англ. / Д. С. Синк. – М. : Прогресс, 1989. – 528 с.
162. *Система. Симметрия. Гармония* / В. С. Тюхтин, Ю. А. Урманцев, Ю. С. Ларин и др. – М. : Мысль, 1988. – 315 с.
163. *Сич Є. М.* Системоутворюючі процеси регіонального розвитку / Є. М. Сич, І. О. Хоменко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету : зб. наук. пр. – Чернігів : ЧДТУ, 2007. – № 31. – С. 79-83.
164. *Скічко О. І.* Удосконалення банківської діяльності та пом'якшення ризиків у форматі регіональних кластерів : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.01 “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” / Олександр Іванович Скічко ; НАН України Рада по вивченню продуктивних сил України. – К., 2006. – 20 с.
165. *Смачного!* Або найбільш динамічна галузь на ринку праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prof.osvita.org.ua/>.
166. *Соколенко С. И.* Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры. – К. : Логос, 2002. – 646 с.
167. *Соколенко С. І.* Глобалізація і економіка України / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 1999. – С. 343-252.
168. *Соколенко С.* Кластери в глобальній економіці / С. Соколенко. – К. : Логос, 2004. – 848 с.

169. Соколенко С. Промышленная и территориальная кластеризация как средство реструктуризации / С. Соколенко // Социальные аспекты и финансирование индустриальной реструктуризации : материалы конференции (26-27 октября 2003 г.). – М. : Региональный форум, 2003. – С. 24-28.

170. *Співка* сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.greentour.com.ua/>.

171. Станфорд Л. Системный анализ для решения деловых и промышленных проблем / Л. Станфорд, С. Оптнер ; пер. с англ. С. П. Никанорова. М. : Сов. Радио, 1969. – 216 с.

172. *Статистичний щорічник «Чернігівщина – 2010»*. – Чернігів : Головне управління статистики у Чернігівській області, 2011. – 486 с.

173. *Статистичний щорічник «Чернігівщина – 2011»*. – Чернігів : Головне управління статистики у Чернігівській області, 2011. – 479 с.

174. *Статистичний щорічник «Чернігівщина – 2012»*. – Чернігів : Головне управління статистики в Чернігівській області, 2013. – 461 с.

175. *Стратегія розвитку споживчої кооперації України (2004-2015 рр.)* // Вісті. Діловий Випуск. Вкладка. – 2004. – 9 квітня. – № 15 (268).

176. *Стратегія соціально-економічного розвитку Чернігівської області на період до 2015 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cg.gov.ua/>.

177. Тарангул Л. Л. Розміщення продуктивних сил : посібник / Л. Л. Тарангул, І. О. Горленко, Г. І. Євтушенко. – К., 2000. – 264 с.

178. Тищенко О. М. Класифікація промислових кластерів: типи й моделі / О. М. Тищенко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 4. – С. 12-18.

179. Ткачук І. Управління фінансами нових виробничих систем: теорія, методологія, практика : монографія / І. Ткачук, С. Кропельницька. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2009. – 262 с.

180. *Транскордонне співробітництво. Стратегічний документ, 2007-2013 рр. Індикативна програма, 2007-2010 рр.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/>.

181. *Транспортні технології в системах логістики* / М. Ф. Дмитриченко, П. Р. Левковець, А. М. Ткаченко, О. С. Ігнатенко та ін. – К. : Інформавтодор, 2007. – 676 с.

182. Ту Дж. Принципы распознавания образов / Дж. Ту, Р. Гонсалес. – М. : Мир, 1978. – 409 с.

183. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.

184. *Українські кластери* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ucluster.org/universitet/klastery-ukraina/2005-study/definition-competitiveness/>.

185. Уоссермен Ф. Нейрокомпьютерная техника / Ф. Уоссермен. – М. : Мир, 1992. – 240 с.

186. *Управління охорони здоров'я Чернігівської обласної державної адміністрації* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uoz.cn.ua/>.

187. *Управління у справах преси та інформації облдержадміністрації* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politika.cn.ua/list/ua/>.
188. *Фактор Г. Л.* Западная Европа: АПК и деревня / Г. Л. Фактор. – М. : Наука, 1977. – 280 с.
189. *Федоренко В. Г.* Кластери – системний інструмент підвищення конкурентоспроможності економіки / В. Г. Федоренко, А. Ф. Гойко, В. Б. Джабейло // Економіка та держава. – 2007. – № 9. – С. 6-9.
190. *Федоренко В. Г.* Концепція кластерної політики в Україні / В. Г. Федоренко // Економіка та держава. – 2008. – № 11. – С. 5-15.
191. *Формування кластерної політики в Карпатському регіоні обговорюють у Львові* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lesovod.org.ua/node/2990>.
192. *Фукунага К.* Введение в статистическую теорию распознавания образов / К. Фукунага. – М. : Мир, 1979. – 368 с.
193. *Хасаєв Г. Р.* Кластери – сучасні інструменти підвищення конкурентоздатності регіону (через партнерство до майбутнього) / Г. Р. Хасаєв, Ю. В. Міхеєв // Компас промислової реструктуризації. – 2003. – № 1 (№ 2). – С. 1-13.
194. *Хоменко І. О.* Застосування фрактальних структур при дослідженні динаміки економічних явищ та процесів / І. О. Хоменко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету : зб. наук. пр. – Чернігів : ЧДТУ, 2010. – № 46. – С. 52-55.
195. *Хоменко І. О.* Класифікація кластерних формувань у сучасних умовах / І. О. Хоменко // Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія «Економічні науки» : зб. наук. пр. – Чернігів : ЧДТУ, 2012. – № 2 (58). – С. 47-53.
196. *Хоменко І. О.* Передумови формування транспортних кластерів / І. О. Хоменко // Збірник наукових праць Київського університету економіки і технологій транспорту. – 2007. – Вип. 9. – С. 25-29.
197. *Хоменко І. О.* Формування та розвиток транспортних кластерів: теорія і практика : монографія / І. О. Хоменко. – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. – 203 с.
198. *Хуртаєв К. И.* Производственный кластер: сущность и значение для развития экономики / К. И. Хуртаев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2008. – № 6. – С. 39-42.
199. *Чванова М. С.* Университет как центр инновационно-образовательного кластера / М. С. Чванова, В. М. Юрьев // Вестник ТГУ. – 2007. – Вып. № 5 (49). – С. 7-10.
200. *Чебаненко І.* На новому напрямі нафтогазорозвідки / І. Чебаненко, В. Краюшкін, М. Євдошук // Вісник НАН України. – 2001. – № 3. – С. 36-39.
201. *Чевганова В.* Кластеры и их экономическое значение / В. Чевганова, И. Брижань // Экономика Украины. – 2002. – № 11. – С. 35-41.
202. *Чернігівська обласна державна адміністрація* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cg.gov.ua/>.

203. *Чернігівське* обласне управління лісового та мисливського господарства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.chernigivlis.com.ua/>.
204. *Чернігівські* журналісти вивчали перспективи водного туризму на Чернігівщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tourcn.com.ua/>.
205. *Черноруцкий И. Г.* Методы оптимизации в теории управления / И. Г. Черноруцкий. – СПб. : Питер, 2004. – 255 с.
206. *Чужиков В.* Кластери як об'єкт державного регулювання / В. Чужиков // Вісник УАДУ. – 2001. – № 4. – С. 160-167.
207. *Шептулин А. П.* Объективная и субъективная диалектика / А. П. Шептулин // Очерки по диалектическому материализму. – М. : Наука, 1977. – С. 10-22.
208. *Шкут О. С.* Фінансування будівельного комплексу України [Електронний ресурс] / О. С. Шкут, А. С. Чернявський. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/9_EISN_2007/Economics/21377.doc.htm.
209. *Шубалий О.* Інструменти економічного стимулювання комплексного використання лісоресурсного потенціалу [Електронний ресурс] / О. Шубалий, Н. Василик. – Режим доступу : <http://archive.nbuiv.gov.ua/>.
210. *Шубалий О. М.* Методичні засади оцінки конкурентних позицій лісгосподарських підприємств регіону / О. М. Шубалий, О. І. Горохівський // Економіка та держава. – 2010. – № 1. – С. 62-66.
211. *Шутенко Н. В.* Розробка стратегії розвитку туризму в Харківській області на основі просторової агломерації локальних, регіональних та транскордонних туристських кластерів / Н. В. Шутенко // Комунальне господарство міст : наук.-техн. зб. – Х. : ХНАМГ, 2011. – Вип. 98. – С. 403-408.
212. *Юрьев В. М.* Теоретические основы подготовки специалистов наукоемких специальностей: становление университета как центра инновационно-образовательного кластера / В. М. Юрьев // Вестник ТГУ. – 2007. – Вып. № 10 (54). – С. 7-13.
213. *Якименко М.* Наш резерв – торф / М. Якименко // Голос України. – 2008. – № 48-49. – С. 19.
214. *Cluster policy in Europe. A brief summary of cluster policies in 31 European countries* [Electronic resource]. – 2008. – P. 7, 22, 17. – Access mode : http://www.clusterobservatory.eu/upload/Synthesis_report_cluster_mapping.pdf.
215. *Hall A. D.* A methodology for systems engineering / A. D. Hall. – Princeton, 1962. – 346 p.
216. *Mandelbrot B. B.* The variation of some other speculative prices / B. B. Mandelbrot // J. Business. – 1967. – № 40.
217. *Mandelbrot B. B.* Van Ness. Fractional Brownian motions, fractional noises and applications / B. B. Mandelbrot // SIAM Rev. – 1968. – № 10.
218. *Peitgen H. O.* The Beauty of Fractals / H. O. Peitgen, P. H. Richter // Springer-Verlag, Berlin, 1996.
219. *Porter M.* Clusters and the New Economics of Competition / M. Porter // World Economy. – 1998. – Vol. 76. – November-December. – P. 293-317.
220. *Porter M. E.* Competitive advantages of nations / M. E. Porter. – N.Y. : Free Press, 1990.

221. *Rosenfeld S.* Just clusters: economic development strategies that reach more people and places [Electronic resource] / S. Rosenfeld. – Access mode : <http://www.rtsinc.org>.

222. *Silvell Î.* The Cluster Initiative Greenbook 2003 [Electronic resource] / Î. Silvell, G. Lindqvist, C. Ketels. – Access mode : www.cluster-research.org/greenbook.htm.

223. *The Global Competitiveness Report* [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>.

224. *Tsukamoto Y.* Present State and Issues of the Industrial Cluster Policy of Japan [Electronic resource] / Y. Tsukamoto. – Access mode : http://www.nistep.go.jp/seminar/017/017_e.pdf.

225. *White H.* Learning in artificial neural networks: a statistical perspective / H. White // *Neural Computation*. – 1989. – № 1. – P. 425-464.

226. *Wong B. K.* A bibliography of neural network business applications research / B. K. Wong // *Expert Systems*. – 1995. – № 12. – P. 253-262.

227. *Wong B. K.* Neural-network applications in business: a review and analysis of the literature / B. K. Wong, T. A. Bodnovich, Y. Selvi // *Decision Support System*. – 1997. – № 19. – P. 301-320.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ільчук Валерій Петрович,
Хоменко Інна Олександрівна,
Лисенко Ірина Володимирівна

**КЛАСТЕРНА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ
ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ**

Монографія

Літературний редактор

Л.М. Сила

Коректор

О.С. Смєлова

Комп'ютерна верстка і макетування

В.М. Олефіренко

Т.В. Коваленко

Підписано до друку 16.09.2013 р. Формат 60x84/16. Друк різнографія.
Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. – 21,3. Обл.-вид. арк. – 20,7.
Тираж 300 пр. Замовлення № 195/13.

Редакційно-видавничий відділ Чернігівського державного технологічного університету
14027, Україна, м. Чернігів, вул. Шевченка, 95.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 840 від 04.03.2002 р.